

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
“УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ
НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ”

В. В. Сухонос

ІНСТИТУТ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ

Монографія

Суми
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2011

УДК 342.51
ББК 67.400.61
С91

Рекомендовано до друку вченою радою Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України” (протокол № 2 від 02.11.2011)

Рецензенти:

В. П. Тихий, доктор юридичних наук, професор, академік
Національної академії правових наук України;

Н. М. Мироненко, доктор юридичних наук, член-кореспондент
Національної академії правових наук України,
заслужений юрист України;

О. В. Пушкіна, доктор юридичних наук, професор

Науковий редактор

О. В. Скрипнюк, доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України,
заслужений юрист України

Сухонос, В. В.

С91 Інститут глави держави в конституційному праві : монографія /
В. В. Сухонос. – Суми ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2011. – 339 с.

ISBN 978-966-8958-81-6

У монографії досліджується інститут глави держави, зокрема історія становлення і розвитку цього інституту у світі і в Україні. Статус глави держави аналізується крізь призму єдності його структурної, функціональної та організаційної складової. Значна увага приділяється впливу на інститут глави держави форми держави та її елементів.

Монографія розрахована на науковців, викладачів та студентів, а також на всіх, хто цікавиться проблемами, пов’язаними з інститутом глави держави та його роллю у процесах становлення і розвитку державності.

УДК 342.51
ББК 67.400.61

© Сухонос В. В., 2011.
© ДВНЗ “Українська академія банківської справи
Національного банку України”, 2011
ISBN 978-966-8958-81-6

ЗМІСТ

ЗМІСТ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ГЛАВА ДЕРЖАВИ: ІСТОРІЯ, ХАРАКТЕРИСТИКА І СТАТУС	7
1.1. Глава держави: загальна характеристика	7
1.2. Конституційно-правовий статус глави держави: структурний аспект	29
1.3. Становлення інституту глави держави в історичній ретроспективі	44
Висновки до розділу 1	65
РОЗДІЛ 2. ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ СТАТУС ГЛАВИ ДЕРЖАВИ У КОНТЕКСТІ ФОРМАЛЬНО-КОНСТИТУЦІЙНОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ	68
2.1. Конституційно-правовий статус глави держави: функціональний аспект	68
2.2. Функції держави та її глави: питання співвідношення	86
2.3. Повноваження глави держави	97
Висновки до розділу 2	132
РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ ФОРМИ ДЕРЖАВИ НА КОНСТИТУЦІЙНО- ПРАВОВИЙ СТАТУС ГЛАВИ ДЕРЖАВИ	135
3.1. Особливості конституційно-правового статусу глави держави як головний чинник поділу форм правління	135
3.2. Процеси формування та функціонування інституту глави держави в умовах централізованої та децентралізованої форми державного устрою	174
3.3. Статус глави держави в умовах демократичного, авторитарного і тоталітарного режимів	198
Висновки до розділу 3	218
РОЗДІЛ 4. ІНСТИТУТ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ	221
4.1. Допрезидентський період розвитку інституту глави держави на території сучасної України	221
4.2. Президент України: історія і сучасність	240
4.3. Перспективи і можливості трансформації інституту глави держави в Україні в умовах зміни форми та системи правління	261
Висновки до розділу 4	276
ВИСНОВКИ	281
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	290
ДОДАТКИ	330

ВСТУП

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що сучасний період розвитку України характеризується численними змінами, що відбуваються у житті країни, державному будівництві та ідеології. Значною частиною цих змін є проведення в Україні політичної реформи, яка торкається різних сторін організації та діяльності органів державної влади, зокрема й інституту глави держави.

На жаль, спроби механічного копіювання зарубіжних моделей організації державної влади, бажання запровадити західні моделі інституту глави держави без належного наукового обґрунтування і критичної оцінки власних можливостей при забезпеченні побудови суверенної і незалежної, демократичної та соціально-правової держави, передбаченої Конституцією України, призвели до погіршення стану справ у державі. Це обумовлює необхідність здійснення порівняльного аналізу інституту глави держави в різних країнах та дослідження його конституційно-правового статусу.

Численні дискусії про місце і роль глави держави у державному механізмі України показали, що політична реформа, яка проводиться в Україні вже тривалий час, потребує поглиблення. Ця обставина вимагає від науковців якісно нових підходів, рекомендацій і розробок, що будуть адекватними новим обставинам, котрі виникають в Україні, щодо організації та функціонування глави держави в умовах, які постійно змінюються, для того, щоб останній якомога більше сприяв прогресивним змінам в політичній, економічній, соціальній, духовній, культурній, інформаційній та інших сферах, розбудові в незалежній Україні демократичної та соціально-правової держави.

Разом з тим саме реформування політичної системи викликає необхідність внесення коректив в організацію та діяльність як Президента України, так і структурних елементів механізму реалізації ним своїх повноважень. Проте такий крок може бути успішним лише з урахуванням відповідних наукових досягнень.

Отже, актуальність дослідження шляхів реформування інституту глави держави підтверджується перш за все необхідністю приведення його у відповідність до вимог, які висуваються до нього у зв'язку

з докорінними змінами у державному житті України, а також виникають у зв'язку з пошуком оптимальної для країни форми правління.

У зв'язку з цим вважаємо, що сьогодні головною метою наукових досліджень має стати визначення місця й ролі глави держави у державному апараті, правової природи його функцій та формування адекватної українським реаліям конституційної моделі інституту глави держави в Україні. Ці завдання вимагають не тільки порівняльного наукового аналізу існуючих у світі конституцій, а й напрацювання відповідних теоретичних положень, що сприятимуть найбільш повному їх вирішенню.

Слід зазначити, що концептуальні засади, напрями і тенденції розвитку окремих інститутів механізму держави вже стали об'єктом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних учених, про що свідчить низка монографічних досліджень, конференцій, наукових семінарів та круглих столів останніх років. Різні аспекти інституту глави держави та подібних йому органів досліджували українські вчені В. Авер'янов, О. Батанов, Ф. Бурчак, Ф. Веніславський, Н. Вороніна, В. Головатенко, В. Долежан, О. Дубина, О. Зайчук, М. Козюбра, В. Колесник, А. Колодій, Ю. Коломієць, Л. Кривенко, А. Кудряченко, В. Лемак, О. Марцеляк, Є. Назаренко, Н. Нижник, Н. Оніщенко, В. Опришко, Н. Плахотнюк, В. Погорілко, І. Процюк, С. Серьогіна, В. Сіренко, О. Скакун, В. Скрипнюк, О. Скрипнюк, М. Ставнійчук, Ю. Стасюк, Є. Тихонова, М. Ткачук, Ю. Тодика, В. Федоренко, М. Цвік, В. Шаповал, В. Шатіло, Ю. Шемшученко, В. Шувалова, В. Яворський, О. Ярмиш та ін.

Проблеми трансформації держави в демократичну і соціально-правову, роль інституту глави держави в цих перетвореннях розкривають у своїх працях правознавці з Росії та деяких інших республік СНД – Ю. Аганов, М. Байтін, Є. Баталов, С. Березка, Г. Василевич, І. Волошенко, Е. Георгіян, І. Горнак, Д. Горовцов, О. Дербин, Д. Златопольський, В. Кайнов, В. Корельський, Н. Колобаєва, В. Маклаков, В. Маліновський, Є. Матусевич, О. Миронов, Р. Мухаєв, О. Осавелюк, Л. Окуньков, С. Паречина, В. Прокошин, В. Реут, М. Сахаров, Ю. Скуратов, В. Суворов, А. Султанов, А. Тиковенко, І. Хутинаєв, В. Чиркін, М. Чудаков та ін.

І українські, і російські науковці у своїх дослідженнях опираються на фундамент, який сформувала як російська дореволюційна, так і радянська юриспруденція. Адже, як відомо, проблемам інституту глави держави свого часу були присвячені роботи таких дореволюційних дослідників, як О. Алексєєв, В. Гессен, О. Градовський, В. Грибовський, А. Єлістратов, М. Коркунов, М. Лазаревський, П. Міжуєв, Л. Тихомиров, Б. Чичерін та ін. Щодо радянської юриспруденції, то вона

здебільшого критикувала інститут одноосібного глави держави. Проте низка вчених все ж таки змогли присвятити йому декілька робіт. Це – Б. Лазарєв, А. Мішин, С. Камінський, З. Черніловський та ін.

Серед теоретиків далекого зарубіжжя гносеологічні, онтологічні та інші проблеми інституту глави держави досліджували такі відомі вчені, як Р. Агранофф, Т. Адорно, Ф. Ардан, Р. Арон, Дж. Барбер, В. Бернхем, Дж. Блум, Р. Броді, Ч. Вайз, А. Валанзуала, С. Валанзуала, Л. Готроп, Д. Л. Горовіц, М. Дебре, А. Демішель, М. Дюверже, Р. Елліс, А. Есмен, Б. Келлерман, Т. С. Кілер, Е. Корвін, Б. Ларрі, Х. Дж. Лінц, С. Лорті, Х. Меллер, С. Мілкіс, Р. Нойштадт, Л. Ольсон, Т. Петерсон, М. Пікемаль, Ф. Платон, С. Сковронек, М. Стукі, Ф. Табіо, А. де Токвіль, Ф. Фрейдел, С. Хесс, С. Холмс, П. Шейн, А. Шлезінгер, М. Шугарт та ін.

Не применшуючи ролі і значущості доробку попередніх науковців, необхідно визнати, що в Україні поки що немає фундаментальних досліджень інституту глави держави, на основі яких можна було б опрацювати новітню методологію, теорію і практику формування і функціонування інституту глави держави.

Саме тому метою цього монографічного дослідження є здійснення на основі чинного українського та зарубіжного конституційного законодавства, а також праць вітчизняних та зарубіжних науковців комплексного аналізу інституту глави держави, а на його основі розкриття правової природи цього інституту, дослідження історії його становлення і розвитку в світі і в Україні, характеристика існуючих моделей цього інституту і його схеми в Україні, розробка пропозицій організаційно-правового характеру і практичних рекомендацій щодо оптимізації процесів формування й функціонування інституту Президента України.

На завершення хотілося б подякувати науковому редактору та рецензентам, які неодноразово читали текст під час підготовки монографії до друку, всім, хто сприяв її виходу своїми цінними порадами і критичними зауваженнями, що дало можливість більш чітко окреслити авторську позицію та посилити аргументацію окремих положень, а також надати праці логічної послідовності, а висновкам – завершеної форми.

Розділ 1

ГЛАВА ДЕРЖАВИ: ІСТОРІЯ, ХАРАКТЕРИСТИКА І СТАТУС

1.1. ГЛАВА ДЕРЖАВИ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Держава – це публічний, політико-територіальний механізм організації суспільства, що має суверенітет, який забезпечується за допомогою права та спеціальної системи податків і зборів.

Як бачимо, однією з ознак держави є її публічність, що виражається перш за все у певних символах держави, на чому свого часу наголошувала американська дослідниця Барбара Келерман: “У нашому політичному житті існує певний ступінь символізму” [432, р. 12]. Зазначені символи можуть бути як офіційними, так і неофіційними. До офіційних символів можна віднести герб, гімн, прапор, девіз тощо. Неофіційними символами є назва держави та державний лідер. В останньому випадку розуміється король, президент, прем’єр-міністр, генеральний секретар, аятола тощо. У державному апараті такий лідер займає посаду глави держави, голови уряду, спікера парламенту тощо. Головне призначення державного лідера – очолювати державний механізм.

Проте далеко не завжди державний лідер може бути національним (народним) лідером. Щоб зрозуміти різницю між ними, слід звернутися до історії феодального суспільства.

Категорія “національний лідер”, на нашу думку, є прямим нащадком категорії “суверен усього народу”. У феодальну епоху сувереном усього народу, його керманичем був монарх. Видатний французький історик М. Блок, досліджуючи феодальну монархію, зазначав: “...будучи керівником народу в усій його сукупності, монарх, крім того, поступово перетворювався на верховного сеньйора безлічі васалів, а через них – іще більш незліченної кількості дрібних залежних людей” [23, с. 392]. І ще: “...повсюди ця феодалізація королів давала їм

неабиякі вигоди. Там, де йому вже не вдавалося командувати як главі держави, король принаймні міг застосувати зброю васального права, що живилося тоді найсильнішим почуттям, яке панувало у сфері людських стосунків. У “Пісні про Роланда” за кого герой воює – за свого суверена чи за сеньйора, якому він дав присягу на вірність? Безперечно, що він цього не знає й сам. Але він воює з таким самозреченням за свого суверена лише тому, що той є водночас і його сеньйором” [23, с. 392]. Крім того, десь у дванадцятому-тринадцятому століттях навколо феодальних монархів утворився цілий цикл легенд і забобонів. Зокрема, з цього приводу М. Блок зазначав: “Вважалося, що королі Франції принаймні після Філіпа Першого, а, може, навіть після Роберта Благочестивого, та королі Англії після Генріха Першого мали силу лікувати певні хвороби накладанням рук. Коли в 1081 р. імператор Генріх Четвертий, до речі, відлучений від церкви, їхав через Тоскану, селяни вибігали йому назустріч й намагалися торкнутися його одягу, переконані, що цей доторк забезпечить їм добрий врожай” [23, с. 390]. Аналогічною була ситуація і в Японії: “Персонаж священний, як і наші королі, й набагато ближчий, ніж вони, до божества, імператор у Країні Східного Сонця, залишався де-юре сувереном усього народу” [23, с. 391–392]. Як бачимо, багато в чому влада феодальних монархів мала сакральний характер – вона вважалася такою, що походить від Бога.

В епоху Просвітництва місце суверенітету Бога зайняв суверенітет Народу. Втіленням же Народу певної країни поступово стає нація. Тепер королів стали розглядати перш за все як національних лідерів. Таке ставлення збереглося й до наших днів і саме на цьому, на нашу думку, заснований той факт, що навіть в умовах позбавлення монарха реальної державної влади його вплив є досить значним: він є не лише і не стільки державним лідером, главою держави тощо, скільки національним лідером. Це й дозволяє монарху мати значний авторитет серед підданих і впливати на стан справ у країні.

На відміну від монархій, в умовах республіки влада національного лідера завжди починалася знизу. Наприклад, президента завжди обирали громадяни країни. При цьому, на нашу думку, вони обирали саме *національного лідера*, а не *главу держави*, голову уряду, спікера парламенту тощо. Саме тому, на нашу думку, не зовсім коректним є домінуюче в конституційному праві (його, зокрема, дотримуються такі вчені, як В. Кайнов, С. Паречина, Д. Тесленко, Ю. Тодика, В. Шатіло, В. Яворський та ін.) припущення, що поняття “глави держави” є родовим відносно поняття “президент” і “монарх” [99, с. 44; 221, с. 9; 326, с. 11; 331, с. 9; 376].

Така точка зору, на наше переконання, не зовсім коректна за двома параметрами – соціокультурним та конституційно-логічним. Так, відповідно до соціокультурного параметра слід згадати, що, як вже зазначалося, обираючи президента, громадяни обирають свого національного лідера, а не главу держави, голову уряду, спікера парламенту тощо. Тут президент сприймається саме як національний лідер.

Не менш важливим, з нашої точки зору, є й конституційно-логічний параметр. Річ у тім, що жодна конституція світу не передбачає такої посади як “монарх”, проте в більшості конституцій світу існує пост “президента”. “Монарх”, на нашу думку, є лише теоретичним конструктом. Його конституційним втіленням є відповідний титул: король (Велика Британія, Іспанія), емір (Кувейт, Катар), князь (Ліхтенштейн, Монако), султан (Оман, Бруней), імператор (Ефіопія до 1975 р., сучасна Японія). Водночас “президент” одночасно і є теоретичним конструктом, і має своє конституційне втілення. Така ситуація фактично дозволяє називати президентами голову Президії Верховної Ради СРСР М. Калініна [62, с. 466] або голову Української Центральної Ради М. Грушевського [79, с. 8], хоча фактично президента ані в СРСР (до 1990 р.), ані в УНР не передбачалося.

У зв’язку з цим автор монографії пропонує створити теоретичний конструкт власне для республіканської форми правління – республікатор (юридично відповідальний та обраний на певний термін або безстроково національний лідер). У цьому випадку категорія “національний лідер” отримує два теоретичні втілення залежно від форми правління: **монарх** (в умовах монархії), який передбачає юридичну невідповідальність, спадковість (у більшості країн) та безстроковість, і **республікатор** (в умовах республіки), для котрого характерні юридична відповідальність, виборність та строковість повноважень (у більшості країн). У свою чергу теоретичні конструкти монарх та республікатор мають свої загальні конституційні втілення: король, князь, султан, емір – монархи та президент, голова, керівник – республікатори. *Конкретним* же конституційним втіленням монарха та республікатора стає поєднання загального конституційного втілення та назви країни. Саме таким чином з’являються Король Іспанії, Князь Монако, Султан Брунею, Емір Кувейту, Президент України, Голова КНР, Керівник ІРІ. Усі вони фактично виступають національними лідерами. Отже, автор монографії не погоджується з точкою зору дослідників, котрі визначають главу держави як родову категорію відносно монарха чи президента. На його думку, монарх, а тим більше президент є більш широкою категорією, аніж глава держави, адже президент може бути не лише главою держави, а й главою виконавчої влади

(США), арбітром (Франція) або взагалі мати невизначений конституційний статус (ФРН). Таким чином, якщо в конституції передбачається, що “президент є главою держави”, то це фактично означає, що президент (національний лідер) обіймає пост (керівну посаду) глави держави. З цього приводу американський дослідник Стівен Хесс слушно зазначав: “...президентство додає сил людині, котра є президентом” [429, р. 11]. Щоб зрозуміти, які саме можливості одержує національний лідер в результаті цього, слід більш детально зупинитися на аналізі інституту глави держави. Для цього перш за все слід зазначити, що поняття глави держави вже достатньою мірою розроблене наукою конституційного права, зокрема існує значна кількість його інтерпретацій, що перш за все пов’язано з різноманітністю назв глави держави.

Разом з тим у теоретичному плані термін “глава держави” є збірним і являє собою уособлення спеціального органу, який не схожий на інші державні органи.

У науці конституційного права категорія “глава держави” розкривається через два поняття: “інститут глави держави” та “статус глави держави”.

Інститут глави держави можна розглядати як інститут держави і як інститут права (правовий інститут). Під інститутом держави розуміється відносно відокремлена частина державної структури, що має певну автономію. На нашу думку, інститут глави держави є саме інститутом держави, інститутом державності.

Аналізуючи співвідношення понять “інститут глави держави” та “статус глави держави”, нам слід звернутися до вже напрацьованого досвіду українських та російських конституціоналістів. Зокрема, Н. Колобаєва у своїй монографії згадує про доктора юридичних наук В. Суворова, який “розкриває конституційний статус Президента Російської Федерації саме через інститут Президента, ставлячи знак рівності між конституційним статусом Президента Російської Федерації та відповідним інститутом” [112, с. 18–19].

На нашу думку, такий підхід правильний. Але він потребує певного уточнення, яке й зробив доктор юридичних наук В. Маліновський. Зокрема, вчений цілком слушно зазначав: “Конституційний статус є змістом, що червоною ниткою пронизує усі норми й деталі відносин, що складаються на їх основі” [169, с. 69]. Щодо інституту глави держави, то він наголошував на тому, що “...інститут завжди є формальним” [169, с. 61].

Таким чином, поєднуючи ідеї В. Маліновського та В. Суворова, ми можемо зробити висновок про те, що, категорії “інститут глави держави” (інститут держави) та “статус глави держави” співвідносяться

між собою як форма (інститут) та зміст (статус), тобто інститут глави держави розкривається через його статус.

Досліджуючи конституційно-правовий статус глави держави, слід пам'ятати, що здебільшого він є одноособовим органом. Саме тому викликають інтерес ті роботи, що аналізують структуру конституційно-правового статусу, враховуючи саме цю специфіку. На наш погляд, цікавим у цьому плані є дослідження О. Марцеляка конституційно-правового статусу омбудсмана, у якому він розділяє структуру останнього на основні та неосновні елементи. До основних елементів вчений відносить загальну правоздатність омбудсмана, його права, обов'язки та гарантії діяльності, до неосновних – форми і принципи його діяльності та відповідальність [172, с. 13].

Проте така структура потребує певного корегування стосовно глави держави і тут, на нашу думку, доречно було б звернутися до співвідношення категорій “конституційно-правовий статус глави держави” та “конституційно-правовий інститут глави держави”.

Так, на сьогодні здебільшого закріпилася думка про те, що статус глави держави є частиною правового інституту глави держави. Таке положення вперше було подано на розгляд І. Хутинаєвим [359, с. 26–27] і на сьогодні підтримано більшістю дослідників інституту президентства. Зокрема, А. Шир-огли Султанов, порівнюючи конституційно-правовий статус президентів Азербайджану та Росії, зазначав: “На відміну від правового статусу президента, нормативний обсяг інституту президента є більш ширшим. Він утворюється за рахунок правових норм, що визначають не лише функціонування, а й обрання (призначення) президента” [308, с. 28]. Аналізуючи структуру інституту президента, учений включив до неї такі субінститути (підінститути): порядок виборів президента, зокрема й інавгурацію; положення президента у структурі вищих органів державної влади (конституційний статус – структурний підінститут); функції та повноваження президента (конституційний статус – функціональний підінститут); припинення виконання повноважень президента [308, с. 54–55]. Сам же інститут президента ним був визначений як “...сукупність конституційно-правових норм, що регулюють формування і функціонування президентської влади” [308, с. 54]. Утім, на нашу думку, такий поділ інституту на формування глави держави (не статус) та функціонування глави держави (статус) є дещо штучним, адже, як цілком слушно припускав у своїй монографії доктор юридичних наук В. Кайнов, “...президент може мати певний статус лише після обрання та інавгурації” [99, с. 42]. Тим самим категорія статусу розширюється: до структурного (положення в системі органів) та функціонального (функції,

повноваження та відповідальність) статусу додається статус організаційний (формування та припинення повноважень).

Як правовий, інститут глави держави складається з норм окремих галузей права, що регулюють формування (спадкування, вибори, призначення тощо) і вступ на посаду (коронація, інавгурація) глави держави, його функціонування та припинення ним своїх повноважень.

В Україні правовий інститут глави держави містить у собі норми перш за все конституційного та адміністративного права, а також до певної міри норми міжнародного права.

Норми конституційного права при цьому містяться в конституційних законах. Останні можуть розрізнятися у формальному та в матеріальному сенсі. Під конституційним законом у формальному сенсі, на нашу думку, розуміється, по-перше, конституція; по-друге, закон, що вносить зміни та (або) доповнення до Конституції; по-третє, закон, необхідність прийняття якого передбачається самою Конституцією.

Щодо конституційного закону в матеріальному сенсі, то під ним розуміється будь-який закон, котрий стосується питань, що є конституційними за своїм змістом та значенням, тобто такими, що входять до предмета конституційного права як галузі права.

Нормативний зміст конституційно-правового інституту глави держави в Україні перш за все містить у собі норми Конституції України, прийнятої на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р., а також згідно із статтею 91 Конституції України норми інших законів. Так, ч. VI ст. 103 Конституції України передбачає наявність закону, норми якого визначають порядок проведення виборів Президента України. Фактично такий закон може називатися конституційним, хоча українське законодавство не виділяє його як окрему категорію. Щодо іншого закону, який міг би вважатися конституційним так би мовити у матеріальному сенсі, то прикладом може бути ч. II ст. 5 Закону України "Про правовий режим надзвичайного стану" від 16 березня 2000 року, котра передбачає: "До введення надзвичайного стану за підставами, передбаченими пунктами 2–7 частини другої ст. 4 цього Закону, Президент України звертається через засоби масової інформації або в інший спосіб до груп осіб, організацій, установ, які є ініціаторами чи учасниками дій, що можуть бути приводом для запровадження надзвичайного стану, з вимогою припинити свої протиправні дії протягом встановленого у зверненні строку і попередженням про можливість введення надзвичайного стану" [250]. Фактично таким положенням повноваження Президента розширюються, а норма звичайного закону фактично набуває конституційного характеру.

Іноді питання щодо прав, обов'язків та відповідальності Президента України починають врегульовуватися окремими підзаконними актами. Зокрема, можна згадати Постанову Верховної Ради України від 26 січня 2009 р. № 903-VI, за якою на чинного тоді Президента В. Ющенка було покладено особисту відповідальність “за різке знецінення грошової одиниці України, численні спекуляції на валютному та іпотечному ринках, невиконання комерційними банками своїх зобов'язань перед вкладниками, істотні зловживання в процесі рефінансування комерційних банків, повну відсутність контролю Національного банку України за діяльністю комерційних банків, що призвело до значного погіршення добробуту громадян України” у зв'язку з тим, що той двічі проігнорував вимоги Верховної Ради України щодо звільнення В. Стельмаха з посади Голови Національного банку України [241].

Таким чином, конституційно-правовий інститут глави держави в Україні – її Президента складається з трьох груп нормативних актів: 1) конституційних законів у формальному сенсі (Конституція – закони, необхідність прийняття яких передбачається нею, зокрема, Закон про вибори Президента України); 2) конституційних законів у матеріальному сенсі (такими є усі закони, що конкретизують Конституцію, але прийняття яких прямо нею не передбачається, зокрема, закони, що регламентують повноваження Президента у сфері оборони, національної безпеки чи подоланні надзвичайних ситуацій), які умовно можна визначити як конституційно-правові закони; 3) підзаконні нормативно-правові акти Верховної Ради (постанови), що так чи інакше впливають на формування та функціонування інституту Президента.

Окрім конституційних нормативно-правових актів, на правовий інститут Президента України впливають певні індивідуально-правові акти, зокрема акти офіційного тлумачення, які здійснює Конституційний Суд України. Наприклад, 25 грудня 2003 р. Конституційний Суд України у своєму Рішенні № 21-рп/2003, визначивши, що “Київську міську державну адміністрацію має очолювати лише особа, обрана Київським міським головою, яка Президентом України призначається головою Київської міської державної адміністрації” [267], фактично позбавив главу держави можливості призначати окрему особу (не голову Київської міської ради) головою Київської міської державної адміністрації.

Найбільш тісно пов'язані між собою конституційно-правовий інститут глави держави та адміністративно-правовий інститут глави держави. Однак цей зв'язок не заважає розділити їх за предметом правового регулювання. Конституційне право включає правові норми, що

закріплюють принципи організації усєї системи органів державної влади, а також конституційні аспекти формування та функціонування глави держави. Норми ж адміністративного права, засновані на принципах конституційно-правових владовідносин, деталізують їх відносно численної системи органів виконавчої влади, регулюють діяльність цих органів з приводу реалізації виконавчо-розпорядчих функцій. За логікою системи юриспруденції та права адміністративно-правовий інститут глави держави, виходячи з предмета адміністративного права, повинен бути пов'язаний із статусом глави держави саме у сфері виконавчої гілки влади.

На сьогодні існує три варіанти реалізації повноважень виконавчої гілки влади главою держави.

Перший варіант припускає, що глава держави є складовою частиною виконавчої влади. Тут також існують певні підходи. Так, у першому випадку глава держави розглядається як частина виконавчої влади, але формально не вважається носієм чи главою виконавчої влади. Зокрема, така ситуація склалася в Австрійській Республіці.

Другий підхід розглядає главу держави як носія чи главу виконавчої влади. Найбільш відомим прикладом такого варіанта є США, де “виконавча влада належить Президентові Сполучених Штатів Америки” (ч. 1 розділу 1 ст. II Конституції) [141, с. 336].

Другий варіант реалізації повноважень виконавчої гілки влади главою держави формально не визначає главу держави як главу чи носія виконавчої влади, але фактично він має певні прерогативи у цій сфері. Зокрема, саме така ситуація сьогодні існує в Україні. Цілком слушно зазначали з цього приводу українські правознавці: “До системи органів виконавчої влади Президент України не віднесений. Адже він, обіймаючи пост “глави держави”, не наділений Конституцією правосуб’єктними ознаками “органу виконавчої влади” і тим більше – “глави виконавчої влади”... Водночас Президент України відіграє вагому роль у формуванні й функціонуванні цієї системи органів, оскільки Конституція надає йому значні ... кадрові та деякі інші дискреційні повноваження щодо органів виконавчої влади” [64, с. 75]. Зокрема Президент України відповідно до Конституції України призначає прем’єр-міністра (п. 9 ст. 106) та міністрів (п. 10 ст. 106); скасовує акти уряду України та Ради міністрів АРК (п. 16 ст. 106), очолюючи РНБО України (п. 18 ст. 106), координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у зазначених сферах (ч. II ст. 107) тощо.

Щодо *третього* варіанта, то він не лише не передбачає включення глави держави до системи органів виконавчої влади, а й робить його вплив мінімальним. Зокрема, можна навести ситуацію у ФРН,

президент якої має мінімальні прерогативи у сфері виконавчої влади. Зокрема, він призначає федеральних чиновників (ч. 1 ст. 60 Основного Закону) та формально подає кандидатуру Федерального канцлера до Бундестагу. Після того, як голову уряду парламент обрав без обговорення, Федеральний президент підтверджує цей факт, призначивши обрану особу Федеральним канцлером (ст. 63 Основного Закону).

У Королівстві Швеція глава держави інформується прем'єр-міністром про стан справ у державі, а іноді може головувати на засіданнях уряду (§ 1 Глави 5 Форми правління) [122, с. 710]. Будь-які інші прерогативи у сфері виконавчої влади конституція Швеції не передбачає.

В Японії імператор відповідно до ч. 1 ст. 6 Конституції призначає Прем'єр-міністра за поданням Парламенту. Але через те, що згідно із ч. 1 ст. 4 Імператор здійснює лише ті дії, які передбачені Конституцією, він не має права відмовити у призначенні поданої кандидатури, а тому сам акт призначення голови уряду перетворюється на просту формальність. Недаремно більшість учених наголошують на тому, що прем'єр-міністра призначає парламент [323, с. 47; 373, с. 176–177].

Не можна також не зазначити, що інститут глави держави знає і міжнародне право. Відповідно до його принципів та норм глава держави представляє свою державу з усіх питань за своєю посадою, не потребуючи для цього додаткового підтвердження своїх повноважень. Зокрема, при офіційних візитах за кордон глава держави користується певними привілеями. Так, згідно з п. а ст. 1 Конвенції про запобігання та покарання злочинів проти осіб, що користуються дипломатичним захистом 1973 р. глава держави, “включаючи всіх членів колегіального органу, що реалізує повноваження глави держави згідно з конституцією зацікавленої держави” [100, с. 17], знаходиться під міжнародним захистом під час перебування закордоном навіть під час приватного візиту [101, с. 86].

Отже, інститут глави держави має міжгалузевий характер, адже він притаманний як праву конституційному (конституційно-правовий інститут глави держави), так і адміністративному (адміністративно-правовий інститут глави держави) та міжнародному (міжнародно-правовий інститут глави держави).

Переходячи до аналізу змісту самого інституту глави держави, необхідно розпочати з того, що дехто з учених вже звернув нашу увагу на наявність легальних дефініцій нього інституту. Зокрема, В. Кайнов свого часу дійшов висновку, що у понятті “президент” доцільно виділити два основних аспекти: змістовний та функціональний. Змістовний аспект означає розуміння поняття “президент” у різних підходах

до даного правового інституту [99, с. 46]. Щодо функціонального змісту поняття “президент” слід розуміти сукупність основних напрямків його діяльності, що виражають соціальне призначення президентської влади. На нашу думку, такий підхід можна застосувати і до поняття “глава держави”.

Отже, змістовний контекст поняття “глава держави” передбачає формулу: “президент (король, імператор, співправителі) є главою держави”. Іноді конституція дає певну розшифровку розуміння цього інституту. Наприклад, ч. 1 ст. 102 Конституції України передбачає: “Президент України є главою держави і виступає від її імені” [146]. Аналогічним чином визначається статус глави держави в ч. 1 ст. 56 Конституції Іспанії: “Король є главою держави, символом її єдності та постійності” [127, с. 211]. У конституціях низки країн підкреслюється, що глава держави є главою виконавчої влади. Так, ст. 226 Боліварианської Республіки Венесуела закріплює: “Президент Республіки є главою держави і Національної виконавчої влади, в якості кого він керує діяльністю уряду” [402].

На відміну від змістовного, функціональний контекст поняття “глава держави” передбачає лише перерахування основних напрямків діяльності особи чи органу у якості глави держави. Так, Федеральним конституційним законом Австрійської Республіки від 10 листопада 1920 р. передбачається посада президента, але не вказано, що він є главою держави. Проте, виходячи із ст. 65 Закону, саме він “представляє Республіку у зовнішніх відносинах” [122, с. 48], що здебільшого притаманно саме главі держави. Іншим прикладом є ФРН, де також передбачається посада Федерального президента, але формально він не визначається як глава держави, хоча також “представляє Федерацію в міжнародно-правових відносинах” (ч. 1 ст. 59 Основного Закону) [141, с. 95]. Серед монархічних країн також існує функціональний підхід до розуміння глави держави. Зокрема, в Данії Король формально не визнається главою держави, хоча й “виступає від імені Королівства у міжнародних справах” (ч. 1 ст. 19 Конституції) [122, с. 304]. Формально також не визнається главою держави й Король Саудівської Аравії, хоча й виступає як символ єдності судової, виконавчої та регламентарної влади (ст. 44 Основного нізаму про владу).

Функціональний контекст розуміння глави держави закріплюється й Францією, Індонезією, Марокко, США, Тонга та деякими іншими країнами.

Але як змістовний, так і функціональний контекст легального визначення інституту глави держави має один дуже істотний недолік: фактично він не пояснює суть інституту глави держави, а тому слід звернутися до іншої категорії визначень – доктринальних.

Сьогодні в наукових джерелах можна зустріти чимало дефініцій цього інституту. Визначення поняття “глава держави” ускладнене як з причини недостатнього дослідження цього інституту, так і через різноманітні його моделі у різних державах світу. Так, радянська юридична наука тривалий час розширено тлумачила главу держави як особу чи орган, що здійснює верховне керівництво внутрішніми й зовнішніми справами держави [49]. Однак слід зазначити, що укладачі Великої радянської енциклопедії намагалися уже достатньо повно розкрити сутність цього інституту, висвітливши тотожність діяльності аналогічних органів, незважаючи на відмінність у їх назвах, тенденції до спеціалізації даного інституту за певними сферами діяльності. Вони звернули увагу й на той факт, що в більшості країн глава держави здійснює функції вищої виконавчої влади в державі [348].

Як не дивно, дослідники інституту глави держави навіть у таких загальних визначеннях зуміли виділити основу його призначення – здійснення верховенства у різних гілках державної влади, насамперед виконавчої. І сьогодні у наукових джерелах визначення інституту глави держави дається саме у такому сенсі. Так, в енциклопедичному юридичному словнику зазначено: “Глава держави – вища посадова особа (значно рідше – колегіальний орган), що вважається верховним представником держави і, як правило, носієм виконавчої влади” [48]. З таких позицій існує термінологічна дефініція цього інституту в юридичній енциклопедії: “Глава держави – вища посадова особа, що вважається носієм виконавчої влади і верховним представником держави у сфері зовнішніх відносин” [47].

У спеціальних державотворчих працях, навчальній та монографічній літературі глава держави визначається як “...конституційний орган і одночасно вища посадова особа держави, яка представляє державу зовні і всередині, своєрідний символ державності і народу” [113, с. 9]. Існують і дещо інші точки зору. Так, О. Осавелюк вважає главою держави посадову особу чи орган, що “...займає найвище місце в системі органів держави” [130, с. 564]. Л. Ентін визначає главу держави як “...офіційну особу (орган), що, як правило, формально займає найвище місце в ієрархії державних інститутів і здійснює верховне представництво країни у внутріполітичному житті та у відносинах з іншими державами” [131, с. 210]. В. Шаповал наголошує на тому, що глава держави є особою, яка “...займає формально вище місце в структурі державних інститутів і водночас здійснює функцію представництва самої держави в цілому” [368, с. 223]. На думку І. Алебастрової, глава держави – це посадова особа “...або рідше колегіальний орган, що виступає символом єдності нації, а також офіційним представником

держави всередині країни та в міжнародних відносинах” [6, с. 228]. Дещо іншої точки зору дотримується білоруський конституціоналіст М. Чудаков, який вважає, що глава держави – це особа, яка юридично займає найважливішу посаду в державі [365, с. 396]. Доктор юридичних наук Є. Тихонова визначила главу держави як посадову особу або “...спеціальний державний орган, що здійснює верховне представництво держави у внутріполітичному житті країни та у відносинах з іншими державами” [330, с. 593].

Досить цікаве визначення глави держави дав С. Рябов, який зазначив, що глава держави – це “...уособлення єдності нації, символ держави, гарант цілісності спільноти, об’єднаної державою, чинник гармонійної та ефективної взаємодії “гілок” державної влади між собою” [277, с. 89]. Проте слід зазначити, що визначення цього інституту в такому контексті містить певні прогалини, не цілком достатньо і вичерпно характеризують сутність даного органу, з неналежним ступенем точності віддзеркалюють його правову природу.

Для кожної конкретної держави характерною є своя національна система побудови інституту її глави. Російські конституціоналісти виділяють декілька організаційно-правових форм інституту глави держави.

По-перше, одноосібний монарх, що успадковує свою посаду (Великобританія, Іспанія, Японія).

По-друге, одноосібний монарх, що призначається своєю родиною – правлячою династією (Саудівська Аравія).

По-третьє, одноосібний монарх федеративної держави, що обирається на певний період монархами суб’єктів федерації із свого середовища (Малайзія, Об’єднані Арабські Емірати).

По-четверте, одноосібний президент, що обирається народом шляхом прямих та непрямих виборів (США, ФРН, Італія, Індія, КНР).

По-п’яте, колегіальний орган, що обирається парламентом на встановлений строк; при цьому окремі повноваження глави держави, які неможливо здійснити колегіально, як-то прийняття іноземних послів, надаються голові колегіального органу (Куба).

По-шосте, глава уряду, що одночасно виконує функції глави держави (наприклад, в окремих землях ФРН).

По-сьоме, представник британського монарха у державах, що мають статус британського домініону, тобто тих, хто визнає главою держави британського монарха (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Барбадос).

По-восьме, одноосібний або колегіальний глава держави, що узурпує владу в державі, як правило, без визначеного терміну [130, с. 568].

Проте, незважаючи на існування вищевказаних типових форм, практика свідчить, що сьогодні фактично немає держав, які б закріплювали тотожний конституційно-правовий статус інституту глави держави. Однак за всіх неоднакових організаційно-правових форм цього інституту в різних країнах у нього є ознаки, характерні для глав держави більшості країн. Ці риси дають підстави говорити про єдину правову природу цього інституту, і саме на їх характеристиці ми зупинимося з метою сформулювати визначення інституту глави держави.

1. На сьогодні домінуючою точкою зору є та, що вважає главою держави “особу чи орган, що втілює верховну владу в державі” [231, с. 127].

Таке втілення означає певний символізм інституту глави держави, його представницький характер. Зокрема, саме на цьому наполягають американські дослідники. З їхньої точки зору президент є особистістю, якому історія дає уроки, “вилучені із подвійної традиції: його попередників у Білому домі та із свого власного досвіду” [391, р. 209] і який “розповідає нам історії про себе і тим самим говорить нам, що ми за люди та як ми стали співтовариством. Ми отримуємо від нього не лише нашу політику, а й нашу національну самоідентичність” [459, р. 1].

Представницький характер може закріплюватись і в конституціях. Так, ст. 1 Конституції Японії вказує, що імператор (глава держави) є символом держави і єдності народу. Майже те ж саме зазначає ст. 56 Конституції Іспанії: “Король є главою держави, символом її єдності та постійності” [127, с. 211]. Зазначений символізм глави держави по суті означає наявність у нього представницьких повноважень, які здійснюються всередині країни та за її межами.

Виходячи з усього вищенаведеного, ми можемо зробити висновок про те, що інститут глави держави насамперед має *представницький* характер.

2. Намагаючись зрозуміти суть глави держави, ми повинні одночасно зрозуміти, над чим саме головує зазначений глава. У даному випадку ми маємо справу з поняттям уособлення держави і з нашої точки зору держава уособлюється у її механізмі.

Державний механізм, на нашу думку, є цілісною системою державних організацій чи технологій, що практично здійснюють державну владу, завдання і функції держави. Структура ж державного механізму складається з певних державних організацій: державних підприємств, державних установ і державних органів.

Державні підприємства – це засновані на державній власності самостійні господарюючі статутні суб’єкти, що мають права юридичної особи та здійснюють виробничу, науково-дослідницьку і комерційну діяльність з метою отримання прибутку.

Державні установи – це державні організації, що не мають владних повноважень, але виконують загальносоціальні функції у сфері науки, охорони здоров'я, освіти, економіки тощо.

Державні органи – це державні організації, що беруть участь у здійсненні функцій держави і наділені для цього владними повноваженнями. За сферою поширення владних повноважень вони є вищими (державна влада загалом поширюється на територію всієї держави), центральними (державна влада поширюється на територію всієї держави у певній сфері), місцевими (державна влада поширюється на певну місцевість: територіальну громаду чи адміністративно-територіальну одиницю) та міжтериторіальними (територія, на якій здійснюються повноваження, не співпадає з адміністративно-територіальною одиницею).

Аналізуючи конституції різних країн, ми бачимо, що наявність владних повноважень в руках глави держави, які поширюються на всю територію держави, чітко вказують на те, що *глава держави є вищим органом держави*.

3. Щоб зрозуміти наступну ознаку, притаманну саме інституту глави держави, проаналізуємо співвідношення повноважень Президії та Голови Верховної Ради СРСР. Так, до 1989 р. у Радянському Союзі існував колегіальний глава держави – Президія Верховної Ради СРСР. Зазначена Верховна Рада не була парламентом у повному сенсі цього слова, а тому її Президія дійсно могла претендувати на статус глави держави. 25 травня 1989 р. на першому засіданні з'їзду народних депутатів СРСР було обрано Голову Верховної Ради. Ним став М. Горбачов. Згідно із ст. 120 Конституції СРСР Голова Верховної Ради СРСР став вищою посадовою особою Радянської держави і представляв СРСР всередині країни та в міжнародних відносинах [134, с. 46]. З нашої точки зору, Голова Верховної Ради (спікер) виконував окремі обов'язки глави держави. Голова Верховної Ради мав повноваження, які умовно можна звести у такі блоки:

- 1) керівництво роботою з'їзду народних депутатів, Верховною Радою СРСР та її Президією;
- 2) кадрові повноваження (пропозиції щодо призначення заступника Голови Верховної Ради, Голови Ради Міністрів СРСР, членів Комітету конституційного нагляду, Голови Верховного Суду СРСР, Генерального прокурора СРСР та ін.);
- 3) керівництво обороною країни та зовнішніми відносинами;
- 4) підписання законів СРСР;
- 5) надання з'їзду народних депутатів та Верховній Раді СРСР даних про становище СРСР всередині країни та за її межами [134, с. 46–47].

Проте Голова Верховної Ради СРСР не міг видавати власних нормативних розпоряджень. Тим самим, уособлюючи навіть більш незалежну посаду, аніж Голова Президії Верховної Ради СРСР, перший був скоріше спікером, що виконує окремі функції глави держави, аніж повноцінним главою держави, який все-таки має певні правотворчі повноваження у повному обсязі. У Радянському Союзі укази і постанови могла видавати лише Президія Верховної Ради, яка і залишалася по суті колегіальним главою радянської держави аж до 1990 р., коли в СРСР з'явився інститут одноосібного Президента.

Таким чином, на нашу думку, обов'язковою ознакою глави держави також є його *самостійність* (відносна, часткова або повна) у *правотворчій сфері*. При цьому *відносна* самостійність означає, що акти глави держави підлягають обов'язковому контрасигнуванню, а *повна* – конституція виключає таку необхідність. В умовах *часткової* самостійності одні акти глави держави обов'язково повинні контрасигнуватися, а інші – ні. Прикладом відносної самостійності глави держави у сфері правотворчості можна вважати Бельгію, адже ст. 106 Конституції Бельгії закріплює положення стосовно того, що жоден акт короля не може мати сили, якщо він не контрасигнований міністром. Щодо часткової самостійності, то її втіленням можна вважати ФРН, адже ст. 58 Основного Закону ФРН вказує на те, що за *деякими виключеннями* для дійсності приписів та розпоряджень Федерального президента необхідним є їх контрасигнування Федеральним канцлером або компетентним федеральним міністром. Фактично це означає певну групу актів, які не потребують контрасигнування. Проте глава держави може бути і повністю самостійним у правотворчій діяльності. Зокрема, Основний закон Султанату Оман не передбачає будь-якого контрасигнування актів султана.

Виходячи з основних рис інституту глави держави, можна попередньо сформулювати його поняття: *відносно, частково або повністю самостійний у правотворчій сфері вищий державний орган, що представляє державу всередині та за межами країни*.

Але в кожній країні інститут глави держави має свої особливості. Так, відповідно до ст. 102 Конституції України Президент України є главою держави і виступає від імені держави.

З урахуванням положення зазначеної статті та визначення глави держави, поняття українського глави держави повинно ґрунтуватися на таких його рисах:

по-перше, Президент України є одноосібним органом держави, тобто сам виконує об'єктивно властиві йому повноваження, не поділяючи їх з іншими органами чи особами;

по-друге, Президент України отримує свою владу шляхом загальних прямих виборів;

по-третьє, акти Президента України здебільшого не потребують затвердження іншими органами та особами, хоча в ряді випадків передбачають контрасигнування.

Таким чином, можна резюмувати, що **Президент України як глава держави – це частково самостійний у сфері правотворчості вищий одноособовий виборний державний орган, що є представником держави як всередині країни, так і за її межами.**

Президент України є одноосібним органом, що не вважається чимось надзвичайним. Так, США, ФРН, Франція, Ватикан, Люксембург, Сполучене Королівство Великобританії та Північної Ірландії, Російська Федерація та багато інших країн запровадили індивідуальну форму глави держави, виходячи з того, що концентрація в руках однієї особи повноважень з приводу оперативного вирішення різного роду проблем гарантує кращу ефективність роботи цього інституту, сприяє підвищенню престижу влади глави держави та зростанню суспільної довіри до неї. Хоча слід зазначити, що в процесі модифікацій конституційно-правового статусу глави держави у ряді держав запроваджено колективну (колегіальну) форму зазначеного інституту. Специфіка такої моделі полягає у розподілі повноважень між окремими членами колегіального глави держави, коли його функції виконуються не однією особою, а декількома особами одночасно. Такий варіант функціонування глави держави, на нашу думку, не впливає на його інституційну природу і є результатом адаптації ідеї інституту глави держави до особливостей національної політико-правової структури конкретних країн. Колективні глави держав на практиці довели свою користь та ефективність. Сила такої схеми даного інституту полягає в тому, що він колективно формує свою точку зору, своє рішення, а це має як певний психологічний ефект, так і суспільний резонанс. Хоча інколи цей же момент має і свій негатив, оскільки необхідність колективного вирішення справи може призвести до затримки прийняття рішення.

На сьогодні існує дві моделі колективного глави держави:

1. Олігархічний глава держави – глава держави функціонує у вигляді невеликої групи осіб (колегії), де рішення приймаються колегіально (Федеральна Рада Швейцарської конфедерації, Державна Рада Республіки Куба та ін.). Найбільш цікавим при дослідженні цієї моделі є висвітлення питання про співвідношення повноважень самого колегіального органу та його головуючого. У різних державах це питання вирішується по-різному: від крайнього звуження повноважень такого голови (наприклад, у Швейцарії Президенту Конфедерації ч. 1

ст. 176 Конституції надає лише право головувати на засіданнях Федеральної Ради) до їх істотного розширення (наприклад, в Республіці Куба, де колегіальним главою держави визнається Державна Рада, її Голова відповідно до ст. 93 Конституції є головою уряду [409]).

2. Діархія – у державі існують два глави держави, кожен з яких може уособлювати якусь функцію (функціональна діархія), територію (територіальна діархія) або не уособлювати нічого (особиста діархія). На сьогодні прикладом діархії є Принципат Андорра (функції глави держави виконують співпринцепси¹ – Президент Франції та єпископ Урхельський), Республіка Сан-Марино (два співправителі – капітан-регенти [366, с. 197]) та ін. Крім того, може існувати вертикальна діархія, коли один із співправителів стоїть вище за іншого і має конституційне право або призначати, або ж істотно впливати на вибори останнього. Так, ч. 9 ст. 110 Конституції Ісламської Республіки Іран закріплює право Релігійного Керівника (вищого співправителя) визначати придатність на посаду кандидата в Президента ІРІ (нижчого співправителя) [430].

Інша класифікація інституту глави держави пов'язана з формою правління, вплив якої на зазначений інститут не викликає сумніву. Зокрема, В. Якушик абсолютно правильно, на нашу думку, зазначав, що “...критерієм для розподілу монархій та республік є статус глави держави (статус у широкому сенсі слова, тобто з урахуванням норм, що регулюють процес зміни осіб на посту глави держави), а не якийсь певний перелік формування (виборність чи невиборність) і функціонування (колегіальність або одноосібність у діяльності) вищих органів влади в цілому” [387, с. 122].

В умовах монархічних держав главою держави здебільшого є монарх (король, князь, цар, султан, емір тощо). Однак з цього правила є виключення, які стосуються колишніх британських домініонів. Річ у тім, що в цих державах існує своєрідна вертикальна діархія. Номінальним главою держави визнається британський монарх, а реальним – генерал-губернатор. Як приклад можна навести Конституцію Соломонових Островів, в якій закріплюється положення про те, що “главою держави Соломонових Островів є Її Величність” (ч. 2 ст. 1 Конституції), яка відповідно до ч. 1 ст. 27 призначає своїм представником генерал-губернатора [401]. Таким чином, в умовах монархії може існувати класифікація, за якою глава держави є номінальним або реальним.

Щодо республіки, то здебільшого главою держави за цієї форми правління є республікатор, котрий зазвичай має назву “президент” або “голова”.

¹ Співправителі.

І, нарешті, за способом формування інститут глави держави може бути спадкоємним, виборним, призначуваним та узурпаторським. Це пов'язано з тим, що на сьогодні існує чотири основні способи формування інституту глави держави: спадкоємство, вибори, призначення та узурпація. У кожного з цих способів є своя специфіка. Так, спадковий глава держави здебільшого є монархом, який отримує свої повноваження на невизначений термін.

В історії було немало способів формування монархічної влади. Так, у лютому 1722 р. Петро I видав “Закон про престолонаслідування”, згідно з яким монарх сам призначав собі спадкоємця. Отже в Росії був встановлений принцип не спадкування влади, а призначення на посаду.

Проте цей приклад не виключає того факту, що на сьогодні визнаються три основні системи спадкування влади монархами: кастильська, салічна та скандинавська.

Щодо республік, то спадкування влади у ній є досить рідкісним явищем. Так, у 1469 р. до влади у Флорентійській республіці прийшов син П'єтро Медичі Лоренцо Чудовий. У сучасних республіках син або донька може успадковувати владу батька, але цей процес зазвичай оформлюється за допомогою виборів. Як приклад можна навести Азербайджан, де у 2005 р. президентом країни було обрано Е. Алієва – сина попереднього президента Г. Алієва.

Вибори державця (правителя або глави держави) є також досить поширеним явищем як у сучасному світі, так і в історії, як в умовах монархії, так і в умовах республіки. Саме за монархічної форми правління державного правителя² обирали в Московії у 1613 р. на Земському Соборі. Королі Речі Посполитої також були обраними монархами. Зараз же обрані монархи існують в країнах з так званою змішаною формою правління (ОАЕ, Малайська Федерація). Так, в Об'єднаних Арабських Еміратах президент держави (раїс) обирається строком на п'ять років Вищою Радою Федерації, яка складається із шейхів та емірів – правителів окремих еміратів³ (ст. 51 і 52 Конституції) [484]. Є можливість переобрання, але кількість зазначених переобрань є необмеженою [366, с. 170]. Щодо Малайської Федерації, то главою держави тут є Янг ді-Пертуан Агонг, себто Верховний правитель, який обирається Радою Правителів строком на 5 років з числа спадкоємних султанів у порядку черговості [398].

² Мається на увазі цар Михайло Федорович Романов – родоначальник царської династії Романових.

³ Шарджа, Дубай, Абу-Дабі, Умм-Ель-Кувейн, Аджман та Фуджейра.

Проте здебільшого обраний глава держави є характерним саме для республіканської форми правління. Так, в Ізраїлі, де немає єдиної писаної конституції, питання щодо виборів Президента врегульовані Основним Законом про Президента Держави. Згідно із ст. 7 цього Закону вибори Президента Держави повинні здійснюватись таємним голосуванням на засіданні Кнесету, який збирається задля виборів [431]. Такий спосіб виборів визначається як внутріпарламентський.

В Україні вибори Президента врегульовано як Конституцією України (ч. 1 ст. 103), так і спеціальним Законом “Про вибори Президента України”. Згідно із Конституцією та Законом (ч. 1 ст. 1) [239, с. 3] Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Такий спосіб виборів називається прямим.

І, нарешті, останній спосіб виборів республіканського глави держави визначається як непрямий. На сьогодні такий спосіб передбачений у Республіці Вануату, де Президент згідно з ч. 1 ст. 34 Конституції обирається колегією виборщиків, що складається з парламентарів та голів рад місцевих управлінь [414].

На відміну від спадкоємного та обраного, призначуваний глава держави менш поширений. Як відомо, Петро I своїм “Законом про престолонаслідування” по суті встановив систему призначення правителя держави. Проте формально вважалося, що царевич успадковує владу від царя. Іншим прикладом призначеного глави держави є генерал-губернатор колишніх британських домініонів, про що вже зазначалося.

Щодо республік, то єдиною країною, котра офіційно визначає призначення як спосіб формування інституту глави держави є Фіджі. Згідно зі ст. 90 Конституції Президента та Віце-президента Республіки призначає Велика рада вождів після відповідних консультацій з Прем’єр-міністром [413].

Фактично призначення як спосіб формування інституту державного правителя чи глави держави здебільшого був відомим лише за часів хаосу і революцій. Так, під час громадянського протистояння в Римській республіці між прихильниками Марія та Сули у 82 р. до н.е. останній звернувся до сенату Риму з законопроектом, згідно з яким він призначався диктатором на час протистояння. Проте, розв’язавши терор проти своїх супротивників, він домогся свого призначення диктатором на невизначений час. Іншим прикладом може служити адмірал О. Колчак, якого Рада міністрів сибірської Директорії призначила Верховним правителем Росії, а 6 січня 1920 р. він сам підписав наказ про позбавлення себе звання Верховного правителя та передачу його

генералу А. Денікіну. Тим самим О. Колчак призначив А. Денікіна на пост глави Російської держави.

Але той факт, що призначений глава держави існує здебільшого в умовах суспільно-політичної кризи, не спростовує можливості такого призначення і в мирні часи. На нашу думку, це перш за все стосується тих республік, які мають у своєму державному апараті пост віцепрезидента. Так, у 1973 р. Президент США Р. Ніксон відправив у відставку свого віцепрезидента С. Агню і згідно з розділом 2 XXV поправки до Конституції США [141, с. 344] призначив віцепрезидентом Дж. Форда. 9 серпня 1974 р. сам Р. Ніксон подав у відставку, зізнавшись у порушенні Конституції та введенні у оману американської спільноти. Таким чином Джеральд Форд став тридцять восьмим Президентом США, будучи не обраним, а по суті призначеним на посаду.

Останнім різновидом глави держави, що класифікується за способом формування, є узурпатор. Узурпація – насильницьке протизаконне захоплення влади будь-якою особою чи групою осіб або присвоєння собі чужих владних повноважень. Здебільшого узурпація відбувається у формі військового заколоту, який особливо характерний для латиноамериканського типу держави, про що свідчать підрахунки, здійснені американським політологом Д. Палмером. За його дослідженням, у багатьох країнах Латинської Америки з 1810 по 1980 р. відбулося 20–25 переворотів, у 20 країнах – більше 300, а всього – більше 600 вдалих заколотів. Лише в Болівії з моменту створення держави (1825 р.) до 1986 р. відбувся 191 військовий заколот [435, р. 258].

Існує дві класифікації узурпації. Перша з них пов'язана із способом узурпації, друга – з метою узурпації. За способом узурпація може бути терористичною або ненасильницькою, а за метою встановлення – конструктивною та деструктивною.

Терористична форма узурпації передбачає насильницьке протизаконне захоплення влади. Як приклад можна навести ситуацію в Чилі, де 11 вересня 1973 р. в умовах гострої соціально-політичної кризи стався військовий переворот. Це був не звичайний заколот гарнізону, а добре спланована військова операція, центром якої стало здійснення комбінованої атаки з допомогою авіації, артилерії і піхоти. У цих діях відчувався висококваліфікований військовий фахівець, що методично і холонокровно здійснював необхідні підготовчі кроки. Армія відразу ж зайняла всі державні й урядові установи. Були вжиті певні заходи, щоб перешкодити виступу будь-яких регулярних військових частин на захист законного уряду. Усі офіцери, що відмовились підтримати путч, були розстріляні. Під час операції військові зуміли блискуче проявити свої навички. Зокрема, авіація продемонструвала такий

високий клас бомбометання, руйнуючи президентський палац, що це стало несподіваним навіть для керівника заколоту.

У ході цих дій було вбито конституційно обраного президента Чилі С. Альєнде, заарештовано або знищено тисячі мирних жителів. До влади в Чилі прийшла військова хунта на чолі з А. Піночетом Угате, який наступного року й став президентом республіки.

На відміну від терористичної, ненасильницька форма узурпації виражається у присвоєнні чужих владних повноважень. У зв'язку з цим досить цікавим є приклад А. Гітлера. Річ у тому, що зараз з'явилася низка публікацій, де його прихід до влади пропагують як законний [347, с. 82], без будь-якого натяку на узурпацію. На нашу думку, це не відповідає дійсності. Відомо, що НСДАП на виборах 1932 р. отримала 320 депутатських місць, тоді як інші партії – лише 145 мандатів [91, с. 217]. Однак це ще нічого не доводить, адже лідерами партії, окрім А. Гітлера, були Г. Штрассер та Е. Рем. Хто з них найістотніше вплинув на виборців, зараз сказати важко. Проте рейхспрезидент П. фон Гінденбург під тиском провідних підприємців Німеччини [15, с. 69–70] призначив саме А. Гітлера рейхсканцлером. І хоча за час виконання останнім обов'язків голови уряду в Німеччині було практично ліквідовано безробіття, до певної міри підвищено рівень життя широких мас та рівень охорони здоров'я, а якісна освіта стала більш доступною [98, с. 82], проте це нічого не означає, адже після смерті П. Гінденбурга А. Гітлер присвоїв собі повноваження рейхспрезидента і оголосив себе фюрером німецької нації. Ніхто ніколи не обирав А. Гітлера главою держави, а отже, у 1934 р. відбулася саме узурпація влади у формі присвоєння чужих владних повноважень.

Деструктивна узурпація спрямована на обмеження демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму тощо. Її класичним прикладом є діяльність Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС) в СРСР 19–21 серпня 1991 р. Як відомо, 18 серпня 1991 р. віце-президент СРСР Г. Янаєв видав указ такого змісту: “У зв'язку з неможливістю за станом здоров'я виконання Горбачовим Михайлом Сергійовичем своїх обов'язків Президента СРСР на підставі статті 127⁷ Конституції СРСР вступив до виконання обов'язків Президента СРСР з 19 серпня 1991 року” [339]. Вночі 19 серпня 1991 р. о 4 годині ранку севастопольський полк військ КДБ СРСР блокував дачу президента СРСР М. Горбачова у Форосі, в Криму. Водночас за наказом начальника штабу ППО країни генерал-полковника І. Мальцева два тягачі перекрили злітну смугу у Бельбеку, де стояли літак та гелікоптер президента. Вранці було оголошено про створення Державного комітету з надзвичайного стану СРСР, якому вручалася вся повнота

державної влади в країні. Згідно з п. 4 Постанови № 1 ДКНС призупинялася діяльність політичних партій, громадських організацій та масових рухів, які “перешкоджають нормалізації обстановки” [261, с. 10], а п. 7 вказаної Постанови встановлював контроль над ЗМІ. Але цього було мало і того ж дня ДКНС видав постанову № 2, якою обмежив друковані видання лише дев’ятьма газетами, у тому числі “Труд” і “Правда”. Наступного дня ДКНС видав останню постанову № 3, п. 5 якої заборонив трансляцію телебачення та радіо Росії начебто у зв’язку з тим, що їх діяльність “...не сприяє процесу стабілізації становища в країні” [233]. Таким чином, аналіз вищевикладених постанов дозволяє зробити висновок про деструктивний характер узурпації влади в СРСР 19–21 серпня 1991 р.

На відміну від деструктивної, конструктивна узурпація є менш відомим явищем. Її мета полягає у відновленні або встановленні демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму, свободи для ЗМІ, а також у поваленні існуючої диктатури. Прикладом конструктивної узурпації є “революція гвоздик” квітня 1974 р. в Португалії, яка усунула від влади диктатора – генерала М. Каетану. Переворот провели молоді офіцери з “Руху збройних сил”. У результаті сили безпеки були нейтралізовані, а війська зайняли ключові міністерства, радіостанції, пошту, телефон та аеропорти. Ранком 25 квітня на вулиці Лісабону вийшли португальські громадяни, які вітали солдат і засовували у дула гвинтівок гвоздики. Увечері диктатор М. Каетану здався новій владі, а наступного дня виїхав з Португалії. Від влади було усунуто й президента Португальської республіки Америку де Деуша Рудрігіша Томаша, а новим президентом став один з лідерів революції Антоніу Себаштьян Рібейру ді Спінола. Так закінчилася диктатура Салазара-Каетану, що тривала з 1926 р.

Від узурпації слід відрізнити самопроголошення, яке зазвичай не має юридичних наслідків. Так, на початку 90-х років ХХ ст. “регентом російського престолу” проголосив себе О. Брумель. Проте такий крок не мав ніяких правових наслідків, адже Росія ще з 1917 р. є республікою. Те ж саме стосується “короля України-Русі” Ореста І. Відомі дослідники Б. Андрушків та Н. Моховик так описували цю ситуацію: “Ще не так давно королем України-Русі вважався Олелько ІІ – нащадок династії Романових, прямий спадкоємець Долгорукових-Романових і Чингізхана. Саме він підтвердив графський титул Оресту І в Іспанії. Після цього Орест І протягом декількох років був регентом (представником) Олелька ІІ в Україні.

1995 року, після смерті Олелька II, його малолітній син отримав право на успадкування грецького престолу, адже його мати є принцесою останнього короля Греції. Український престол звільнився і через два роки згідно з традиціями віце-король (регент) стає королем України-Русі, маючи на це законне право.

Як згадує король Орест I, Єпископ Краківський, кардинал Римської католицької церкви, 16 серпня 1998 р. підтвердив його королем України-Русі. У Краківському соборі вінчалися на царство всі польські та українські королі” [10, с. 9].

Проте Орест I не може бути монархом України, адже згідно з Конституцією 1996 р. вона є республікою.

Утім і “герцог Брумель”, і “Орест I” ні в якому разі не можуть вважатися узурпаторами: вони не захоплювали владу в результаті перевороту та не присвоювали собі чужі владні повноваження, адже і в Росії, і в Україні немає посади імператора та короля, а зазначені акти самопроголошення не мають жодних юридичних наслідків.

Таким чином, характеризуючи інститут глави держави, слід підкреслити, що він являє собою орган (фактично пост – керівну посаду), яку монарх (король, султан, емір) чи республікатор (президент, голова) обіймає в апараті держави. З-поміж інших органів він виділяється тим, що є представником усієї держави як всередині країни, так і за її межами. Іншою специфікою інституту глави держави є його неоднаковий статус у правотворчій сфері: в одних країнах він самостійно видає нормативно-правові акти (повна самостійність), а в інших – будь-який його акт скріплюється підписом голови уряду чи міністром (відносна самостійність). Існують і змішані варіанти, коли одні акти скріплюються підписом, а інші – ні. Саме до них належить Президент України, котрий як глава держави являє собою частково самостійний у сфері правотворчості вищий одноособовий виборний державний орган, що є представником держави як всередині країни, так і за її межами.

1.2. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГЛАВИ ДЕРЖАВИ: СТРУКТУРНИЙ АСПЕКТ

Для того, щоб з’ясувати місце глави держави в системі вищих державних органів (конституційний статус глави держави – структурний аспект), слід мати на увазі, що означений інститут можна розуміти у широкому та вузькому смислі слова. Інститут глави держави у широкому значенні – це орган, що втілює верховну владу в державі. Щодо інституту глави держави у вузькому смислі слова, то, на нашу думку, сьогодні існує три основні підходи до його визначення, які

й визнаються структурним аспектом конституційного статусу глави держави.

Перший підхід ґрунтується на припущенні, що глава держави є складовою частиною партійної, законодавчої, виконавчої, адміністративної чи судової влади. Другий підхід опирається на ідею, що глава держави є самостійною гілкою влади. Третій – глава держави не входить до жодної гілки влади, однак, впливаючи на їхнє функціонування, знаходиться немов над ними. Щоб зрозуміти, який підхід є більш правильним, слід зупинитися на них більш детально.

Так, перший підхід ґрунтується на ідеях таких видатних філософів, як Джон Лок, Шарль Луї Монтеск'є, Імануїл Кант, Семен Десницький, Микита Муравйов та ін.

Зокрема видатний англійський філософ Джон Лок у своїй праці “Два трактати про врядування” одним з перших філософів епохи ранніх буржуазних революцій висунув ідею поділу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і федеративну: “Законодавча влада – це та влада, яка має право вказувати, як застосовувати силу спільнотворення для збереження спільноти і її членів. Але через те, що закони, які повинні постійно виконуватись, чинність яких має бути постійною, можуть створюватись за короткий час, то немає потреби, щоб законодавчий орган існував повсякчас, тоді, коли йому нічого робити... Але через те що закони, які створюються один раз і за короткий термін, мають постійну та незмінну силу і потребують неперервного виконання або нагляду за цим виконанням, необхідно, щоб завжди існувала влада, яка б наглядала за виконанням створених і чинних законів. З цієї причини законодавчу і виконавчу влади часто доводиться розділяти” [164, с. 207].

Розмірковуючи над місцем державця в системі поділу влади, Лок висуває своє вчення про прерогативу: “Там, де законодавча та виконавча влада не зосереджена в одних і тих самих руках (як це має місце в усіх поміркованих монархіях та вдало сформованих системах урядування), благо суспільства вимагає, щоб деякі речі було залишено на розважливність того, хто має виконавчу владу. Оскільки законодавці не в змозі передбачити наперед та запровадити за допомогою законів усе, що може бути корисним для спільноти, то виконавець законів, тримаючи в своїх руках владу, має, завдяки загальному закону природи, право використовувати її на благо суспільства у багатьох випадках, коли чинний закон не дає жодних вказівок, поки не буде можливості зібрати законодавчий орган і видати відповідний закон... Ця влада діяти на власний розсуд заради суспільного блага, незважаючи на норми закону, а іноді навіть проти нього, є тим, що називається прерогативою” [164, с. 216]. І ще: “...прерогатива не може бути нічим іншим, як

дозволом, що його дає народ своїм правителям робити деякі речі на власний розсуд, коли закон мовчить, а іноді й чинити всупереч букві закону заради громадського блага; і коли це зроблено, народ з цим погоджується. Так само, як добрий державець, котрий пам'ятає про виявлену до нього довіру й піклується про благо свого народу, не може мати занадто великої прерогативи, себто права робити благо, так і слабкий та поганий суверен, що претендує на владу, якою, не керуючись законом, користувалися його попередники, як на прерогативу, що належить йому за титулом і яку він може використовувати на свій розсуд, дбаючи про інтереси, відмінні від громадських, дає народові привід заявляти своє право й обмежувати цю владу, яку, поки вона використовувалася для його блага, народ мовчазно допускав” [164, с. 218].

Аналіз вищенаведеного, а також, враховуючи те, що “...право скликати парламент в Англії у тому, що стосується часу, місця й терміну, є, безсумнівно, прерогативою короля” [164, с. 219], дозволяє нам стверджувати, що Джон Лок вважав державця інститутом, який належить до виконавчої влади.

Ще далі у цьому плані пішов видатний французький мислитель Шарль Луї Монтеск'є. Так, у своєму трактаті “Про дух законів” філософ пише: “Щоб не було можливості зловживати владою, необхідним є такий стан речей, за якого різні влади могли б взаємно стримувати одна одну... У кожній державі є три види влади: влада законодавча, влада виконавча, що відає питаннями міжнародного права, і влада виконавча, що відає питаннями права громадянського. За першої влади державець або установа створює закони, постійні чи тимчасові, та відмінняє або ж виправляє існуючі закони. За другої влади він оголошує війну або укладає мир, надсилає чи приймає послів, забезпечує безпеку, запобігає нашествиям. За третьої влади він карає злочини та вирішує спори приватних осіб. Останню владу можна назвати судовою, а другу – просто виконавчою владою держави” [189, с. 289–290]. І ще: “Якщо влада законодавча і виконавча будуть з'єднані в одній особі чи установі, то свободи не буде, тому що може трапитися, що цей монарх чи сенат стане створювати тиранічні закони для того, щоб тиранічним чином застосовувати їх. Не буде свободи і в тому випадку, якщо судова влада не відділена від влади законодавчої та виконавчої. Якщо вона поєднується із законодавчою владою, то життя й свобода громадян опиняться у владі свавілля, адже суддя буде законодавцем. Якщо судова влада поєднується з виконавчою, то суддя отримає можливість стати гнобителем. Усе загинуло б, якщо б в одній і тій же особі чи установі поєднувались ці три влади: влада створювати закони, влада виконувати постанови загальнодержавного характеру та влада судити злочини чи позови приватних осіб” [189, с. 290–291].

І якщо законодавча влада, на думку Монтеस्क'є, повинна належати двопалатному парламенту (зібрання знатних та зібрання народних представників), то виконавча влада повинна зосереджуватись в руках монарха, тому що цей бік правління, що майже завжди потребує швидких дій, краще виконується одним, аніж багатьма [189, с. 295]. Таким чином, як бачимо, влада державця у Ш. Л. Монтеस्क'є є також частиною виконавчої влади.

Погляди Монтеस्क'є поділяє й основоположник німецького лібералізму Імануїл Кант. Зокрема, у своїй праці “Метафізика чеснот” він писав: “У кожній державі існує три влади, тобто загальним чином об'єднана воля в трьох особах (*trias politica*): верховна влада (суверенітет) в особі законодавця, виконавча влада в особі правителя (правлячого згідно із законом) та судова влада (присуджує кожному згідно із законом) в особі судді” [107, с. 345]. Отже, І. Кант також розглядає інститут правителя як щось, що є частиною виконавчої влади.

Однак були й інші точки зору. Так, видатний російський і український юрист Семен Десницький відносив владу правителя (монарха) насамперед до законодавчої гілки влади. Зокрема, аналізуючи існуючий в Російській імперії поділ влади, він наголошував на наявності таких гілок, як законодавча, судова та наказова. Стосовно ж законодавчої влади, то “...цієї влади в Російській імперії, окрім монархів, ніхто у повному обсязі мати не може” [65, с. 72].

Утім такі ідеї не отримали широкої підтримки і вже у ХІХ – на початку ХХ ст. ідеї Лока – Монтеस्क'є – Канта про виключно виконавчий характер влади державця практично повністю захопили світову державно-правову думку. Зокрема, в Росії ці ідеї підтримували декабристи. Так, головний ідеолог “Північної спілки” декабристів Микита Муравйов, знаходячись у в'язниці, стосовно імператора писав: “Він володіє усією Верховною Виконавчою Владою” [72, с. 296]. У самій же Конституції⁴ імператор також розглядався як складова частина верховної виконавчої влади як “...Верховний Чиновник Російського Уряду” [72, с. 279].

Ця точка зору на главу держави виключно як на главу вищої виконавчої влади була домінуючою і в творах російських дореволюційних юристів. Зокрема П. Міжуєв у своїй праці “Глава держави. Організація вищої виконавчої влади в головних країнах сучасного світу” наголошував: “В усіх країнах сучасного культурного світу верховним представником виконавчої влади є, власне кажучи, одна особа, котра

⁴ Проект Конституційного Статуту Росії зберігався у паперах декабриста І. Пущина.

в монархіях називається імператором, царем, султаном, шахом тощо, а в республіках – президентом” [179, с. 15]. С. Котляревський у дослідженні “Конституційна держава...” вказував: “Два головних органи виконавчої влади виявляються найбільш цікавими для конституційної морфології: глава держави та його міністри” [148, с. 178]. Фактично це означало, що С. Котляревський вважав главу держави інституцією, що належить до виконавчої влади.

Ідея приналежності глави держави виключно до виконавчої гілки влади згодом була закріплена у конституційних законах ряду країн: Австрійська Республіка (гл. 1 розділу III Федерального конституційного закону від 10 листопада 1920 р.), Австралійський Союз (ст. 61 Конституції від 1 січня 1901 р.), Народна Республіка Бангладеш (глава I частини IV Конституції від 4 листопада 1972 р.), Беліз (ч. 1 ст. 36 Конституції від 21 вересня 1981 р.), Хашимітське Королівство Йорданія (частина 1 глави 4 Конституції від 1 січня 1952 р.), Канада (ст. 9 Конституційного акта 1867 р.), Федерація Коморських Островів (глава 1 Основного Закону Федерації Коморських Островів від 23 грудня 2001 р.), Ісламська Республіка Мавританія (розділ II Конституції від 12 липня 1991 року), Сирійська Арабська Республіка (секція 1 розділу 2 Конституції від 13 березня 1973 р.), Сполучені Штати Америки (ч. 1 розділу 1 ст. II Конституції), Туніська Республіка (ст. 37 Конституції від 1 червня 1959 р.), Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка (гл. VII Конституції 1978 р.), Ямайка (ч. 1 ст. 68 Конституції 1962 р.) та ін.

Більше того, навіть ст. 19 Хартії тибетців-вигнанців, яку запропонував правитель Тибету у вигнанні Агван Лобсан Терцин-гіяцо, Далай-Лама XIV передбачила, що виконавча влада повинна зосереджуватись в руках Його Світлості Далай-Лами [482].

Однак багато з конституцій світу⁵ не відносять главу держави до виконавчої влади. Саме тому далеко не всі дослідники погоджуються з ідеями Лока – Монтеск’є – Канта – Муравйова. Зокрема, відомий апологет російського монархізму Л. Тихомиров прямо визнавав теорію Монтеск’є шкідливою [329, с. 33]. З гострою критикою означеної теорії виступав відомий дореволюційний російський юрист В. Гессен, що визначав її як помилкову, адже вона суперечить вимогам елементарної логіки: “Тріада влад Монтеск’є опирається не на один, а на два відмінних один від одного принципи: формальному – при відокремленні законодавчої влади від урядової та матеріальному – при відокремленні судової влади від тієї чи іншої. Одним і тим же терміном –

⁵ Наприклад, України, Росії, Франції, Іспанії, Японії та ін.

терміном відокремлення влад – визначаються явища різного порядку: відокремлення органів законодавчої та урядової влади та відокремлення функції влади судової від функції інших влад” [46]. Що ж стосується поглядів Монтеск’є на королівську владу як на виконавчу, то В. Гессен протиставляє цим ідеям погляди У. Блекстона, котрий вважав, що парламент, як “велика корпорація, політичний корпус країни” складається з короля, світських та духовних лордів і громад; усі ці елементи у сукупності утворюють парламент. Право veto належить королю не як главі виконавчої влади, а як інтегральній частини влади верховної, законодавчої [46].

Поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову не вичерпує усього принципу поділу влади. Річ у тім, що, окрім американської моделі, котра й припускає зазначений поділ на три гілки, в Європі⁶ закріпився принцип поділу влади на дві гілки: партійну та адміністративну [258, с. 601]. Суд в європейських країнах є незалежною інституцією, що підкоряється лише закону, але він не є *владою*.

Щодо самої німецької системи поділу влади, то її особливістю, за словами англійського дослідника К. Дайсона, є те, що розвиток німецької системи державної служби (адміністративна гілка влади) відбувається під керівним впливом політичних партій (партійна гілка влади) [421, р. 10–11].

Описуючи взаємодію партійної та адміністративної гілок влади, зокрема між політичним та адміністративним аспектами у діяльності органів виконавчої влади, американський політолог Марк Мур вказував на те, що у дещо спрощеному вигляді цей варіант поділу влади може бути представлений наступним чином: політики визначають завдання, а адміністратори їх професійно реалізують, спираючись на власні знання, досвід та навички управління [443, р. 32]. При цьому, за словами іншого американського дослідника Гала Рейні, спроби політиків втручатись у суто адміністративну діяльність без відповідних професійних навичок, як правило, сприяють зниженню рівня ефективності державного управління в цілому [447, р. 8].

Говорячи про співвідношення партійної та адміністративної влади у кадровій сфері, слід мати на увазі, що остання здебільшого знаходиться у підлеглому становищі, на чому наполягав американський дослідник Г. Флейзіг. Саме він виділив шість основних груп чиновників, котрі так чи інакше залежать від тиску партійної гілки влади: 1) працівники, які можуть прийматися на роботу та звільнятися з неї згідно з рішеннями політика. Фактично ці працівники перебувають у найбільш тісному зв’язку з їхніми політичними роботодавцями, і тому

⁶ Перш за все у Німеччині.

виявляють найбільший ступінь залежності від політичного процесу; 2) особи, чиє перебування на посаді потребує політичної конфірмації; 3) особи, які можуть чи прийматися на роботу, чи звільнитися з неї за рішенням політиків, але політик може приймати лише одне з цих двох рішень; 4) особи, які приймаються на роботу політиками на чітко визначений термін; 5) особи, які приймаються на роботу на невизначений термін; 6) особи, які працюють у структурі державної влади, але таким чином, що вони ані приймаються на роботу, ані звільняються з неї політиками [426, р. 110–111].

Щодо місця глави держави в рамках поділу влади на партійну та адміністративну гілки, то в умовах республіки президенти є частиною саме партійної гілки, адже саме партії беруть активну участь у проведенні президентських виборів або безпосередньо (Франція, Україна), або через посередництво парламенту, який так чи інакше формується на пропорційній основі (ФРН, Італія).

Усе вищезазначене дозволяє нам стверджувати, що віднесення інституту глави держави виключно до якоїсь однієї гілки влади є не зовсім коректним, а тому слід детально зупинитися на інших підходах до його місця й ролі в системі органів державної влади.

Так, другий підхід, як вже зазначалося, ґрунтується на ідеї, що глава держави є самостійною гілкою влади. Означені погляди, зокрема, притаманні таким видатним філософам як основоположник теорії діалектики Георг Вільгельм Фрідріх Гегель та засновник націоналістичної партії Китаю⁷ доктор Сунь Ятсен.

Так, критикуючи теорію поділу влади Ш.-Л. Монтеск'є, Гегель вказує: “Якщо зазвичай говорять про три влади, про законодавчу, виконавчу і судову, то перша відповідає загальності, друга – особливості, але судова влада не є третім моментом поняття, адже її одиничність знаходиться поза зазначених сфер. Саме тому політична держава розпадається на такі субстанціональні відмінності: а) на владу визначати та встановлювати загальне – законодавчу владу; б) на владу підводити особливі сфери та окремі випадки під загальне – урядову владу; в) на владу суб’єктивності як останнього вольового рішення, владу державця” [45, с. 311].

Окрім Гегеля, владу державця як окремої гілки виділяв і видатний китайський мислитель та державно-політичний діяч доктор Сунь Ятсен. У своїй знаменитій праці “Конституція п’яти влад” він наводив відповідну схему, з якої було видно, що “...в Китаї також була своя конституція – поділ політичної влади на владу монарха, екзаменаційну

⁷ Мається на увазі Гоміндан.

та контрольну влади” [310, с. 649]. Ця ідея певною мірою була закріплена в Тимчасовій Конституції Китайської Республіки від 10 березня 1912 р., ст. 4 якої передбачила, що управління Китайською Республікою буде здійснюватись через Національні збори, Тимчасового президента, Кабінет міністрів і Судову палату [289, с. 153].

Утім такий підхід практично не закріпився на конституційному рівні в інших країнах, тим більше, що і Гегель, і Сунь Ятсен наголошували на домінуючому становищі державця серед інших гілок влади. Зокрема Гегель вказував на те, що у владі державця “...різні влади об’єднані в індивідуальну єдність” [45, с. 311]. Сунь Ятсен оперував тим, що “...в руках імператора були зосереджені законодавча, судова і виконавча влада” [310, с. 649].

Виходячи з цього, слід звернутися до третього варіанта визначення місця глави держави в системі органів державної влади, що закріплює постулат, згідно з яким глава держави не входить до жодної гілки влади, однак, впливаючи на їхнє функціонування, знаходиться немов би над ними. Свого часу відомий дореволюційний російський юрист М. Лазаревський, визнаючи главу держави як конституційного монарха, зазначав: “Владу конституційного державця насправді можна визначити як сукупність окремих повноважень, що стосуються здійснення законодавчої, виконавчої і судової влади” [158, с. 123].

Означена концепція певною мірою генетично пов’язана з концепцією королівської влади, сформульованої ще на початку ХІХ ст. основоположником французького лібералізму Бенджаміном Констаном. Цей автор визнавав поділ виконавчої влади на владу королівську та владу міністерську. Завданням королівської влади, яка визначалася як посередницька і нейтральна, він вважав забезпечення єдності та узгодженості у функціонуванні інших гілок влади. На думку Б. Констана, король, не втручаючись активно в управління державними справами, має відігравати роль “відстороненого посередника” відносно інших гілок, адже коли державець сприяє створенню законів і коли його згода стає необхідною, то недоліки законів не досягають такого рівня, коли законодавчий корпус приймає рішення, що неможливо оскаржити [117, с. 384]. Фактично це означало, що діяльність глави держави трактувалася як запобіжна і така, що виправляє [373, с. 163].

Певною мірою з ідеями Б. Констана погоджується основоположник російського лібералізму Б. Чичерін. Так, стосовно місця і ролі глави держави⁸ дослідник зазначає: “Влада князя не може увійти в поділ, адже це не гілка влади, а відома її форма”, що “...встановлюється для

⁸ Б. Чичерін називає його князем.

приведення до єдності різних гілок влади, які, утворюючи окремі системи, могли б порушити державну єдність” [364].

Цей постулат сьогодні закріплено в конституціях окремих держав. Зокрема, ст. 44 Основного нізаму про владу Саудівської Аравії, який був затверджений королем Фахдом 1 березня 1992 р., передбачає, що державна влада складається з судової, виконавчої та регламентарної гілок. Король же повинен бути точкою зосередження для усіх цих влад [141, с. 313].

Концепції Б. Константа та Б. Чичеріна відповідали досвіду сучасної їм конституційної монархії. Зокрема, окрему “урівноважуючи владу” (крім законодавчої, виконавчої та судової) передбачала й ст. 71 Конституційної хартії Португалії 1826 р., коли король, реалізуючи цю владу, слідкує за збереженням рівноваги і гармонії між іншими політичними владами [373, с. 163].

Іншим, не менш видатним основоположником ідеології домінуючого становища глави держави можна вважати основоположника російського монархізму Л. Тихомирова. У своїй фундаментальній праці “Монархічна державність” він услід за Б. Чичеріним висунув ідею так званої “верховної влади”. Модернізуючи підхід Б. Чичеріна, Л. Тихомиров висунув ідею вертикального поділу влади на дві гілки: верховну владу та управительну (урядову або державну) владу. При цьому він наголошував на тому, що верховна влада є єдиною й неподільною, тоді як управительна влада обов’язково розділяється: “Так само як верховна влада є єдиною за принципом своїм та не може бути поєднанням різних принципів, точно так же вона є неподільною у своїх проявах. Прояви державної влади можуть бути потрійними: законодавчий, судовий, виконавчий. Цілком зрозуміло, що ці прояви влади виражають роботу однієї і тієї ж сили. Якщо б ми уявили собі державу, у якій існують три незалежні влади, з яких одна встановлює закони, але безсила змусити суд та адміністрацію дотримуватись їх, а інша судить, як їй заманеться, але безсила виразити свій досвід у законодавстві і змусити адміністрацію виконувати свої постанови, то ми б отримали картину божевільні. Тому зрозуміло, що законодавча, судова й виконавча влади мають сенс лише як прояви однієї і тієї ж сили, котра в законодавстві встановлює якусь загальну норму, а в суді та адміністрації застосовує її до конкретних випадків і виконує рішення. Це розум, совість та воля однієї й тієї ж душі держави, якою є верховна влада” [329, с. 43–44]. І ще: “...реальний суб’єкт верховної влади – монарх, народ чи аристократія – містить у собі всю повноту прав та влади, розділяти ж цю повноту на окремі прояви є можливим лише в органах, котрі можуть підлягати йому” [329, с. 45].

Аналіз поглядів Л. Тихомирова дозволяє нам уявити структуру влади як дворівневу систему. На вищому щаблі знаходиться носій верховної влади (монарх, народ чи еліта), нижче – гілки державної (управительної) влади: законодавча, виконавча і судова. На нашу думку, така система страждає відсутністю середнього ланцюга і працює виключно в умовах абсолютної монархії, тоді як обмежені варіанти монархії, так само як і республіки, далеко не завжди віддають функції верховної влади главі держави.

На Заході, особливо в США, глава держави вважається частиною виконавчої влади. Навіть погоджуючись з цим постулатом, американські вчені наполягають на особливому статусі президента: “Президент є однією з трьох рівнозначних гілок влади, кожна з яких може ефективно протистояти волі іншої. Формально немає ніякої центральної влади. Управлінські обов’язки розподіляються, і домінування влади стає спірним. Однак на практиці це здійснює президентство, котре виділяється як головний орієнтир для оцінки державного устрою, як воно рухається у часі та просторі” [456, р. 20].

Саме тому для з’ясування поняття “глава держави” слід звернути увагу не лише на поділ влади, а й на її єдність, яку можна визначити як конструктивну співпрацю трьох незалежних гілок влади у межах встановлених для всіх без винятку законів та єдину для всієї держави правову систему [299, с. 153].

На нашу думку, державна влада є єдиною. У минулому єдність державної влади мала персональний характер. Стародавні деспоти, необмежені монархи Середньовіччя і сучасності, фюрер (вождь) нацистської Німеччини, дуче (вождь) фашистської Італії, каудильйо Іспанії та деяких країн Латинської Америки, довічні президенти зосереджували в своїх руках всю повноту державної влади.

На відміну від персонального, в Новий час затвердився колективістський підхід до єдності державної влади, згідно з яким вся влада належить народу. Зокрема, в Катарі згідно зі ст. 59 Конституції “народ є джерелом влади” [317, с. 322].

Аналізуючи вказане положення з точки зору синергетичної парадигми, для якої, за словами доктора юридичних наук А. Венгерова, основним є дослідження переходів від мікросистем через деякі проміжні серединні стани (мезостани, мезорівні) до макроструктур [37, с. 39], ми, рухаючись у зворотному напрямку, починаємо розуміти, що влада народу також є трирівневою. Перший рівень (макрорівень) утворює влада народу взагалі. Другий або середній рівень (мезорівень) – це

безпосередня влада народу та влада держави⁹. Безпосередня влада народу виражається, зокрема, у вигляді виборів (зокрема, відповідно до ст. 77 Конституції Катару орган законодавчої влади (Консультативна рада) на дві третини формується шляхом виборів) або референдуму (згідно зі ст. 75 Конституції Емір Катару може оголосити проведення громадянського референдуму з надзвичайних справ, пов'язаних з національними інтересами. Результати референдуму стають обов'язковими для виконання, якщо вони ухвалені більшістю виборців). І, нарешті, нижній рівень – мікрорівень (мезорівня державної влади) утворює влада законодавча, виконавча і судова. Саме поділ на ці гілки влади проголошено ст. 60 Конституції Катару.

Проте це не заперечує її єдності. Аналізуючи співвідношення категорій “поділ влади” та “єдність влади”, доктор юридичних наук І. Бачило писав: “Термін “поділ” тісно пов'язаний з доктриною горизонтальної взаємодії та неминучого протиріччя між гілками влади за їх функціональною ознакою. Єдина державна влада утворює цілісну систему за умови надання кожній із гілок певного статусу самостійності. Зазначимо, що не “незалежності”. У системі всі елементи пов'язані та взаємозалежні. Кожна з них, прагнучи до суті влади, її повноти, виконує роль противаги відносно інших її складових, зміцнюючи при цьому цілість та єдність системи” [16, с. 115].

Практично те ж саме доводив і відомий філософ О. Зинов'єв. Він наголошував на тому, що в США судді певною мірою є законодавцями. Виконавча влада замахується на суд та законодавчі функції. Міжнародні угоди президента, а також призначення президентом людей на посади, у тому числі й у Верховному суді, повинні бути підтвержені сенатом. Президент має право вето на рішення конгресу. Конгрес може висунути обвинувачення федеральним суддям та усувати їх з посад. Законопроект не може стати законом, доки його не ухвалить обидві палати конгресу і не підпише президент. Верховний суд може оголосити дії законодавчої та виконавчої влади неконституційними.

Але ці ж властивості влади з поділом на три підрозділи можна тлумачити не як засіб обмеження влади, а як показник єдності влади, що внутрішньо розгалужені внаслідок поділу функцій [85, с. 318].

Аналогічна точка зору поділяється й західними вченими. Так, С. Воршоу припускає, що державна влада поділяється саме у межах системи органів державної влади, а не просто між певними автономними функціональними одиницями [488, р. 231–232].

⁹ Офіційно називається державною владою.

5 жовтня 2005 р. Конституційний Суд України також підтвердив ідею щодо несуперечності поділу та єдності державної влади в Україні. Зокрема, у своєму рішенні № 6 рп/2005 він зазначив, що влада народу реалізується як через певні форми безпосередньої демократії, так і через сформовані у встановленому порядку Конституцією та законами України органи законодавчої, виконавчої, судової влади та органи місцевого самоврядування [268]. Виходячи із того, що у п. 1 рішення було зафіксовано, що влада народу є первинною, єдиною та невідчужуваною [268], можна зробити висновок такого змісту: “Безпосереднє волевиявлення народу, органи законодавчої, виконавчої, судової влади та органи місцевого самоврядування утворюють єдину систему влади народу”. Фактично це означає не лише поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову влади, а і їхню єдність в рамках єдиної державної влади.

Один із найвидатніших аналітиків-геополітиків С. Переслегін, розмірковуючи над статусом Президента РФ (глави держави), вважав саме його уособленням єдності різних гілок влади: “Термін “держава” вживається... як єдність виконавчої, законодавчої, судової, фінансової влади, що уособлюється постаттю Президента РФ” [223, с. 561].

Поєднання поглядів С. Переслегіна та Л. Тихомирова дозволяє нам сприймати структуру влади як трирівневу систему. На макрорівні знаходиться формальний носій верховної влади (народ, монарх, еліта). Мезорівень – держава у єдності її законодавчої, виконавчої, судової, фінансової, регламентарної, установчої та іншої влади. Мікрорівень – прояви держави через систему поділу влади (законодавча, виконавча, судова, регламентарна тощо).

Саме таку систему закріплює Конституція України. Згідно з ч. 1 ст. 5 Конституції носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, тобто саме він є носієм і формальним суб’єктом верховної влади в Україні. Крім того, зазначена стаття передбачає, що народ здійснює свою владу безпосередньо, через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Отже, безпосереднє народовладдя (вибори, референдум), держава та місцеве самоврядування є мезорівнем здійснення влади народом. Відповідно до ч. 1 ст. 6 державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову [146]. Через те, що законодавча влада не охоплює повністю державну владу, виконавча влада повністю не охоплює державну владу і судова влада також повністю не охоплює всю державну владу, ці гілки влади є частинами єдиної державної влади і знаходяться на синергетичному мікрорівні народної влади.

Аналізуючи місце Президента України, ми розуміємо, що він як глава держави¹⁰ знаходиться на синергетичному мезорівні державної влади (влади держави), представляючи державу перед народом.

Виходячи з вищенаведеного, можна зробити висновок про те, що глава держави, який *уособлює єдність законодавчої, виконавчої і судової влади*, стоїть над поділом влади і не може належати до жодної з гілок державної влади.

Існує чотири підходи до з'ясування ролі глави держави відносно поділу влади. Перший підхід свідчить, що глава держави, уособлюючи єдність різних гілок влади, немов би поглинає їх. Такий підхід умовно можна визначити як доцентровий. Інший підхід передбачає, що глава держави уособлює єдність різних гілок влади, але вища влада належить іншим органам (законодавча – парламенту, виконавча – уряду тощо). Цей підхід можна визначити як відцентровий. Третій підхід передбачає, що глава держави уособлює виконавчу¹¹ владу, а законодавча влада належить іншому органу¹². Цей підхід можна умовно визначити як паралельний (паралельно існують виконавча влада на чолі з главою держави і законодавча влада). І, нарешті, четвертий підхід передбачає взагалі єдину систему органів державної влади і глава держави є складовою частиною цієї системи. Такий підхід можна визначити як фрагментарний.

У свою чергу доцентровий підхід також є неоднаковим у різних країнах. Так, у Ватикані ч. 1 ст. 1 Основного Закону передбачає, що “Папа, будучи главою держави Ватикан, очолює законодавчу, виконавчу та судову владу в державі” [420].

Аналогічною є ситуація і в Саудівській Аравії, де король є уособленням єдності судової, виконавчої та регламентарної влади (ст. 44 Основного нізаму про владу).

Водночас у Кувейті законодавча влада належить еміру¹³ та Національним зборам¹⁴ (ст. 51 Конституції), а виконавча – еміру, Кабінету¹⁵ і міністрам (ст. 52 Конституції) [433].

Аналогічною є ситуація в Бельгії, де король, хоча й є носієм виконавчої влади (ст. 37 Конституції), але федеральна законодавча влада

¹⁰ Яка передбачає, за С. Переслегінім, єдність виконавчої, законодавчої, судової, фінансової влади.

¹¹ Іноді – регламентарну.

¹² Зазвичай – парламенту.

¹³ Главі держави.

¹⁴ Вищому органу національного представництва.

¹⁵ Уряду.

належить як королю, так і федеральним палатам: Сенату і Палаті представників (ст. 36 Конституції).

Отже, у тому випадку, коли глава держави, уособлюючи єдність різних гілок влади, одноосібно здійснює усі їхні повноваження, ми маємо справу з абсолютно-доцентровою моделлю глави держави (Ватикан, Саудівська Аравія). Якщо ж глава держави, уособлюючи єдність різних гілок влади, здійснює їхні повноваження разом з іншими органами (парламентом чи урядом), ми маємо справу з відносно-доцентровою моделлю глави держави.

Щодо відцентрового підходу, то він також неоднотипний. Можна припустити таку модель, коли глава держави уособлює єдність різних гілок влади, але законодавча влада належить парламенту, а виконавча – уряду. При цьому глава держави жодним чином не бере участі в здійсненні повноважень цих гілок влади. Наприклад, вважається, що в Японії згідно з Конституцією саме імператор є главою держави, але законодавча влада належить парламенту, а виконавча – уряду. Однак припускати, що імператор не бере участі у реалізації законодавчої та виконавчої влади не можна. Зокрема, згідно з ч. 1 ст. 6 Конституції, імператор призначає прем'єр-міністра за поданням парламенту, а відповідно до ст. 7 він же за порадою та за згодою кабінету скликає парламент, розпускає Палату представників та промульгує законодавчі акти. Аналогічна ситуація у Швеції, де главою держави є король чи королева (ч. 1 § 5 глави 1 Форми правління), закони видає Риксдаг (§ 4 глави 1), а Уряд управляє державою (§ 6 глави 1), тобто законодавча влада належить парламенту, а виконавча – уряду. Водночас, згідно з § 1 глави 5 Форми правління, уряд при необхідності засідає під головуванням глави держави.

Таким чином, глава держави у будь-якому випадку має можливість реалізувати окремі повноваження у сфері виконавчої влади, а іноді й законодавчої. Саме тому відцентровий підхід завжди існує у вигляді відносно-відцентрової моделі, коли глава держави уособлює єдність різних гілок влади, але вища законодавча влада належить парламенту, а вища виконавча влада – уряду, що не заперечує можливості того, що глава держави може реалізовувати повноваження виконавчої та (або) законодавчої влади.

Сьогодні в Україні діє саме відносно-відцентрова модель. Згідно зі ст. 75 Конституції України єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України. Вищим органом виконавчої влади відповідно до ч. 1 ст. 113 Конституції України є Кабінет Міністрів України. Проте Президент України, який є главою держави (ч. 1 ст. 102 Конституції) і формально не належить до жодної з гілок

влади, має можливість реалізувати повноваження як законодавчої влади – підписує закони (п. 29 ст. 106 Конституції), так і виконавчої влади – скасовує акти Кабінету Міністрів України (п. 16 ст. 106 Конституції).

Щодо варіанта, коли вища влада і усі повноваження у сфері законодавства належать парламенту, вища виконавча влада та усі повноваження у сфері організації виконання законів належать уряду, суди абсолютно самостійні у сфері судоустрою та правосуддя, а глава держави виконує суто представницькі функції, жодним чином не впливаючи на законодавчу, виконавчу і судову владу (абсолютно-відцентрова модель), то це на практиці неможливо, адже нівелюється сама необхідність інституту глави держави.

Паралельний підхід відображається в паралельній моделі глави держави. Така модель характерна для США, де законодавча влада належить Конгресу (розділ 1 ст. I Конституції США), а виконавча – Президенту США (ч. 1.1. розділу 1 ст. II Конституції). Серед монархій паралельна модель існує, зокрема, в Катарі, де законодавча влада здійснюється Консультативною радою (ст. 61 Конституції), а виконавча – еміром (ст. 62 Конституції), який до того ж є главою держави (ст. 64 Конституції). На пострадянському просторі паралельна модель діє в Грузії: законодавча влада зосереджується в Парламенті (ст. 48 Конституції) [198, с. 187], а главою виконавчої влади є глава держави, тобто Президент Грузії (ч. 1 ст. 69).

Фрагментарний підхід був характерний для СРСР, де існувала єдина система органів державної влади – ради народних депутатів. При цьому колегіальний глава держави в СРСР (Президія Верховної Ради СРСР) формувався як складова частина Верховної Ради СРСР, тобто як фрагмент єдиної системи органів державної влади. На сьогодні фрагментарний підхід, який втілюється у фрагментарній моделі глави держави, існує в деяких соціалістичних країнах, що заперечує поділ влади. Зокрема, в КНР державна влада належить народу (ч. I ст. 2 Конституції), який здійснює її через Всекитайські збори народних представників та місцеві збори народних представників різних рівнів (ч. II ст. 2 Конституції) [141, с. 261], тобто в КНР існує єдина система органів державної влади. Щодо глави держави, то, на нашу думку, його повноваження здійснюють два органи – Постійний комітет Всекитайських зборів народних представників та Голова КНР. Щодо першого, то він, згідно зі ст. 57 Конституції КНР, є постійно діючим органом ВЗНП, а тому він є фрагментом у єдиній системі органів державної влади, а, отже є фрагментарною моделлю глави держави. Проте Голова КНР також є такою моделлю, адже не займає

якогось окремого місця в зазначеній системі та обирається ВЗНП (ч. I ст. 79 Конституції).

Таким чином, у державному механізмі країни глава держави є вищим органом державної влади, який стоїть не **між** гілками влади, а **над** ними. Саме так він уособлює та забезпечує єдність державної влади і злагоджене функціонування її гілок. Особливості взаємодії глави держави з представниками гілок влади (парламентом, урядом, судом) складаються залежно від структурного статусу. У цьому випадку глава держави може існувати в рамках абсолютно-доцентрової, відносно-доцентрової, відносно-відцентрової, паралельної та фрагментарної моделі.

Главу держави можна визначити як **відносно, повністю або частково самостійний у правотворчій сфері вищий державний орган, що, уособлюючи єдність різних гілок влади в державі, представляє її всередині та за межами країни.**

1.3. СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Інститут глави держави з'явився як результат розвитку інституту державного правителя. Для того, щоб детально вивчити процес цієї трансформації, слід перш за все зупинитися на історії розвитку вказаного інституту.

Перші держави в історії людства з'явилися на території стародавнього сходу. Основними першопричинами формування державної організації, на нашу думку, були дві: необхідність організації загальних справ¹⁶ та ведення агресивних і оборонних війн. У результаті держави, які виникали на стародавньому сході, здебільшого існували у двох різновидах: східна деспотія та розвинена елітарна¹⁷ демократія. В умовах східної деспотії (Єгипет, Вавилон, Китай, Ассирія, Персія) правитель держави (деспот) ставав уособленням держави і проголошувався Богом. В умовах розвиненої елітарної демократії (арії, євреї, хети, яванці, а потім – германські та слов'янські союзи племен) правитель держави здебільшого був, так би мовити, першим серед рівних. Цілком слушна думка С. Кулланди: "...необхідною умовою встановлення деспотичного режиму є порівняно високий рівень суспільного розвитку, який тягне за собою спеціалізацію суспільних функцій, появу

¹⁶ Найпоширенішою з таких справ було спорудження іригаційних систем.

¹⁷ Найчастіше демократія була військовою.

регулярної професійної армії та позбавлення народу права й обов'язку виступати із зброєю у руках на захист країни" [155, с. 389]. Саме наявність найманої професійної армії на стародавньому сході призвела до появи східної деспотії, адже у деспота вже не було сильної опозиції у вигляді озброєного народу, тоді як в умовах розвиненої військової демократії народ міг із зброєю у руках відстоювати свої свободи.

Цілком поділяючи думку С. Кулланди, хочемо зазначити, що такою опозицією може бути не лише озброєний народ, а й сильне жрецтво, яке в очах простих людей стоїть вище за державну владу. Саме таке становище склалося у євреїв та в Індії, де арії, які завоювали нові території, показали їхнім жителям шанобливе ставлення до жерців-брахманів.

Боротьба між розвиненою елітарною демократією та східною деспотією тривала майже весь період існування останньої. Як приклад можна навести реформи царя Урукагіни, який намагався відновити інститути військової демократії. Ці реформи розпочалися насамперед внаслідок надмірної концентрації багатств у руках правителя держави (патесі) в одному з міст Шумерської конфедерації, що було характерним саме для східної деспотії. Очевидці згадували, що бики богів повинні були на городі патесі виконувати роботу. На доброму полі богів, на городі робилося все за бажанням патесі. Осли, тяглові бики жерців використовувалися патесі. Зерно жерців доставали воїни патесі як нагороду [266]. І ще: "В палаці патесі управлялися поля бога Нінгірсу, в домі дружини патесі управлялися поля богині Бау, а в домі дітей патесі управлялися поля храму дітей Нінгірсу... Якщо воїн на високому пагорбі викопував собі колодязь, то раб патесі брав з нього воду для садів патесі. Якщо він викопував собі рів, то раб патесі брав звідти воду" [266]. Захопивши владу, Урукагіна змінив це становище: „Від приношень, що їх повинні були жерці приносити до палацу патесі, він усунув наглядців. У палаці патесі, на полі патесі він поставив Нінгірсу знов як їх царя. В домі жіночого храму, на полі жіночого храму він знову відновив богиню Бау як їхню господиню. В домі дітей, на полі дітей він відновив сина бога Нінгірсу як їх царя" [266].

Як відомо, реформи Урукагіни успіху не мали, а сам Шумер врешті-решт був захоплений правителями Аккаду. Саме на території останнього виник Вавилон, який став одним із центрів східної деспотії і залишив нам у спадок одну з найвидатніших пам'яток стародавнього законодавства – закони Вавилонського царя Хаммурапі, які були вибиті на скелі і саме таким чином дійшли до нас. Проголошуючи свої закони, правитель Вавилону здебільшого вказував на необхідності існування насамперед судової функції царя: "Для того, щоб сильний

не кривдив слабого, щоб з сиротою і вдовою чинили справедливо, у Вавилоні, місті, главу якого піднесли Ану і Енліль, в Е-Сагілі, храмі, основа якого міцна, як небо і земля, – щоб судив суд у країні, щоб ухвалювали вирок в країні, щоб з пригнобленим чинили справедливо, я вирізьбив мої дорогоцінні слова на моїй стелі і поставив перед зображенням моїм, царя справедливого” [83].

Божественність царської влади, що передбачалася Законами Хаммурапі¹⁸, не була чимось вражаючим на стародавньому сході. Так, Тора¹⁹ вказувала на той факт, що царя юдеям дав саме Бог: “Коли прийдеш у землю, що її Яхве, Бог твій, хоче тобі дати, і зайнявши її та оселившись у ній, ти скажеш: поставлю над собою царя, як це у всіх народів, які довкола мене, то можна тобі наставити над собою царя, що його вибере Яхве, Бог твій; з-поміж твоїх братів поставиш над собою царя”²⁰ [306, с. 196–197].

Однак, на відміну від Вавилону, де царі були деспотами, себто вважалися живими богами, юдейсько-ізраїльський цар таких прерогатив не мав. З цього приводу М. Грубарг зазначав, що царська влада була обмежена низкою правових норм [57, с. 94]. Зокрема цар повинен був бути природженим ізраїльтянином, не повинен накопичувати у своїх руках велику кількість коней, золота, срібла, мати великий гарем, порушувати право власності, був зобов’язаний ставитися до своїх підданих як до своїх братів та сестер, керуватися вченням та законами Тори. Досить цікавим було також те положення, що цар, обраний на трон, був зобов’язаний усі ці закони-обмеження досконало вивчити: “А коли сяде на царському престолі, то нехай зробить собі відпис цього закону згідно з книгою, що є в священників-левітів; і нехай тримає його в себе та читає його, поки життя йому на світі, щоб учився боятися Яхве, Бога свого та щоб додержував усіх слів цього закону й виконував ці установи”²¹ [306, с. 197].

Ставши царем, юдейсько-ізраїльський правитель зазвичай укладав договір з народними представниками (старійшинами). Основними функціями царя були функції воєначальника, вождя, захисника; функції пастиря, пастуха, годувальника народу Ізраїлю.

Проте далеко не відразу ідея формування царської влади отримала своє закріплення у святих книгах юдеїв. Як відомо із Тори, одного разу народ звернувся до голови колін²² Ізраїлю Самуїла з проханням

¹⁸ Ану і Енліль були богами Стародавнього Вавилону.

¹⁹ Старий Завіт Біблії.

²⁰ Втор. 17, 14–15.

²¹ Втор. 17, 18–19.

²² Племен.

дати їм царя, який би керував ними як і в інших народах. Це прохання викликало гнів самого Бога Яхве, який заявив Самуїлу: “...не тебе вони відкинули, ні, вони Мене відкинули, щоб Я не царював над ними”²³ [306, с. 280].

Боротьба між прихильниками та супротивниками царської влади відображала боротьбу між прихильниками племінної та державної організації суспільства.

Дещо подібне відбувалося і у народів, що прийняли зороастризм²⁴ – мідійців, персів тощо. На нашу думку, саме протистояння між племінною²⁵ та державною²⁶ організацією викликало появу зороастризму. Його суть полягала у чіткому розмежуванні благих богів на чолі із Ахурамаздою та демонічних істот – девів. Між силами добра і зла розпочалася боротьба. Її результат насамперед залежить від людини, яка повинна прагнути до творчої, активної діяльності, що перебудовує цей світ: землеробства, скотарства, будівництва тощо. Це пов’язано з ідеєю, що основне призначення людини – берегти та примножувати у собі “...образ Ахурамазди на землі, бути Його відображенням та досконалим провідником божественного впливу” [325, с. 17].

Зороастризм став релігією землеробно-скотарської еліти, яка потребувала централізованої держави, що могла б захистити їх володіння та майно від військових кланів. Це можна дослідити на прикладі однієї з частин головної книги цієї релігії – Авести, що називається Відеват, зокрема при аналізі міфу про Йіму. Так, на прохання Ахурамазди стати головним релігійним лідером, Йіма відповідає, що він не знає як це робити. Однак на прохання примножувати та вирощувати існуючий світ, бути його захисником, хранителем та наставником, Йіма дав чітку відповідь: “Я тобі світ примножу, я тобі світ зрощу, я стану світу захисником, хранителем та наставником. Не буде у моєму царстві ані холодного вітру, ані гарячого, ані болі, ані смерті” [4, с. 77].

Означений захисний потенціал держави, на думку узбецьких дослідників А. Саїдова та Є. Абдуллаєва, був пов’язаний насамперед з низкою постулатів самого вчення Заратустри. По-перше, замість політеїстичного²⁷ пантеону Заратустра створив пантеон монотеїстичний,

²³ I Сам. 8, 7.

²⁴ Інша назва – маздеїзм. Такий дуалізм у назві викликаний тією обставиною, що термін “маздеїзм” походить від імені бога Ахура *Мазда*, а “зороастризм” є результатом європеїзації транскрипції імені пророка Заратустри – *Зороастр*.

²⁵ Її уособлювала військова знать.

²⁶ Скотарська та земельна еліта.

²⁷ Тобто плюралістичного.

де всі інші боги були творінням єдиного Бога Ахурамазди²⁸. По-друге, він протиставив цей чіткий пантеон “силам зла”, котрими могли виявитися усі боги і герої ворожих кланів та племен. Вперше на світоглядному рівні було обґрунтовано поділ на своїх та чужих не за територіальним чи етнічним, а за моральним критерієм як поділ на прихильників добра (тобто скотарської еліти) та прихильників зла. Нарешті третім пунктом стала ідея необхідності морального вибору між цими полюсами (добром і злом), що протистояло як общинній практиці вибору за жеребом, так і військово-демократичній – вибору голосуванням.

Вчення Заратустри відображало загальний для найактивнішої частини жерців та скотарської еліти ідеал сильної централізованої держави, що регулюється морально-правовими принципами. Згодом зороастризм став більш послідовним варіантом монотеїзму: тепер Богом називався лише Ахурамазда; всі ж інші надприродні істоти називалися або девами або мали спільну назву “всі боги”. Згодом і це становище змінилося: всі надприродні істоти стали називатися девами, а зороастризм став обґрунтовувати ідеї божественності влади царя. Так, Никши-Рустемський надпис Дарія засвідчує: “Ахурамазда є великим Богом, який створив цю землю, створив небо, створив людину, створив щастя для людини, зробив Дарія царем..., єдиним владикою над багатьма” [279, с. 95].

У більш пізні часи на Близькому Сході зороастризм дедалі більше модернізується. Поряд з класичним зороастризмом парфянського напрямку, що передбачав дуалізм “Ахурамазда – Ариман”, на території Ірану виникає моністичний варіант зороастризму – зурванізм. На думку узбецьких вчених, його монізм виявляється у тому, що вихідною основою у ньому було проголошено не єдиного Бога-творця і не двох деміургів, що борються між собою, а єдину, абстрактно-метафізичну основу – Безкінечний Час (Зурван Акарано). Зурванізм користувався підтримкою іранських Сасанідів. Так, перший Сасанід Ардашир використав цю релігію, намагаючись залучитися підтримкою усіх своїх підданих. Зокрема він говорив: “У цій великій державі, що дали мені боги, я буду творити добро і здійснювати справедливий суд. І зроблю чистою зороастрійську релігію, і буду ставитися до підданих як до своїх синів. Хвала всевишньому творцю (Ормузду), дарителю та хранителю, котрий створив усе суще і доручив мені управління сімома кешварами і, як подобає, оцінив” [279, с. 97–98]. У зв’язку із завойовницькою політикою Сасанідів, зороастризм отримав могутню підтримку світської влади.

²⁸ У європейській транскрипції – Ормузд.

Однак статус правителя далеко не завжди опирався на певні релігійні канони. Так, в Стародавній Індії вже в деспотичний період права та обов'язки раджі²⁹ закріплювалися на правовому рівні – в законах Ману.

Згідно з давньоіндійською міфологією Ману є іменем першої людини³⁰. У “Законах Ману” статусу правителя держави присвячена глава VII та ін. При цьому цар в основному розглядався з декількох позицій. По-перше, “Закони Ману” закріплювали опис царя та певної мірою порядок формування царської влади: “Кшатрій, що дістав як годиться посвячення, призначене Ведою, повинен здійснювати охорону всього цього [світу] згідно із законом” [84]. Основними обов'язками царя за “Законами Ману” була податкова, військова та суддівська діяльність. Так, згідно із п. 128 розділу VII на царя було покладено таке: “Розміркувавши, нехай цар завжди встановлює в країні податки такі, щоб наслідками праці користувалися і цар, і виробник” [84]. Щодо військової справи, то в п. 97 розділу VII зазначалося: “А для царя повинна бути дана (воїнам) найкраща частина [здобичі], так вимагають ведичні тексти; завойоване спільно повинно бути роздане царем усім воїнам” [84].

Існували й суддівські повноваження царя. Зокрема пунктами 1–7 розділу VIII “Законів Ману” передбачалося таке: “Цар, бажаючи розглянути судові справи, повинен у належному вигляді прийти до суду разом із брахманами та досвідченими радниками. Там, сидячи чи стоячи, піднявши праву руку, у скромному одязі та прикрасах, він повинен розглянути справу сторін, що сперечаються. Щорічно вирішуючи одна за одною справи з приводу перерахованих нижче вісімнадцяти видів на підставі місцевих звичаїв та настановлень священного закону” [84]. До цих видів належали: несплата податків; заклад та закладна; продаж чужого; справи між членами компанії; дарування; несплата заробітку; порушення договорів; відміна купівлі та продажу; суперечки між господарями (худоби) та слугами (пастухами); суперечки про межі; образа діями; наклеп; крадіжка; розбій та насильство; перелюб; обов'язки чоловіка та дружини; поділ майна; азартні ігри та парі.

В античні часи Закони Ману як доповнюються певними світськими доктринами (Артхашастра – наука політики), так і взагалі починають заперечуватись в рамках нової релігії – буддизму. Так, стосовно необхідності нагляду царя за своїми підданими відомий філософ Вішнагупта Каутилья у своєму трактаті “Артхашастра” писав: “Встановивши нагляд за головними посадовими особами, хай цар створить нагляд

²⁹ Царя.

³⁰ Щось на зразок біблійного Адама.

за городянами та сільськими жителями” [13, с. 35]. Щодо буддизму, то першим детальним збірником його ідей була Дхаммапада. Заперечуючи основний постулат брахманізму щодо походження варн від Брахми, буддизм наголошує, наприклад, на тому, що брахманом є не той, у кого сплітається волосся, не той, хто має на це право внаслідок родової приналежності чи народження, а той “...у кому є істина і дхамма” [75, с. 84].

Буддизм став першою світовою релігією, але не останньою. У I ст. н.е. в Римі виникає християнство, основним джерелом якого стає Біблія.

За цілком слушним припущенням відомого радянського історика Л. Гумильова, сучасна Біблія остаточно оформилася у 180–190 рр. н.е., коли об’єднала у собі Старий Завіт (юдейську Тору) та Новий Завіт (безпосередньо ідеї Ісуса Христа, викладені його апостолами) [60, с. 91]. Саме тому при аналізі християнської думки часів її становлення слід аналізувати насамперед Новий Завіт. Ця частина Біблії вперше спробувала відокремити владу світських правителів від влади Бога. Зокрема в Євангелії від Луки описувалася ситуація, коли релігійні первосвященники намагалися скомпрометувати Христа в очах римської влади: “І надзираючи над ним, вони послали підглядачів, що з себе праведних удавали, щоб його піймати на слові й видати начальству і владі намісника. І ті спитали його: “Учителю, ми знаємо, що ти говориш і навчаєш правильно, і не дивишся на обличчя, але навчаєш Божої путі по правді. Чи вільно нам давати кесареві податок чи ні?” Він же, побачивши їх лукавство, промовив до них: “Покажіть мені динарій. Чий на ньому образ і напис?” Ті відповіли: “Кесарів”. І він сказав їм: “Віддайте, отже, що кесареве – кесареві, а що Боже – Богові”. І не могли піймати його перед людьми на слові та, дивуючись його відповіді, замовкли”³¹ [197, с. 104].

Зрозуміло, що спочатку християнство мало дещо революційний характер, адже заперечувало божественність імператорів [60, с. 84]. Однак цей період тривав недовго. Так, вже у I Соборному посланні святого апостола Петра говорилося: “Коріться ради Господа кожній людській установі: чи то цареві, верховному володареві чи то правителям, ним посланим на кару лиходіям і похвалу доброчинцям. Така бо воля Божа, щоб ви, добро творивши, змусили мовчати неуцтво безглуздох. Поводьтесь як вільні, та не як ті, що з волі роблять покривало злоби, але як слуги Божі. Усіх поважайте, любіть усіх братів, Бога страхайтесь, царя шануйте”³² [197, с. 290].

³¹ Лук. 20, 20–26.

³² I Пет. 2, 13–17.

Переслідування християн римськими імператорами Траяном, Діоклетіаном та іншими не зломали дух прихильників цієї релігії, і за часів Костянтина Великого вона була визнана державною. У 476 р. н.е. Римська імперія загинула. Її правонаступником стала Візантія. Як відомо, ця держава як політична цілісність дуже швидко втратила західні території колишньої Римської імперії, проте її ідеологічний вплив залишився аж до IX ст. Втрата останнього насамперед пов'язана з діяльністю Лева III Ісавра, який у 726 р. розпочав іконоборчу політику. Саме тоді зачарованість Візантією зникла. Західні території, що мали власних королів, залишилися вірними починанню ікон, втрачаючи зв'язок з Константинополем, тепер вже не столицею християнського світу, а лише головним містом малоазійського царства – Візантії. Цілком слушна думка Л. Гумільова, що іконоборство було по суті “...ідеологічним оформленням монархічної революції. Не випадково папа Григорій II (715–731) розцінював політику Лева III як прагнення поєднати у собі священика та імператора, що було прямим порушенням східно-християнського світогляду. Адже імператор стосовно церкви був лише прихожанином Софійського собору, і його голос відображав тільки його особисту думку, що сама підлягала перевірці собором” [60, с. 73].

Іконоборчі та інші дискусії тривали аж до IX ст. і врешті-решт завершилися у 867 р. взаємними анафемами римського папи Миколи I та константинопольського патріарха Фотія. Такий акт призвів до церковного розколу на католицтво та православ'я. І якщо католицтво стало домінувати в Західній Європі, то православ'я – в таких державах, як Візантійська імперія та Київська Русь. Саме тому слід розглядати два глобальні напрямки православ'я: візантійський та руський. На нашу думку, найкраще християнського правителя в рамках візантійського православ'я змалював імператор Костянтин Багрянородний у своєму посланні до сина Романа, що мало назву “Про управління імперією”. Зокрема імператор писав: “Мудрий син радує батька, і ніжно люблячий батько у захваті від розуму сина, адже Господь дарує розум, коли починається пора казати, і додає слух для того, щоб слухати. Від нього скарб мудрості і від нього йде будь-який дар досконалий. Він ставить на престол василевсів і дає їм владу над усім. Саме тому сьогодні вислухай мене, синку, і, сприйнявши настановлення, станеш мудрим серед розумних і розумним будеш вважатися серед мудрих” [118]. Такий теократизм у сприйнятті імператорської влади стає домінуючим для християнського світобачення.

Третьою світовою релігією став іслам, який виник внаслідок діяльності купця з Мекки Магомета. Як відомо, спочатку іслам був єдиним.

Лише потім він, подібно до християнства, розійшовся на дві течії: шиїзм та сунізм. Шиїти визнавали джерелом ісламу лише її святу книгу – Коран (висловлювання пророка Магомета). Суніти ж до Корану додавали Суну (святий заповіт), що була побудована на розповідях людей, які знали ісламського пророка. Однак, незважаючи на ці відмінності, і шиїзм, і сунізм першоджерелом своєї релігії визнають Коран, де у сурі 67 “Влада” записано: “Благословенний той, хто має владу” [147, с. 464]. Проте здебільшого Коран не аналізував як саме формується і функціонує держава (халіфат) та її правитель (халіф). Саме тому шиїти та суніти спробували вирішити це питання самостійно. Так, шиїтська концепція халіфату передбачала те, що імам (державний релігійний лідер) наділений божественною владою, стоїть вище від общини, його особа священна. При цьому рішення імама як головного знавця шаріату до IX ст. мали силу закону. На відміну від шиїтів, суніти вважали, що влада державного релігійного лідера (муджтахіда) обмежена, він не користується якими-небудь привілеями чи імунітетом. Як і кожного мусульманина, його можна покарати за злочини чи проступки. Повноваження ж халіфа не мають божественного характеру.

Ісламська політична філософія епохи Середньовіччя, на нашу думку, була більш розвиненою, аніж західноєвропейська. Це можна пояснити як абсолютним домінуванням теології в середньовічній Європі, так і глобальним розвитком античної філософії в роботах мусульманських авторів. Зокрема, відомий ісламський філософ Абу-ль-Валід Мухаммед ібн-Ахмед ібн-Рушд у своєму коментарі до твору Платона “Держава” детально розглядає якості, які повинен мати правитель ідеальної держави. Він зазначав, що правителя слід обирати з військового стану. Щоб процес такого обрання не призвів до розброду, особи, відповідальні за його проведення, зобов’язані розтлумачити громадянам, що всі вони – брати і сестри, сини і дочки єдиної матері – землі, що одних доля наділила темпераментом золота, інших – срібла, третіх – міді. Що стосується тих, чий темперамент відповідає сріблу та міді, то в них можуть народитися діти, здатні стати людьми з темпераментом, який відповідає більш благородному металу. Правитель обирається з категорії громадян з темпераментом золота. Він повинен бути фізично досконалим, великодушним, хоробрим, красномовним, рішучим, проникливим, мати добру пам’ять і відстоювати правду. Крім цих “природжених” якостей, він повинен мати ще одну набуту властивість – не мати нічого такого, щоб виділяло б його із середовища співгромадян.

Правитель держави, за Ібн-Рушдом, повинен вміти тлумачити закон шаріату. Однак це вміння менш важливе порівняно з практичним

розумом правителя. Ібн-Рушд не наділяє останнього ніякими релігійними чи жрецькими функціями. Таким чином, в ісламській цивілізації розвивалася антична спадщина у вигляді філософії.

У Західній Європі спостерігається певне відродження іншої складової античного спадку – юриспруденції, що опиралася не лише на фундамент римського права, а й намагалася пристосувати його до потреб тогочасного суспільства. Крім того, багато у чому нові королівства керувалися так званими “варварськими правдами”. Аналіз цих документів свідчить про те, що деякі з них певною мірою закріплювали правовий статус правителя держави (короля чи імператора). Як приклад можна навести Саксонську правду, яка пунктом XXIV закріплювала таке: “Хто надумає нанести шкоду королівству франків або задумає смерть короля франків чи його синів, платить життям” [280].

З утворенням франкської держави з’явилися акти королів, що певним чином регулювали окремі аспекти статусу правителя держави. Так, намагаючись врегулювати питання соціально-економічної основи влади правителя держави, глава франкської імперії Карл Великий у своєму капітулярії про помістя зазначав: “Бажаємо, щоб помістя наші, яким ми визначили обслуговувати наші власні потреби, цілком служили нам, а не іншим людям. Щоб з людьми нашими добре поводитися і щоб ніхто не доводив їх до розорення. Щоб не сміли управителі ставити людей наших на свою службу, вимагаючи від них панщини, рубання [лісового] матеріалу та інших робіт на свою користь” [202].

Практично аналогічним було становище в Англії. Так, вже в найстародавнішій пам’ятці права Англії – збірнику законів кетського короля Етельберта (560–616 рр.) декілька пунктів стосувалися правового статусу правителя держави. Зокрема в п. 2 вказувалося на те, що “коли король викликає до себе людей і хто-небудь заподіє їм шкоду під час цього, [винуватий] повинен надолужити це у подвійному розмірі і [сплатити] королю 50 шилінгів” [234].

Усі вищевказані закони (Хаммурапі, Ману, “варварські правди”) існували в рамках першого етапу розвитку законодавства про статус правителя держави, що, на нашу думку, можна назвати *архаїчно-законодавчим*. Такий термін можна пояснити перш за все наявністю самих законів, де тим чи іншим чином фіксувалися права, прерогативи й обов’язки правителя держави. І якщо в умовах необмеженої монархії (східна деспотія, римська або македонська монархія) повноваженням правителя держави взагалі не приділялася увага, адже вони мали право вчиняти практично будь-які дії, то в умовах обмеженості (насамперед традиціями) влади монарха такі прерогативи законами фіксувалися. На нашу думку, такий стан справ був можливим насамперед тому, що озброєний народ був здатен захистити існуючі традиції

військової демократії. При цьому під народом розумілися не лише нижчі соціальні верстви, а й представники родової знаті. Архаїчність таких законів полягала у тому, що вони не мали якоїсь галузевої спрямованості, адже одночасно регулювали відносини як публічного, так і приватного права.

Другий етап розвитку законодавства про статус правителя держави, на нашу думку, зароджується на початку XIII ст. На погляд автора монографії, означений період слід назвати *договірним*, а його відлік розпочинати з 1215 р., коли в Англії була прийнята Велика хартія вольностей. Цей акт можна цілком визнати як свого роду конституційний договір між королем та його баронами, адже, за словами короля Іоанна Безземельного, “була принесена присяга як з нашого боку, так і з боку баронів у тому, що усе, тут висловлене, буде дотримуватись добросовісно і без омани” [127, с. 15]. Згідно з хартією король брав на себе такі зобов’язання: не брати лісу для королівського замку або для будь-якої іншої мети без згоди власника, не застосовувати силу до вільної людини без санкції суду, призначати суддями, констеблями, шерифами та іншими чиновниками лише людей, які знають закон королівства і прагнуть добросовісно його виконувати [127, с. 13] тощо.

Гарантом дотримання хартії король зробив групу з двадцяти п’яти баронів, які отримували право на повстання проти короля: “Якщо ми, наш головний суддя, наші чиновники, або хто-небудь з слуг наших у чому-небудь проти кого-небудь погрішимо або яку-небудь із статей миру або гарантії порушимо і порушення це буде вказане чотирьом баронам із вищезгаданих двадцяти п’яти баронів, ці чотири барони прибудуть до нас або в нашу відсутність за межами Королівства звернуться до головного судді, щоб вказати про це і зажадати негайного задоволення своєї скарги. І якщо ми не виправимо порушення або якщо ми будемо за межами Королівства, головний суддя не виправить порушення протягом сорока днів, відраховуючи від дня заяви нам або йому про образу, то чотири барони доповідають про це решті з двадцяти п’яти баронів, які можуть накласти арешт або вчинити насильство над нами будь-яким чином за підтримки усіх жителів Королівства, захоплюючи наші замки, володіння і все, що ми мали особисто, а також те, що належить королеві та нашим дітям, доти, поки вони не отримають задоволення своїх вимог. Отримавши ж відшкодування, вони можуть потім відновити свою нормальну службу нам” [127, с. 14].

Поступово такі договори набувають істотного поширення в усій Європі. Так, у 1241 р. Новгород Великий уклав договір з Олександром

Невським про організацію оборони міста від нападу Лівонського ордену.

У 1266 р. Псковська республіка уклала договір з литовським воєводою Довмонтом про передачу останньому княжої влади. Довмонт³³ як князь служив Пскову 33 роки.

У Польщі договірний етап еволюції законодавства про статус правителя держави розпочався у 1505 р., коли з'явився документ під назвою “Nihil novi”³⁴, більш відомий як “Родомська конституція”. Згідно з нею король не мав права видавати будь-які закони без згоди сенату та шляхетської посольської хати. Родомська конституція закріпила також *liberum veto*³⁵, право рокошу та конфедерації. Принцип “*liberum veto*” означав, що закон може набрати чинності лише за умови абсолютної згоди польської шляхти. Якщо хоча б один шляхтич голосував проти, закон не приймався. Рокош та конфедерація також були спрямовані проти королівської влади: рокошем називався офіційний заколот проти короля, а конфедерацією – офіційний союз шляхтичів проти короля.

Обмеженість королівської влади при цьому призводила як до появи сильної аристократії у вигляді магнатів та шляхти, так і до розквіту місцевого самоврядування. Причому останнє існувало не лише у вигляді міст, що функціонували за Магдебурзьким правом, а й у вигляді козацьких поселень. Саме в рамках українського козацтва зародилося гетьманство – політичний інститут, що найбільше походить на інститут правителя держави, котрий існував на теренах сучасної України.

Гетьманами, зокрема, були нащадок короля Гедиміна князь Б. Ружинський, якому вперше були даровані гетьманські бунчук і клейноди; шляхтич П. Сагайдачний, який у 1618 р. ледь не взяв Москву, а в 1620 р. організував вступ Війська запорозького до Київського (Богоявленського) православного братства; випускник єзуїтського колегіуму Б. Хмельницький, який став вождем українського народу під час визвольної війни 1648–1654 рр., котра у свою чергу призвела до війни між Річчю Посполитою та Московським царством, в результаті чого Україна розпалася на дві частини: Лівобережжя та Правобережжя. Причому на Лівобережній Україні виникли два утворення державного характеру: Гетьманат та Запоріжжя.

Сучасні державознавці намагаються вирішити одне питання щодо цих утворень: чи були вони державами, що знаходились під

³³ Після хрещення – Тимофій.

³⁴ У перекладі з латини – “Нічого нового”.

³⁵ Принцип загальної згоди.

протекторатом Московського царства чи певними автономними утвореннями, що існували в рамках єдиної Московії? Щоб це з'ясувати, слід звернутися до енциклопедичних визначень автономії й протекторату. Так, М. Воронов визначає автономію як "...відносно самостійні у здійсненні державної влади або місцевого самоврядування територіальні утворення у межах певної держави" [41]. Щодо протекторату, то О. Бакаєв визначає його як форму "...залежності, за якої держава на підставі укладеного спеціального міжнародного договору визначає і здійснює зовнішні відносини іншої держави, бере на себе захист її території і фактично ставить під свій контроль її внутрішні справи. Тобто держава, над якою встановлено протекторат, лише формально зберігає ознаки державності" [14, с. 172].

Фактично українська державність з самого початку формувалася залежною від Московського царства. Наприклад, у "Привілеї війську Запорізькому" цар Олексій Михайлович закріплював істотне обмеження його зовнішнього суверенітету: "А коли почнуть приходити в військо Запорізьке до гетьмана Богдана Хмельницького послы з котрихось пограничних держав з чимось добрим, ми, великий государ, таких послів гетьманові лишили приймати і відправляти, а нам, великому государеві, зараз писати про все: з яких держав і в яких справах ті послы були прислані і з чим відправлені. А коли б якісь послы були прислані від когось з якоюсь справою, противною нам, великому государеві, – таких послів війську затримувати і також зараз писати про них до нас, а без нашого указу назад їх не пускати. А з турецьким султаном і польським королем без нашого указу зносин не мати" [97, с. 21].

Певною мірою обмежувався й внутрішній суверенітет війська Запорозького. Так, стосовно виборів гетьмана цар Олексій Михайлович наказував таке: "А коли б волею Божою прийшла гетьманові смерть, ми, великий государ, лишили Запорізькому війську вибирати гетьмана самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть гетьманом, про те писати до нас, великого государя; а той нововибраний гетьман аби вчинив присягу нам, великому государю, при тім кого ми вкажемо" [97, с. 21].

Таким чином, необхідність присягання гетьмана цареві та обмеженість у проведенні зовнішньої політики змушують нас погодитися із думкою І. Усенка, який зазначає, що Україна XVII–XVIII ст. мала статус автономії у складі Московського царства [343]. Отже, на нашу думку, незважаючи на начебто колосальні можливості гетьмана як усередині країни, так і за її межами, ані Гетьманат, ані Запоріжжя, ані Слобожанщина не були державами. Саме тому гетьман XVII ст. не був правителем держави.

Спроба регламентувати статус гетьмана вперше була пов'язана з діяльністю “гетьмана у вигнанні” Пилипа Орлика – автора документа “Пакти й конституції законів та вольностей війська Запорозького”. На думку окремих вчених, цей документ є конституцією [151]. Проте ми вважаємо, що він є скоріше конституційним договором, що був укладений “між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічно ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах” [142, с. 8]. Через те, що означений документ так і не набув чинності, Україна, на жаль, не пережила договірний етап розвитку інституту правителя держави.

Досить цікавою була ситуація і в Росії. У Московському царстві ще 4 лютого 1610 р. під Смоленськом група бояр (“семибоярщина”) на чолі з М. Салтиковим уклала угоду з королем Речі Посполитої Сигізмундом про те, що Московія визнає царем польського королевича Владислава, але останній погоджується на обмеження своєї влади. Зокрема людей великих чинів безвинно не понижувати; низькі чини звеличуються виключно за їхніми заслугами та ін. На думку доктора філософських наук П. Симуша, вказана угода була першою конституцією Росії [232, с. 76].

Друга “конституція” – це спроба обмежити самодержавство, яку організували члени Верховної таємної ради, змусивши імператрицю Анну Іоанівну підписати так звані “кондиції”. Тим самим фактично була здійснена спроба утворити в Росії обмежену договірну монархію. Згідно з кондиціями імператриця не мала права без згоди Верховної таємної ради: ні з ким не воювати; миру не укладати; вірних підданих ніякими новими податками не обкладати; у знатні чини, як в статські, так і в військові, сухопутні та морські, вище за полковника не зводити, нижче до серйозних справ нікого не допускати і гвардії та іншим полкам бути під контролем Верховної таємної ради; у шляхетства живота та маєтку і честі без суду не відбирати; вотчини та села не надавати; у придворні чини як росіян, так і іноземців без згоди Верховної таємної ради не зводити; державні прибутки не розтрачувати.

На нашу думку, і угода “семибоярщини”, і “кондиції” верховників є прикладом саме конституційних договорів, що не набули юридичної сили внаслідок історичних чинників – воцаріння в Московському царстві династії Романових та розірвання “кондицій” Анною Іоанівною. Якби такі угоди-кондиції набули чинності, то можна було

б сказати, що Росія пережила в цей період другий (договірний) етап розвитку інституту правителя держави.

Третім етапом еволюції законодавства про статус правителя, який триває й донині, є *конституційний*. Саме в цей період порядок формування і компетенцію правителя держави стали фіксуватися в писаних конституціях. Зазначений етап розпочався у 1787 р., коли була прийнята перша писана конституція сучасної цивілізації – Конституція США. Таким чином, інститут державного правителя у своєму розвитку пройшов три етапи: архаїчно-законодавчий, договірний та конституційний.

На появу інституту глави держави істотно вплинула Епоха Відродження, коли вперше у свідомості мислителів починає розділятися суспільство і держава як організація, що займається управлінням суспільними справами. Як приклад можна згадати основоположника теорії державного суверенітету Жана Бодена, котрий свого часу висунув ідею, що держава – це “...здійснення суверенною владою справедливого управління багатьма родинами та тим, що є їх спільною власністю” [24, с. 144].

Саме такий розподіл категорій “суспільство” і “держава” призвів до виникнення словосполучення “глава держави”, яке позначає особу, котра очолює систему управління суспільними справами. У подальшому істотний внесок у розвиток доктрини “глави держави”, на думку С. Серьогіної [290, с. 56], зробили прихильники органічної теорії. Певною мірою поділяючи їх погляди на державу, король Пруссії Фрідріх Великий наголошував на тому, що державці є першоосновою руху у державному тілі [350, с. 300].

Словосполучення “глава держави” довгий час не отримувало свого юридичного закріплення і до падіння Наполеона I Бонапарта про нього на законодавчому рівні взагалі не згадувалося. Після занепаду Імперії у Франції до влади повернулися повалені Великою Французькою буржуазною революцією Бурбони. Саме їм людство зобов’язане юридичному закріпленню інституту глави держави, яке було здійснене у 1814 р.

Процес конституційної легалізації вказаного інституту розпочався 4 квітня 1814 р., коли Сенат Франції розробив проект нової Конституції країни. Ця Конституція визнавала засади народного суверенітету і встановлювала, що французький народ вільно запрошує на престол Франції брата останнього короля, що матиме титул короля.

Ідея такого “запрошення” викликала обурення короля Людовіка XVIII, який завжди наголошував на тому, що влада дана йому Божою милістю. Це й було оприлюднено на засіданні законодавчих зборів 4 червня 1814 р. як у промові канцлера Шарля-Анрі Дамбре (король

зобов'язаний владою Богові та своїм предкам), так і у вступі до знаменитої конституційної Хартії, виданої відповідним указом короля (король повертається у свої володіння з дозволу “благого Провидіння” [128, с. 438], а ніяк не з дозволу народу). Щоб остаточно поховати можливість конституційного відродження ідеї народного суверенітету, 4 червня 1814 р. король Людовік XVIII добровільно своїм указом видав конституційну Хартію, яку відомий соціаліст-утопіст Анрі Сен-Сімон визначив як таку, що “освітила” падіння феодалізму і встановлення свободи совісті [288, с. 47]. Саме ст. 14 означеної Хартії закріплювала таке: “Король – верховний глава держави – розпоряджається збройними силами сухопутними й морськими, оголошує війну, укладає договори про мир, союз та торгівлю, призначає на державні посади і створює регламенти й ордонанси, необхідні для виконання законів і для безпеки держави” [128, с. 441].

Виходячи з тексту й духу Хартії, главі держави належала законодавча влада, хоча й здійснював він її з участю палат. Король як глава держави мав право законодавчої ініціативи, а палати могли лише клопотати перед королем про внесення закону та вказувати на його бажаний зміст. Жодні поправки до внесеного главою держави закону не можуть бути запропоновані палатами, якщо перед цим не було попередньої згоди короля. І лише главі держави належало право санкції та промугляції.

Щодо виконавчої влади, то вона не тільки повністю була зосереджена в руках монарха, а й здійснювалася ним без будь-якої участі палат. Глава держави відправляв свої урядові функції насамперед за допомогою призначуваних ним міністрів, які очолюють відповідні державні відомства. Перед палатами міністри виступали насамперед як слуги короля, що самостійної влади не мають. Внаслідок того, що урядові акти були насамперед актами монарха, то вони не потребували контрастгнвання.

Судова влада згідно з Хартією виходила від короля, відправлялася його іменем суддями, котрих призначав сам глава держави.

Таким чином, Людовік XVIII, оголосивши себе верховним главою держави, залишився самодержавним та необмеженим владикою, що дарувавши Хартію, міг взяти її назад будучи єдиним носієм суверенної влади.

Така ситуація не могла не позначитись на самій ідеології монархізму і поступово ідея монарха як глави держави набуває популярності. Так, у німецьких землях термін “глава держави” вперше зафіксований у проекті Вюртембергської конституції, який було запропоновано до уваги органу станового представництва королем Вільгельмом I 3 березня 1817 р. Параграф 4 цього документа передбачав, що король –

глава держави поєднує в собі всі права державної влади і здійснює їх відповідно до визначень, встановлених конституцією [7, с. 10].

При ухваленні Баварської конституції, виданої 26 травня 1818 р., один з учасників конференції з її обговорення запропонував внести до неї формулу вюртембергського проекту для того, щоб, як він заявив, краще відтінити становище монарха щодо станового представництва [7, с. 10]. Погоджуючись з такою ідеєю, інший учасник конференції наголосив, що § 4 вюртембергського проекту є не зовсім повним: він не вказує на короля як на джерело конституції, саме тому необхідно доповнити проект указівкою на те, що король своєю владою дарував конституцію і що ті прерогативи, на підставі яких він буде здійснювати свою суверенну владу, виходять від нього, а не від станів. Внаслідок такої пропозиції означена норма була перероблена і отримала іншу редакцію. Так, у § 1 другого титулу Баварської конституції від 26 травня 1818 р. було зазначено: “Король – глава держави поєднує у собі всі права державної влади і здійснює їх згідно з визначеннями, які виходять від нього і які встановлені даною конституцією” [7, с. 10]. 8 червня 1820 р. загальними зборами уповноважених держав германського союзу було видано постанову, § 57 якої наголошував: “Тому що германський союз, за виключенням вільних міст, складається з суверенних князів, то згідно з встановленим цим основним поняттям (тобто поняттям “суверенітету монархів”), вся повнота влади повинна залишатися об’єднаною у глави держави, і суверен може обмежуватись згодою земських чинів лише при здійсненні ним відповідних функцій” [7, с. 11].

Приклад Франції та зазначених німецьких князівств наслідували різні країни. Зокрема, серед європейських монархій інститут глави держави був закріплений в окремих королівствах Італії. Так, 4 березня 1848 р. король Сардинії, Кіпру та Єрусалиму Карл Альберт у статуті свого королівства записав, що король є верховним главою держави, що “командує усіма сухопутними та морськими силами; оголошує війну, укладає договори – мирні, союзні, торгівельні та інші, оповіщає про них палати, наскільки інтереси та безпека держави цього дозволяють, і супроводжує їх необхідними роз’ясненнями” (ч. II ст. 5 Статуту) [128, с. 468].

Серед азіатських країн ідеї про юридичне закріплення монарха як глави держави підтримала Японська імперія, ст. 4 Конституції якої передбачала: “Імператор – глава держави, він володіє верховною владою...” [139]. Аналогічні дії були вчинені і серед африканських монархій. Зокрема, у першій Конституції Тунісу, так званому “Декреті про заснування регентства” від 15 шавваля 1277 р. (26 квітня 1861 р.)

глава II закріплювала повноваження саме глави держави: наприклад, ст. 12 передбачала, що “глава держави керує політичними справами Королівства за допомогою міністрів” [356, с. 476].

Протягом усього XIX ст. сентенція “глава держави” була притаманна виключно монархічним країнам. Навіть у Франції після повалення Бурбонів словосполучення “глава держави” було відкинуто і ніколи не закріплювалося законодавчо в конституціях країни.

Повалення монархії на початку XX ст. практично нічого не змінило. Більшість республік на конституційному рівні визначала своїх президентів як голів (носіїв, верховних носіїв) виконавчої влади, а не як глав держави. Утім поступово ситуація змінювалася. 29 січня 1912 р. Тимчасовий уряд Китайської Республіки, змінюючи програму своєї організації, у ст. 2 вперше в світі офіційно передбачив, що тимчасовий президент є главою держави [88]. І хоча тимчасова Конституція Китайської Республіки від 11 березня 1912 р. не містила цього положення, проте такий крок свідчив про те, що поступово монархії почали втрачати монополію на словосполучення “глава держави”. Наприклад, після повалення монархії в Іспанії у 1931 р. Установчі кортеси 9 грудня 1931 р. прийняли Конституцію Іспанської Республіки, ст. 67 якої передбачила, що “Президент республіки є главою держави і уособлює націю” [355, с. 150]. Після повалення Іспанської республіки і приходу до влади іспанської фаланги в Іспанії було закріплено існування так званої корпоративної держави, главою якої був проголошений Ф. Франко. Подібно королям XIX ст. Франко як глава держави наділявся колосальними правами. Відповідно до преамбули Закону Глави Держави про заснування іспанських кортесів від 17 липня 1942 р. за Главою держави закріплювалася “...верховна влада приймати правові норми загального характеру” [119, с. 508]. І хоча 6 липня 1947 р. в Іспанії відбувся референдум, за яким відроджувалася монархія, проте вже 26 липня того ж року приймається закон про наслідування поста глави держави, ст. 2 якого передбачала: “Главою Держави є Каудильйо Іспанії і Хрестового походу, Генералісимум збройних сил дон Франсіско Франко Баамонде” [119, с. 521]. Більше того, ст. 6 означеного закону закріпила, що глава держави може не лише запропонувати кортесам кандидатуру майбутнього короля, а й “...подати на ухвалення Кортесів пропозицію про відміну призначення, навіть у тому випадку, якщо призначення вже було затверджене Кортесами” [119, с. 523].

Після смерті Франко до влади прийшов король Хуан Карлос, під впливом якого 6 грудня 1978 р. на референдумі була затверджена нинішня Конституція Іспанії, ст. 56 якої наголошувала на тому, що король є главою держави, символом її єдності і постійності.

Щодо республік, то після Другої світової війни вони також масово почали запозичувати сентенцію “глава держави”. Наприклад, у Конституції Італійської Республіки ч. I ст. 87 передбачає, що “Президент Республіки є главою держави і представляє національну єдність” [141, с. 146].

Однак вважати, що словосполучення “глава держави” набуло світового значення на той час ще було недоречним, адже залишалися соціалістичні країни, лідери яких хоча й вживали щодо себе термін “глава держави”, проте на конституційному рівні це не було закріплено.

Ситуація докорінно почала змінюватися після того, як 29 листопада 1989 р. Г. Шахназаров та В. Медведєв подали М. Горбачову спеціальний меморандум, у якому зазначалося таке: “...Прямим голосуванням обирається Президент СРСР, який є главою держави та виконавчо-розпорядницької влади; при Президентові утворюється затверджений Верховною Радою Кабінет міністрів у складі голови Вищої ради народного господарства, міністрів – внутрішніх справ, закордонних справ, юстиції, оборони, фінансів, з питань праці та соціальних проблем, культури, з питань федерації, голови КДБ. На пост Президента від КПРС висувається лідер партії, що обирався на з’їзді КПРС. Він головує на засіданнях Політбюро; пост генсека ліквідується” [154, с. 97]. Цей меморандум викликав дискусію у вищих колах СРСР навколо запровадження поста Президента країни. Особливо гостро стояли питання з приводу процедури обрання; відносин “Президент – Парламент” та “віце-президент – Парламент”, “Президент – Президентська рада” та “Президент – Рада Федерації”, “Президент – Партія”.

Саме в умовах цієї дискусії відкрився третій (позачерговий) з’їзд народних депутатів СРСР, на який було подано законопроект, що передбачав істотні зміни до Конституції і введення поста Президента СРСР.

Згідно із законопроектом Президент, наприклад, мав право надавати з’їзду народних депутатів СРСР пропозиції щодо персонального складу Комітету конституційного нагляду СРСР. Хоча вказане положення не було закріплене конституційними змінами. Згідно з п. 3 Закону СРСР “Про утворення поста Президента СРСР та внесення змін до Конституції СРСР” від 14 березня 1990 р. Конституція СРСР була доповнена розділом 15¹, що мав назву “Президент СРСР”. У цьому розділі ст. 127 подавалася у такій редакції: “Главою Радянської держави – Союзу Радянських Соціалістичних Республік є Президент СРСР” [207].

У період формування нової союзної держави інститут глави держави в СРСР двічі модернізувався.

Так, 24 грудня 1990 р. з'їзд народних депутатів СРСР видав постанову, яка стосувалися референдуму щодо збереження на геополітичній карті світу Союзу РСР. 25 грудня 1990 р. була затверджена “Загальна концепція нового союзного договору та порядку його укладання”, відповідно до якої “Союз РСР – суверенна федеративна держава, що утворилася в результаті добровільного об'єднання республік” [302]. Згідно із ст. 12 проекту союзного договору “Президент СРСР – глава союзної держави, що має вищу виконавчо-розпорядницьку владу. Президент СРСР виступає гарантом дотримання Союзного договору, Конституції та Законів СРСР; є Головнокомандувачем Збройними силами СРСР; представляє Союз у відносинах з іншими країнами; здійснює контроль за виконанням міжнародних зобов'язань СРСР. Президент обирається громадянами СРСР більшістю голосів у цілому в Союзі та у більшості республік” [302].

12 березня 1991 р. у центральних газетах було опубліковано проект нового союзного договору, який закріплював, що Союз суверенних республік – “суверенна, федеративна, демократична держава” [70], президент якої – “глава союзної держави, що має вищу виконавчо-розпорядницьку владу” [70].

Після проведення 17 березня 1991 р. консультативного референдуму з приводу збереження Союзу РСР як “оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій будуть повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності” [80], робота над новим Союзним договором була продовжена.

Остаточний варіант нового Союзного договору було узгоджено в Ново-Огарьові 23 липня 1991 р. За ним “Союз Радянських Суверенних Республік (СРСР) – суверенна, федеративна, демократична держава” [68, с. 8], Президент якої згідно із ст. 14 Договору – “глава союзної держави, що має вищу виконавчо-розпорядницьку владу. Президент Союзу виступає гарантом дотримання Союзного договору, Конституції та законів Союзу; є головнокомандувачем Збройними Силами Союзу; представляє Союз у відносинах з іншими державами; здійснює контроль за виконанням міжнародних зобов'язань Союзу. Президент обирається громадянами Союзу на основі загального, рівного і прямого виборчого права в умовах таємного голосування строком на 5 років і не більше, аніж два рази поспіль. Обраним вважається кандидат, який отримав більше половини голосів виборців, що взяли участь у голосуванні в цілому у Союзі та у більшості держав, які його утворюють” [68, с. 9].

Підписати Союзний договір планувалося на 20 серпня 1991 р. Як відомо, внаслідок путчу 19–21 серпня 1991 р. цього не сталося.

Друга модернізація інституту глави держави розпочалася 14 листопада 1991 р., коли було узгоджено новий проект Союзного договору, де містилось положення про те, що “Союз Суверенних Держав (ССД) – конфедеративна демократична держава”, а її Президент, згідно із ст. 13, – “глава конфедеративної держави”, який “...обирається громадянами Союзу у порядку, встановленому Законом, строком на п’ять років і не більше, аніж два рази поспіль” [69]. Щодо його прав, то вони фактично були аналогічними попереднім варіантам договорів.

Після ліквідації Радянського Союзу поняття “глава держави” відносно президента було закріплене в конституціях Білорусі, Естонії, Грузії, Казахстану, Киргизької Республіки, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану і України.

У світі ж сьогодніє сентенція про те, що певна особа чи група осіб є главою держави закріплена в конституціях Європи (Албанія, Андорра, Болгарія, Ватикан, Іспанія, Кіпр, Ліхтенштейн, Сан-Марино, Угорщина, Хорватія, Чехія, Швеція), Азії (Афганістан, Бангладеш, Бахрейн, Бутан, В’єтнам, Ізраїль, Йорданія, Камбоджа, Катар, Республіка Корея, Кувейт, Лаос, Монголія, Оман, Пакистан, Сінгапур, Таїланд, Туреччина, Шрі-Ланка), Африки (Ангола, Гана, Гвінея-Бісау, Екваторіальна Гвінея, Еритрея, Ефіопія, Єгипет, Зімбабве, Камерун, Конго, Лесото, Ліберія, Маврикій, Мавританія, Мадагаскар, Малаві, Мозамбік, Намібія, Нігерія, ПАР, Руанда, Свазіленд, Сомалі, Туніс, Уганда), Америки (Венесуела, Гаїті, Гайана, Суринам, Тринідад і Тобаго) та Океанії (Вануату, Кірібаті, Фіджі). Досить цікавою є ситуація в колишніх британських домініонах. Наприклад, королева Великобританії є главою держави за конституціями таких країн як Нова Зеландія, Соломонові острови, Папуа Нова Гвінея і Тувалу. Таким чином, на сьогодніє словосполучення “глава держави” набуло загальносвітового значення.

Виходячи з усього вищевикладеного, можна сказати, що інститут глави держави у своєму розвитку пройшов два етапи: доктринальний (припадає на Епоху Відродження, Реформації і Просвітництва) та юридичний (XIX – початок XXI ст.). У свою чергу юридичний етап розвитку інституту глави держави пройшов трьома періодами: виключно монархічним (1814–1912), монархічно-республіканським (1912–1990) і світовим (з 1990 р.).

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Узагальнюючи результати теоретико-методологічного та історичного дослідження інституту глави держави, яке передбачало визначення поняття інституту глави держави та його статусу, характеристику процесів генезису та еволюції зазначеного інституту, а також встановлення місця глави держави в системі органів державної влади, можна сформулювати такі висновки.

1. Категорія “національний лідер” має два теоретичні втілення залежно від форми правління: **монарх** (в умовах монархії), який передбачає юридичну невідповідальність, спадковість (у більшості країн) та безстроковість; **республікатор** (в умовах республіки), для якого характерні юридична відповідальність, виборність та строковість повноважень (в більшості країн). У свою чергу теоретичні конструкції “монарх” та “республікатор” мають свої *загальні* конституційні втілення: король, князь, султан, емір – монархи; президент, голова, керівник – республікатори. *Конкретним* конституційним втіленням монарха та республікатора стає поєднання загального конституційного втілення та назви країни. Саме таким чином з’являються Король Іспанії, Князь Монако, Султан Брунею, Емір Кувейту, Президент України, Голова КНР, Керівник ІРІ. Усі вони фактично виступають національними лідерами. Отже, на нашу думку, не слід погоджуватися з дослідниками, які визначають главу держави як родову категорію відносно монарха чи президента. На наш погляд, монарх, а тим більше президент є більш широкою категорією, аніж глава держави, адже президент може бути не лише главою держави, а й главою виконавчої влади (США), арбітром (Франція), або взагалі мати невизначений конституційний статус (ФРН). Таким чином, якщо в конституції передбачається, що президент є главою держави, то це, фактично, означає, що президент (національний лідер) обіймає пост (керівну посаду) глави держави.

2. У науці конституційного права категорія “глава держави” розкривається через два поняття: “інститут глави держави” та “статус глави держави”. При цьому вони співвідносяться між собою як форма (інститут) та зміст (статус), тобто інститут глави держави розкривається через його статус. Досліджуючи інститут глави держави, слід наголосити, що його можна розглядати як інститут держави і як інститут права (правовий інститут). На нашу думку, інститут глави держави є саме інститутом держави. Як правовий, інститут глави держави має міжгалузевий характер, адже він притаманний як конституційному праву (конституційно-правовий інститут глави держави), так і адміністративному

(адміністративно-правовий інститут глави держави), а також міжнародному праву (міжнародно-правовий інститут глави держави). Щодо статусу глави держави, то він має три основні виміри: структурний (положення в системі органів), функціональний (функції, повноваження та відповідальність) та організаційний (формування та припинення повноважень).

3. Як інститут, що не входить до жодної гілки державної влади, глава держави посідає важливе місце в системі органів державної влади і виконує притаманну лише йому функцію верховного представництва держави як всередині країни, так і за її межами. Відповідно до чинного законодавства України главою держави є президент, наділений властивим лише йому конституційно-правовим статусом впливати на органи законодавчої (підписує закони та розпускає парламент), виконавчої (скасовує акти уряду та призначає його голову) та судової (видає акти про помилування та призначає суддів) влади.

4. Залежно від місця глави держави в системі органів державної влади можна виділити п'ять основних моделей конституційно-правового статусу глави держави: абсолютно-доцентрову, відносно-доцентрову, відносно-відцентрову, паралельну та фрагментарну. Першу з них представляють глави тих держав, які, уособлюючи єдність різних гілок влади, одноосібно здійснюють усі їхні повноваження. Здебільшого така модель притаманна абсолютним монархіям (Ватикан, Саудівська Аравія); другу – глави тих держав, де вони, уособлюючи єдність різних гілок влади, здійснюють їхні повноваження разом з іншими органами (парламентом чи урядом). Це можуть бути як дуалістичні (Кувейт), так і парламентарні (Бельгія) монархії; третю – глави держави, котрі уособлюють єдність різних гілок влади, але вища законодавча влада належить парламенту, а вища виконавча влада – уряду, що не заперечує можливості того, що глава держави може реалізовувати повноваження виконавчої та/або законодавчої влади. До таких держав можуть належати як парламентарні монархії (Швеція, Японія), так і республіки (Україна, Росія, Франція); четверту – глави держав, що уособлюють виконавчу (іноді регламентарну) владу, а законодавча влада належить іншому органу (зазвичай парламенту). Така модель здебільшого характерна як для президентських республік (США, Грузія), так і для дуалістичних монархій (Катар). І п'яту модель представляють глави держави, котрі є складовою частиною єдиної системи органів державної влади. Здебільшого така модель характерна для ідеократичних республік (СРСР, КНР, СРВ, Куба).

5. Інститут глави держави з'явився як результат розвитку інституту державного правителя, законодавство про якого у свою чергу пройшло три етапи. На першому етапі тим чи іншим чином фіксувалися права,

прерогативи й обов'язки правителя держави. І якщо в умовах необмеженої монархії (східна деспотія, римська або македонська монархія) повноваженням правителя держави взагалі не приділялася увага, адже вони мали право вчиняти практично будь-які дії, то в умовах обмеженості, насамперед традиціями, влади монарха, такі прерогативи фіксувалися законами. На нашу думку, такий стан справ був можливим насамперед тому, що озброєний народ був здатен захистити існуючі традиції військової демократії. При цьому під народом розумілися не лише нижчі соціальні верства, а й представники родової знаті. Архаїчність таких законів полягала у тому, що вони не мали якоїсь галузевої спрямованості, адже одночасно регулювали відносини як публічного, так і приватного права. Саме тому цей етап умовно можна визначити як *архаїчно-законодавчий*. Другий етап розвитку законодавства про статус правителя держави, на нашу думку, зароджується на початку XIII ст. На думку автора монографії, цей період слід назвати *договірним*, а його відлік розпочинати з 1215 р., коли в Англії була прийнята Велика хартія вольностей. Цей акт можна цілком визнати як свого роду конституційний договір між королем та його баронами. Саме на цей період припадає поява своєрідних конституційних договорів, відомих як “Родомська конституція” або “Конституція Пилипа Орлика”. Третім етапом еволюції законодавства про статус правителя, який триває й донині, є *конституційний*. Саме в цей період порядок формування і компетенція правителя держави стали фіксуватися в писаних конституціях. Зазначений етап розпочався у 1787 р., коли була прийнята перша писана конституція сучасної цивілізації – Конституція США. Згодом же було конституційно закріплене саме словосполучення “глава держави”.

6. Головним чинником, що вплинув на появу інституту глави держави став початок епохи Відродження, коли вперше починають розділятися суспільство і держава як організація, що займається управлінням суспільними справами. Розподіл категорій “суспільство” і “держава” призвів до появи самого словосполучення “глава держави”, яке позначає особу, котра очолює систему управління суспільними справами. Однак словосполучення “глава держави” довгий час не отримувало свого юридичного закріплення, до падіння Наполеона I Бонапарта про нього на законодавчому рівні взагалі не згадувалося. Після загибелі І імперії у Франції до влади повернулися повалені Великою Французькою буржуазною революцією Бурбони. Саме їм людство зобов'язане юридичному закріпленню глави держави. У своєму розвитку інститут глави держави пройшов три етапи: виключно монархічний (XIX ст.), монархічно-республіканський (XX ст. до 1990-х рр.) і світовий (з 1990-х рр.).

Розділ 2

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ СТАТУС ГЛАВИ ДЕРЖАВИ У КОНТЕКСТІ ФОРМАЛЬНО-КОНСТИТУЦІЙНОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ

2.1. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГЛАВИ ДЕРЖАВИ: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Для розуміння сутності і правової природи інституту глави держави велике значення має його функціональна характеристика. Це зумовлено тим, що у функціях глави держави віддзеркалюється соціальне призначення цього інституту, об'єктивна необхідність здійснення ним суспільно корисної, соціально обумовленої представницької та правотворчої діяльності. Правильне розуміння функцій глави держави є важливим і для практики державно-правового будівництва, оскільки точне їх окреслення сприяє правильному визначенню цього інституту при реалізації державних функцій. Без вирішення питання про функції глави держави важко окреслити пріоритетні напрямки, обсяг, характер і зміст його діяльності.

На нашу думку, функції глави держави – це основні напрями або види його діяльності, які виражають суть та призначення цього інституту, його роль і місце у суспільстві. Це визначення в основному збігається з поняттям функцій самої держави.

Питанню класифікації державних функцій вже приділяли увагу як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, насамперед, російські. Так, досить детально дослідив проблему класифікації функцій держави доктор юридичних наук В. Погорілко [228]. Значну увагу проблемі класифікації функцій державної виконавчої влади приділяв доктор юридичних наук К. Бельський [18].

В. Погорілко виділив такі підстави для класифікації функцій держави: за суб'єктами, за об'єктом (сферою діяльності), за способами, засобами і умовами діяльності [228, с. 10]. При цьому щодо класифікації за об'єктами (сферами) діяльності вчений зазначав, що

існують зовнішні та внутрішні функції держави, а за способами діяльності було виділено законодавчу, виконавчу, судову та контрольно-наглядову функції [228, с. 10]. Водночас він наголосив на тому, що класифікації функцій мають певні назви. Зокрема, функції, що класифікуються за об'єктом (сферою) суспільних відносин, мають назву об'єктних, а функції, що виділяються за способами та засобами діяльності, належать до владних функцій. На нашу думку, такий термінологічний підхід досить чіткий, а тому автор цієї монографії користується саме ним.

На наш погляд, до *об'єктних* функцій можна віднести такі внутрішні функції глави держави, як політичну, економічну, культурну тощо. Серед зовнішніх функцій найбільш відомими є зовнішньополітична та оборонна функції глави держави.

Прикладом реалізації політичної функції глави держави є передбачене ч. 1 ст. 49 Конституції Туніської Республіки право Президента Республіки визначати загальну політику нації [483]. Економічна функція глави держави передбачається п. 13 ст. 236 Конституції Боліваріанської Республіки Венесуела, яка надає главі держави – Президенту Республіки – право передбачати особливу статтю бюджету на додаток до державного бюджету Венесуели. Культурна функція глави держави також передбачається конституціями низки країн, насамперед монархій. Так, згідно зі ст. 32 Конституції Королівства Марокко від 10 березня 1972 р. король головує у Вищій раді з питань освіти [317, с. 332]. Аналогічною є ситуація і в Іспанії, де, згідно з п. j ст. 62 король здійснює високе протегування королівським академіям.

Зовнішні функції глави держави також закріплюються більшістю конституцій світу. Так, зовнішньополітична функція глави держави закріплена у п. а ст. 86 Конституції РФ, згідно з якою Президент Російської Федерації здійснює керівництво зовнішньою політикою Російської Федерації. Оборонна функція глави держави закріплена, наприклад, п. 17 ст. 106 Конституції України, яка передбачає повноваження Президента України як Верховного Головнокомандувача.

Щодо *владних* функцій глави держави, то їх можна класифікувати залежно від визначення цього інституту як “відносно або повністю самостійний у правотворчій сфері вищий державний орган, що, уособлюючи єдність законодавчої, виконавчої та судової влади в державі, представляє її всередині країни та за її межами” [313, с. 100].

Виходячи з вищенаведеного визначення інституту глави держави, ми можемо виділити дві основні групи його функцій.

Першу групу утворюють функції, що випливають із самої природи глави держави як органу, котрий є “уособлення єдності законодавчої, виконавчої та судової влади в державі, що представляє її як всередині країни, так і за її межами” та “відносно або повністю самостійний у правотворчій сфері”. З першого випливає представницька функція глави держави, з другого – правотворча. Це, на нашу думку, є загальні функції, адже так чи інакше вони притаманні фактично главам усіх держав. Так, Конституція Королівства Бахрейн (п. а ст. 33) передбачає не лише той факт, що король є главою держави, а й те, що він є офіційним представником Бахрейну [389]. Щодо республік, то ч. 1 ст. 87 Конституції Італії закріплює, що Президент Республіки не лише є главою держави, а й представляє національну єдність.

Однак в деяких країнах глава держави додатково реалізує ще низку функцій. Зокрема, Конституція Князівства Андорра (ч. 1 ст. 44) містить положення, згідно з яким співправителі є “...гарантами непопущності і наступництва Андорри, а також її незалежності і підтримки традиційного духу паритету й рівноваги у відносинах з сусідніми державами” [123, с. 235]. Аналогічна норма щодо гарантуючого статусу глави держави існує і в Росії: ч. 2 ст. 80 Конституції РФ закріплює, що Президент Російської Федерації є “...гарантом Конституції Російської Федерації, прав і свобод людини і громадянина” [141, с. 232].

Крім того, в переважній більшості країн глава держави є главою (носієм, вищим носієм) виконавчої влади. Зокрема, Конституція Ісламської Республіки Мавританія від 12 липня 1991 р. встановлює не лише той факт, що президент є главою держави (ст. 23), а й те, що він здійснює виконавчу владу (ст. 25) [439]. У формальній монархії Папуа Новій Гвінеї, де номінальним главою держави визнається Її Величність Королева Єлизавета II (п. а ч. 1 ст. 82 Конституції Незалежної Держави Папуа Нової Гвінеї), вона також визнається уособленням виконавчої влади (ст. 138 Конституції) [405].

Більше того, в окремих країнах монарх чи президент взагалі не визначається як глава держави, а лише як голова уряду чи виконавчої влади. Зокрема, Основний нізам про владу Саудівської Аравії (ст. 56) стверджує: “Король – голова Ради міністрів” [141, с. 314]. В США, де існує класична президентська республіка, ч. 1.1. розділу 1 статті II Конституції встановлює, що виконавча влада належить Президентові Сполучених Штатів Америки.

Отже, крім представницької та правотворчої функції, додатково глава держави може реалізувати також такі функції як гарантійна та виконавча. Можна виділити *загальні* (представницька та правотворча) і *особливі* (гарантійна та виконавча) функції глави держави.

Але питання щодо функцій глави держави не вичерпуються лише їхньою класифікацією: важливого значення набуває питання відносно структури кожної функції, і перш за все її змісту.

На нашу думку, первинними *елементами структури* функцій глави держави, їхнім змістом є його повноваження, щодо яких слід, на нашу думку, погодитись із думкою С. Серьогіної, яка вказує, що повноваження глави держави – це його “права-обов’язки” [291].

Конституція України не розрізняє функції і повноваження Президента. Так, в ст. 106 п. 1 належить до функцій, а п. 2 – до повноважень глави нашої держави.

Однак і тут поєднання повноважень є певною мірою некоректним. Так, пункти 9–14 вказаної статті закріплюють кадрові повноваження Президента, п. 15 передбачає наявність у глави держави установчих повноважень, а п. 16 – його право відмінити акти органів державної виконавчої влади. Після цього у п. 22 знову відбувається повернення до кадрових повноважень глави нашої держави.

Саме тому доречною була б класифікація повноважень глави держави. І на нашу думку, існує принаймні три підстави для поділу повноважень: за юридичним вираженням, за нормативним закріпленням і за умовами діяльності.

За юридичним вираженням всі повноваження глави держави поділяються на відкриті та приховані. *Відкриті* повноваження закріплюються в конституціях і використовуються главами держав при реалізації своїх функцій. Так, використовуючи п. 2 ст. 106 Конституції, Президент України свого часу звернувся з посланням до народу, в якому запропонував для обговорення політичну реформу. На відміну від відкритих, *приховані* повноваження означають їх застосування лише в кризових ситуаціях, коли вони свого роду “прокидаються” у необхідний момент, однак зазвичай не застосовуються. Класичним прикладом таких прихованих повноважень є право короля Великобританії призначати прем’єр-міністра, якщо місця у парламенті після виборів розділилися навпіл і нема домінуючої партії. Скажімо, обрано 300 осіб від партії лейбористів і 300 – від консерваторів. У такій ситуації монарх призначає прем’єр-міністра. Незважаючи на дещо абстрактний характер прихованих повноважень, вони дійсно мають місце. Наприклад, в 60-ті рр. у Великобританії було декілька випадків, коли симпатії виборців поділялися навпіл. Саме тоді, використовуючи свої приховані повноваження, королева Єлизавета II зокрема призначила прем’єр-міністром Великобританії Г. Макміллана.

Інша класифікація відбувається *за нормативним закріпленням* повноважень глави держави. З цієї точки зору повноваження можуть

бути конституційними (закріплюються в Конституціях) та звичайними (закріплюються в інших нормативно-правових актах).

Так, ст. 87 Конституції Італії наголошує на тому, що Президент Республіки може направляти послання палатам парламенту, призначати вибори нових палат та визначати день першого засідання, а також жалує відзнаки Республіки тощо. На нашу думку, вказані повноваження є *конституційними*, адже закріплюються в конституції Італії.

У Росії конституційні повноваження закріплюються в ст. 83–90 Конституції РФ. Так, п. л. ст. 83 Конституції Російської Федерації передбачає конституційне право Президента призначати та звільняти вище командування Збройних Сил Російської Федерації. Зазначене повноваження є конституційним. Проте існує низка повноважень Президента, що не закріплюються в Основному законі держави. Наприклад, право глави російської держави затверджувати федеральні державні програми озброєння та розвитку оборонного промислового комплексу передбачається не Конституцією РФ, а п. 8 ст. 4 Федерального закону РФ “Про оборону” [132, с. 254]. Тут вказане право є не конституційним, а *звичайним*, адже закріплюється у звичайному (не конституційному) законодавстві.

Іншим прикладом може бути Мексика, де ст. 89 Політичної конституції передбачає низку повноважень Президента. Так, п. 1 вказаної статті передбачає, що Президент повинен обнародувати та проводити у життя закони, що прийняті Федеральним Конгресом, забезпечуючи у сфері державного управління їх точне дотримання [178, с. 89]. Вказане повноваження, за нашою класифікацією, є конституційним. Водночас ч. I ст. 21 органічного закону “Про федеральну публічну адміністрацію” передбачає право Президента засновувати міжміністерські комісії для ведення справ, в яких повинні брати участь різні міністерства та адміністративні департаменти [178, с. 222]. На нашу думку, вказане право належить до *звичайних* повноважень глави держави.

Щодо України, то конституційні повноваження Президента передбачаються ст. 106 Конституції нашої держави. Прикладом звичайних повноважень Президента може бути його право призначати голів судів та їхніх заступників, яке передбачено п. 5 ст. 20 Закону України “Про судоустрій” [256, с. 9].

І, нарешті, *за умовами діяльності* повноваження глави держави можуть бути постійними і тимчасовими. *Постійні* повноваження діють в умовах стабільної політичної чи економічної ситуації. Більшість повноважень глави держави і є такими. Так, в Конституції України серед передбачених ст. 106 функцій та повноважень Президента лише

три можна віднести до *тимчасових*, тобто таких, що діють в умовах надзвичайного або військового стану.

Значення тимчасових повноважень досить важливе в умовах кризи. Це, на нашу думку, є єдиним конституційним способом її подолання. Як приклад можна проаналізувати ситуацію в Чилі на початку 70-х років. Як відомо, реформи уряду Національної єдності на чолі із С. Альєнде зумовили гостру суспільно-політичну кризу, що призвела до узурпації влади генералом А. Піночетом. Проте це був не єдиний варіант подолання кризи у державі. Недаремно професор С. Валанзуала наголошував на тому, що "...Піночет міг би шукати підтримки опозиційної до Альєнде більшості у Конгресі і правити на підставі надзвичайних повноважень, невдовзі повернувши країну до її традиційної конституційної демократії" [33, с. 35]. Це дійсно так. А. Піночет міг би звернутися до Конгресу з вимогою усунути Президента С. Альєнде від влади. Будучи одним з найстаріших міністрів в уряді С. Альєнде, він, згідно з ч. I ст. 66 Політичної конституції Чилі від 18 вересня 1925 р., мав шанс замінити Президента Республіки [120, с. 380]. Згідно з ч. II ст. 72 на цій посаді він міг би тимчасово проголосити в окремих регіонах стан облоги і нормалізувати ситуацію.

В Україні до тимчасових повноважень її Президента належить: право приймати рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти України (п. 19 ст. 106 Конституції), право прийняти рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного (п. 20) або надзвичайного (п. 21) стану в Україні чи окремих її місцевостях.

На думку автора монографії, кожна з функцій глави держави реалізується через певну групу повноважень. Так, представницька функція складається з чотирьох груп повноважень: дипломатичні, кадрові, церемоніальні та арбітражні. Правотворча функція реалізується за допомогою таких повноважень як законотворчі та прийняття власних нормативно-правових актів. Виконавча функція складається із таких повноважень як установчі та організуючі. Щодо гарантійної функції, то вона перш за все реалізується через повноваження у сфері оборони, у сфері подолання надзвичайних ситуацій, у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина та у сфері нормального функціонування державного апарату.

Другим *елементом структури* функцій глави держави є форма їх реалізації. Аналізуючи цю категорію, слід мати на увазі, що формою реалізації функцій глави держави слід вважати однорідну за своїми зовнішніми ознаками діяльність глави держави та підпорядкованого йому механізму, шляхом якої реалізуються його функції.

На нашу думку, форми реалізації функцій глави держави багато у чому нагадують форми реалізації функцій держави, які в свою чергу залежно від того, наскільки в управлінні використовуються правові механізми, можна поділити на правові, організаційні та договірні. Доктор юридичних наук М. Байтін свого часу виділив два види діяльності у правовій формі: правотворчу та правовиконавчу. У свою чергу правовиконавча діяльність може існувати у вигляді оперативно-виконавчої та правоохоронної [324, с. 77].

Щодо організаційної діяльності, то вона може існувати у вигляді оперативно-регламентуючої, оперативно-господарської та оперативно-ідеологічної. При цьому правотворча діяльність полягає у виданні нормативно-правових актів, виданні або санкціонуванні, зміні чи припиненні юридичних норм. Правовиконавча діяльність – видання актів застосування права. Оперативно-виконавча діяльність являє собою пов'язану з повсякденним вирішенням різноманітних питань управління справами суспільства владну, виконавчо-розпорядчу роботу державних органів з реалізації функцій держави шляхом видання актів застосування права, що є підставою для виникнення, зміни чи припинення правовідносин. Правоохоронна діяльність – це форма реалізації функцій держави шляхом владної оперативної роботи державних органів з приводу охорони норм права від порушень, захисту наданих громадянам суб'єктивних прав та забезпечення виконання покладених на них юридичних обов'язків.

На відміну від правових форм, організаційні далеко не завжди регламентуються нормами права. Так, організаційно-регламентуюча діяльність – це оперативна і поточна організаційна робота з приводу вирішення тих чи інших конкретно-політичних завдань, техніко-організаційного забезпечення функціонування різних ланок державного механізму. Організаційно-господарська діяльність – це оперативно-технічна та господарська робота з матеріального забезпечення виконання різних господарських функцій. І, нарешті, організаційно-ідеологічна діяльність полягає у повсякденній оперативно-роз'яснювальній, виховній роботі із забезпечення виконання різних функцій держави (наприклад, тлумачення, формування суспільної думки тощо).

Однак функції глави держави дещо відрізняються від функцій держави. Це насамперед полягає у тому, що держава, уособлюючись у державному механізмі, кожену із своїх функцій реалізує по-різному, а це означає, що і форми реалізації можуть варіюватися. Глава держави є окремим державним органом, а отже, його функції далеко не завжди мають усі вищеперелічені форми реалізації.

На думку російських правознавців, зараз на перший план виходить договірна форма реалізації функцій держави [324, с. 342–343]. З цим, в основному можна погодитися, хоча щодо глави або ж правителя держави, роль договірної форми була значною завжди. Як приклад можна навести спробу утворити в Російській імперії договірну монархію, яка була здійснена в першій половині XVIII ст. Верховною Таємною Радою.

Щодо інших форм, то вони оформлюють реалізацію функцій глави держави по-різному. Так, правотворча функція зазвичай реалізується у правовій формі, зокрема у вигляді правотворчої діяльності. Перехід на початку 90-х рр. світової спільноти до інформаційного суспільства призвів до того, що глави держав почали видавати нормативні укази, накази й розпорядження, якими намагалися зреагувати на виклики сьогодення. Зокрема, 19 липня 1996 р. Президент США видав адміністративний указ № 13011 “Федеральні інформаційні технології”, яким зобов’язав державні організації переорієнтувати інформаційні технології та управління ними на безпосередню підтримку своїх стратегічних завдань [194, с. 422]. В Україні поява Інтернету викликала необхідність Указу Президента № 928/2000 від 31 липня 2000 р. “Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні”, яким було забезпечено формування широкого доступу громадян до цієї мережі [245].

Найвдалішим прикладом договірної форми реалізації главою держави своєї правотворчої функції є укладення Президентом України договору з Верховною Радою про діяльність органів державної влади до прийняття чинної Конституції України, де на главу нашої держави ст. 25 поклала повноваження щодо видання указів та розпоряджень.

Правотворча функція глави держави, як уже зазначалося, іноді може оформлюватися у формі відповідних документів. Так, 14 лютого 2011 р. Президент України видав Указ № 202/2011 “Питання Міжвідомчого координаційного комітету з питань безпеки і правопорядку”, де у п. 3 зобов’язав, зокрема, Київську міську державну адміністрацію утворити регіональні міжвідомчі координаційні комітети з питань безпеки і правопорядку і затвердити положення про них [226]. На нашу думку, тут має місце саме організаційно-регламентуюча форма реалізації правотворчої функції Президента.

Виконавча функція глави держави також може реалізовуватись у правовій, договірній та організаційній формі. При цьому правова форма може реалізовуватись не тільки у вигляді правотворчої діяльності, а й у вигляді застосування права. Як приклад можна навести діяльність

Президента Республіки Білорусь у боротьбі з корупцією. Так, 26 червня 1997 р. він підписав Закон Республіки Білорусь “Про заходи боротьби з організованою злочинністю та корупцією” [314, с. 39]. У результаті цього на світ з’явився відповідний нормативно-правовий акт, тобто глава держави (згідно з ч. І ст. 79 Конституції Республіки Білорусь главою держави є Президент [136]) взяв участь у правотворчому процесі, тобто у правотворчій діяльності.

Щодо застосування права, то зазвичай воно реалізується насамперед у кадровій діяльності. Так, 6 квітня 2010 р. Президент України В. Янукович своїм Указом № 505/2010 призначив Ю. Чмиря головою Сумської обласної державної адміністрації [253].

Щодо договірної форми, то саме за ч. II ст. 19 Договору з Верховною Радою Президент України виконував обов’язки глави виконавчої влади через очолюваний ним Уряд та систему центральних і місцевих органів державної виконавчої влади.

Організаційна форма реалізації виконавчої функції глави держави здебільшого здійснюється у вигляді організаційно-регламентуючої діяльності. Так, 20 квітня 2004 р. Президентом України було видано Указ № 453/2004 “Про утворення Сумського національного університету”. Цим Указом було регламентовано організацію вказаного університету на базі Сумського національного аграрного університету шляхом об’єднання, окрім зазначеного вузу, ще Сумського державного університету та Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка [257].

Представницька функція глави держави також може реалізовуватись у правовій, договірній та організаційній формах. Правова форма реалізації представницької функції глави держави здебільшого здійснюється у вигляді застосування права. Так 31 грудня 2004 р. Президент України своїм Указом № 1602/2004 присвоїв відомому боксеру В. Кличку звання Героя України [254].

Договірна форма представницької функції реалізується главою держави шляхом підписання ним відповідних договорів. Так, за конституційною практикою, більшість міжнародних договорів підписується главами держав. Тут можна навести приклад Іспанії, де, згідно з ч. 2 ст. 63 Конституції король, підписуючи міжнародні договори від імені держави, виражає згоду останньої на прийняття нею міжнародних зобов’язань згідно з Конституцією та законами.

Організаційна форма реалізації представницької функції глави держави здебільшого полягає в організаційно-ідеологічній діяльності. Зазвичай це проявляється у відповідних посланнях народу чи парламенту. Зазначена діяльність передбачається у більшості конституцій

світу. Так, п. 2 ст. 98 Конституції Республіки Болгарія дозволяє Президенту направляти послання народу та Народним зборам [123, с. 410].

Функція гаранта передбачає як правову, так і договірну форму реалізації. При цьому правова форма може існувати як у вигляді правотворчості, так і у вигляді реалізації права. Наприклад, п. 23 Конституції Королівства Данія дозволяє королю в умовах надзвичайних ситуацій приймати тимчасові закони. Щодо застосування права, то досить згадати приклад Д. Д. Ейзенхауера, який, використовуючи свої права як верховного головнокомандувача, застосував розділ 2 ст. II Конституції США і тим самим вирішив проблему десегрегації (це більш детально буде розглянуто у наступному розділі).

Щодо організаційної форми реалізації функції гаранта, то зазвичай вона реалізується у вигляді організаційно-господарської або організаційно-ідеологічної діяльності. Прикладом організаційно-господарської діяльності були події початку “Нового курсу” в США, коли президент Ф. Д. Рузвельт 5 березня 1933 р. своїм першим президентським актом тимчасово закрити усі без винятку банки країни [87, с. 173], заборонивши тим самим їм сплачувати відсотки з вкладів громадян. Такий крок, безумовно, сприяв зменшенню кількості самогубств часів “Великої депресії”. 9 березня 1933 р. Акт про діяльність банків у надзвичайних умовах було надіслано до Конгресу, а вже 10 березня документ повернувся до Президента на підпис, після чого набув силу закону [52, с. 17]. Акт був спрямований на відкриття великих банків, які були закриті при попередньому Президентові США Г. Гувері.

Як приклад організаційно-ідеологічної діяльності можна навести подолання гострої політичної кризи в Іспанії 1981 р. її королем Хуаном Карлосом Бурбоном або діяльність вищезгаданого Ф. Д. Рузвельта, спрямовану на захист демократичної системи, коли він, за словами американського політолога Майкла Вейлера, розпочав своє перебування на посту президента із спростування: смерть демократії не є неминучою [480, р. 120].

Третім елементом структури функцій глави держави є методи їх реалізації. На сьогодні вони зводяться лише до трьох різновидів – переконання, стимулювання і примус. При цьому примус може бути правовим і свавільним.

Переконання як метод реалізації функцій глави держави – це метод активного впливу на волю і свідомість суб’єктів ідейно-моральними засобами для формування у них поглядів, заснованих на глибокому розумінні сутності інституту глави держави, його функцій і повноважень. Цей метод застосовується у взаємовідносинах з парламентом та деякими іншими вищими органами держави. Так, згідно з ч. 1 ст. 45 Конституції Князівства Андорра акти співправителів князівства

потребують *контрасигнування* з боку голови Уряду або голови Генеральних зборів. Саме це, на нашу думку, потребує з боку співправителів використання методу переконання, щоб вплинути на вказаних голів. За Конституцією України Президент призначає Генерального прокурора України *за згодою* Верховної Ради України (п. 11 ст. 106 Конституції). Вказану згоду також можна досягти методом переконання.

Щодо стимулювання, то це метод активного впливу на волю і свідомість суб'єкта права за допомогою матеріальних чи моральних чинників з метою змусити його діяти в інтересах держави. Варіантами морального стимулювання є право глави держави присуджувати та присвоювати почесні звання і нагороди, а також (в умовах монархії) право давати титули та дворянство. Так, 30 квітня 1958 р. парламентом Сполученого Королівства Великобританії та Північної Ірландії було видано Акт про довічних перів. Згідно з ч. 1 ст. 1 Акта право надавати звання довічного пера за заслуги перед короною належить королеві Великобританії [141, с. 25]. Титул пера дозволяє не лише засідати у Палаті лордів, а й, згідно із п. б ч. 2 ст. 1 Акта голосувати в ній. Тобто активна праця на благо держави може зумовити активну діяльність у парламенті Великобританії.

Праця на благо держави може відзначатися і в умовах республіки. Так, згідно із п. 25 ст. 106 Конституції України, її Президент має право нагороджувати державними нагородами. Як приклад можна навести Указ Президента України № 276/2005 від 16 лютого 2005 р. “Про відзначення державними нагородами України”, яким орденом “За заслуги” III ступеня нагороджено директора Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України Ю. Шемшученка за вагомий особистий внесок у розбудову правової держави, розвиток вітчизняної юридичної науки та багаторічну плідну діяльність [247].

Матеріальне стимулювання полягає у виданні відповідних матеріальних винагород, наприклад, президентських стипендій, або ж у виданні відповідних нормативних актів, що регулюють зазначені питання. Так, 28 грудня 2004 р. Президент України своїм Указом № 1562/2004 затвердив Положення про стипендії Президента України для призерів і учасників всеукраїнських конкурсів фахової майстерності серед учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Існує й змішане (матеріально-моральне) стимулювання. Воно пов'язане з наявністю відповідних почесних звань: заслужений вчитель України, заслужений діяч науки і техніки України тощо, за які встановлена матеріальна доплата до заробітку.

Щодо примусу, то це – насильницький вплив глави держави на суб'єкта з метою змусити його діяти в інтересах держави. Як вже

зазначалося, примус може бути правовим (діяти відповідно до правових вимог) і свавільним (діяти з порушенням права). Правовий примус зокрема передбачений ст. 14 Конституції Данії, згідно з якою король звільняє міністрів та прем'єр-міністра. Щодо свавільного примусу, то такий існує здебільшого в умовах авторитарного режиму.

І, нарешті, останнім елементом структури функцій глави держави є механізм реалізації зазначених функцій. Як і будь-який інший, механізм реалізації функцій глави держави є цілісною системою державних організацій³⁶ чи технологій³⁷.

Зазвичай структура механізму реалізації функцій глави держави передбачає існування лише таких державних організацій, як державні органи. Проте іноді в цій структурі можуть існувати державні підприємства і державні установи. Здебільшого державні підприємства входять до структури в умовах необмеженої монархії. Так, досить відомим є той факт, що окремі емірати ОАЕ, будучи абсолютними монархіями, надають главі держави можливість мати у своїй власності відповідні державні підприємства. Як приклад можна навести Зеїда аль-Нахайяна – раїса³⁸ ОАЕ і одночасно шейха князівства Абу-Дабі. Як відомо, саме він був засновником у 1972 р. національної державної компанії “Абу-Дабі нешнл ойл компані”. Зазначена компанія є державною, а отже, в умовах абсолютної монархії Абу-Дабі формально належить її монарху.

Щодо державних установ, то вони також можуть бути елементом механізму реалізації функцій і повноважень глави держави. Так, п. j. ст. 62 Конституції Іспанії передбачає той факт, що король патруне королівські академії, що в даному випадку є державними установами, адже, будучи королівськими, належать до держави, але, не маючи владних повноважень, є установами.

Як вже зазначалося, здебільшого механізм реалізації функцій держави включає насамперед державні органи. Умовно їх можна поділити на дві категорії: апарат реалізації функцій глави держави і консультативно-дорадчі органи.

Апарат реалізації функцій глави держави організується по-різному. В основному це залежить від форми правління. Так, необмежені монархії у своєму розпорядженні мають: по-перше, органи виконавчої влади (уряди, кабінети, державні ради тощо) і, по друге, органи допоміжного характеру (двір). Щодо президентських республік та

³⁶ Підприємств, установ і органів.

³⁷ Найвідомішими серед них є бюрократія, диктатура, адхократія, соціальна ієрархія, креативна корпорація, електронний уряд та державне проектування.

³⁸ Президента.

дуалістичних монархій, то різного роду уряди, на нашу думку, не є допоміжними органами, що існують при главі держави. І якщо глава держави очолює такий уряд, то зазвичай він реалізує не стільки функції глави держави, скільки функції самої держави. Саме тому апаратом реалізації функцій глави держави є так звана адміністрація (в умовах республіки) або двір (в умовах монархії). Республіканська адміністрація в різних країнах називається по-різному. Так, в США таким органом є Виконавче управління при Президентові США, у Франції – апарат Єлисейського палацу при Президентові Франції, в РФ та Україні – Адміністрація Президента, в Польщі – Канцелярія президента.

Характеризуючи Виконавче управління Президента США, слід пам'ятати, що ще до 1857 р. Президент США не мав коштів навіть на утримування свого секретаря і лише з указанного періоду Конгрес розпочав виділяти вказані гроші на утримування штату Білого дому (особистий секретар, керівник резиденції, кур'єр та резервний фонд). До 1901 р. глава держави не мав власної служби безпеки. Сучасне Виконавче управління Президента було створене у 1939 р. і складалося з 9 підрозділів, зокрема, апарату Білого дому (спеціальні помічники Президента), бюджетного управління, ради національної безпеки, економічної ради, ради з якості навколишнього середовища тощо. На думку деяких дослідників, Виконавче управління Президента має більший вплив, аніж кабінет, що складається з керівників урядових відомств [130, с. 590]. Однак далеко не всі розділяють Виконавче управління Президента та його кабінет. Більше того, через те, що Президент є главою виконавчої влади, тобто поєднує у собі главу держави та голову уряду, самі американські дослідники вказують на те, що кабінет, міністерства, урядові установи та державні корпорації, а також президентські комісії, разом із апаратом Білого дому входять до складу Виконавчого управління Президента США [109].

У Франції апарат Єлисейського палацу при Президентові Франції, так званий “дім Президента” нараховує більше 500 осіб і розподіляється на військовий та цивільний. Важливою складовою “цивільного дому” є генеральний секретаріат, що виступає основним інструментом політичних дій Президента і координує діяльність міністерств та відомств. Керує всім персоналом Єлисейського палацу Генеральний секретар. Він є довіреною особою Президента і підтримує контакти з Урядом та Парламентом.

Існування дорадчих органів передбачається конституціями або іншими нормативними актами. Так, в Бразилії при Президентові функціонує такий дорадчий орган, як Рада Республіки, а в Єгипті – Ради

з питань економіки, оборони тощо, в Ірландії та Португалії – державна рада, Великобританії – королівська таємна рада.

В Ірландії Президент може здійснювати свої повноваження або за пропозицією уряду, або самостійно, або за консультацією чи згодою державної ради. Зокрема в останньому випадку Президент згідно з ч. 7.1⁰ та 7.2⁰ ст. 13 Конституції Ірландії може звертатися до парламенту чи народу з посланням [122, с. 330].

У Португалії державна рада, згідно зі ст. 145 Конституції, уповноважує Президента на розпуск парламенту і представницьких органів автономних областей, на проголошення війни та миру, а також на вирішення інших важливих питань. На звернення Президента вона дає йому поради з проблем, що виникають у процесі реалізації цих повноважень.

У Великобританії королівська таємна рада пропонує кандидатуру прем'єр-міністра і, згідно з Актом про подальше обмеження Корони та краще забезпечення прав і вольностей підданого (Акта про престолонаслідування) 1701 р., дає згоду на призначення прем'єр-міністра.

В Україні координаційними, дорадчими та консультативними органами є Рада національної безпеки та оборони, рада по роботі з кадрами, вища економічна рада тощо. Так, згідно зі ст. 107 Конституції України Рада національної безпеки і оборони є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони, що координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

Однак основним призначенням таких органів є не лише допомога главі держави у його поточній роботі, а й інформування глави держави. Фактично це дозволяє главі держави суттєво впливати на стан справ у країні, навіть не маючи для цього владних повноважень. Наприклад, королева Великобританії регулярно заслуховує звіти прем'єр-міністра про засідання кабінету та отримує безпосередньо усі депеші дипломатичних представників цієї країни за кордоном та інформаційних агентцій. За ступенем усвідомлення суті внутрішнього та зовнішнього становища Великобританії монарх істотно переважає будь-якого звичайного члена уряду. Інформаційний характер мають засідання державних рад (урядів) під керівництвом монарха країн Скандинавії.

Реалізація функцій глави держави неможлива без урахування такого виміру державного механізму як державні технології – обумовлені станом знань та державною ефективністю способи досягнення мети, що встановлюються державою та її органами.

До державних технологій належать бюрократія, диктатура, адхократія, державне проектування, креативна корпорація, електронне урядування, соціальна ієрархія тощо.

Найвідомішими із зазначених державних технологій є бюрократія, диктатура, соціальна ієрархія та державне проектування. Менш відомою є така технологія, як адхократія. Щодо креативної корпорації та електронного урядування, то ці державні технології затверджуються у міру просування цивілізації до постіндустріального суспільства.

Бюрократія (франц. Bureau – контора, канцелярія та грец. κρατος – сила, влада) – це державна технологія, для якої характерний спеціалізований розподіл праці, чітка управлінська ієрархія, правила, стандарти та загальнообов’язкові заздалегідь регламентовані процедури, виконання яких не залежить від того, хто саме і стосовно кого їх виконує.

Диктатура (лат. dicto – диктую, наказую) – необмежене володіння однієї особи або певної верстви чи групи, яке спирається на насильство і не пов’язане жодними законами.

Соціальна ієрархія – це правління осіб, що займають провідне становище виключно за правом походження. Як державна технологія соціальна ієрархія була характерною для аграрного суспільства.

Адхократія (лат. ad hoc – “для цього”, “застосовуючи до цього”, спеціально для цього випадку, для певного випадку та грец. κρατος – сила, влада) – структура холдінгового типу, що координує роботу багатьох тимчасових робочих груп, які виникають і припиняють свою діяльність відповідно до темпів змін у навколишньому середовищі.

Електронне урядування – використання в органах державної влади сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Креативна корпорація – тип корпорації, основним завданням утворення та діяльності якої є не стільки координація мети корпорації та суспільства, скільки “...самовираження та самоствердження її творців” [89, с. 392].

Державне проектування – діяльність із створення державних проектів.

Державне проектування здійснюється у чотирьох напрямках: державне планування, державне прогнозування, державне програмування і державне моделювання.

Аналізуючи роль правителя чи глави держави у формуванні і функціонуванні державних технологій, слід звернутися до певних історичних прикладів. Так, у Росії до XVI ст. існувала адхократична система наказів. З цього приводу доктор філософських наук А. Буровський зазначав: “... боярин отримував від царя наказ³⁹ займатися тим-то й тим-то, відати певною частиною державних справ” [28, с. 49]. Для їх

³⁹ Російською мовою – приказ.

вирішення боярин створював певну канцелярію, яка отримала назву “приказ”. Вперше прикази оформилися у бюрократичні канцелярії в період правління царя Василя IV Івановича. По суті саме цей період слід вважати початком існування російської бюрократії. Реформи, що проводилися на початку XVIII ст. Петром I, який створив систему колегій, та реформи Олександра I на початку XIX ст., що призвели до появи міністерств, дозволили державному апарату перейти до бюрократичних технологій. У ту епоху (аграрне та індустріальне суспільство) ці технології мали прогресивне значення, адже закріплювали відповідний порядок функціонування державних органів. Однак уже в другій половині XX ст. виявляється обмеженість бюрократії. Це починають розуміти провідні політики Заходу. Зокрема однією з основних елементів бюрократії є її чітко регламентовані процедури. Більш-менш професійним політикам це не подобалося. Так, стосовно Президента США Г. Трумена відомий американський дослідник Р. Нойштадт писав так: “Методи Трумена формально нагадували ейзенхауерівські, але за ефективністю були ближчими до рузвельтівських. У теорії Трумен подібно Ейзенхауеру віддавав перевагу прямим лініям та “духу команди”. Але на практиці він орієнтувався скоріше на персоналії, ніж на сфери компетенції. Вирішуючи ту чи іншу проблему, він був схильним до імпровізації, а не до жорстких процедур. Працюючи з підлеглими, він не встановлював чітких меж демаркації; а якщо все ж такі були встановлені, їх зазвичай ігнорували” [199, с. 205].

Загальновідомою є також роль державця у формуванні і функціонуванні диктатури. Так, у 82 р. до н.е. імператор⁴⁰ Люцій Корнелій Сула звернувся до сенату Риму із законопроектом, згідно з яким він проголошувався диктатором на невизначений час з необмеженими повноваженнями. Іншим прикладом є А. Піночет Угарте, який прийшов до влади під час перевороту 1973 р., а в наступному році став Президентом Чилі. У 1980 р. на референдумі була затверджена Конституція Чилі, де був розділ “Перехідні положення”. Саме ними було затверджене функціонування диктатури А. Піночета. Зокрема, до неї були включені статті, що дозволяли хунті не тільки здійснювати законодавчу діяльність, оголошувати надзвичайний стан і видавати закони, що роз’яснюють статті Конституції, а й вносити зміни до останньої. Сам же А. Піночет отримав право підписувати закони; видавати декрети з питань, вказаних у Конституції, що мали силу закону; розпускати палату депутатів один раз протягом терміну повноважень Президента до закінчення терміну повноважень цієї палати; призначати міністрів,

⁴⁰ Тут – воєначальник.

губернаторів, алькальдів, командувачів родами військ, карабінерів і майже половину членів Сенату.

У період формування феодальної держави зародилася і зміцніла така державна технологія, як соціальна ієрархія. На її формування суттєво вплинув той факт, що перші феодальні держави утворювалися шляхом завоювання багатих та слабких територій Римської імперії варварами. Невеликі та великі загони варварів йшли територією імперії, захоплюючи міста і села. Завоювавши територію, їхні ватажки були не в змозі управляти нею. Тому вони роздавали частини цієї території (феоди) своїм наблизеним. Ці наблизені стали управляти феодами, роздаючи їх вже своїм прихильникам. Така ситуація призвела до появи феодальних сходів, де королям підкорялися герцоги і графи, а останнім – барони. При цьому цей щабель вже нічим не був зобов'язаним королю. Герцоги, графи, барони, лицарі стали своєрідними чиновниками, які управляли своїми наділами. Відомий французький історик М. Блок з цього приводу зазначав: “...граф імперії Каролінгів був справжнім чиновником” [23, с. 403]. Таке поєднання чиновницьких повноважень із соціальним статусом феодалів і призвело до появи соціальної ієрархії як однієї з домінуючих державних технологій в період феодалізму.

Проте не слід вважати, що соціальна ієрархія відійшла в минуле з падінням феодалізму. На нашу думку, така державна технологія дещо відродилася в Україні у добу президентства Л. Кучми. Як відомо, Президент України, згідно з п. 10 ст. 106 Конституції має право призначати *своїх* прихильників головами обласних державних адміністрацій, силовими міністрами тощо. У свою чергу голови обласних державних адміністрацій забезпечували призначення вже своїх прихильників головами районних державних адміністрацій. Саме таким чином створювалися своєрідні феодальні сходи, які дуже нагадують середньовічні. Голова районної державної адміністрації, який нічим не зобов'язаний Президенту, підтримував не його лінію, а лінію голови державної адміністрації відповідної області.

Щодо адхократії, то зазначена державна технологія дозволяє вирішити найбільш важливі для країни завдання. Так, досить відомий факт, що саме на створений постановою Державного комітету оборони СРСР від 20 серпня 1945 р. Спеціальний комітет було покладено “керівництво усіма роботами з використання внутріатомної енергії урану” [20, с. 261], що дозволило створити ядерну зброю в СРСР. Це було насамперед обумовлено тим, що до цього комітету входили як вчені (І. Курчатов, П. Капиця), так і спеціалісти-господарники (М. Вознесенський, Б. Ванников) тощо. Призначення головою комітету

Л. Берії, дозволило залучити до створення атомної бомби й дані радянської розвідки. Після досягнення вказаної мети, на підставі рішення Президії ЦК КПРС від 26 червня 1953 р. Спеціальний комітет було розформовано.

Адхократичну технологію досить вдало використовували глави демократичних держав. Так, в роки Другої світової війни король Великобританії створив військовий кабінет, якому належала вся повнота влади на період війни. Цей кабінет очолював прем'єр-міністр і складався він з одинадцяти осіб. Після перемоги у Другій світовій війні військовий кабінет було розформовано.

Досить цікавою є роль глави держави у формуванні і функціонуванні такої державної технології, як електронне урядування. Так, 19 липня 1996 р. Президент США Б. Клінтон видав адміністративний указ № 13011 “Федеральні інформаційні технології”. Як вже зазначалося, цим указом глава держави доручив відомствам, органам і організаціям переорієнтувати інформаційні технології та управління ними на пряму підтримку своїх стратегічних завдань. У зв'язку з цим дані структури повинні були створити посади директорів з питань інформації, що відповідали за планування, розробку і реалізацію інформаційних систем у своїх відомствах, органах та організаціях.

З розвитком постіндустріального суспільства на державне управління поширилася технологія креативних корпорацій. Зокрема в СРСР креативні корпорації створювалися в рамках конструкторських бюро⁴¹. У механізмі реалізації функцій глави держави тривалий час в СРСР та на пострадянському просторі цю технологію недооцінювали. Один раз в Україні була здійснена спроба змінити цю ситуацію – створити на місці Адміністрації Президента новий орган – Секретаріат Президента України, на який було покладене завдання здійснити “...організаційне, правове, консультативне, матеріально-технічне та інші види забезпечення виконання главою держави конституційних повноважень” [255]. Відповідним Указом Президента України був затверджена структура Секретаріату. Державним секретарем України⁴² був призначений О. Зінченко, який на одній з прес-конференцій, зокрема, зазначив: “Секретаріат Президента України має стати мозковим центром ініціатив, де обробляється інформація, яка найбільш оптимальним шляхом потрапляє до Президента для прийняття найкращих рішень” [77]. У структурі Секретаріату передбачалася наявність великої кількості інтелектуалів, які насамперед прагнуть до самореалізації,

⁴¹ Зокрема, ОКБ на чолі з творчою особистістю С. Корольовим в 1957 р. розпочало радянську космічну еру.

⁴² Головою Секретаріату.

зумовлюють необхідність керувати їх діяльністю, що неможливо без відповідної творчої атмосфери. На зміну керівництву підлеглими повинно було прийти керівництво творчими процесами, до яких би залучалися нові творчі люди, котрі б підсилювали та поширювали цей процес. Наявність же творчої атмосфери є однією з основних ознак креативної корпорації.

На жаль, формування Секретаріату Президента на засадах креативної корпорації не відбулося. Цей орган став звичайним державним органом, сформованим відповідно до бюрократичних державних технологій, і у 2010 р. він знову був реорганізований в Адміністрацію Президента України.

Щодо державного проектування, то і тут роль глави держави безсумнівна. Зокрема в Індонезії за ініціативою президента М. Сухарто були розроблені п'ятирічні плани розвитку, так звані РЕПЕЛІТА. У результаті РЕПЕЛІТА IV (1984–1988 рр.) значно скоротилася чисельність людей, що жили за межами бідності.

Отже, досліджуючи функції глави держави, ми розглядаємо їх як складну структуру, котра формується для виконання основного завдання глави держави – представляти державу всередині та за межами країни. При цьому кожна з функцій глави держави реалізується у відповідних формах за допомогою та крізь призму певного механізму.

2.2. ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ ТА ЇЇ ГЛАВИ: ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ

Реалізуючи свої загальні і особливі функції, глава держави забезпечує реалізацію функцій самої держави. Щоб це зрозуміти, слід згадати, що функції держави – це основні напрями або види її діяльності, які відображають суть і призначення держави, її роль і місце в суспільстві. Зрозуміло, що функції держави мають об'єктивний характер, їх виникнення, як правило, передують виникненню окремих інститутів держави, зокрема й інституту глави держави.

При цьому слід відрізняти функції держави від функцій її різних органів, у тому числі й функцій глави держави, котрі мають більш конкретний характер та залежать від завдань цього органу.

Сьогодні можна навести декілька класифікацій державних функцій. Аналізуючи їх, ми впевнилися, що найпростіше дослідити співвідношення функцій глави держави із функціями, які відрізняються за способом діяльності, тобто законодавчою, виконавчою, судовою та контрольно-наглядовою. Зокрема, досліджуючи законодавчу функцію держави, ми бачимо, що глава держави бере активну участь в реалізації

цієї функції, виконуючи правотворчу функцію. Наприклад, Президент України, згідно з п. 29 ст. 106 Конституції, підписує закони, прийняті Верховною Радою України, а згідно з ч. II ст. 94 Конституції оприлюднює їх. Реалізуючи виконавчу функцію, глава держави може очолювати уряд або інші органи виконавчої влади. Наприклад, згідно із ст. 225 Конституції Боліварианської Республіки Венесуела виконавчу владу здійснює Президент Республіки, тобто глава держави (ст. 226 Конституції). Щодо судової функції держави, то глава держави може істотно впливати на формування самої судової влади. Наприклад, ст. 128 Конституції РФ передбачає істотну роль глави російської держави – Президента РФ у призначенні суддів. Зокрема, ч. 1 ст. 128 закріплює, що суддів вищих судових органів, у тому числі й Конституційного, призначає Рада Федерації за поданням Президента, а згідно з ч. 2 означеної статті судді інших судів призначаються Президентом. Аналогічна ситуація спостерігається і з контрольно-наглядовою функцією держави. Наприклад, у Республіці Польща вищим органом, який реалізує контрольну функцію держави є Конституційний трибунал, голову та віце-голову якого призначає Президент Республіки (ч. 2 ст. 194 Конституції) [141, с. 198]. Крім того, згідно із ст. 191 Конституції Президент може звертатися до Конституційного трибуналу із пропозиціями про реалізацію повноважень останнього.

Дещо складніше, але все-таки можливо дослідити співвідношення функцій глави держави, що виділяються на засобах діяльності. Так, щодо фінансової функції, то глава держави у цій сфері має істотні повноваження.

Аналізуючи вплив монархів на фінансову систему країни, слід наголосити на тому, що такий вплив може бути прямим та опосередкованим. Прямий вплив передбачає безпосереднє втручання монарха у фінансову систему країни. Таке втручання здійснюється шляхом відповідної кадрової, бюджетної та емісійної політики. Якщо ми проаналізуємо історичний досвід абсолютних та дуалістичних монархій, то з'ясуємо, що кожен монарх намагався контролювати фінансову сферу. Так, з 1959 до 1986 р. султан Брунею займав посаду міністра фінансів [462]. Проте такий підхід не характерний для інших монархів. Здебільшого вони впливають на фінансову систему шляхом емісії грошей, формування бюджету та відповідними призначеннями.

Так, п. к ст. 33 Конституції Королівства Бахрейн проголошує, що грошова емісія здійснюється від імені короля відповідно до закону. Аналогічна норма існує і в Кувейті, де емісія здійснюється відповідно до закону від імені еміра (ст. 77 Конституції). Крім того, Емір Кувейту в надзвичайній ситуації може здійснювати інші повноваження,

пов'язані з фінансами. Так, після закінчення іракської окупації Кувейту емір Джабір III наказав списати усі борги громадян та виплатити зарплату за 7 місяців вимушеного безробіття. Було також сплачено борг 11 комерційним банкам у розмірі 20 млрд. доларів, що виник у результаті війни [276, с. 179].

Вплив на фінансову систему шляхом бюджетної діяльності можуть здійснювати Султан Оману, Король Саудівської Аравії та Папа Римський. Відповідно до ст. 57 Основного Закону Султанату Оман, затвердженого декретом султана Кабуса ібн Сеїда № 101/96 від 6 листопада 1996 р., питання щодо збору податків, прибутків, Державного бюджету, контролю над державними фінансами, валюти та банківської справи регулюються законом. Відповідно до ст. 42 султан Оману видає та затверджує закони. Виходячи з цього, можна вважати монарха главою фінансової влади.

У Саудівській Аравії контроль над фінансовими справами покладається на короля ще з часів існування попередника цієї держави – Королівства Хіджаз. Як відомо, 29 серпня 1926 р. король Абд аль-Азиз ібн Абд ар-Разман аль-Фейсал аль Сауд видав першу конституцію цієї країни – Основний Закон Королівства Хіджаз. Відповідно до ст. 5 Основного Закону все управління Хіджазським королівством знаходилося в руках короля. До справ же Хіджазу, згідно з п. 4 ст. 9, належали й фінансові справи. 29 січня 1927 р. Королівство Хіджаз та Султанат Неджд об'єдналися в єдину державу, яка 18 вересня 1932 р. отримала назву Арабське Саудівське Королівство. Однак Основний Закон від 29 серпня 1926 р. діяв лише на території, яка раніше була Королівством Хіджаз. Саме тому у березні 1992 р. Король Фахд прийняв Основний нізам про владу, який мав конституційний характер і діяв на усій території Саудівської Аравії. Відповідно до ст. 73 Основного нізаму будь-яка дія, спрямована на виплату певної грошової суми з бюджету країни, повинна здійснюватися відповідно до положень бюджету. Якщо цього не можна зробити, то така виплата здійснюється шляхом відповідного королівського декрету. Більше того, сам бюджет, згідно зі ст. 76 Основного нізаму, затверджується королем. Аналогічне право має і Папа Римський: саме він, згідно із ст. 12 Основного Закону Ватикану від 22 лютого 2001 р., затверджує як чорновий, так і остаточний варіант державного бюджету.

В Монако згідно зі ст. 39 Конституції Князівства Монако від 17 грудня 1962 р. бюджет голосується та промульгується у формі закону. Закон же згідно з ч. I ст. 66 Конституції “виражає узгоджену волю Князя та Національної Ради” [124, с. 594]. Фактично це означає,

що Князь разом із Національною Радою бере участь у законодавчому затвердженні державного бюджету.

У Великому Герцогстві Люксембург ст. 99 Конституції закріплює заборону встановлення податків інакше як за законом [122, с. 466]. Водночас затверджувати та обнародувати закони має право лише Великий герцог (ст. 34 Конституції).

У Королівстві Тонга король, за порадою Кабінету міністрів, видає укази, що мають відношення до випуску грошей та контролю за цим процесом (ст. 45 Акта Конституції Тонга) [417]. Досить цікавою є ситуація в Катарі, де емір, згідно із ст. 17 Конституції, має право надавати фінансову винагороду на основі свого щорічного рішення.

Щодо парламентарних монархій, то ці країни мають певну специфіку щодо впливу монархів на фінансову систему. Так, у Бельгії Король, відповідно до ст. 112 Конституції має право карбувати монети. Крім того, через те, що, згідно зі ст. 109 Конституції, саме монарх має право затверджувати та промульгувати закони, він також може впливати на фінансову систему, адже згідно із § 1 ст. 170 жоден податок на користь держави не може встановлюватися інакше як за законом.

Право на емісію грошей також має Король Данії (ст. 26 Конституції). Щодо Короля Іспанії, то він може впливати на фінансову систему шляхом своєї законотворчої діяльності (п. а ст. 62 Конституції дозволяє Королю підписувати та оголошувати закони), результатом якої є закони, що встановлюють податки (ч. 1 ст. 133 Конституції). Бере участь у формуванні бюджету і Король Нідерландів, адже згідно з ч. 2 ст. 105 Конституції саме він подає до Генеральних Штатів законопроект, що містить бюджетні показники [122, с. 493].

В азіатських монархіях глави держави також здійснюють істотний вплив на фінансову систему. Так, ч. 2 ст. 37 Конституції Йорданії від 8 січня 1952 р. надає Королю право карбувати монети [472]. У Таїланді Король, згідно з ч. 1 ст. 220 Конституції, має право видавати Надзвичайні декрети, які згодом подаються до парламенту для затвердження. Зазначені декрети мають силу закону і можуть містити норми, які регулюють питання оподаткування, мита та валюти [406].

У Великобританії монарх має право, згідно із ст. 1 Акта про парламент 1911 р., затверджувати фінансовий білль без попередньої згоди Палати лордів [141, с. 22]. Крім того, саме королева (король) має право призначати прем'єр-міністра, який традиційно є Першим Лордом Казначейства.

Своя специфіка є і в “британських домініонах”, де, як вже зазначалося, існує подвійний глава держави: номінальний – британський монарх і реальний – генерал-губернатор, який є представником монарха.

Зокрема Конституцією Австралії (ст. 83) генерал-губернатору надається право робити певні витрати на утримання будь-якого відомства Австралійської Співдружності. Аналогічна норма існує і в Незалежній Державі Папуа – Новій Гвінеї (ст. 210 Конституції).

Певні кадрові повноваження щодо призначення міністра фінансів та фінансових секретарів мають генерал-губернатори Співдружності Багамських Островів (ч. 2 ст. 77 та ст. 109 Конституції) [471], Белізу (ст. 107) [392], Сент-Лусії (ст. 62) [400], Ямайки (ст. 126) [466] та ін.

Контролюють фінансові заходи і генерал-губернатори Канади (ст. 54 Конституційного Акта 1867 р.) [141, с. 365], Федерації Сент-Кітс і Невіс (ст. 43 Конституції) [469] та Сент-Вінсент і Гренадини (ст. 44 Конституції) [470]. Загалом це відбувається шляхом встановлення конституційної необхідності попередньої згоди на фінансові заходи генерал-губернаторів.

Таким чином, в умовах монархії існує декілька варіантів впливу монарха на фінансову систему. По-перше, на монарха покладається право організації грошової емісії (Бахрейн, Бельгія, Данія, Йорданія, Кувейт і Тонга). По-друге, монарх має право як видавати власні акти (Ватикан, Саудівська Аравія і Таїланд), так і затверджувати закони (Бельгія, Іспанія, Люксембург, Монако і Оман), що регулюють питання фінансової сфери, насамперед, бюджету. По-третє, монарх має право призначати голову фінансового відомства (Бруней, Великобританія, Співдружність Багамських Островів, Беліз, Сент-Лусія і Ямайка). По-четверте, монарх або його представник має виключне право ініціативи стосовно вжиття фінансових заходів (Канада, Нідерланди, Сент-Вінсент і Гренадини та Федерація Сент-Кітс і Невіс).

Дещо іншою є ситуація в умовах республіки. У більшості республік грошова емісія майже не залежить від глави держави, покладаючись або на уряд, або на спеціалізовані банківські установи (РФ, Україна), або взагалі на недержавні структури (ФРС у США). Набагато більший опосередкований вплив глави держави на фінансову сферу. Так, в Україні Президент, згідно зі ст. 106 Конституції, призначає половину складу Ради Національного банку України (п. 12), який організовує процес грошової емісії, а також підписує закони, прийняті Верховною Радою України (п. 29), зокрема Закон про Державний бюджет України. Крім того, відповідно до п. 28 Конституції України Президент створює в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби.

У США, де Конституція чітко не визначає повноважень Президента, але надає йому військові, дипломатичні, нормотворчі та виконавчі повноваження, збільшуючи при цьому владу Президента протягом

усієї історії цієї країни, глава держави може також реалізовувати окремі повноваження у фінансовій сфері. Як приклад можна згадати, що Ф. Д. Рузвельт вважав девальвацію британського фунта у 1931 р. навмисною дією, щоб здешевити стерлінг та отримати більш потужний ринок для британських імпортерів. Саме за пропозицією Президента була проведена подібна девальвація долара, яка повинна була знищити цю перевагу англійців.

Аналізуючи інформаційну функцію, можна зазначити, що глава держави в рамках своїх церемоніальних повноважень може звертатися до парламенту і народу з відповідними посланнями. Так, п. е ст. 84 Конституції РФ передбачає, що Президент звертається до Федеральних Зборів із щорічними посланнями як про становище в країні, так і про основні засади внутрішньої та зовнішньої політики. В умовах монархії також передбачаються такі послання. Так, ст. 28 Конституції Королівства Марокко закріплює, що Король може звертатися з посланням до нації та Парламенту. Послання публічно оголошується перед обома Палатами і не може бути предметом парламентських дебатів.

Щодо реалізації територіальної функції держави, то глава держави може реалізувати її з урахуванням відповідної форми державного устрою, що буде проаналізовано нижче.

Функція державного програмування (планування) та прогнозування, на нашу думку, є державною технологією, про яку вже згадувалося.

У деяких країнах глава держави є гарантом прав і свобод людини і громадянина, а тому, реалізуючи правоохоронну функцію, він певною мірою реалізує правоохоронну функцію держави.

І, нарешті, аналізуючи класифікацію функцій держави за умовами діяльності, бачимо, що вони можуть бути як постійними, так і тимчасовими, як загальнодержавними, так і локальними (регіональними, місцевими). Постійні і тимчасові функції держави реалізуються усіма органами держави, у тому числі й главою держави, який може мати як постійні, так і тимчасові повноваження. Щодо загальнодержавних та локальних функцій, то здебільшого глава держави діє на загальнодержавному рівні. Локальні функції держави можуть виконуватися в рамках окремого регіону. Наприклад, в Україні існує територіальна автономія – Автономна Республіка Крим, де діє Представництво Президента України (ст. 139 Конституції України).

Найбільш поширеною класифікацією функцій є їх розподіл за об'єктами (сферами) діяльності на внутрішні та зовнішні. В. Погорілко серед внутрішніх функцій виділяв політичну (внутрішня політика), економічну, соціальну, культурну, екологічну та ін., серед зовнішніх –

зовнішньополітичну, зовнішньоекономічну, зовнішньогуманітарну, оборонну тощо [228, с. 10].

Політичну функцію держави її глава може втілювати в рамках реалізації своїх функцій. Зокрема, реалізуючи представницьку функцію, глава держави може звернутися з посланнями до народу, в якому визначаються необхідні заходи внутрішньої політики держави. Як приклад можна згадати Послання Президента Росії Д. Медведєва до Федеральних Зборів Російської Федерації 2009 р., в якому, зокрема, зазначалося, що “у XXI ст. Росії необхідна всебічна модернізація, заснована на цінностях та інститутах демократії” [175].

Реалізуючи правотворчу функцію, глава держави може впливати на політичну функцію держави, проголошуючи, наприклад, референдум. Так, згідно з ч. I ст. 74 Конституції Республіки Білорусь, Президент за своєю ініціативою може призначати республіканські референдуми. При цьому можна згадати, що саме на референдумі 2004 р. нині діючому Президенту РБ була надана можливість взяти участь у президентських виборах 2006 р. Скориставшись цим, О. Лукашенко у березні 2006 р. знову став Президентом країни, одержавши 83 % голосів виборців [21].

Аналогічним чином глава держави впливає на політичну функцію держави, реалізуючи функцію гаранта. Як приклад можна навести ситуацію в Іспанії, де Король вирішує суперечки і є посередником у повсякденній діяльності інститутів, що здійснюють вище представництво іспанської держави (ч. 1 ст. 56 Конституції). Як гарант король Хуан Карлос у 1981 р. організував придушення франкістського військового заколоту. Зокрема, глава держави виступив із промовою на телебаченні, закликаючи іспанців підтримати демократичні реформи і дати відсіч заколотникам. Будучи верховним головнокомандувачем іспанської армії (п. h ст. 62 Конституції), Король зібрав вищих офіцерів і звернувся до них з таким же проханням. Протягом декількох годин глава держави придушив заколот франкістів, на що лідер іспанських комуністів атеїст Сантьяго Карильйо в емоційному виступі на телебаченні вигукнув: “Боже, благослови короля!” [230].

У США Президент може реалізовувати політичну функцію держави в рамках виконання своїх виконавчих повноважень. Зокрема, згідно з розділом 3 ст. II Конституції Президент не лише періодично подає Конгресу інформацію про стан справ у країні, а й пропонує до його уваги заходи, проведення яких він вважає необхідним і доцільним.

Як приклад можна зазначити, що антикризові заходи, запропоновані 44-м Президентом США Б. Обамою, були розглянуті на спеціальному засіданні Сенату США. Сенат услід за Палатою представників ухвалив багатомільярдну антикризову програму, головною метою якої

було збереження трьох з половиною мільйонів робочих місць та створення нових. При цьому передбачалося, що зайнятість для тих, хто втратив роботу, буде забезпечуватися за рахунок інфраструктурних проектів, зокрема будівництва доріг та екологічно чистих промислових технологій.

Аналогічною ситуація склалася і в економічній та соціальній сферах. Хоча при реалізації економічної та соціальної функції держави відбувається певне відхилення у бік правотворчої та виконавчої функцій глави держави.

Реалізуючи свою правотворчу функцію в економічній сфері, глава держави підписує відповідні економічні закони та видає укази економічного спрямування. У рамках виконавчої функції глава держави може очолювати спеціальні економічні органи. Як приклад можна навести ст. 32 Конституції Марокко, згідно з якою король головує у Вищій раді національного розвитку і планування [317, с. 332]. Після 13 вересня 1996 р., коли були внесені зміни до Конституції Марокко, ця Рада втратила свій конституційний характер. Але, на нашу думку, це не змінило характер її повноважень, згідно з якими вона розробляла проекти планів (ст. 92 Конституції Королівства Марокко у редакції від 10 березня 1972 р.) [129, с. 78], у тому числі й економічних.

Реалізуючи свою правотворчу функцію, глава держави здатний реалізувати й соціальну функцію держави. Як приклад можна навести Указ Президента РФ “Про основні напрямки державної сімейної політики”.

Звісно, що найменше повноважень у глави держави в культурній сфері. Утім, така ситуація є далеко не абсолютною. Прикладом може бути п. j ст. 62 Конституції Іспанії, який надає главі держави право здійснювати найвище протегування королівським академіям.

Щодо екологічної функції, то глава держави реалізує її як через участь у законотворчій діяльності і виданні підзаконних нормативно-правових актів, так і тим, що за певних обставин він може реалізувати функцію гаранта прав і свобод людини і громадянина. В останньому випадку глава держави може видавати індивідуально-правові акти або пропонувати інші кроки, спрямовані на подолання кризових ситуацій, зокрема і в сфері екології. Як приклад можна навести ситуацію, яка склалася в шести областях Західної України після природної стихії у 2008 р. Як відомо, чинний тоді Президент України В. Ющенко як гарант прав і свобод людини і громадянина⁴³ у ході засідання РНБО України 28 липня 2008 р. запропонував оголосити зазначені області

⁴³ У тому числі й прав та свобод, спрямованих на повноцінну реалізацію права на життя й здоров'я.

зоною надзвичайної екологічної ситуації строком на три місяці. Зокрема, Президент, звертаючись до інших членів РНБО та підкреслюючи, що саме таким чином можна забезпечити оперативну і адекватну реакцію центральної влади, у тому числі й у сфері використання фінансів, зазначив: “Я звертаюся до Ради національної безпеки і оборони з призивом піти назустріч і підтримати таке рішення. Воно дозволить швидко та адекватно зреагувати на ситуацію, що склалася” [386].

Проте набагато більше повноважень існує у глави держави у зовнішній сфері. Саме він здебільшого реалізує зовнішньополітичну функцію. Наприклад, в Україні глава держави, згідно із ст. 106 Конституції, звертається із щорічними посланнями до Верховної Ради України про зовнішнє становище України (п. 2), здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави (п. 3) тощо. Як приклад можна згадати, що відповідно до п. 2 ст. 106 Конституції Президент України висловлював стратегічний напрям української зовнішньої політики, звертаючись до Верховної Ради: “Одним із принципів завдань на близьку перспективу вважаю приєднання України до плану дій щодо членства в НАТО” [385].

У США під час Другої світової війни та особливо в період “холодної війни” також відбувалося подальше посилення президентства за рахунок істотного розширення його військових та зовнішньополітичних повноважень. “Віра у постійну та загальну кризу, страх перед комунізмом, віра у покликання та право США втручатися у будь-яку частину земної кулі призвело до непомірної централізації прийняття рішень з питань війни та миру в руках Президента. Разом з тим відбулося безпрецедентне усунення інших гілок влади, преси та громадськості від прийняття цих рішень. Виникло так зване імперське президентство... І у міру того, як воно поглинало традиції поділу влади у сфері зовнішньої політики, воно почало прагнути до адекватної централізації влади і у внутрішній політиці” [451, р. 208].

Щодо зовнішньоекономічної функції, то, згідно з п. 8 ст. 116 Конституції України, вона покладена на Кабінет Міністрів України. Проте в деяких країнах ця функція реалізується саме главою держави. Перш за все це стосується тих країн, глави держави яких очолюють систему органів виконавчої влади. Так, Конституцією Кувейту передбачається, що Емір є главою держави, якому належить, у тому числі, й виконавча влада (ст. 52 Конституції). Саме глава держави укладає міжнародні договори, проте торгівельні договори обов’язково повинні укладатися відповідно до закону (ч. 2 ст. 70 Конституції).

Серед зовнішніх функцій В. Погорілко виділяє й так звану “зовнішньогуманітарну”. Проте, на жаль, він не дав пояснення функції, хоча вона неоднозначна.

Так, доктор юридичних наук О. Скакун, виділяючи гуманітарну функцію у сфері зовнішньої діяльності держави, визначає її як підтримку і “розвиток культурних і наукових зв’язків з іноземними державами; забезпечення збереження історичних пам’яток та інших об’єктів, що мають культурну цінність; уживання заходів щодо повернення культурних цінностей свого народу, які знаходяться закордоном” [293, с. 53].

Водночас спеціалісти з міжнародного права та деякі зарубіжні учені, визначаючи поняття “гуманітарні принципи” чи “гуманітарне право” говорять про “принципи, інститути й норми, котрі повинні забезпечити повагу до прав людини, націй, народів”. При цьому, важливою його складовою є “право збройних конфліктів (раніше називалося “законами та звичаями війни”)” [59].

Практично аналогічною є точка зору генерального директора Міжнародного Комітету Червоного Хреста А. Гнедінгера. Торкаючись питання гуманітарної діяльності “Червоного Хреста” як гуманітарної організації, що прагне примирити конфліктуючі сторони, він зазначав: “Держави відіграють дуже важливу політичну роль у запобіганні та вирішенні конфліктів, а також у створенні політичних умов, необхідних для того, щоб населення могло подолати наслідки конфлікту” [50].

Погоджуючись із характеристикою зовнішньогуманітарної функції О. Скакун, ми розуміємо, що глава держави здебільшого не займається цими питаннями, за виключенням своїх дипломатичних повноважень, коли він підписує угоду, спрямовану на вирішення питань культурного співробітництва з іншими країнами, обговорює питання культурного співробітництва або, маючи відповідні кадрові повноваження, призначає ту чи іншу особу відати питаннями співробітництва у сфері культури.

Як приклад можна навести події 2005 р., коли у Москві, поміж інших, Президентом РФ була затверджена так звана “дорожня карта” із спільного простору науки та освіти, що включає й культурні аспекти.

Глави держав можуть обговорювати питання культурного співробітництва. Наприклад, під час зустрічі Президентів Узбекистану І. Карімова та Туркменістану Г. Бердимухамедова у 2007–2008 рр. обговорювалося культурне та гуманітарне співробітництво обох країн.

Щодо певних кадрових прерогатив, то як приклад можна навести події 18 березня 2009 р., коли Президент РФ Д. Медведєв призначив

екс-міністра культури М. Швидкого своїм спеціальним представником з питань міжнародного культурного співробітництва.

Стосовно іншого розуміння “гуманітарних функцій”, тобто таких, які спрямовані на захист прав людини, нації, народу тощо під час збройних конфліктів, то глава держави тут відіграє істотну роль. Зокрема, можна згадати, що перша палестино-ізраїльська зустріч на найвищому рівні відбулася за активної участі чинного тоді глави держави Арабської Республіки Єгипет Президента Хосні Мубарака. Зокрема, саме він запросив прем’єр-міністра Ізраїлю А. Шарона та голову Палестинської автономії М. Аббаса до Каїру і у містечку Шарм-ель-Шейху у присутності короля Йорданії Абдалли II 8 лютого 2005 р. провів самміт з обома сторонами конфлікту. Результатом цього стала спільна заява Аббаса та Шарона про те, що вони “...згодилися припинити насильницькі дії проти палестинців та ізраїльтян, де б вони не знаходилися” і “...що палестинці припинять усі акти насильства проти ізраїльтян..., а Ізраїль усюди припинить свої військові дії проти палестинців” [101, с. 77].

І, нарешті, щодо оборонної функції держави⁴⁴, то в абсолютній більшості країн – абсолютно-монархічному Омані (ст. 41 Основного Закону) та соціалістично-республіканському В’єтнамі (п. 2 ст. 103 Конституції), дуалістично-монархічному Катарі (ст. 65 Конституції) та президентсько-республіканській Грузії (ч. 4 ст. 73 Конституції), парламентарній Іспанії (п. h ст. 62 Конституції) та парламентській Італії (ст. 87 Конституції), президентсько-парламентській Росії (ч. 1 ст. 87 Конституції) та парламентсько-президентській Монголії (ч. 2 ст. 33) глава держави так чи інакше виконує обов’язки або, принаймні формально, є верховним головнокомандувачем.

Проте співвідношення понять “функції держави” та “функції глави держави” не вичерпуються лише дослідженням того, як глава держави реалізує внутрішні та зовнішні функції держави.

Інший контекст аналізу співвідношення функцій держави та функцій глави держави передбачає інакшу категорію “держави”. Зокрема, слід згадати ідею С. Переслегіна, який вживає державу у двох значеннях: як управлінський апарат владної вертикалі (вище чиновництво країни) та як єдність законодавчої, виконавчої, судової, фінансової влади, що уособлюється постаттю Президента РФ [223, с. 561].

У першому випадку функціональна характеристика глави держави визначається тим, що він як глава держави займає найвище місце

⁴⁴ На нашу думку, її було б краще назвати військовою.

в управлінському апараті владної вертикалі. Зокрема, саме він призначає, по-перше, чиновників свого апарату та, по-друге, тих, хто призначає чиновників апарату виконавчої гілки влади.

Наприклад, Президент України, згідно з п. 17 ст. 106 Конституції, призначає на посаду та звільняє з посади вище командування Збройних сил. У свою чергу останнє призначає та звільняє з посади усіх керівників у Збройних силах України.

Щодо другого значення держави, то С. Переслегін підводить нас до думки, яку свого часу виловив основоположник німецької класичної філософії Г. В. Ф. Гегель, який наголошував на тому, що остаточною є “влада суб’єктивності як останнього вольового рішення, влада державця, у якій різні влади об’єднані в індивідуальну єдність і яка, відповідно, є вершиною усього і початком цілого – конституційної монархії” [45, с. 311].

Перефразовуючи ці слова, ми робимо висновок про те, що глава держави, реалізуючи функції держави, дає остаточно ухвалу щодо них; саме за ним залишається остаточно слово при вирішенні численних завдань, що стоять перед державою, та реалізації функцій, якими держава наділяється.

2.3. ПОВНОВАЖЕННЯ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ

Ми вже зазначали, що зміст функцій глави держави складають його повноваження. Так, щодо *правотворчої* функції, то можна сказати, що глава держави, реалізуючи її, може як брати участь у законотворчому процесі, так і видавати власні нормативно-правові акти, а також оголошувати референдум і відмінити урядові акти.

Право брати участь у законотворчому процесі мають глави таких держав, як Албанія, Ангола, Андорра, Афганістан, Білорусь, Болгарія, В’єтнам, Екваторіальна Гвінея, Естонія, Ефіопія, Єгипет, Ізраїль, Іспанія, Італія, Казахстан, Конго, Лаос, Литва, Ліхтенштейн, Малі, Молдова, Монголія, Нова Зеландія, Росія, Україна, Хорватія та ін.

У Республіці Ангола Президент, згідно із ст. 66 Конституції, підписує та оголошує закони, ухвалені Національними Зборами, та виконавчі закони, ухвалені Урядом. Якщо Президент відмовляється оголошити закон чи виконавчий закон, вони, згідно зі ст. 71 Конституції, вважаються недійсними. На нашу думку, таке положення свідчить насамперед про абсолютний характер президентського вето [388].

В Ізраїлі Президент, згідно з п. 1 ст. 11 Основного Закону про Президента держави, повинен підписати кожен поданий йому закон.

У Монголії Президент, згідно з п. 1 ч. 1 ст. 33 Конституції, має право повного чи часткового вето щодо законів, які прийняті Національним Парламентом. Однак, якщо дві третини парламентарів наполягають на попередній редакції закону, то президентське вето вважається подоланим [442].

Як бачимо, своєрідним антиподом підписання закону є право вето глави держави. При цьому досить цікавим є не тільки поділ вето на абсолютні (вето не долається у жодному разі) та відносні (вето може бути подолане певною кількістю депутатів), а й виділення так званих “кишенькових вето”, які, наприклад, існують в США. Їх суть полягає у непідписанні закону Президентом країни ще до розпуску Конгресу. Як відомо, законопроект, який Президент США не підписує і водночас не накладає на нього вето під час сесії Конгресу, автоматично стає законом через десять днів після його отримання Президентом. Однак, якщо Конгрес перериває свої засідання протягом цих десяти днів, законопроект виявляється “зарізаним” без формального вето Президента. У період 1789–1992 рр. “кишеньковим вето” було ліквідовано близько 1055 законопроектів [238].

Референдум можуть оголосити глави держав таких країн, як Ангола (п. о ст. 66), Андорра (п. б ч. 1 ст. 45 Конституції), Афганістан (ст. 65 Конституції), Білорусь (п. 1 ст. 84 Конституції), Екваторіальна Гвінея (ст. 103), Єгипет (ст. 74 Конституції), Іспанія (п. с ст. 62 Конституції), Італія (ст. 87 Конституції), Казахстан (п. 10 ст. 44 Конституції), Конго (ст. 79 Конституції), Малі (ст. 41 Конституції), Молдова (п. f ст. 88 Конституції), Росія (п. в ст. 84 Конституції), Угорщина (п. g ч. 1 § 30/A), Україна (п. 6 ст. 106), Хорватія (ст. 97 Конституції) та інших.

При цьому в Республіці Екваторіальна Гвінея Президент, згідно з ст. 103 Конституції, може лише скликати референдум з приводу перегляду Конституції [410].

У Конго Президент, згідно зі ст. 79 Конституції, подає на референдум будь-який законопроект за ініціативою Уряду чи Національних Зборів. Після того, як законопроект прийнято, президент Республіки повинен оголосити його протягом двадцяти днів від дня завершення референдуму [397].

Власні нормативно-правові акти видають глави таких держав, як Албанія (ст. 93 Конституції), Ангола (ст. 74 Конституції), Білорусь (ст. 85 Конституції), Болгарія (ст. 102 Конституції), В'єтнам (ст. 106 Конституції), Естонія (п. 7 ст. 78 Конституції), Єгипет (ст. 108 Конституції), Іспанія (п. f ст. 62 Конституції), Італія (ст. 87 Конституції), Казахстан (ч. 1 ст. 45 Конституції), Конго (ст. 77), Лаос (п. 2 ст. 53

Конституції), Литва (ст. 85 Конституції), Ліхтенштейн (ст. 10 Конституції), Молдова (ст. 94 Конституції), Монголія (ст. 34 Конституції), Росія (ст. 90 Конституції), Україна (ч. II ст. 106 Конституції), Хорватія (ст. 100 Конституції) та ін.

Зокрема, в Казахстані Президент Республіки, згідно з ч. 2 ст. 45 Конституції має право за певних обставин видавати закони та укази, що мають силу законів [198, с. 241]. Такими обставинами можуть бути: по-перше, делегування главі держави парламентом, згідно з п. 4 ст. 53 Конституції, законодавчих повноважень на один рік (видається закон) і, по-друге, якщо парламент, згідно ч. 2 ст. 61 Конституції, вчасно (протягом місяця) не встиг розглянути терміновий президентський законопроект (видається указ, що має силу закону і діє до врегулювання відповідних відносин парламентським законом).

У Конго Президент, згідно зі ст. 77 Конституції, видає декрети, що спочатку розглядаються на засіданні Ради Міністрів.

У Монголії Президент, згідно зі ст. 34 Конституції, має право видавати декрети відповідно до закону. Якщо ж такий декрет суперечить закону, то глава держави або Національний Парламент відмінюють дію президентського акта.

У Хорватії Президент Республіки має право, згідно зі ст. 100 Конституції, видавати декрети, що мають силу закону. Це право йому надається в період військового стану та в порядку делегованого законодавства: Парламент Хорватії делегує Президенту право видавати декрети, що мають силу закону під час війни та в умовах, коли парламент не діє. Зазначені декрети повинні бути розглянуті на найближчому засіданні парламенту. Якщо ж Президент цього не робить або Парламент Хорватії не ухвалює декрет, то він втрачає чинність.

Впливати на правотворчість уряду можуть глави таких держав, як Білорусь (п. 25 ст. 84 Конституції), Італія (ст. 87 Конституції), Казахстан (п. 3 ст. 44 Конституції), Малі (ст. 46 Конституції), Молдова (п. 1 ст. 88 Конституції), Росія (ч. 3 ст. 115 Конституції), Україна (п. 15 ст. 106 Конституції) та ін.

Так, у Республіці Казахстан Президент, згідно з п. 3 ст. 44 Конституції, відмінює чи призупиняє повністю або частково дію актів Уряду, а в Республіці Малі Президент, згідно з ч. I ст. 46 Конституції, підписує декрети Ради Міністрів.

Представницька функція глави держави полягає у тому, що він здійснює формальне керівництво зовнішньополітичною діяльністю, а всередині країни цей інститут, представляючи єдність органів законодавчої, виконавчої та судової влади, може впливати на їхнє формування й функціонування, а у випадку виникнення протиріч між ними

здійснювати верховний (формальний та неформальний) арбітраж. Інша група повноважень в рамках представницької функції, що реалізуються главою держави всередині країни, пов'язана з його символічно-церемоніальним статусом. Аналізуючи церемоніальні повноваження глави держави, слід мати на увазі, що вони реалізуються у рамках чотирьох груп: по-перше, глава держави нагороджує спеціальними відзнаками (орденами, медалями); по-друге, глава держави присуджує почесні звання; по-третє, глава держави вирішує питання щодо громадянства; по-четверте, глава держави має право звертатися з посланнями до народу чи парламенту.

Зокрема, в Ізраїлі, згідно з п. 4 ст. 11 Основного Закону про Президента Держави, Президент може акредитувати дипломатичне представництво держави, але, згідно із ст. 12, усі президентські акти⁴⁵ потребують контрасигнування прем'єр-міністра чи відповідального міністра. Фактично це означає, що Президент Держави Ізраїль має право призначати дипломатичних представників, але лише за згодою прем'єр-міністра чи міністра закордонних справ.

Однак більшість країн на формально-конституційному рівні не передбачають якихось обмежень права глави держави призначати дипломатичних представників. Так, п. g ст. 66 Конституції Ангольської Республіки від 25 серпня 1992 р. надає Президенту Республіки право самостійно призначати та звільняти послів.

Свою специфіку мають і інші країни. Так, в Республіці Екваторіальна Гвінея формально не передбачається право президента призначати послів, хоча, згідно з п. h ст. 39 Конституції від 17 січня 1996 р. саме він призначає усіх високопосадовців як у цивільній, так і у військовій сферах. Президенту також надано право вести переговори та ратифікувати міжнародні договори й угоди (п. i ст. 39 Конституції).

Водночас низка конституцій взагалі не передбачає дипломатичних прерогатив глави держави. Так, у Республіці Вануату Президент Республіки, згідно із ст. 33 Конституції, є символом нації, але дипломатичних повноважень його позбавлено.

Всередині країни глава держави в рамках представницької функції здійснює істотний вплив на формування та функціонування органів законодавчої, виконавчої та судової влади.

Аналізуючи вплив глави держави на формування органів законодавчої влади, ми перш за все повинні звернути увагу на те, що в деяких країнах він має право впливати на початок виборів до парламенту та розпускати його.

⁴⁵ Крім тих, що мають відношення до формування уряду.

Зокрема, в Республіці Ангола Президент, згідно зі ст. 66 Конституції, має право оголошувати початок виборів до Національних Зборів (п. к) та розпускати їх після відповідних консультацій з Прем'єр-міністром, Головою Національних Зборів та Радою Республіки (п. е) – політичними дорадчим органом глави держави (ч. 1 ст. 75 Конституції). У Республіці Екваторіальна Гвінея Президент не має права самостійно оголосити початок парламентських виборів. Відповідно до п. г ст. 39 Конституції він лише затверджує відповідну постанову Парламенту. Крім того, згідно із п. п ст. 39 Конституції, глава держави має право розпустити парламент.

У Республіці Казахстан існує двопалатний законодавчий орган – Парламент Республіки Казахстан, що складається з двох палат – Сенату та Мажилісу. Президент Казахстану може впливати на формування як парламенту, так і його окремих палат. Так, згідно з п. 2 ст. 44 Конституції, глава держави призначає чергові та позачергові вибори до Парламенту Республіки, а відповідно до ч. 1 ст. 63 розпускає вищий представницький орган Республіки Казахстан.

У Республіці Малі склалася дещо парадоксальна ситуація. Формально ст. 59 Конституції закріплює існування однопалатного парламенту – Національних Зборів. Проте існує ще один орган – Висока Рада Територіальних Колективів⁴⁶, яка здійснює територіальне представництво малійських громадян. На відміну від Національних Зборів, які, згідно зі ст. 42 Конституції, після відповідних консультацій з Прем'єр-міністром та Головою Національних Зборів можуть бути розпущені, Висока Рада, відповідно до ч. II ст. 100, має імунітет.

Аналізуючи вплив глави держави на функціонування органів законодавчої влади, ми констатуємо, що здебільшого це проявляється у тому, що глава держави має право звертатися до парламенту з посланнями та скликати його на спеціальні засідання. Так, Президент Республіки Ангола, згідно з п. t ст. 66 Конституції, може звертатися до Національних Зборів з посланнями та скликати їх на спеціальні засідання. У Республіці Вануату Парламент співпрацює з Президентом країни. Зокрема, згідно із ст. 38 Конституції, Парламент може створити спеціальний комітет, метою якого буде надання порад главі держави з питань помилування.

У Республіці Екваторіальна Гвінея Президент, співпрацюючи з парламентом, має право звертатися до законодавчого органу. Так, оголошуючи надзвичайний стан, глава держави, відповідно до п. 1

⁴⁶ Чи Висока Рада Колективів.

ст. 42 Конституції, повинен проінформувати про це парламент. У Республіці Конго Президент, згідно з ч. 1 ст. 86 Конституції, може направляти до Національних Зборів послання, які не є предметом дискусії. Якщо парламент в цей час не засідає, то проводиться спеціальна поза-чергова сесія.

Аналізуючи вплив глави держави на формування органів виконавчої влади, слід мати на увазі, що конституції більшості держав надають право їх главам брати участь у формуванні уряду і перш за все визначати кандидатуру Голови Уряду. Зокрема, в Республіці Малі Президент, згідно зі ст. 38 Конституції, фактично формує уряд, призначаючи Прем'єр-міністра та інших членів Кабінету, а також визначає їх функції. Таке становище дозволяє деяким науковцям визначити Малі як президентську республіку [346]. Однак, незважаючи на такий "технічний" характер ролі Прем'єр-міністра, згідно з ч. 1 ст. 55 Конституції, саме він є головою уряду, а тому Малі слід вважати змішаною республікою.

У Монголії Президент, згідно з п. 2 ч. 1 ст. 33 Конституції, пропонує Національному Парламенту кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра після відповідних консультацій з парламентськими фракціями, а також здійснює подання до національного Парламенту відносно відставки Уряду.

Аналізуючи вплив глави держави на функціонування органів виконавчої влади, слід мати на увазі, що у деяких випадках глава держави бере участь у роботі уряду. Відповідно до п. d ст. 66 Конституції Анголи Президент Республіки здійснює контроль за роботою уряду.

У Республіці Вануату Прем'єр-міністр, згідно із ч. 2 ст. 39 Конституції, повинен інформувати Президента Республіки про діяльність уряду.

У Республіці Екваторіальна Гвінея Президент, згідно із ст. 39 Конституції, здійснює контроль над Радою міністрів (п. b), а також делегує Прем'єр-міністру право призначати цивільних службовців (п. h). Крім того, згідно із п. m ст. 39 Конституції він ухвалює розроблений Радою міністрів Національний план розвитку.

У Казахстані Президент, згідно із п. 3 ст. 44 Конституції, приймає присягу членів Уряду та в особливо важливих випадках головує на засіданнях Уряду.

Досліджуючи вплив глави держави на формування органів судової влади, слід мати на увазі, що саме йому надана прерогатива призначати суддів.

У Республіці Вануату усіх суддів, окрім Головного судді, призначає Президент. Згідно із ч. 2 ст. 47 Конституції він здійснює ці повноваження за поданням Судової службової комісії. Крім того, Президент

звільняє суддів з посад у випадку їх засудження (п. а ч. 3 ст. 47) та якщо Судова Службова Комісія встановить, що суддя вчинив службовий проступок, виявився недієздатним чи професійно некомпетентним (п. б ч. 3 ст. 47).

У Республіці Малі діє подвійна система судів – Конституційний суд та суди загальної юрисдикції. Діяльність судів загальної юрисдикції координує Вища Рада Магістратури. Президент впливає на формування як Конституційного Суду, так і судів загальної юрисдикції. При цьому на формування Конституційного Суду Президент, згідно із ст. 91 Конституції, впливає як прямо (призначає третину членів з числа адвокатів), так і опосередковано (через Вищу Раду Магістратури). Щодо судів загальної юрисдикції, то їх кар'єрне зростання здійснюється через Вищу Раду Магістратури (ст. 82). Крім того, члени Верховного Суду призначаються спеціальним декретом Ради Міністрів (ст. 47). Внаслідок того, що урядові декрети підписуються Президентом, можна сказати, що опосередковано (через Раду Міністрів та Вищу Раду Магістратури) глава держави впливає на формування судової системи Республіки Малі.

У Монголії існує потрійна судова система: Конституційний Суд, загальні суди та прокуратура. Щодо загальних судів, то Президент, згідно із ч. 2 ст. 51 Конституції, за поданням Генеральної Судової Ради призначає суддів усіх рівнів. Проте для суддів Верховного Суду потрібна згода Національного Парламенту: Президент призначає суддів Верховного Суду за поданням Національного Парламенту, який у свою чергу отримує ці кандидатури від Генеральної Судової Ради. Щодо Конституційного Суду, то Президент, згідно з ч. 1 ст. 65 Конституції, лише подає три кандидатури для призначення суддів, яке здійснюється Національним Парламентом. Крім того, Президент, згідно з ч. 2 ст. 56 Конституції, призначає Генерального Прокурора та його заступників після консультації з Національним Парламентом.

Аналізуючи вплив глави держави на функціонування органів судової влади, необхідно зазначити, що найбільш вірогідним варіантом такого впливу є звернення глави держави до суду. Зокрема, в Республіці Вануату Президент, згідно з ч. 3 ст. 39 Конституції, має право звернутися до Верховного Суду у випадку невідповідності актів органів виконавчої влади Конституції. У Казахстані Вищу судову раду очолює Президент Республіки (ч. 4 ст. 82). У Республіці Малі Президент, згідно ст. 45 Конституції, є Головою вищої ради магістратури. У Монголії Президент, згідно з ч. 1 ст. 66 Конституції, може здійснювати запити до Конституційного Суду.

Церемоніальні повноваження, як вже зазначалося, реалізуються у рамках трьох груп: по-перше, глава держави нагороджує спеціальними відзнаками (орденами, медалями); по-друге, глава держави присуджує почесні звання; по-третє, глава держави вирішує питання щодо громадянства.

В Анголі Президент, згідно з п. v ст. 66 Конституції, має право нагороджувати державними відзнаками.

У Республіці Екваторіальна Гвінея Президент, згідно з п. j ст. 39 Конституції, має право нагороджувати орденами й почесними відзнаками.

В Ефіопії Президент Республіки, згідно з п. 5 ст. 71 Конституції, нагороджує медалями й відзнаками відповідно до закону [425].

Як вже зазначалося, функції глави держави не вичерпуються лише представницькою та правотворчою. Велика кількість країн надає главі держави можливість реалізувати гарантійну функцію. Так, Конституція Андорри (ст. 44) передбачає, що співправителі є “гарантами непорушності і наступництва Андорри, а також її незалежності та підтримки її традиційного духу паритету і рівноваги у відносинах із сусідніми державами” та “гарантами стабільності діяльності публічних влад та інституцій” [123, с. 235]. При цьому категорія “гарант” є досить абстрактною і в кожній країні має свій зміст. Зокрема, в Україні передбачається гарантування дотримання Конституції, що містить, на думку кандидата юридичних наук М. Білака (Тесленка), “...глибокий смисл, пов’язаний із сутнісним призначенням Конституції – забезпечення основоположних прав і свобод людини, що виступають “самообмеженням державної влади”, тобто дією того принципу, який “зв’язує” обов’язком державу відповідати перед людиною за свою діяльність” [22, с. 11]. Проте гарантування національної незалежності та територіальної цілісності неможливе без відповідних повноважень глави держави у сфері оборони та подолання надзвичайних ситуацій. Гарантування прав і свобод людини і громадянина важко уявити без можливості глави держави здійснювати помилування або надавати притулок.

Отже, на нашу думку, існує принаймні чотири групи повноважень глави держави в рамках реалізації гарантійної функції. У сфері оборони глава держави проголошується верховним головнокомандувачем чи очолює вищі органи у сфері оборони, реалізує відповідні кадрові повноваження (призначення і звільнення посадових та службових осіб у сфері оборони), присвоює військові звання, реалізує військово-політичні заходи у сфері зовнішньої політики, оголошує військовий стан тощо.

Так, Президент Анголи, згідно зі ст. 66 Конституції, очолює Національну Раду Оборони (п. 1), призначає та звільняє з посади начальника Генерального штабу, його заступників та начальників штабів різних видів збройних сил (п. m), за поданням Національної ради оборони призначає генералів (п. n), з урахуванням пропозицій Уряду і Національних зборів оголошує війну та укладає мир (п. p).

У Казахстані Президент Республіки, згідно зі ст. 44 Конституції, є Верховним головнокомандувачем Збройними силами, що призначає та звільняє з посади вище командування Збройних сил (п. 12), присвоює вищі військові звання (п. 13), а у випадку агресії проти Республіки або безпосередньої зовнішньої загрози її безпеці запроваджує на усій території Республіки чи її окремих місцевостях військовий стан, оголошує часткову чи загальну мобілізацію і негайно інформує про це парламент Республіки (п. 17). Крім того, як Верховний головнокомандувач Президент Казахстану, згідно з п. 16 ст. 44 Конституції, вирішує питання про використання Збройних сил Республіки в рамках надзвичайного стану. І, нарешті, Президент Республіки, згідно зі ст. 44 Конституції, формує Республіканську гвардію (п. 18) та утворює Раду безпеки (п. 20).

У Монголії Президент, згідно з ч. 2 ст. 33 Конституції, є Головнокомандувачем Збройними силами. Відповідно до ч. 1 ст. 33 він присвоює вищі військові звання (п. 7), очолює Раду державної безпеки (п. 10), оголошує повну чи часткову мобілізацію (п. 11), а також військовий стан на всій території держави чи в окремій місцевості і дає наказ розгортати збройні сили. При цьому військовий стан повинен затверджуватись Національним Парламентом протягом 7 днів з моменту виходу відповідного президентського декрету. Якщо ж затвердження не відбулося, декрет вважається нечинним.

Досить цікавою є ситуація в Ефіопії, де Президент не проголошується головнокомандувачем, але, згідно з п. 3 ст. 71 Конституції, може за поданням Прем'єр-міністра присвоювати високі військові звання.

У сфері подолання надзвичайних ситуацій глава держави може запровадити військовий, облоговий чи надзвичайний стан. Так, в Екваторіальній Гвінеї може бути запроваджений як облоговий, так і надзвичайний стан. Зокрема, облоговий стан Президент Республіки, згідно зі ст. 41 Конституції, оголошує на три місяці. При цьому дія Конституції призупиняється, а сам стан облоги у випадку крайньої необхідності може продовжуватися. Щодо надзвичайного стану, то, згідно зі ст. 42 Конституції Президент запроваджує його і інформує про це парламент. При цьому, на відміну від облогового, термін дії надзвичайного стану визначається виключно Президентом (ч. 2 ст. 42),

а Парламент не розпускається (ч. 4 ст. 42). Щодо Конституції, то в умовах надзвичайного стану вона призупиняється лише за умови терористичного нападу (ч. 5 ст. 42).

У Малі Президент Республіки, згідно зі ст. 49 Конституції, після обговорення цього питання на засіданні Ради міністрів може запровадити в країні надзвичайний чи облоговий стан. При цьому відповідно до ст. 50 Конституції надзвичайний стан публічно оголошується главою держави “коли установи Республіки, незалежність нації, цілісність національної території, чи виконання міжнародних зобов’язань знаходяться під безпосередньою загрозою, а регулярне функціонування конституційних інституцій перервані” та після відповідних консультацій з Прем’єр-міністром, головами Національних Зборів та Вищої Ради Колективів, а також Конституційного Суду.

У Монголії Президент, згідно з п. 12 ч. 1 ст. 33 Конституції, може оголосити в державі чи окремих її місцевостях надзвичайний стан. Протягом 7 днів президентський декрет повинен бути затверджений національним Парламентом. Якщо ж затвердження не відбулося, то декрет вважається таким, що не набрав чинності.

Щодо права помилування, то його можуть реалізувати глави таких держав як Албанія (п. в ст. 92 Конституції), Ангола (п. q ст. 66 Конституції), Андорра (п. а ст. 46 Конституції), Афганістан (ст. 64), Білорусь (п. 19 ст. 84 Конституції), Вануату (ст. 38 Конституції), В’єтнам (п. 12 ст. 103 Конституції), Естонія (п. 19 ст. 78 Конституції), Ізраїль (ч. в ст. 11 Основного Закону про Президента Держави), Іспанія (п. і ст. 62 Конституції), Італія (ст. 87 Конституції), Казахстан (п. 15 ст. 44 Конституції), Конго (ст. 85 Конституції), Лаос (п. 9 ст. 53 Конституції), Литва (п. 23 ст. 84 Конституції), Ліхтенштейн (ст. 12 Конституції), Молдова (п. е ст. 88 Конституції), Монголія (п. 8 ч. 1 ст. 33 Конституції), Росія (п. в ст. 89 Конституції), Угорщина (п. k § 30/A Конституції), Україна (п. 27 ст. 106 Конституції), Хорватія (ст. 97 Конституції) та ін. Крім того, Президент Ефіопії, згідно з п. 6 ст. 71 Конституції, оголошує амністію.

І, нарешті, глави таких держав, як Білорусь (п. 17 ст. 84 Конституції), Болгарія (п. 10 ст. 98 Конституції), Казахстан (п. 14 ст. 44 Конституції), Молдова (п. с ст. 88 Конституції), Монголія (п. 9 ч. 1 ст. 33 Конституції), Росія (п. а ст. 89 Конституції), Україна (п. 26 ст. 106 Конституції) мають право надавати притулок різного роду біженцям та вимушеним переселенцям.

Виходячи з дуалізму виконавчої влади, яка віддає частину повноважень у цій сфері главі держави, а решту – уряду країни, можна вважати, що глава держави є носієм виконавчої влади. Саме тому доцільно було б дослідити виконавчий характер влади глави держави.

Основоположники теорії поділу влади Джон Лок та Шарль Луї Монтеск'є мали свою точку зору щодо виконавчої влади. Так, Дж. Лок визначав виконавчу владу як таку, що наглядає “за виконанням створених і чинних законів” [164, с. 207] та “охоплює виконання внутрішніх законів суспільства, тобто всього того, що є його частинами” [164, с. 208]. На відміну від Лока, Монтеск'є визначав виконавчу владу як таку, що “оголошує війну чи укладає мир, надсилає чи приймає послів, забезпечує безпеку, попереджає нашествя” [189, с. 290]. Фактично це означало, що Монтеск'є наголошував на зовнішньополітичному характері виконавчої влади. І недаремно філософ наполягав на передачі виконавчої влади монарху, адже “цей бік правління, що майже завжди потребує швидких дій, краще виконується одним, аніж багатьма” [189, с. 295].

Сучасну філософську думку про характер та функції виконавчої влади найбільш чітко висловив відомий російський філософ-дисидент О. Зинов'єв: “Функції виконавчої влади – керівництво повсякденною діяльністю держави” [85, с. 317].

Розглядаючи інститут глави держави як ключову складову конституційно встановленої системи виконавчої влади, слід зауважити, що ступінь впливу глави держави на виконавчу владу перш за все залежить від статусу президента або монарха стосовно цієї гілки та існуючої системи правління.

Щодо функцій виконавчої влади, то можна погодитися з думкою доктора юридичних наук К. Бельського, який розділив усі функції виконавчої влади на два рівні: основні функції та інструментальні функції. При цьому до основних функцій він відніс такі: функцію охорони громадського порядку та забезпечення національної (державної) безпеки; регулятивно-управлінську функцію; функцію забезпечення прав і свобод громадян. До допоміжних же функцій, що мають інструментальний характер, К. Бельський відносить правотворчість, застосування права та юрисдикцію.

При цьому, на думку К. Бельського, громадський порядок передбачає громадську безпеку [18, с. 15]. Саме у цій сфері глава держави може відігравати істотну роль. Перш за все це пов'язано із правом глави держави запроваджувати надзвичайний стан. Так, згідно зі ст. 76 Конституції Республіки Корея від 17 липня 1948 р., Президент може запроваджувати надзвичайний стан під час внутрішніх безпорядків [457]. Ця причина запровадження надзвичайного стану передбачається й Конституцією Ємену від 29 вересня 1994 р. (ст. 121) [415]. У Конституції Мадагаскару від 19 липня 1992 р. (ст. 59) зазначено, що Президент Республіки може запроваджувати надзвичайний стан для

забезпечення громадського порядку [438]. Крім того, правом запровадження надзвичайного стану володіють президенти таких держав, як Камерун (ч. 1 ст. 9 Конституції) [408] та Словаччина (п. m ст. 102 Конституції).

Другий бік означеної функції, на думку К. Бельського, є національна (державна) безпека, яку він визначив як “стан захищеності інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз” [18, с. 17]. Перш за все до неї слід віднести державну та оборонну безпеку, а також економічну, інформаційну, медичну, екологічну тощо. Цей бік діяльності забезпечується діяльністю збройних сил, органами безпеки та іншими структурами. Проте найбільш істотною роль тут може відігравати саме глава держави.

Досить цікавою є ситуація в Народній Республіці Бангладеш. Згідно з ч. 1 ст. 62 Конституції парламент повинен організувати роботу й утримання сил оборони Бангладеш та їх резервів, а також врегулювати питання дисципліни та інші проблеми, що постають перед збройними силами. Проте, згідно з ч. 2 цієї статті, якщо парламент за законом не розглядає цих питань, Президент може їх вирішити своїм наказом.

Іншою важливішою функцією виконавчої влади президента є регулятивно-управлінська, що являє собою діяльність глави держави “...з керівництва економікою, фінансами, культурою, освітою, охороною здоров'я, обороною, внутрішніми та зовнішніми справами держави” [18, с. 17]. За винятком охорони здоров'я усіма цими сферами може так чи інакше керувати президент.

Так, у Федеративній Республіці Нігерія існує два типи бюджетів, один з яких утворює “Рахунок Федерації”, куди зараховуються усі прибутки, зібрані Урядом Федерації, окрім прибутків з податків на особисті прибутки персоналу збройних сил Федерації, нігерійської поліції, міністерств та урядових департаментів, що відповідають за іноземні справи тощо. Президент, згідно з ч. 2 ст. 162 Конституції, повинен запропонувати Національним Зборам проект витрат з “Рахунку Федерації” [404].

У Республіці Корея існує такий дорадчий орган як Соціально-економічна рада. Згідно зі ст. 93 Конституції нею є Економічна консультативна рада. Проте реальні кроки в економічному реформуванні країни здійснив уряд. У 1990 р. тодішній Президент Республіки Корея Ро Де У слушно зазначав: “Економічне зростання Республіки Корея за останні 20 років загалом складало 8,5 відсотка на рік. Багато у чому це було досягнуто поєднанням двох чинників, що взаємно доповнювали одне одного та діяли в умовах ринкової економіки, – творчих пошуків

ділового світу та ефективної політики уряду” [273]. Цим урядом, на думку В. Шаповала, є Державна Рада [366, с. 121]. Головою Державної Ради, згідно з ч. 3 ст. 88 Конституції, є Президент.

Іншими сферами докладання зусиль президента є культура та освіта. Зокрема, Президент Словацької Республіки, згідно з п. h ст. 102 Конституції, має право призначати та звільняти ректорів вищих навчальних закладів, а також призначати професорів вищих навчальних закладів.

Досить істотними є президентські прерогативи у сфері керівництва обороною. Вище вже характеризувався статус президента як головнокомандувача збройними силами. Проте в деяких країнах існують спеціалізовані органи (Державні комітети оборони, Ради безпеки тощо), що відповідають за оборону країни. Істотна роль у їх формуванні та функціонуванні належить саме главі держави.

У Республіці Корея керівництво обороною здійснює Президент як головнокомандувач збройних сил. Проте у нього є дорадчий орган – Рада державної безпеки, яка, згідно з ч. 1 ст. 91 Конституції, надає поради Президенту з питань військової політики. Очолює Раду, згідно з ч. 2 зазначеної статті, сам глава держави.

У Республіці Мадагаскар Президент також є Верховним Головнокомандувачем, але, згідно з ч. 1 ст. 55 Конституції, він ще очолює роботу колегіальної структури – Верховної ради національної оборони, яка має право, згідно з ч. 2 цієї статті надавати главі держави поради щодо використання збройних сил за кордоном.

Другим напрямком управління сферою оборони є кадрові повноваження глави держави. Зокрема, у Федеративній Республіці Нігерія державним органом, який здійснює керівництво у сфері оборони, є Національна рада оборони. Відповідно до ч. 2 ст. 154 Конституції голова та члени цієї Ради призначаються Президентом на власний розсуд.

Третім напрямком управління сферою оборони є установчі повноваження глави держави. Так, п. 10 ст. 118 Конституції Ємену надає Президенту право присвоювати військові звання.

Щодо керівництва внутрішньою політикою, то президенти вищезазначених країн, будучи частиною виконавчої влади, так чи інакше реалізують цю функцію.

Як приклад можна навести ситуацію в Республіці Корея. 19 квітня 1960 р. припинив своє існування режим героя війни з КНДР Лі Син Мана. Були проведені певні ліберальні реформи, які не мали успіху, і 16 травня 1961 р. до влади прийшла Верховна рада національної реконструкції. Наприкінці 1963 р. були проведені загальні парламентські

вибори, на яких перемогу одержала Демократична республіканська партія на чолі з генералом Паком Чжон Хі. Висунувши політичні гасла національного відродження, зміцнивши самосвідомість та самоврядування, Пак був твердо переконаний, що "...в соціально-економічних умовах Азії економічне процвітання можливе лише на основі тоталітаризму з його обмеженням демократичних процесів на користь прискорення економічного зростання" [32, с. 364].

У результаті в Південній Кореї встановився авторитарний режим модернізаційного типу, метою якого було проведення відповідної соціальної та економічної модернізації.

Відомий радянський журналіст С. Агафонов писав так: "Замість абстрактної демократії народу було запропоновано конкретний план економічної стабілізації, який, не обіцяючи свободи, відкривав реальну можливість вирватися із злиднів та отримати достатньо "хліба насущного"... З самого початку у південнокорейській військовій диктатурі визначилася свого роду "економічна спеціалізація", а репресивні інститути, зорієнтовані на придушення інакомислення, відігравали другорядну роль, забезпечуючи спокійний соціальний фон для інтенсивної економічної діяльності. У голодний період про демократію ніхто на рівні масової свідомості не журився" [182, с. 110].

У результаті цих заходів Південна Корея перетворилася на потужну індустріальну країну, і в 1980 р. частка промислових галузей у складі ВВП перевищила 40 %. Крім того, економіка почала переорієнтовуватися з імпорту на експорт, а в міністерстві торгівлі та промисловості було створене спеціальне бюро з оцінки експортної ситуації, що детально аналізувало досягнення окремих фірм у сфері експортних показників.

Всі ці кроки здійснював уряд на чолі з Президентом Паком Чжон Хі. Проте успіхи економічної модернізації не могли приховати той факт, що вони перш за все забезпечуються за рахунок істотного державного впливу та потужної авторитарної влади. Це певною мірою обтяжувало південнокорейське суспільство, і проти режиму почали виступати широкі верстви міського населення, перш за все студенти. Однак широкого антиавторитарного фронту не було, і Пак Чжон Хі залишався на посаді глави держави аж до 26 жовтня 1979 р., коли його вбив директор Центрального розвідувального управління Республіки Корея колишній генерал Кім Чеджу.

Після цього політична ситуація в країні загострилася, і в травні 1980 р. був запроваджений військовий стан, закриті усі університети, заборонені мітинги та демонстрації, встановлена цензура та заарештовані лідери опозиції.

1 вересня 1980 р. Президентом Республіки Корея став генерал Чон Ду Хван. Його “спадкоємцем” повинен був стати генерал Ро Де У. І хоча термін президентських повноважень Чон Ду Хвана завершувався у 1988 р., Ро Де У кинув йому виклик. 29 червня 1987 р. він опублікував “Декларацію демократичних реформ”, що передбачала прямі вибори президента. Згодом генерал згадував: “У відповідь на зростаюче прагнення народу до демократизації суспільства згідно з досягнутим рівнем економічного розвитку 29 червня 1987 р. я опублікував “Декларацію демократичних реформ”, що дала поштовх стрімким змінам у нашій республіці. Мета цих змін – демонтаж старої авторитарної системи і запровадження справжньої демократії” [273].

На перших демократичних виборах 16 грудня 1987 р. Ро Де У став Президентом Республіки Корея, отримавши 36,6 % голосів виборців. У 1993 р. він втратив посаду, а згодом був притягнутий до кримінальної відповідальності за корупційні дії та державну зраду.

Наступним Президентом Республіки Корея у 1993 р. став Кім Йон Сам. Саме він розпочав боротьбу з корупцією в державному апараті⁴⁷ та зажадав, щоб військові та урядові посадові особи почали публікувати свої фінансові звіти. Проте особливих успіхів він не досяг, і в грудні 1997 р. Президентом Республіки Корея було обрано Кім Де Чжуна.

У цей момент країна знаходилася в глибокій економічній та політико-управлінській кризі. Владні повноваження були розподілені між президентом та однопалатним парламентом, а політичне життя характеризувалося своєрідною “персоналізацією” при слабкій ролі політичних партій. У сфері державного управління існувала традиція поєднання чиновницьких та міністерських посад. Крім того, велика кількість державних службовців нівелювалася підозрами їх у “кумівстві” та корупції.

Зіткнувшись з цими труднощами, адміністрація Кім Де Чжуна тричі провела реструктуризацію державного апарату. Перш за все 7 січня 1998 р. був створений Комітет з реформування державного адміністративного управління, який складався з 22 членів. Провівши публічні слухання та консультації з вищими державними органами, комітет 18 лютого 1998 р. завершив розробку програми перебудови державного управління. Згідно з нею передбачалися три глобальні реорганізації державного апарату.

⁴⁷ Він наказав заарештувати за корупційні дії колишніх президентів Чон Ду Хвана та Ро Де У.

Перша перебудова державного управління була проведена відразу після приходу до влади нового Президента у лютому 1998 р. Зокрема, були визначені наступні цілі такої реструктуризації: по-перше, зміцнити демократію й відкритість; по-друге, стимулювати розвиток приватного сектору і сприяти продуктивності та конкурентноздатності держави; по-третє, подолати економічну кризу.

У рамках перебудови при Президенті Республіки Кореї була створена комісія з планування й бюджету з метою зміцнити президентське керівництво, замінивши механізми, за яких бюджетні функції були поділені між планово-бюджетною комісією та бюджетним управлінням, що входило до складу Міністерства фінансів та економіки. І хоча така реформа пропонувалася давно, проте, на думку південнокорейських учених Х. Чона, Д.-К. Кіма та К. Кіма, а також спеціаліста із Всесвітнього банку Дж. Рінна, її проведення блокувала тодішня опозиційна партія, що "...побоювалась надмірного посилення президентської влади" [194, с. 459].

Крім того, у ході перебудови знову була здійснена спроба надати відомчим мандатам більш раціонального характеру. Зокрема, міністерство державного управління та міністерство внутрішніх справ були об'єднані в одне міністерство державного управління та внутрішніх справ.

Друга перебудова державного управління у травні 1999 р. була проведена з метою перерозподілити повноваження різних міністерств для усунення проблем, пов'язаних з дублюванням ними функцій. Результатом цієї перебудови стало скорочення співробітників державного апарату, а також прийняття на озброєння більш раціонального підходу до управління у поєднанні з чітким прагненням перекласти відповідальність за надання певних послуг приватному сектору та місцевому самоврядуванню.

При Президенті Республіки Корея була створена комісія з питань державної служби, метою діяльності якої було збереження особливого характеру й нейтралітету при призначенні державних службовців. Для цього міністерство державного управління та внутрішніх справ передало Комісії відповідальність за кадрову політику та відбір державних службовців для призначення на посади.

Сьогодні комісія з питань державної служби розробляє основні напрямки політики у сфері управління кадрами та системи оплати праці, контролює виконання та перегляд законів, а також президентських декретів, що стосуються кадрових питань. Вона розглядає питання призначення та кар'єрного росту державних службовців вищої

ланки, розробляє і реалізує “систему відкритого та змагального призначення на посади” [194, с. 465]. Крім того, зазначена Комісія проводить консультації з відбору кандидатів на вищі посади у системі державної служби, призначення на які повинно здійснюватися на конкурсній основі, а також встановлює кваліфікаційні та інші вимоги для цих посад. І, нарешті, комісія з питань державної служби перевіряє діяльність персоналу та здійснює нагляд за роботою кадрових служб виконавчих органів.

Третя реорганізація державного апарату Республіки Корея була проведена у січні 2001 р., коли президентська комісія у справах жінок була реорганізована у міністерство рівності за статтю.

Крім того, у квітні 1998 р. при Президенті Республіки Корея було створено комітет з питань реформи державного регулювання. Він являв собою постійний орган, завданням якого був розгляд нормативних актів та визначення основних напрямків політики реформування у сфері державного регулювання. У перший рік свого існування зазначений орган відмінив 5430 адміністративних нормативних актів, а з 11125 існуючих адміністративних нормативних актів вдосконалив 2411. У 1999 р. Комітет відмінив ще 503 із 6820 нормативних актів, що залишилися, а з 2000 р. зосередив свою увагу на якості нормативних актів.

З метою подолання негативних явищ у діяльності державного апарату Кім Де Чжун у 1999 р. сформував при Президенті Республіка Корея консультативну раду з питань боротьби з корупцією. Саме вона розробила законопроект про боротьбу з корупцією, яким не лише закріпила кодекс поведінки державних службовців, а й систему захисту інформаторів.

У результаті таких реформ кількість посадових осіб з рангом міністра скоротилося з 33 до 24. Були ліквідовані посади 4 помічників міністра, 16 керівників управлінь, 74 директорів бюро та 136 директорів відділів [194, с. 129]. Таке скорочення не могло не позначитися на якості роботи державного апарату: була запроваджена державна технологія електронного урядування (електронного уряду) та реалізовано принцип “єдиного вікна”, коли в одному місці надаються різні види управлінських послуг.

Керівництво зовнішніми справами держави перш за все пов’язане з дипломатичними та кадровими повноваженнями глави держави. Зокрема, Президент Республіки Ємен, згідно зі ст. 118 Конституції, представляє Республіку за межами країни (п. 1), своїми декретами затверджує договори та угоди, ухвалені Палатою представників (п. 12) або Кабінетом (п. 13), встановлює дипломатичні відносини з іншими

країнами та призначає послів (п. 14), а також акредитує дипломатичні представництва інших держав та міжнародних організацій у Ємені (п. 15). Президент Республіки Камерун, згідно з п. 4 ст. 8 Конституції, акредитує надзвичайних та повноважних послів і посланців за кордон. Щодо іноземних надзвичайних та повноважних послів і посланців, то вони акредитуються при Президенті.

Третю групу основних функцій, на думку К. Бельського, утворює функція забезпечення прав та свобод громадян [18, с. 18]. На сьогодні ця функція реалізовується у трьох варіантах.

Перший варіант закріплює, що президент є гарантом конституції, котра містить основні права та свободи громадян. Так, ст. 10 Конституції Ісламської Республіки Мавританії гарантує своїм громадянам громадянські права та свободи – свободу пересування, свободу слова, свободу зібрань тощо. Згідно з ч. 1 ст. 24 Конституції Президент є гарантом Конституції.

Другий варіант передбачає закріплення зазначеної функції шляхом президентської присяги. Так, у Конституції Словацької Республіки (ч. 1 ст. 104) закріплюється таке положення: “Свої обов’язки буду виконувати в інтересах громадян” [125, с. 140].

Однак варіантом, що найбільше використовується, є третій: в конституціях закріплюються конкретні права президентів, спрямовані на охорону та захист прав і свобод громадян. Перш за все такими президентськими прерогативами є право помилування, амністії чи пом’якшення покарання. Зокрема, такі права закріплені в конституціях Камеруну (п. 7 ст. 8), Республіки Корея (ст. 79), Мадагаскару (п. 6 ст. 56), Нігерії (ст. 175), Словаччини (п. j ст. 102) та Чехії (п. g ст. 62 та п. j ст. 63).

Іншим напрямком такого варіанта є право президента оголошувати референдум, на якому народ країни висловлює свою думку щодо загальнонаціональних чи місцевих питань. Зокрема зазначене право передбачається Конституціями Ємену (п. 3 ст. 118), Республіки Корея (ст. 72) та Словаччини (п. n ст. 102).

Другий рівень функцій глави держави як носія виконавчої влади має допоміжний характер і полягає у його правотворчій та оперативно-виконавчій діяльності.

Щодо правотворчості, то здебільшого вона полягає у виданні главою держави власних нормативно-правових актів: указів, декретів, ордонансів тощо.

Так, президенти Ємену (ст. 119) та Республіки Корея (ст. 75), згідно з конституціями своїх країн, мають право видавати декрети.

Щодо оперативно-виконавчої діяльності, то, наприклад, у Республіці Камерун Президент, згідно з п. 9 ст. 8 Конституції, може надавати

адміністративні послуги. У Мадагаскарі Президент, згідно з п. 5 ст. 56 Конституції, надсилає запити до адміністративних органів.

Другий напрямок дуалізму влади стосується безпосередньо глави держави, який є не лише главою держави, а й главою виконавчої влади. На сьогодні існує два типи республік, глави держав яких очолюють виконавчу владу.

Першим типом є такі республіки, що не мають у своєму державному механізмі посади прем'єр-міністра. Це – Грузія та Туркменістан, які можна визначити як президентські республіки.

Іншу групу утворюють країни, які передбачають наявність поста прем'єр-міністра або аналогічну посаду. Це – Руанда, Сінгапур, Таджикистан і Фіджі. Їх можна вважати напівпрезидентськими або змішаними республіками. На сьогодні змішаною республікою є й Венесуела, яка запровадила пост тимчасового керівника кабінету міністрів. Згідно із ст. 242 Конституції ним є виконавчий віце-президент.

Зрозуміло, що в умовах президентської республіки ступінь впливу глави держави на виконавчу владу набагато більший, аніж в умовах напівпрезидентської. Так, конституції Грузії (ч. 2 ст. 79) та Туркменістану (ч. II ст. 76) [138] передбачають залежний статус уряду відносно президента: саме перед ним кабінет міністрів складає свої повноваження. Щодо формування уряду, то президентські прерогативи Грузії та Туркменістану не збігаються. Згідно п. б ст. 73 Конституції Грузії Президент призначає членів уряду (міністрів) за згодою парламенту, а згідно з Конституцією Туркменістану (ч. II ст. 76) весь кабінет міністрів формується Президентом. Крім того, відповідно до Конституції Грузії (ст. 73) Президент здійснює основні кадрово-управлінські функції як глава виконавчої влади, а саме: призначає міністрів (п. б); звільняє їх з посади (п. в); приймає відставку міністрів та інших посадових осіб і доручає міністрами виконання службових обов'язків щодо формування нового уряду (п. г); пропонує парламенту, а також на власний розсуд призначає та звільняє посадових осіб (п. е). У Туркменістані Президент здійснює виконавчу владу, очолюючи кабінет міністрів – виконавчий та розпорядчий орган країни (ст. 75 Конституції). І, нарешті, саме президенти Грузії (п. д ст. 73 Конституції) та Туркменістану (п. 5 ст. 54 Конституції) пропонують парламенту проекти державного бюджету.

Щодо напівпрезидентських республік, то в них виконавча влада розподіляється між президентом та кабінетом або зосереджується в руках президента за наявності прем'єр-міністра. Зокрема, перший варіант передбачається конституціями Венесуели (ст. 225), Руанди (ст. 97 Конституції 2003 р.) та Сінгапуру (ч. 1 ст. 23). Другий же варіант

реалізується в конституціях Пакистану (ст. 90), Таджикистану (ст. 64) та Фіджі (ст. 85).

Необхідно зазначити, що деякі держави першого варіанта лише нещодавно змінили свою систему правління. Зокрема, Конституція Республіки Венесуела від 23 січня 1961 р. передбачала, що Президент Республіки призначає та звільняє міністрів (п. 2 ст. 190) [129, с. 46], а самі міністри, згідно зі ст. 193, є уповноваженими Президента Республіки і разом утворюють раду міністрів, на засіданнях якої головує глава держави. Після прийняття 13 грудня 1999 р. чинної Конституції ситуація змінилася. Тепер, згідно з п. 3 ст. 239 Конституції, Президент призначає та звільняє міністрів за поданням виконавчого віцепрезидента [402]. Таким чином, якщо за Конституцією 1961 р. Венесуела була президентською республікою, то після 1999 р. вона стала напівпрезидентською.

У Руанді напівпрезидентський характер республіки практично не змінився. Утім, Конституція, прийнята 30 травня 1991 р., закріпила положення, згідно з яким виконавча влада, відповідно до ст. 35, реалізується Президентом Республіки, який отримує допомогу уряду, що складається з прем'єр-міністра та міністрів [449]. 26 травня 2003 р. на референдумі була затверджена нова Конституція Республіки Руанда, яка розподілила виконавчу владу. Згідно із ст. 97 Конституції 2003 р. “виконавча влада повинна здійснюється президентом та кабінетом” [477].

На відміну від Венесуели та Руанди, Сінгапур не зазнав радикальних змін конституційної системи. Його Конституція була прийнята 16 вересня 1963 р. і з тих пір зазнала змін, що мали характер конституційних поправок.

На сьогодні Сінгапур за обсягом валового національного продукту увійшов у двадцятку найбагатших країн світу [188, с. 384], а за рівнем технологічного розвитку – до трійки найрозвинутіших країн, поступившись лише Фінляндії та США [353, с. 13]. Феномен “сінгапурського дива” заслуговує на увагу сучасних державознавців як правозвісник “держави постіндустріального типу”, де “...життям правлять інтелект, знання, високоорганізована праця, де немає безробіття й національних проблем (незважаючи на змішення багатьох націй та рас), де народ відчуває гордість за свій розумний (демократично обраний) уряд, свою країну і задоволений життям”. Багато в чому “сінгапурське диво” стало можливим завдяки сприятливій для населення господарській та міжнародній політиці, яка проводилася правлячою партією Сінгапуру на чолі із прем'єр-міністром Лі Куан Ю.

Торкнулися Сінгапуру й загальні процеси демократизації. Перш за все ч. 1 ст. 25 Конституції закріпила, що прем'єр-міністр та міністри призначаються Президентом лише з числа парламентарів. Крім того, міністри призначаються за поданням прем'єр-міністра [455]. Однак, незважаючи на ці процеси, глава держави все ще зберігає істотні важелі впливу на формування і функціонування виконавчої влади.

У країнах, де немає розподілу виконавчої влади між президентом та урядом, останній є більш залежним від глави держави. Зокрема п. 3 ст. 69 Конституції Таджикистану передбачає, що президентські укази про призначення та звільнення прем'єр-міністра та інших урядовців затверджуються Маджилісі Олі [198, с. 415] (парламентом країни). Конституція Республіки Фіджійських островів передбачає, що Президент призначає прем'єр-міністра на власний розсуд, але з числа членів Палати представників (ст. 98).

Розглядаючи Главу держави як голову уряду, слід мати на увазі, що це притаманно як монархіям, так і республікам. Щодо республік, у яких глави держави є головами уряду, то в основному вони знаходяться в Африці (Гана, Еритрея, Зімбабве, Ліберія, Малаві, Мозамбік, Намібія, ПАР, Сомалі та Уганда), Азії (Узбекистан, Шрі-Ланка), Латинській Америці (Колумбія), Європі (Кіпр) та Океанії (Кірібаті) і наділяють своїх президентів функціями як глави держави, так і голови уряду, а тому їх можна вважати хоча і специфічними, але президентськими республіками.

Європейська модель президентської республіки, що представлена Республікою Кіпр, тяжіє до певного обмеження статусу президента як носія виконавчої влади. Фактично в Республіці виконавчу владу реалізують міністри: згідно зі ст. 58 Конституції вони відповідають за виконання законів, що належать до компетенції даного міністерства, та відповідають за усі справи своїх міністерств (п. а); розробляють закони й регламенти, необхідні для роботи міністерств, та вносять їх на розгляд ради міністрів (п. б); видають накази, інструкції, декрети й регламенти (п. с), підготовку та внесення на розгляд ради міністрів тієї частини бюджету Республіки Кіпр, що стосується даного міністерства (п. d) [124, с. 234]. Фактично міністри здійснюють поточну роботу у сфері виконавчої влади. Щодо ради міністрів, то ця колегіальна інституція, згідно із ст. 54 Конституції, здійснює загальне управління Республікою (п. а) та координує діяльність державного апарату (п. d), у тому числі й роботу міністерств. Президент, згідно зі ст. 55 Конституції, скликає засідання ради міністрів як за власною ініціативою, так і за вимогою віце-президента. Крім того, відповідно до ст. 56 Конституції, він на власний розсуд розробляє порядок денний для кожного

засідання уряду. Щодо віце-президента, то він має право запропонувати до розгляду на засіданні ради міністрів певне питання, але останнє слово залишається за главою держави: якщо він вирішить, що дискусія з даного питання можлива та корисна на даному засіданні, воно виноситься на обговорення, якщо ні, то буде розглядатися на наступному засіданні.

І хоча Президент, згідно з п. b ст. 48 Конституції, не має права вирішального голосу при обговоренні питань порядку денного, він може брати участь у дискусії під час засідань. Якщо питання має відношення до зовнішньої політики, оборони та безпеки, то будь-яке рішення ради міністрів з цього приводу потребує обов'язкової згоди глави держави, адже, згідно з п. d ст. 48, він має право накладати на нього остаточне вето.

Істотну роль у забезпеченні контролю Президента Республіки Кіпр за урядом відіграє реалізація главою держави його конституційного права призначати міністрів. І хоча внаслідок національних особливостей Кіпру він може призначати лише міністрів грецької національності (віце-президент призначає міністрів з числа турків), у президента є реальна можливість при здійсненні кадрової політики сформувати прийнятний для нього склад уряду.

Системи президентського правління в Колумбії та окремих країнах Африки (Зімбабве, Малаві, Мозамбік, Намібія, Уганда) наділяють главу держави та уряду усією повнотою влади щодо призначень на урядові посади. Президенти цих країн визначають склад своїх урядів, а парламенти практично не мають можливості стати на заваді президентській волі. При цьому в Колумбії Президент, згідно зі ст. 208 Конституції, особисто керує кабінетом міністрів та головує на його засіданнях [461]. У Малаві Президент відповідно до п. a ч. 3 ст. 92 Конституції також головує на засіданнях уряду. В інших країнах (Мозамбік, Намібія) президент призначає прем'єр-міністра з числа міністрів.

При цьому в Республіці Мозамбік Президент, згідно із ст. 117 Конституції, є не лише главою держави (ч. 1), а й головою уряду (ч. 3). І саме в цій іпостасі він, згідно п. b ст. 121 Конституції, призначає прем'єр-міністра [399].

У Республіці Намібія Президент також, згідно з ч. 1 ст. 27 Конституції, є главою держави та головою уряду, який відповідно до п. i ч. 3 ст. 32 призначає прем'єр-міністра [143].

З цього приводу слушно зазначає М. Сахаров: “Це так званий адміністративний прем'єр-міністр, що є підзвітним лише президенту і може від імені президента керувати кабінетом, але при цьому не є головою уряду” [283, с. 70].

У Кірібаті, азіатських республіках та інших африканських державах формування уряду главою держави певною мірою обмежує парламент. Президент Кірібаті, згідно з ч. 1 ст. 41 Конституції, призначає міністрів з числа парламентаріїв [467]. У Південно-Африканській Республіці Президент, згідно з ч. 3 ст. 91 Конституції, призначає міністрів з числа членів Національних Зборів (п. б). Утім, згідно з п. с ч. 3 ст. 91, Президент може призначити міністрами не членів парламенту, але таких міністрів не повинно бути більше двох [141, с. 591–592]. Аналогічна ситуація в Еритреї, де президент, згідно з ч. 2 ст. 46 Конституції, може призначити міністрами як членів парламенту, так і інших осіб [424], кількість яких не визначається.

Інший варіант парламентського обмеження президентської прерогативи при формуванні уряду є необхідність згоди представницького органу на призначення міністрів. Зокрема, Конституція Узбекистану (п. 9 ст. 93) передбачає, що Президент Республіки призначає та звільняє з посад прем'єр-міністра, першого заступника, заступників прем'єр-міністра, членів кабінету міністрів з наступним затвердженням їх Олій Меджлісом (вищий державний представницький орган, що здійснює законодавчу владу). Аналогічне положення діє в Гані, Ліберії та Сомалі. При цьому, якщо в Гані, згідно з ч. 1 ст. 79 Конституції, для призначення міністра потрібна попередня згода парламенту, то в Сомалі відповідно до ч. 2 ст. 94 Конституції – згода Палати представників [478] – нижньої палати парламенту.

Досить цікава ситуація в Ліберії. Річ у тім, що історія цієї країни починається фактично з грудня 1821 р., коли Американське колонізаційне товариство придбало у місцевих племінних вождів невелику ділянку узбережжя і переселило на неї звільнених чорношкірих рабів із США (16 400 осіб) [345, с. 483]. Саме тому практично усі конституції країни (1820, 1839, 1847, 1984) зазвичай повністю копіювали конституційну практику США. Це не могло не позначитися на формуванні уряду: відповідно до п. а ст. 54 Конституції 1984 р., Президент призначає членів кабінету міністрів за згодою Сенату [411].

Слід зазначати, що взаємодія уряду з главою держави також залежить від форми правління. Більше того, поділ монархій на абсолютні, дуалістичні та парламентарні системи правління багато у чому базується на взаємодії монарха з урядом та парламентом.

Враховуючи рівень розвитку органів виконавчої влади, всі монархічні країни можна поділити на декілька груп. *Першу* групу монархій утворюють держави, що не мають урядових структур на постійній основі. Така ситуація свого часу була в Аджмані, Брунеї, Дубаї, Уммель-Кайвайні та Фуджейрі. Єдиним інститутом, на який покладалися

функції формування державної політики, тут визнавалися дивани – органи призначуваних правителем радників.

У Брунеї нині діюча конституція була прийнята у 1959 р. Відповідно до неї Султан оголошувався главою держави з усією повнотою виконавчої влади. Султану допомагали і надавали інформацію п'ять рад – релігійна, таємна, законодавча, рада міністрів та рада із справ спадкоємства. При цьому на релігійну раду покладається обов'язок допомагати султану у справах релігії (ісламу), законодавча рада – у справах законотворчості, а рада з питань спадкоємства визначає наступність спадкоємців на трон. Щодо міністрів, то спочатку існувала посада головного міністра, який був радником султана з усіх питань внутрішньої та фінансової політики. Але вже у 1984 р. в Брунеї було створено перший постійно діючий уряд (кабінет міністрів) що замінив систему рад. Решта із зазначених держав разом із Абу-Дабі, Шарджа та Рас-ель-Хайма, утворили федеративну державу ОАЕ, винісши питання з приводу уряду на федеральний рівень. Уряд, який діяв у Брунеї до 1984 р., можна визначити як “уряд – консультативне правління” [106, с. 87].

Друга група монархій передбачає існування постійно діючого уряду, який є лише допоміжним органом, що виконує дорадчі функції при монархові. Таке становище сьогодні існує в Омані, Брунеї та Саудівській Аравії. Так, в султанаті Оман перший уряд був сформований султаном Кабусом відразу після його приходу до влади 15 серпня 1970 р. Дядько султана Тарик Бен Теймур, призначений прем'єр-міністром, сформував кабінет, до якого увійшли ще чотири міністра – юстиції, охорони здоров'я, освіти та внутрішніх справ. Посаду міністра закордонних справ султан залишив собі, а пост міністра оборони – британському генералу. У січні 1973 р. Кабус реорганізував уряд. Він взяв собі функції прем'єр-міністра, створив нові міністерства, частково об'єднав та ліквідував старі. Сучасна структура уряду складається більше, ніж з десяти міністерств, а також включає декілька відомств, пов'язаних з різними галузями економічного планування. Султан, поряд з функціями прем'єр-міністра, почав здійснювати безпосереднє керівництво міністерствами фінансів та оборони. У Брунеї у 1971 р. також відбулася реорганізація державного апарату. Питання зовнішньої політики були залишені у віданні Великобританії, під протекторатом якої залишався Бруней, а питання оборони стали спільним обов'язком Великобританії та Брунею. У 1984 р. Бруней отримав повну політичну незалежність. Султан взяв собі посаду міністра фінансів та міністра домашніх справ. У жовтні 1986 р. він залишив ці посади і взяв собі портфель міністра оборони. Сьогодні кабінет міністрів складається із 13 членів, кожен з яких підпорядковується султану.

Історія формування єдиного уряду Саудівської Аравії розпочалася у 1902 р., коли після смерті Еміра Ер-Ріяда Мухаммада ібн Фейсал ал-Муттаві новим правителем став Абд аль-Азиз II, який 29 грудня 1931 р. видав королівський декрет про утворення загальносаудівського уряду. І хоча Саудівської Аравії як єдиної держави ще не існувало, а в Хіджазі⁴⁸ існував свій Основний закон, проте зазначений акт став першим документом, який, представляючи та реалізуючи насамперед інтереси короля, став фундаментом для утворення єдиної саудівської держави. Зазначена держава була утворена 18 вересня 1932 р. відповідним королівським указом, ст. 1 якого передбачала: “Назви королівств Хіджазу, Неджд та залежних територій змінюються на Арабське Саудівське Королівство, і наш титул віднині буде Король Арабського Саудівського Королівства” [121, с. 437]. Через те, що поряд із загальносаудівським урядом існували інші урядові установи місцевого значення (Генеральне намісництво Хіджазу, дорадчі збори Мекки, адміністративні збори Медини та Джидди), декрет 1931 р. все менше задовольняв короля. Тому 17 березня 1954 р. своїм декретом король Абд аль-Азиз затвердив Положення про раду міністрів та установи Арабського Саудівського Королівства, що при ній знаходяться. За цим актом рада міністрів діяла під керівництвом короля; міністри призначалися королем і несли відповідальність виключно перед ним. Ст. 8 цього Положення передбачала, що жодне рішення уряду не може вважатися дійсним до затвердження його королем. Після прийняття королем Фахдом Основного нізаму про владу положення про підпорядкування уряду монарху було закріплене на конституційному рівні. Зокрема ст. 56 передбачила: “Король – глава Ради міністрів” [141, с. 314].

Уряд, який сьогодні існує в Брунеї, Омані та Саудівській Аравії, можна визначати як “постійно діючий монарший орган законодавчої і виконавчої влади” [106, с. 87].

Третя група монархій передбачає існування уряду як виключно монаршого органу виконавчої влади. Цей варіант уряду з’являється лише після здійснення на практиці принципу поділу влади та паралельного до нього збільшення обсягу державно-правового законодавства. З цього моменту уряд набуває набагато більшої самостійності у питаннях виконавчої влади, що зовсім не виключає його фактичної й юридичної залежності від монарха. Такі уряди сьогодні є у Катарі й Люксембурзі.

⁴⁸ Арабські королівства Хіджаз та Неджд на той момент були незалежними одна від одної державами, об’єднаними лише спільним королем Абд аль-Азизом II.

Конституція Катару (ст. 62) наголошує на тому, що “виконавча влада здійснюється Еміром за допомогою Кабінету міністрів” [317, с. 323]. Порядок формування кабінету міністрів після 2003 р. був частково модернізований. Так, якщо до 2003 р. емір призначав весь склад уряду [106, с. 89], що свідчило про абсолютний характер його влади, то після затвердження на референдумі 29 квітня 2003 р. нової Конституції, ситуація дещо змінилася. Нині відповідно до ст. 118 уряд формується відповідним указом еміра, але за поданням прем’єр-міністра. І хоча останнього емір має право призначати самостійно [317, с. 327], але врахування думки прем’єр-міністра при формуванні уряду наводить нас на думку про дещо обмежений характер влади еміра.

У Люксембурзі ст. 33 Конституції наголошує на тому, що Великий герцог здійснює виконавчу владу одноосібно. На відміну від Катару, де емір здійснює призначення міністрів, Великий герцог Люксембургу не лише призначає та звільняє членів уряду (ст. 77), а й визначає організацію *свого* уряду, а не уряду *Люксембургу*.

Таким чином, у Катарі та Люксембурзі уряд, що існує в умовах виділення самостійних законотворчих органів (Консультативна рада Катару та Палата депутатів Люксембургу), зберігається міцний зв’язок із монархом, заснований на відносинах юридичного підпорядкування, що забезпечує їхню єдність. Адже відповідно до ст. 67 Конституції Катару емір не лише формує загальну політику держави за допомогою кабінету, але й, скликаючи засідання уряду кожного разу, коли цього потребують інтереси суспільства, головує на його засіданнях. Конституція Люксембургу (ст. 79) взагалі не передбачає існування посади прем’єр-міністра, адже між членами уряду та Великим герцогом не існує жодного посередницького органу влади.

Четверта група монархій передбачає закріплення уряду як виконавчого органу монарха, що, пристосувавшись до нових умов, забезпечив собі домінуючу роль при здійсненні державної влади. До таких держав належать Кувейт, Бахрейн, Йорданія і Марокко.

Конституції Бахрейну і Кувейту передбачають однаковий порядок формування уряду: Емір Кувейту, відповідно до ч. 1 ст. 56 Конституції, та Король Бахрейну, згідно з п. d ст. 33 Конституції, призначають прем’єр-міністрів урядів своїх держав і за рекомендацією останніх – інших міністрів. При цьому, формуючи уряд, монарх повинен враховувати думку національних зборів, адже згідно з Конституцією (ст. 67 Конституції Бахрейну або ст. 102 Конституції Кувейту) вони мають право винести уряду вотум недовіри через неможливість співробітництва з певним прем’єр-міністром. Це фактично означає, що конституційний порядок формування уряду в Бахреїні та Кувейті відображає компроміс між монархом та парламентарями.

У Марокко відповідно до ст. 24 Конституції король призначає прем'єр-міністра та за поданням останнього міністрів. Уряд відповідно до ч. 1 ст. 60 несе подвійну відповідальність. Однак існування в Марокко розвиненої багатопартійної системи в умовах надання палатам права відправляти у відставку уряд (ст. 75 і 76) більш жорстко, на нашу думку, обмежує короля при формуванні уряду.

Специфіка взаємодії монарха з урядом в Йорданії полягає насамперед у парламентській відповідальності уряду (ст. 51 Конституції).

П'ята група монархій передбачає закріплення уряду як виконавчого органу конституційно обмеженого монарха. На сьогодні до таких держав належать Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Малайзія, Нідерланди та ін.

Так, у Бельгії король відповідно до ч. 1 ст. 96 Конституції має право призначати та звільняти своїх міністрів. Водночас діяльність у сфері виконавчої влади є дещо обмеженою за ст. 106 Конституції: “Жоден акт короля не може мати сили, якщо він не є контрасигнованим міністром, який тим самим несе за нього відповідальність” [122, с. 125].

У Великобританії королева (чи король), згідно з ч. 1 ст. 1 Акта про міністрів Корони 1975 р., може своїм Наказом по Раді реорганізувати уряд, а саме: доручити відповідному міністру займатися справами іншого міністра (п. а); ліквідувати відомство, яким керував певний міністр, передавши його повноваження іншим міністрам (п. б); вказати, що функції якогось міністра Корони будуть виконуватися спільно з іншим міністром або взагалі припинити реалізацію окремих урядових функцій (п. с) [481]. Водночас прийняття такого рішення Наказом по Таємній Раді означає певне обмеження, адже згідно з Актом про престолонаслідування 1701 р. “...усі справи, що мають відношення до належного управління королівством і входять за законами та звичаями королівства до відання таємної ради, будуть у ній розглядатися, а всі її рішення будуть засвідчуватися тими членами ради, за згодою яких вони прийняті” [119, с. 183–184]. Отже, у Великобританії монарх не має права приймати рішення про кадрову реорганізацію свого кабінету без попередньої згоди членів таємної ради.

У Данії виконавча влада, згідно зі ст. 3 Конституції, здійснюється королем. Крім того, виконавчий характер влади короля підкреслюється і ст. 12 Конституції, яка наголошує на тому, що король здійснює свою “...верховну владу через міністрів” [122, с. 304]. Відповідно до ст. 14 монарх має право призначати та відправляти у відставку як прем'єр-міністра, так і окремих міністрів. Він вирішує питання щодо загальної кількості міністрів та розподіляє функції між ними. Проте

влада короля має обмежений характер, адже підпис короля під резолюцією, що стосується законодавства та управління, має силу лише за умови його контрасигнування: “надає вказаним резолюціям чинності лише за умови, що поряд із підписом короля стоїть підпис чи підписи одного або декількох міністрів” [122, с. 304].

Обов’язкове контрасигнування актів короля передбачене конституціями Іспанії та Нідерландів. Причому, якщо в Іспанії призначення голови Уряду відповідно до ч. 1 ст. 64 скріплюється підписом голови Конгресу депутатів⁴⁹, то в Нідерландах указ короля про призначення прем’єр-міністра контрасигнується самим прем’єр-міністром (ст. 48).

У Малайзії виконавча влада, згідно зі ст. 39 Конституції, належить Янг ді-Пертуан Агонгу, але парламент може своїм законом покласти функції виконавчої влади на інших осіб. Щодо формування уряду, то верховний глава Федерації самостійно може лише призначити прем’єр-міністра (п. а ч. 2 ст. 40 Конституції), але з числа парламентаріїв, що користуються найбільшою підтримкою Палати представників (п. а ч. 2 ст. 43). Інших міністрів він може призначати виключно за поданням прем’єр-міністра (п. б ч. 2 ст. 43 Конституції). Сформувавши кабінет міністрів, основною функцією якого є надання Янг ді-Пертуан Агонгу порад при здійсненні ним його функцій (ч. 1 ст. 43), верховний правитель Федерації, згідно з ч. 1 ст. 40, повинен діяти виключно за цими порадами.

Аналогічна ситуація в Лесото, де прем’єр-міністр, згідно зі ст. 87 Конституції, призначається королем за порадою Державної ради (ч. 1) з числа членів Національних зборів (ч. 2). Міністри призначаються главою держави виключно за поданням прем’єр-міністра (ч. 4). Основною функцією кабінету міністрів, згідно з ч. 2 ст. 88 Конституції, є надання порад королю в управлінні країною. Саме за ці поради кабінет несе колективну відповідальність перед обома палатами парламенту [468].

Шоста група монархій передбачає закріплення уряду як вищого виконавчого органу державної влади. Монарха практично позбавлено повноважень впливати на формування і функціонування уряду. Найбільш відомими державами, що входять до цієї групи, є Камбоджа, Швеція та Японія.

У Камбоджі ст. 119 Конституції передбачає, що король визначає кандидатуру прем’єр-міністра лише за рекомендацією голови національних зборів та за згодою обох його заступників з числа представників партії, що перемогла на парламентських виборах. Членів уряду визначають парламентські фракції. Лише після винесення уряду вотуму довіри король повинен видати декрет, яким визначає повний склад

⁴⁹ Однієї з палат Генеральних Кортесів – парламенту Іспанії.

членів уряду. Це положення повністю відповідає принципу, закріпленому в ч. 1 ст. 7 Конституції Камбоджі: “Король Камбоджі повинен царювати, але не повинен правити” [317, с. 338].

Щодо Японії, то у вітчизняній науковій думці закріпилася точка зору про те, що імператор взагалі не бере участі в діяльності виконавчої влади. Відомий дослідник Л. Павлішина вказує на те, що згідно з Конституцією Японії 1947 р., “...яка реалізує принципи непрямой або представницької демократії, безпосередньо обраний народом Парламент призначає прем’єр-міністра” [217, с. 49]. Однак, на нашу думку, імператор має відношення до формування уряду, адже він, згідно з ч. 1 ст. 6 Конституції, призначає прем’єр-міністра за поданням парламенту.

Автор вважає, що і в Камбоджі король, і в Японії імператор виконує технічну роль щодо призначення голови уряду. Але сама можливість останнього слова для монарха стосовно прем’єр-міністра дозволяє нам стверджувати: роль монарха, навіть в умовах зосередження вищої виконавчої влади в уряді, є істотною, адже без його останнього слова голову уряду не буде призначено, а кабінет міністрів не буде сформовано.

Щодо Швеції, то такої можливості впливати на формування уряду король цієї держави не має. Відповідно до § 1 гл. 5 Форми правління голова уряду лише інформує главу держави (короля Швеції) про стан державних справ, а також глава держави має право головувати на засіданнях уряду. Формування уряду доручається тільки парламенту (Риксдагу).

Другим елементом, що відображає взаємодію монарха з урядом є **система правління**, яка відображає *особливості реалізації владних повноважень глави держави з урахуванням його взаємодії з урядом та вищими представницькими органами*.

В умовах монархії існують три системи правління: абсолютна, дуалістична та парламентарна. Останню найбільш детально проаналізував свого часу В. Шаповал, назвавши такі її ознаки: 1) здійснення повноважень глави держави (монарха) і глави уряду різними особами; 2) обмеженість владних повноважень глави держави і водночас віднесення реальної компетенції у сфері виконавчої влади до уряду та його голови; 3) формування уряду парламентом за участю глави держави, яка в багатьох випадках є майже номінальною; 4) формальна політична відповідальність уряду (колективна та індивідуальна) перед парламентом; 5) право глави держави розпускати парламент, здійснення якого, як правило, контролює уряд; 6) контрастигування актів глави держави главою уряду та (або) відповідним міністром; 7) визначення глави держави у порядку престолонаслідування [366, с. 285–286].

Згодом вчений свої погляди дещо модернізував і наголосив на існуванні чотирьох основних політико-правових ознак парламентської системи правління: 1) формування державного механізму за принципом так званого часткового розподілу влад, який пов'язаний з презумпцією сумісності мандата депутата і посади члена уряду; 2) формування уряду парламентом за участю глави держави, яка в основному є мінімальною або номінальною; вирішальна роль де-факто (іноді де-юре) політичної партії чи коаліції партій, що має більшість у парламенті при формуванні уряду; 3) політична відповідальність уряду перед парламентом; 4) належність виконавчої влади насамперед уряду, котрий відіграє роль найвищого органу виконавчої влади [373, с. 175].

В умовах парламентарної монархії глава держави не відіграє істотної ролі в політичному житті держави, хоча й має “високий морально-політичний статус” [54, с. 329]. В Японії монарх – імператор оголошується “символом держави і єдності народу” [141, с. 292]. В Іспанії король є “...главою держави, символом її єдності та постійності” [127, с. 211].

Найбільш важливою ознакою парламентарної монархії, на нашу думку, є контрастигування актів глави держави головою уряду та (або) відповідним міністром, а тому *парламентарною* слід вважати монархію, в умовах якої повноваження глави держави реалізуються виключно у порядку контрастигування.

Щодо абсолютної монархії, то на сьогодні існує велика кількість її характеристик. Так, Е. Григоніс характеризує абсолютну монархію як необмежену монархію, державний механізм якої “засновано на принципі єдиновладдя, що повністю суперечить принципу поділу влади. Уся державна влада в умовах абсолютної монархії неподільно зосереджується в руках монарха” [54, с. 315]. А. Мишин щодо абсолютної монархії зазначав: “Для абсолютної монархії (самодержавства) характерною є відсутність будь-яких представницьких установ, абсолютне зосередження усієї державної влади в руках монарха” [185, с. 78].

Приділили увагу абсолютній монархії й автори “Юридичної енциклопедії”. Так, В. Тимошенко визначила абсолютну монархію як форму правління, “за якої влада (законодавча, виконавча, судова) цілком належить одній особі (цареві, королю, імператору)” [327, с. 10]. О. Дубина вказав, що абсолютною є “необмежена монархія, де верховна влада цілком і повністю належить імператору (королю, царю і т.д.)... Абсолютна монархія прагне до максимальної політичної централізації” [73].

Отже, аналізуючи вищевикладені визначення, можна зробити висновки про те, що абсолютною є монархія, в умовах якої монарх має

ую повноту законодавчої, виконавчої та судової влади. Однак така точка зору не завжди відповідає дійсності. Більшість із вищевказаних авторів, а також такі дослідники, як С. Камінський [106, с. 46], В. Шаповал [366, с. 290], абсолютно правильно відносять до абсолютної монархії Султанат Оман та Саудівську Аравію. Однак, згідно із ст. 60 Основного закону Султанату Оман, “судова влада є незалежною і втілюється в судах загального права будь-якого типу чи статусу, яка виносить вироки відповідно до Закону” [317, с. 320]. Аналогічна ситуація і в Саудівській Аравії, де ст. 46 Основного нізаму про владу також проголошує незалежність судової влади.

Детальний аналіз зазначеного законодавства дозволяє говорити про абсолютний характер влади монархів. Саме тому цілком слушною, на наш погляд, є точка зору С. Камінського [106, с. 46] та Ю. Коломійця [114, с. 76] про те, що основним критерієм для класифікації монархічної форми правління є спосіб відповідальності уряду. Цей критерій дозволяє розділити сучасні монархії на дві групи. Одна з них включає абсолютні монархії, де уряд несе відповідальність тільки перед главою держави.

Таким чином, з точки зору автора, *абсолютною* слід вважати таку систему правління, де уряд несе відповідальність лише перед монархом-законодавцем, повноваження якого реалізуються виключно в дискреційному порядку.

На відміну від проаналізованих вище монархій, визначення дуалістичної монархії стикається з труднощами насамперед методологічного характеру, які не дозволяють відокремити її від абсолютної монархії. Зокрема, автором виявлено декілька підходів до цього.

Досить цікавою є точка зору українських правознавців, які визначають дуалістичною монархію, де носієм суверенітету є монарх, який формує уряд за наявності парламенту. При цьому в умовах абсолютної монархії парламент відсутній [216, с. 25]. Але ця точка зору не завжди відповідає дійсності. Е. Григоніс слушно зазначав: “...існує і така точка зору, згідно з якою в дуалістичній монархії главу держави не можна визначати як носія виконавчої влади. Стверджується, що монарх має реальніші й значніші прерогативи, а парламент є дорадчим органом при монархові. На наш погляд, така характеристика є більш прийнятною для абсолютної монархії” [54, с. 323]. Враховуючи точку зору Е. Григоніса, ми можемо зробити висновок про те, що і в умовах абсолютної монархії може існувати парламент, який здійснює дорадчі функції при монархові і здебільшого має назву консультативної ради. Це можна підтвердити Основним нізамом про владу

(Конституцією) Саудівської Аравії 1992 р., який встановив можливість існування представницького органу – консультативної ради (ст. 68).

Крім вищевказаної точки зору українських правознавців, існує ще декілька підходів до визначення дуалістичної монархії.

Перший підхід ґрунтується на характеристиці зазначеної монархії, при якій обмежений у владі монарх зберігає “домінуючі” або “лідеруючі” позиції. Зокрема, цю точку зору поділяють такі вчені як І. Алебастрова, Ю. Лейбо та деякі інші. Проте зазначений підхід не зовсім коректний з науково-методологічної точки зору, адже “домінування” або “лідерство” є оцінювальною і занадто суб’єктивною категорією. Фактично такий підхід дозволяє вважати дуалістичною будь-яку монархію, адже будь-хто з монархів є лідером своєї нації.

Другий підхід ґрунтується на спробі визначити суть дуалізму зазначеної монархії як такий, що означає поділ повноважень між двома владними структурами: монархом та парламентом. Зокрема, такий підхід сповідують такі вчені, як І. Алебастрова, А. Венгеров, М. Чудakov, В. Шаповал та ін.

З цим підходом пов’язаний підхід, що виходить з принципу поділу влади, який означає, що законодавча влада належить парламенту, а виконавча – монарху та його уряду. Зокрема такі погляди характерні для таких вчених, як Е. Григоніс, С. Кашкін, Ю. Коломієць, Р. Мухаєв, В. Протасов, О. Скакун, Є. Темнов, З. Трохимова, В. Четвернін та ін.

Певною мірою цей підхід до дуалістичної монархії поділяв і автор монографії [316, с. 168; 320, с. 216; 321, с. 61]. Тим більше, що це можна довести, якщо проаналізувати конституцію Катару. Переважна більшість дослідників визначає цю державу як абсолютну монархію. Однак здебільшого цей погляд існує в джерелах, що вийшли друком до 29 квітня 2003 р., коли на референдумі була затверджена нині діюча Конституція Катару (набула чинності 9 липня 2005 р.). Відповідно до ст. 61 Конституції законодавча влада належить консультативній раді, а виконавча, згідно із ст. 62, – еміру Катару. І хоча емір відповідно до ст. 77 Конституції призначає третину складу парламенту, він не має формального права видавати закони як, наприклад, у Кувейті чи Бахреїні, де монархи мають законодавчу владу. Саме тому Катар слід вважати дуалістичною монархією.

Визначати дуалістичну монархію лише як таку, де глава держави є одночасно главою виконавчої влади, некоректно, адже існує низка держав, які не є дуалістичними, проте їхні конституції закріплюють саме виконавчу владу глави держави. Так, в § 3 Конституції Норвезького Королівства зазначено: “Виконавча влада належить королю чи королеві” [124, с. 658]. Проте, на нашу думку, Норвегія належить до

парламентарних монархій, адже акти монарха потребують контрастигування з боку голови уряду чи відповідного міністра.

Однак існує ще один підхід до визначення дуалістичної монархії, який полягає в аналізі відповідальності уряду.

Як відомо, абсолютна більшість вчених визначає дуалістичною таку монархію, де уряд формується монархом і несе відповідальність лише перед ним. Така точка зору притаманна таким науковцям, як І. Алебастрова, А. Венгеров, А. Громико, С. Кашкін, Ю. Коломієць, Ю. Лейбо, А. Мішин, Р. Мухаєв, В. Протасов, О. Скакун, Є. Темнов, З. Трофимова, М. Хмелінін, В. Четвернін, В. Чиркін, М. Чудаков та ін.

Однак є й інакша точка зору, що, на нашу думку, більше відповідає дійсності і відображає суть дуалізму (подвійності). За нею уряд несе відповідальність як перед монархом, так і перед парламентом. Саме таку точку зору відстоюють відомі українські дослідники О. Дубина [73] та В. Шаповал [369, с. 759]. Ідею подвійності відповідальності уряду як ознаки дуалістичної монархії можна знайти у роботі С. Камінського “Інститут монархії в країнах Арабського Сходу”, в якій зазначається: “Основним критерієм для класифікації різновидів монархічної форми правління є спосіб відповідальності уряду. Цей критерій дозволяє поділити усі сучасні арабські монархічні держави на дві групи. Перша з них включає абсолютні монархії, де уряд відповідає лише перед главою держави. Це – ОАЕ, Оман, Катар та Саудівська Аравія. До групи конституційних монархій належать Кувейт, Бахрейн та Марокко, де уряд несе відповідальність і перед монархом, і перед парламентом, а також Йорданія, де уряд за конституцією несе відповідальність лише перед парламентом” [106, с. 46–47].

Аналіз, зроблений С. Камінським наприкінці 70-х років, сьогодні потребує певного корегування. Зокрема слід зазначити, що сьогодні емір Катару не має законодавчої влади (ст. 61 Конституції від 9 липня 2005 р.), а у Бахреїні уряд несе відповідальність виключно перед Королем (п. (с) ст. 33 Конституції Королівства Бахреїну від 14 лютого 2002 р.). Крім того, виходячи із ст. 58 Конституції Кувейту від 11 листопада 1962 р., уряд несе колективну відповідальність лише перед еміром Кувейту. Саме тому сучасні Бахрейн та Кувейт не повинні розглядатися як такі, де уряд несе відповідальність і перед монархом, і перед парламентом.

Дослідження діючих монархічних конституцій передбачає аналіз лише декількох країн, що знають дуалізм відповідальності уряду. Зокрема, в ч. І ст. 78 Конституції Князівства Ліхтенштейн закріплено, що “Уряд як колегіальний орган відповідальний перед князем та перед Ландтагом” [124, с. 388].

Отже, на сьогодні не можна чітко встановити факт належності тієї чи іншої монархії до дуалістичної системи правління, а тому, на нашу думку, слід це робити за методом виключення: *якщо монархія не належить до абсолютної* (уряд несе відповідальність перед монархом-законодавцем, який реалізує свої повноваження виключно у дискреційному порядку) *чи до парламентарної* (монарх реалізує свої повноваження виключно у порядку контрастигнування), *то її слід віднести до дуалістичної системи правління.*

Щодо республік, то сьогодні існує принаймні три варіанти співробітництва між главою держави та кабінетом міністрів.

Перший з них передбачає певну самостійність уряду стосовно глави держави. Це забезпечується перш за все парламентською відповідальністю кабінету. Зокрема, ст. 45 Конституції Кірібаті наголошує на тому, що виконавча влада зосереджена в кабінеті, котрий несе колективну відповідальність перед палатою асамблеї. У ПАР члени кабінету, згідно з ч. 2 ст. 92 Конституції, несуть колективну та індивідуальну відповідальність перед парламентом щодо здійснення своїх повноважень та виконання своїх функцій.

Другий варіант передбачає підлеглий характер уряду відносно президента. При цьому означена підлеглість може виражатися як прямо (кабінет повинен допомагати президенту чи кабінет несе відповідальність перед президентом), так і завуальовано (уряд формується президентом, а отже, повинен виконувати його розпорядження). Саме це свого часу зазначала український правознавець В. Скрипнюк: "...дві моделі організації виконавчої влади. Відповідно до першої з них президент є водночас і главою держави, і главою виконавчої влади... За іншою моделлю інститут глави держави як офіційний орган, що посідає найвище місце в ієрархії державних інститутів та здійснює верховне представництво країни у внутрішньополітичному житті та взаємовідносинах з іншими державами, був відокремлений від виконавчої гілки влади" [297, с. 62]. Тобто глава держави "безпосередньо не відповідає за діяльність уряду, але має надзвичайно широкі можливості впливу на нього" [297, с. 63]. Зокрема, в Конституції Республіки Гана записано (ч. 2 ст. 76): "Кабінет повинен допомагати Президенту у здійсненні загальної політики уряду" [463]. Аналогічна норма існує і в Сомалі (ч. 1 ст. 94). В Еритреї ця допомога, згідно з ч. 3 ст. 46 Конституції, більш конкретизується: спрямування, контроль та координація діяльності уряду (п. а), підготовка державного бюджету (п. б), підготовка законопроектів (п. с) та формування політики і планів уряду (п. д). Трохи інакше закріплений підлеглий статус уряду відносно президента в Республіці Малаві. Згідно із ст. 97 "усі міністри повинні відповідати перед Президентом за роботу своїх департаментів" [412].

Таким чином, вищезгадані африканські держави прямо закріплюють підлеглий статус уряду. Щодо завуальованого закріплення, то саме таким шляхом йде Узбекистан: згідно з ч. III ст. 98 Конституції кабінет міністрів забезпечує, поміж іншого, “укази, постанови та розпорядження Президента Республіки Узбекистан” [198, с. 470].

Дещо унікальною є ситуація в Намібії: згідно зі ст. 41 міністри несуть персональну відповідальність перед Президентом і парламентом, а також колективну відповідальність за роботу кабінету. Водночас допоміжну роль відіграє не сам уряд, а прем'єр-міністр: згідно із ст. 36 Конституції, він “представляє уряд у його стосунках з парламентом, координує роботу кабінету, надає поради та допомогу Президентові у справах урядування”. Водночас прем'єр-міністр не є головою уряду (ним, згідно з ч. 1 ст. 27, є Президент). Він лише головує на його засіданнях у випадку відсутності глави держави та за волею останнього (ч. 3 ст. 35 Конституції).

І, нарешті, третій варіант підлеглості уряду взагалі не передбачає його окремої ролі. Зокрема в конституціях Зімбабве (п. с ч. 1 ст. 31) [418] та Ліберії (п. а ст. 54) згадують про кабінет міністрів, але уникають конституційної регламентації його діяльності.

Конституції Мозамбіку та Уганди також не передбачають самостійного статусу уряду. Зокрема Конституція Мозамбіку (п. а ст. 121) закріплює, що Президент Республіки скликає та контролює засідання ради міністрів, а в Конституції Уганди (ч. 4 ст. 99) діє положення про те, що функції виконавчої влади здійснюються Президентом або безпосередньо, або через підлеглих йому чиновників [479]. Фактично це означає, що урядовці повністю контролюються Президентом Уганди. Недаремно Уганда у працях окремих конституціоналістів визначається як своєрідна форма президентського абсолютизму – президентсько-монархічна республіка [363, с. 146].

Отже, в тих країнах, де глава держави має абсолютну владу у сфері виконавчої влади, рівень демократії дуже низький. Можна сказати, що надання главі держави реальних повноважень у сфері виконавчої влади зазвичай обернено пропорційне рівню розвитку демократії в країні.

Для з'ясування взаємовідносин між президентом, урядом та парламентом у змішаній республіці слід скористатися моделлю, запропонованою американськими політологами М. Шугартом та Дж. Кері, які дослідили обсяг президентських та парламентських повноважень стосовно уряду. Результатом їхнього дослідження став висновок: чим більший обсяг повноважень має президент і чим меншою є залежність уряду від парламенту, тим більшою є “влада Президента над урядом” [454, р. 108–109].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Узагальнюючи результати проведеного у третьому розділі цієї монографії порівняльного аналізу функцій глави держави, який охоплював характеристику функцій глави держави у контексті їх поняття, класифікації та ролі у забезпеченні реалізації загальних функцій держави, дослідження структури функцій глави держави, а також аналіз його повноважень як змістовної характеристики функціонального статусу, можна сформулювати такі висновки.

1. Після формування постіндустріального суспільства в державне управління прийшла технологія креативних корпорацій. Зокрема в СРСР креативні корпорації створювалися в рамках конструкторських бюро. У механізмі реалізації функцій глави держави тривалий час в СРСР та на пострадянському просторі цю технологію недооцінювали. Єдиний раз в Україні була здійснена спроба змінити цю ситуацію – це створити на місці Адміністрації Президента нового органу – Секретаріату Президента України, на який було покладено завдання здійснити “...організаційне, правове, консультативне, матеріально-технічне та інші види забезпечення виконання главою держави конституційних повноважень”. Відповідним Указом Президента України була затверджена структура Секретаріату. Державним секретарем України (головою Секретаріату) було призначено О. Зінченка, який на одній з пресконференцій, зокрема, зазначив: “Секретаріат Президента України має стати мозковим центром ініціатив, де обробляється інформація, яка найбільш оптимальним шляхом потрапляє до Президента для прийняття найкращих рішень”. У структурі Секретаріату передбачалася наявність великої кількості інтелектуалів, які насамперед прагнуть до самореалізації, зумовлюють необхідність керувати їх діяльністю, що неможливо без відповідної творчої атмосфери. На зміну керівництву підлеглими повинно було прийти керівництво творчими процесами, до яких би залучалися нові творчі люди, котрі б посилювали та поширювали цей процес. Наявність творчої атмосфери є однією з основних ознак креативної корпорації. На жаль, формування Секретаріату Президента на засадах креативної корпорації не відбулося. Цей орган став звичайним державним органом, сформованим відповідно до бюрократичних державних технологій, і у 2010 р. він знову був реорганізований в Адміністрацію Президента України.

2. В умовах монархії існує чотири варіанти впливу глави держави на фінансову систему країни. По-перше, на монарха покладається право організації грошової емісії (Бахрейн, Бельгія, Данія, Йорданія, Кувейт і Тонга). По-друге, монарх має право як видавати власні акти

(Ватикан, Саудівська Аравія і Таїланд), так і затверджувати закони (Бельгія, Іспанія, Люксембург, Монако і Оман), що регулюють питання фінансової сфери, насамперед, бюджету. По-третє, монарх має право призначати голову фінансового відомства (Бруней, Великобританія, Співдружність Багамських Островів, Беліз, Сент-Лусія і Ямайка). По-четверте, монарх або його представник має виключне право ініціативи стосовно вжиття фінансових заходів (Канада, Нідерланди, Сент-Вінсент і Гренадини та Федерація Сент-Кітс і Невіс).

3. Реалізуючи функції держави, глава держави видає остаточну ухвалу щодо них. Саме за ним залишається останнє слово при вирішенні численних завдань, що стоять перед державою, та реалізації функцій, якими держава наділяється.

4. Первинними елементами структури функцій глави держави, їхнім змістом є його повноваження. При цьому кожна з функцій глави держави реалізується через певну *групу* повноважень. Так, представницька функція складається з чотирьох груп повноважень: дипломатичні, кадрові, церемоніальні та арбітражні. Правотворча функція реалізується за допомогою таких повноважень, як законотворчі, прийняття власних нормативно-правових актів, а також оголошення референдуму і відміна урядових актів. Виконавча функція складається із установчих та організуючих повноважень. Щодо гарантійної функції, то вона перш за все реалізується через повноваження у сфері оборони, у сфері подолання надзвичайних ситуацій, у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина та у сфері нормального функціонування державного апарату.

5. Представницька функція глави держави полягає у тому, що він здійснює хоча б формальне керівництво зовнішньополітичною діяльністю, а всередині країни цей інститут, представляючи єдність органів законодавчої, виконавчої та судової влади, може впливати на їхнє формування й функціонування, а також у випадку виникнення протиріч між ними здійснювати верховний (формальний та неформальний) арбітраж. Інша група повноважень в рамках представницької функції, що реалізуються главою держави всередині країни, пов'язана з його символічно-церемоніальним статусом. Аналізуючи церемоніальні повноваження глави держави, слід мати на увазі, що вони реалізуються у рамках чотирьох груп: по-перше, глава держави нагороджує спеціальними відзнаками (орденами, медалями); по-друге, глава держави присуджує почесні звання; по-третє, глава держави вирішує питання щодо громадянства; по-четверте, глава держави має право звертатися з посланнями до народу і парламенту.

6. Сьогодні існують два види республік, глави держави яких очолюють виконавчу владу. Першим типом республіки є такі, що не мають у своєму державному механізмі посади прем'єр-міністра. Це – Грузія та Туркменістан, які можна визначити як президентські республіки. Іншу групу утворюють країни, які передбачають наявність поста прем'єр-міністра або аналогічну посаду. Це – Руанда, Сінгапур, Таджикистан і Фіджі. Їх можна вважати напівпрезидентськими або змішаними республіками. На сьогодні змішаною республікою є й Венесуела, яка запровадила пост тимчасового керівника кабінету міністрів. Ним є, згідно із ст. 242 Конституції, виконавчий віце-президент.

7. Взаємодія уряду з главою держави також залежить від форми правління. Більше того, сам поділ монархій на абсолютні, дуалістичні та парламентарні багато у чому базується на системі правління, яка відображає особливості реалізації владних повноважень глави держави з урахуванням його взаємодії з урядом та вищими представницькими органами. При цьому парламентарною слід вважати монархію, в умовах якої повноваження глави держави реалізуються у порядку контрасигнування, абсолютна монархія – це система правління, де уряд несе відповідальність лише перед монархом-законодавцем, повноваження якого реалізуються лише в дискреційному порядку. Якщо ж монархія не належить до абсолютних чи до парламентарних, то її слід віднести до дуалістичних.

Розділ 3

ВПЛИВ ФОРМИ ДЕРЖАВИ НА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГЛАВИ ДЕРЖАВИ

3.1. ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ ЯК ГОЛОВНИЙ ЧИННИК ПОДІЛУ ФОРМ ПРАВЛІННЯ

Багато у чому особливості статусу глави держави залежать від існуючої в тій чи іншій країні форми держави.

За сучасною теорією держави і права форма держави складається з трьох елементів: форми правління, форми державного устрою та форми політичного режиму.

Загальновідомо, що форма правління як один з елементів форми держави відповідає на питання: хто або що править у державі? Загалом у сучасному державознавстві формою державного правління вважається “спосіб організації державної влади, який засвідчує взаємозв’язки між вищими органами держави, насамперед між органами законодавчої і виконавчої влади, та особливості статусу глави держави” [374, с. 295]. Проте таке визначення є занадто широким. Річ у тім, що взаємозв’язки між парламентом і урядом (органи законодавчої та виконавчої влади) аж ніяк не характеризують ту чи іншу країну як монархію або республіку. Фактично такий розподіл відбувається виключно, виходячи із статусу глави держави.

Однак далеко не всі дослідники підтримують поділ форми правління на монархію та республіку. Так, можна згадати американського політолога Б. Пауела, який, поєднуючи форму правління та законодавче представництво, виділяє три основні типи конституційного устрою демократичної державної влади⁵⁰: президентські системи – *presidential systems* (США, Чилі, Франція, Венесуела, Філіппіни), мажоритарно-парламентська система – *majoritan-parliamentary systems*

⁵⁰ Абсолютна монархія апіорі не визнається демократичною.

(Канада, Індія, Японія, Ірландія, Австралія, Велика Британія, ФРН) та представницько-парламентські системи – *representational-parliamentary systems* (Австрія, Швеція, Данія, Бельгія, Італія, Норвегія, Нідерланди) [446, р. 61–62].

Досить відомою є також пропозиція українських науковців, котрі вважають, що протилежністю монархії слід вважати поліархію [25, с. 206]. При цьому вони фактично виділяють за аналогією з республікою парламентську поліархію, президентську поліархію та змішану поліархію [25, с. 216–222].

На нашу думку, зазначений поділ форми правління на монархію та поліархію є занадто абстрактним, адже замість чіткого та конкретного критерію розподілу усіх форм правління – статусу глави держави пропонується інша підстава для класифікації – кількість суб'єктів, від якої походить влада (монархія – від одного, поліархія – більше ніж один [25, с. 207]).

При цьому категорія “більше одного” ставить перед нами досить багато непростих запитань. Зокрема, до якої форми правління належать співправителі Стародавнього світу⁵¹, Середньовіччя⁵², Нового часу⁵³ тощо?

Саме тому, на нашу думку, офіційно визнане вітчизняною юриспруденцією розуміння форми правління як спосіб організації державної влади, що засвідчує особливості статусу глави держави є найбільш прийнятним. Виходячи з цього, можна виділити дві основні форми правління: монархію і республіку.

Для монархії характерними є припущення, згідно з яким влада монарха вважається такою, що не походить від будь-якого іншого органу влади чи виборчого корпусу, як це притаманно республіці. Вважається, що монарх владарює за власним правом і формально визнається джерелом усієї державної влади. Все законодавство та державне управління зазвичай не може обминути монарші прерогативи. Свого часу відомий дореволюційний російський юрист В. Гессен зазначав: “Монархічна держава не може мати – ані у сфері законодавства, ані у сфері управління – легальної волі, що водночас не була б легальною волею монарха” [46].

На сьогодні монархією вважається така форма правління, за якої “формально спадкоємний одноосібний глава держави здійснює свої

⁵¹ У Спарті було два царі, а Римська республіка знала правління двох консулів.

⁵² Священна Римська імперія Германської нації опиралася на дуумвірат: Папа – імператор.

⁵³ У Московському царстві було спільне правління двох царів Петра I та Івана V.

повноваження безстроково і звільняється від юридичної відповідальності перед своїми підданими” [320, с. 214]. Утім таке визначення є також занадто широким, адже може існувати так звана “республіканська” чи “виборна” монархія, за якої монарх обирається на певний термін. Так, відповідно до ст. 51 і 52 Конституції ОАЕ голова Вищої Ради Федерації (раїс) обирається вказаною Радою, що складається з правителів усіх семи еміратів, із числа своїх членів строком на п’ять років. Фактично еміри та шейхи ОАЕ можуть обрати ту чи іншу особу у якості раїса довічно, але такі вибори відбуваються все ж таки кожні п’ять років, а тому в умовах монархічної держави глава держави може не лише обиратися, але й обиратися на певний період. Саме тому, на нашу думку, головною відмінністю монархії від республіки є не виборність або спадкоємність чи безстроковість або строковість його повноважень, а наявність або відсутність юридичної відповідальності глави держави перед своїми підданими.

Отже, на думку автора монографії, **монархія** – це така форма правління, за якої не передбачається настання юридичної відповідальності для глави держави.

До XIX ст. це положення не було абсолютним, адже історія знає суд та страту королів Карла I та Людовіка XVI. З XIX ст. монарх став визначатися як глава держави, який не несе відповідальності за свої дії, і принцип невідповідальності монарха став практично загальновизнаним у світовому конституційному законодавстві.

Однак з цього правила є виключення. Так, ст. 49 Конституційного акта Тонга передбачає, що протизаконно притягувати короля до суду за його провини без згоди кабінету. Така формула дозволяє висунути гіпотезу про те, що у випадку згоди кабінету короля Тонга можна притягти до відповідальності. В реальності такого ніколи не може бути і перш за все тому, що сам кабінет, згідно із ст. 51, формується королем, а його члени перебувають на своїх посадах до тих пір, поки цього бажає монарх.

Таким чином, незважаючи на наявність в історії випадків притягнення королів до відповідальності, існуюча конституційна практика пішла шляхом закріплення принципу невідповідальності монарха, його юридичної невідповідальності.

Принцип невідповідальності монарха закріплений в більшості монархічних конституцій світу. Так, ст. 13 Конституції Данії закріплює, що король не несе відповідальності за свої дії. У ст. 56 (ч. 3) Конституції Іспанії також передбачається, що король не підлягає відповідальності. § 7 глави 5 шведської Форми правління закріплює таке положення: “Короля не може бути притягнуто до відповідальності за

його дії”. В Азії принцип невідповідальності монарха закріплений в конституціях Малайзії, Таїланду та інших країнах. Так, в Королівстві Таїланд, згідно з ч. II ст. 8 Конституції, “ніхто не повинен піддавати короля будь-якому обвинуваченню”. В Малайзії, де Верховний глава Федерації обирається султанами, він “...не несе відповідальності перед жодним судом” (ч. I ст. 32).

В умовах абсолютної монархії принцип невідповідальності монарха впливає з існуючої в країні державно-правової практики. Однак на сьогодні можливість притягнення глави держави до юридичної відповідальності не вичерпується лише національним законодавством, адже під час зарубіжних відвідин інших країн глава держави повинен поважати закони країни перебування. Слід також мати на увазі, що офіційний статус цих осіб не передбачає заборони щодо притягнення їх до кримінальної відповідальності, наприклад, за такі злочини, як злочини проти миру. Інакше кажучи, міжнародно-правовий статус глави держави передбачає його міжнародно-правову відповідальність.

У минулому не було процедур, за допомогою яких можна було б притягнути главу держави за порушення ним закону. Це питання вперше постало лише у ХХ ст. у результаті якісного прогресу міжнародного права, що визначило рамки поведінки держави та її глави не лише всередині країни, а й за її межами.

Головними передумовами для виникнення міжнародно-правової відповідальності глав держав стало визнання світовою спільнотою неприпустимості війни як засобу вирішення міжнародних суперечок та визнання необхідності міжнародної охорони прав людини, які перестали бути виключно внутрішньою справою держави.

Уперше спробували притягти главу держави до персональної відповідальності після завершення Першої світової війни. Зокрема, у ст. 227 Версальського мирного договору зазначалося, що країни Антанти “...публічно засуджують Вільгельма II, колишнього германського імператора, за злочини проти міжнародної спільноти і святість договору” [100, с. 18]. При цьому союзники звернулися до уряду Голландії, де переховувався колишній імператор і зажадали його видачі з метою притягнення до судової відповідальності. Утім Голландія відмовилася видати екс-імператора, обґрунтовуючи це тим, що дії останнього складали не правовий, а політичний злочин, а тому судовий варіант відповідальності глави держави не може бути реалізований.

Після завершення Другої світової війни була здійснена спроба притягти до кримінальної відповідальності і тих, хто виконував злочинні накази, як нацистських, так і військових злочинців, і тих, хто видавав такі накази. Одним з них був глава японської держави Хірохіто імператор Сева. Як відомо, на цьому, зокрема, наполягав Президент

США Г. Трумен. Проте на вимогу командувача американських окупаційних сил в Японії Д. Макартура воля Президента не була виконана, Хірохіто залишився імператором і символом японської нації.

Сьогодні монархів практично не притягають до відповідальності і на міжнародно-правовому рівні. Саме тому, закріплюючи принцип невідповідальності монарха, більшість сучасних конституцій покладає відповідальність на його міністрів. Зокрема, в ст. 88 Конституції Бельгії передбачається: “Особа короля неторкана; його міністри відповідальні”. Аналогічна норма закріплена в Конституції Данії (ст. 13): “Відповідальність за правління несуть міністри”.

Крім того, конституціями передбачається низка випадків, коли монарх та регент не здійснюють своїх повноважень. Їхні повноваження здійснюють окремі урядовці. Так, ч. II ст. 90 бельгійської конституції визначає: “З моменту смерті короля і до складання присяги його спадкоємцем на троні чи регентом конституційні повноваження короля здійснюються від імені бельгійського народу відповідальними міністрами, об’єднаними в раду”.

Про співвідношення відповідальності монарха й уряду (міністрів) О. Алексєєв свого часу дещо поетично зазначав: “Як можна собі уявити рух корабля без капітана, але не можна собі його уявити без керманіча, так можна припустити і в житті конституційної монархії моменти, коли відсутній безвідповідальний орган – монарх, але не можна припустити моменту, коли б не функціонував відповідальний орган уряду – міністерство” [7, с. 112].

Багато у чому відповідальність міністрів пов’язана з номінальним характером влади монарха. Про це, наприклад, може свідчити стаття 3 Конституції Японії, зміст якої полягає у тому, що “всі дії імператора, котрі стосуються державних справ, можуть здійснюватись лише у разі їх схвалення кабінетом, який несе за них відповідальність”.

Виходячи з цього, В. Шатіло зробив не зовсім коректний висновок про те, що в конституційних монархіях “... глава держави повинен здійснювати свої повноваження лише з дозволу Уряду” [376]. Формально така залежність встановлюється інститутом контрасигнування (скріплення) актів глави держави підписами окремих міністрів. Так, у ст. 106 Конституції Бельгії закріплено, що жоден акт короля не може мати сили, якщо його не контрасигновано міністром, який тим самим несе за нього відповідальність. В Іспанії рішення короля скріплюється підписом голови уряду і при необхідності відповідних міністрів (ч. 1 ст. 64 Конституції). У Люксембурзі розпорядження Великого герцога повинні бути контрасигновані членом відповідального Уряду (ст. 45 Конституції).

Інститут контрастигування практично нівелює владні повноваження монарха, але тим самим забезпечує їхню безпеку. Цілком слушно зазначив радянський конституціоналіст А. Мішин: “Безпека сучасних парламентарних монархів забезпечена їх безправ’ям” [186, с. 16].

На відміну від монархії, де глава держави завжди є невідповідальним, в умовах республіки на нього може покладатися юридична відповідальність. Саме тому автор монографії вважає, що **республікою** слід вважати таку форму правління, за якої глава держави може нести юридичну відповідальність.

Свого часу професор О. Алексєєв виділив два різновиди одноосібного президента: відповідального та безвідповідального [7, с. 117]. При цьому до останнього відніс тих президентів, що є главою держави в республіках, які можна визначити як парламентські. Однак, на нашу думку, така класифікація здійснена насамперед за проспективною юридичною відповідальністю, що спрямована на майбутнє і стосується політичного контексту діяльності глави держави. Як приклад можна навести ст. 90 Конституції Італії, яка передбачає, що Президент Республіки не є відповідальним за дії, вчинені під час виконання своїх функцій, окрім державної зради та замаху на Конституцію. Щодо відповідального президента, то таким О. Алексєєв вважав Президента США [7, с. 107].

Тим самим О. Алексєєв запропонував поділ усіх республік на президентські (політично відповідальний президент) та парламентські (політично невідповідальний президент).

На сьогодні відомі лише дві процедури притягнення республіканського глави держави до юридичної відповідальності: імпічмент та зміщення його з посади за ініціативою парламенту на основі результатів референдуму, який можна визначити як *відкликання* глави держави.

Щодо імпічменту, то він визначається як “...процедура притягнення парламентом до відповідальності вищих посадових осіб у випадках вчинення ними певних злочинів” [367, с. 666].

Як відомо, вперше імпічмент було запроваджено наприкінці XIV ст. в Англії. Там він був застосований до деяких урядовців, у тому числі радників короля, що, на думку парламенту, вчиняють злочини. При цьому англійський парламент в особі палати общин сам проводив слідство і в особі палати лордів сам же був суддею. Таке становище було досить вдалим і імпічмент реалізувався без особливих проблем [367, с. 666].

У США найчастіше процедура імпічменту стосується федеральних суддів [367, с. 666]. Проте США знають випадки, коли імпічмент

намагалися проголосити Президенту. Мається на увазі спроба імпічменту 42-му Президенту США Б. Клінтону за брехливі свідчення під присягою, котра, як відомо, успіху не мала. В історії США були й інші випадки реалізації, щоправда без особливого успіху, зазначеної процедури. Так, ще у 1867 р. до відповідальності у порядку імпічменту було притягнуто президента Е. Джонсона, якого обвинуватили у тому, що він на порушення положень про продовження перебування на посаді спробував звільнити з посади військового міністра Е. Стентона. Для притягнення Е. Джонсона до відповідальності не вистачило семи сенатських голосів [384]. Намір притягти до відповідальності у порядку імпічменту Президента Р. Ніксона не був реалізований, адже останній сам подав у відставку. Така ситуація дозволила американському дослідникові Едварду Корвіну припустити, що імпічмент взагалі перестав бути “ефективною зброєю в руках свободи” [419, р. 333].

На відміну від США, в Росії та деяких інших країнах імпічмент стосується виключно глави держави. Так, у 1998 р. була проведена спроба імпічменту щодо Президента РФ Б. Єльцина. Як і у США, ця спроба була невдалою.

На сьогодні найвідомішим прикладом вдалого імпічменту є позбавлення влади Президента Литви Р. Паксаса. Як відомо, 6 квітня 2004 р. Сейм Литви відправив у відставку Президента країни на підставі рішення Конституційного суду, який 31 березня визнав Р. Паксаса винним у трьох порушеннях Конституції. Перше порушення полягало в тому, що Паксас, за висновком Конституційного Суду, винний у незаконному наданні литовського громадянства росіянинові Юрію Борисову за надану ним фінансову допомогу в дні президентської передвиборчої кампанії. Другий пункт обвинувачення полягав у тому, що Президент Литви попередив Борисова про те, що за ним стежать спецслужби, і тим самим порушив державну таємницю, конституцію і присягу. Третій пункт обвинувачення – перевищення службових повноважень. Обвинувачі стверджували, що Паксас, використовуючи свій статус Президента, впливав на рішення, що приймалися господарськими суб'єктами і приватними особами, щодо найближчих до нього осіб. За литовськими законами для усунення президента з посади було потрібно, щоб хоча б за одним пунктом обвинувачення позитивно проголосували не менш 85 депутатів парламенту. З першим пунктом обвинувачення Паксаса погодились 86 депутатів Сейму, проти виступили 17 парламентарів. Другий пункт обвинувачення підтримали 86 парламентарів, проти – 18. Третє обвинувачення підтримали 89 депутатів, проти – 14. У результаті Р. Паксас був змушений піти у відставку [163].

І хоча 13 грудня 2005 р. розширена колегія Верховного Суду Литовської Республіки визнала Р. Паксаса невинуватим у вчиненні інкримінованих йому злочинів [218], але через відсутність в конституційному законодавстві Литви норм, присвячених інституту реставрації, його не було поновлено на посаді.

В Україні, згідно із ст. 111 Конституції, імпічмент може бути проголошений Президенту України лише у випадках, коли останній вчинить злочин, наприклад, державну зраду.

Проте з реалізацією імпічменту виникли певні правові проблеми, які насамперед були пов'язані із роллю Верховного Суду України у процедурі. Як відомо, цей орган дає висновок "...про те, що діяння, в яких обвинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину" [146] (ч. 6 ст. 111 Конституції України). У цьому випадку довгий час було незрозуміло, чи Верховний Суд визнає Президента злочинцем, чи ні. Якщо визнає, то до моменту усунення його від влади (ч. 5 ст. 111 Конституції України) країною керує офіційно визнаний злочинець. Якщо ж ні, то й тут виникали проблеми, адже злочинця слід судити. При цьому першою проблемою була можливість визнання судом першої інстанції экс-президента невинуватим у злочині, який інкримінувала йому Верховна Рада задля дострокового припинення повноважень глави держави. Друга проблема полягала у відсутності правового врегулювання питань, пов'язаних із правом экс-президента вимагати поновлення його на посаді в порядку реставрації.

Намагаючись вирішити ці проблеми, 47 народних депутатів звернулися за роз'ясненням до Конституційного Суду України. 10 грудня 2003 р. цей орган виніс рішення № 19-рп, де у п. 1.2. зазначив, що "...конституційна процедура розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста у порядку імпічменту здійснюється без порушення проти нього кримінальної справи" [269]. Тим самим проблема стосовно офіційного визнання глави держави злочинцем відпала. Проте інша проблема залишилась і ще потребує свого вирішення. На нашу думку, інститут реставрації в Україні недоречний, хоча певна компенсація такому экс-президенту повинна передбачатися.

Більшість конституційних актів світу містять лише низку правопорушень, за які можна усунути Президента від влади у порядку імпічменту. Однією з найпоширеніших підстав притягнення президента до відповідальності є державна зрада (Італія, США, Мексика). Більше того, в багатьох країнах це є єдиною підставою (Чехія, Словаччина).

Незважаючи на те, що поняття "державна зрада" в кожній країні має чітко визначений зміст, який передбачає кримінальне покарання

винуватої у її вчиненні особи, відносно президентів зазвичай діє дещо інша, більш розпливчата інтерпретація, що передбачає не стільки кримінально-правову, скільки політико-правову відповідальність президента за вчинення державної зради.

Так, стосовно дій Президента Франції органи, що вирішують питання про його відповідальність, як правило, не зобов'язані дотримуватись визначення складу даного злочину, що міститься у кримінальному законодавстві, і передбачених ним заходів покарання. Але які саме дії Президента можна кваліфікувати як державну зраду точно не вказано, діюча Конституція не має стосовно цього жодних пояснень. Якщо ж звернутися до тексту попередньої Конституції 27 жовтня 1946 р., то вона містила досить чітке визначення: Президент вчинить державну зраду, якщо розпустить Національні збори, відстрочить їх засідання, або ж створить перепони для їх діяльності [381].

Саме тому державну зраду як підставу притягнення Президента до відповідальності слід було б розглядати не стільки в кримінально-правовому аспекті, скільки в широкому політичному як вчинення дій, що суперечать вищим інтересам країни, у тому числі, можливо, й розпуск нижньої палати парламенту без достатніх на те підстав. У будь-якому випадку відсутність чітких законодавчих формулювань залишає парламенту можливість давати саме політичну оцінку діям Президента.

На відміну від Франції, в США ознаками складу такого злочину як державна зрада, що є однією з підстав притягнення Президента до імпичменту дані безпосередньо у тексті Конституції. Однак перелік діянь, що входять до складу злочину, є досить вузьким і не підлягає розширювальному тлумаченню. Згідно із ч. 1 розділу 3 ст. 3 Конституції США, “державною зрадою Сполучених Штатів вважається лише ведення війни проти них або ж приєднання до їх ворогів, надання ворогам допомоги та підтримки”⁵⁴ [141, с. 338]. При цьому “ведення війни” повинно виражатися в конкретних активних діях⁵⁵, спрямованих проти безпеки США⁵⁶. Однак змова з метою насильницького повалення уряду ще не є державною зрадою, адже, згідно з рішенням Верховного Суду США, змова з метою ведення війни та дійсне ведення війни є різними злочинами.

⁵⁴ Шпигунство на користь іноземної держави є самостійним злочином і не утворює складу державної зради.

⁵⁵ Як на території країни, так і за її межами.

⁵⁶ Організація воєнізованих формувань з метою ведення збройної боротьби з урядом, захоплення важливих державних та військових об'єктів, збройний опір діям уряду тощо.

“Приєднання до ворогів” виражається також у вчиненні конкретних дій, спрямованих на надання ворогу допомоги або підтримки⁵⁷, незалежно від того, чи було завдано шкоди безпеці США чи ні.

Досить поширеною підставою для притягнення до відповідальності глави держави є умисне порушення (або посягання на таке) ним конституції країни (ФРН, Італія, Румунія тощо). Так, згідно з ч. 1 ст. 61 Основного Закону ФРН, Федеральному президенту ця підстава значно розширюється: йому може бути пред’явлено обвинувачення в “умисному порушенні ним Основного закону або ж будь-якого іншого федерального закону” [141, с. 95]. При цьому винуватим Президент буде і за дії, і за бездіяльність.

Найменш поширеною підставою пред’явлення Президенту обвинувачення є вчинення ним інших тяжких злочинів (Мексика, США). Так, згідно з розділом 4 ст. 2 Конституції США, Президент та вищі посадові особи можуть бути усунуті з посади у порядку імпічменту за державну зраду, хабарництво або за інші серйозні злочини чи місдимінори. Як відомо, у кримінальному праві США існує три типи злочинів: державна зрада, фелонії та місдимінори. Зокрема, § 1 тит. 18 Зводу законів США наголошує: “(1) Будь-яке правопорушення, що карається смертю або позбавленням волі на строк, що перевищує один рік, є фелонією. (2) Будь-яке інше правопорушення є місдимінором” [157]. Однак прикметник “важливі”, що стосується не лише “злочинів”, а й “місдимінорів” у кримінально-правовому сенсі є й досі не визначеним. Тому доктрина і практика конституційного права США йде шляхом розширеного тлумачення зазначеної норми, в результаті чого імпічмент може бути запроваджений й за дії, що взагалі не містять складу злочину. Фактично підставою для запровадження процедури імпічменту може бути будь-який вчинок, що підриває довіру до федерального уряду. Досить згадати федерального суддю, якого було притягнуто до відповідальності у порядку імпічменту за систематичне пияцтво [152, с. 16]. Таким чином, ставити імпічмент в США в один ряд з імпічментами в інших країнах за критеріями “тяжкості злочинів” не слід. Як свого часу іронічно зазначав Президент США Дж. Форд: “...діями, які переслідуються в порядку імпічменту, є все те, що більшість палати представників буде вважати такими на даний момент історії” [152, с. 16].

На відміну від США, в конституціях країн СНД дається вичерпний перелік підстав для імпічменту. Як відомо, всі країни колишнього

⁵⁷ Шляхом ведення відповідної пропаганди, надання приміщення й транспорту тощо.

СРСР (окрім Узбекистану) закріпили імпічмент як один з варіантів припинення повноважень глави держави. Аналіз же цих конституцій доводить, що основними питаннями при вирішенні імпічменту слід мати такі:

- 1) хто може ініціювати імпічмент, тобто запропонувати розгляд питання про недовіру президенту в парламенті?
- 2) хто вирішує питання про усунення глави держави з посади?
- 3) на кого покладається тимчасове виконання обов'язків Президента?

На цілком слушну думку Ж. Омарової, підставами для імпічменту на території СНД є вчинення главою держави таких злочинів чи проступків: державна зрада, тяжкі злочини, грубі порушення конституції та порушення присяги [209]. При цьому значна роль в процедурі імпічменту належить парламенту та вищим судовим органам.

Щодо парламенту, то існує принаймні три основні моделі притягнення ним до відповідальності вищих посадових осіб. Перша з них полягає у тому, що весь процес реалізації відповідальності президента проходить у парламенті, а після його закінчення можуть тривати процеси в судах загальної юрисдикції. Саме ця модель існує в Індії, де, згідно із ст. 61 Конституції, право розпочати процедуру імпічменту належить як Народній палаті, так і Палаті штатів. При цьому, якщо Народна палата 2/3 голосів розпочинає процедуру імпічменту, то інша палата розслідує справу і більшістю в 2/3 голосів вирішує питання про винуватість Президента [465].

Друга модель полягає у тому, що парламент чи палата парламенту обмежуються лише висуненням обвинувачення. Проте сама справа вирішується органом конституційної юстиції, який реалізує конституційно-правову відповідальність, усуваючи з посади главу держави. Таке положення, зокрема, передбачається ст. 61 Основного Закону ФРН.

За третьою моделлю парламент чи палата парламенту виступають лише як інстанції обвинувачення, а справа про відповідальність вирішується судовим органом, який спеціально створюється парламентом із свого середовища. Причому цей орган реалізує не тільки конституційну, а й при необхідності кримінальну відповідальність, діючи вже як звичайний суд.

Прикладом реалізації цієї моделі до лютого 2007 р. була Франція, в якій для вирішення питання про відповідальність Президента Республіки існувала Висока палата правосуддя. Згідно з тодішньою редакцією ст. 68 Конституції Франції Президент Республіки ніс відповідальність перед Високою палатою правосуддя за здійснені при виконанні своїх обов'язків вчинки лише у випадку їх кваліфікації як державної

зради. При цьому обвинувачення виносили обидві палати парламенту однаковим рішенням, яке приймалося ними відкритим голосуванням і абсолютною більшістю голосів своїх членів [140, с. 47].

Однак 23 лютого 2007 р. це положення було відмінене відповідним Конституційним законом № 2007-238, і на сьогодні Парламент лише ухвалює рішення про усунення Президента Республіки з посади (ст. 67 Конституції) [141, с. 61], не створюючи якихось судових органів.

Однак, як вже зазначалося, окрім парламенту, значну роль у процедурі імпічменту відіграють суди, участь яких передбачає принаймні три основні типи процедур.

Відповідно до першої процедури імпічмент ініціює парламент, потім справа Президента, проти якого висунуто обвинувачення, передається до вищого суду країни, де перевіряється конституційність самого обвинувачення. Після цього рішення про усунення Президента приймається знов-таки парламентом. Таке становище існує в республіках СНД, у тому числі і в Україні.

Відповідно до другої процедури справи з подібних звинувачень зазвичай розглядаються спеціально утвореними судами країн. При цьому виключне право винесення обвинувачення перед таким судом має лише парламент або одна з його палат. Окрім того, парламент може відігравати більш-менш важливу роль у призначенні членів такого суду. Так, згідно зі ст. 49 Конституції Греції, Президент Республіки позбавляється відповідальності за будь-які дії, за винятком державної зради або умисного порушення Конституції [122, с. 264]. У тому випадку, коли рішення про імпічмент приймається більшістю голосів від загальної кількості депутатів, Президент Республіки постає перед спеціальним судом, який засідає під головуванням голови Ареопагу⁵⁸. До його складу входять дванадцять суддів, яких обирають за допомогою жеребкування з числа різноманітних апеляційних суддів та їх голів. З моменту притягнення до суду Президент утримується від виконання своїх обов'язків.

Щодо третьої процедури, то звинувачення глави держави розглядаються звичайним вищим судом країни, а обвинувачення виносяться лише парламентом. Така система існує у ФРН, де Бундестаг чи Бундесрат, згідно з п. 1 ст. 61 Основного Закону, можуть порушити перед федеральним Конституційним Судом обвинувачення проти Федерального президента.

Третя процедура існує і в країнах Азії. Так, 12 березня 2004 р. Національні Збори Республіки Корея, обвинувативши Президента країни

⁵⁸ Верховного касаційного суду.

Но Му Хена в “...порушенні закону про вибори, корупції серед його помічників та неспроможності оживити економіку, яка знаходиться у стані занепаду” [133], призупинили його президентські повноваження. Однак 14 травня 2004 р. члени Конституційного Суду Республіки Корея вирішили, що “...рішення парламенту про усунення від влади Президента країни було неправомочним і повноваження Но Му Хена повинні бути відновленими” [307].

Саме тому не можна не погодитись з думкою тих, хто вважає, що “...наближеність процедури імпічменту до судового процесу є ознакою правової процедури, що гарантує найбільш об’єктивний розгляд навіть за наявності суттєвих політичних підстав” [152, с. 99].

На відміну від імпічменту, який є варіантом насамперед юридичної відповідальності глави держави, в деяких країнах існує ще такий спосіб дострокового припинення його повноважень як відкликання. За допомогою його президент притягується до політичної відповідальності. Так, законодавство Австрії та Словаччини передбачає відкликання президентів цих країн за допомогою народного голосування.

Ініціатором питання про дострокове усунення з поста Президента Австрійської Республіки, згідно з п. 6 ст. 60¹ Федерального конституційного закону Австрії, виступає нижня палата парламенту – Національна рада, котра більшістю у дві третини голосів депутатів приймає рішення про скликання Федеральних зборів⁵⁹ для оголошення народного голосування про відкликання Президента⁶⁰. Остаточне рішення приймається на референдумі. Якщо в результаті народного голосування пропозиція про усунення Федерального президента з посади буде відхилена, президент вважається переобраним на новий термін, а Національна рада буде розпущена.

У Словаччині вся процедура відкликання Президента також проходить у парламенті. Пропозиція про відкликання вноситься абсолютною більшістю усіх депутатів, а остаточне рішення приймається більшістю у 3/5. Після цього, згідно з п. 1 ст. 106 Конституції Словацької Республіки, голова Національної ради Республіки оголошує народне голосування про відкликання Президента.

На думку відомого російського державознавця Н. Шишкіної, “...приводом для висунення питання про політичну відповідальність Президента може бути його діяльність, яка, з точки зору депутатів, спрямована на усунення демократичного конституційного ладу, на

⁵⁹ Спільного засідання палат.

⁶⁰ Рішення Національної ради є підставою для призупинення виконання Президентом його обов’язків.

обмеження суверенітету або проти територіальної цілісності країни тощо. Слід ще раз наголосити, що дії президента у даному випадку ніяк не пов'язані з порушенням конкретних норм Конституції або інших законів” [381].

Іншим, не менш важливим чинником, який впливає на конституційно-правовий статус глави держави і стосується форми правління, є організаційний статус самого глави держави.

Зокрема, в умовах монархії саме в рамках організаційного статусу можна виділити чотири основні способи монархічного правління: династичний, виборний, представницький та теократичний [317, с. 49–50].

При цьому більшість монархій світу є династичними, тобто монарх успадковує владу в рамках певної династії за кровним спорідненням. У свою чергу система спадкування також має два різновиди. Перший різновид передбачає визначення спадкоємця. У такому разі передбачається три загальновідомі системи престолонаслідування: салічна, кастильська та скандинавська. Щодо австрійської системи престолонаслідування, то, на нашу думку, вона є лише специфічним різновидом кастильської системи.

Проте поділ усіх систем спадкування трону на кастильські, салічні та скандинавські не вичерпує усі класифікації систем престолонаслідування, на що свого часу звертали увагу Ю. Коломієць [114, с. 64] та В. Чиркін [363, с. 270]. Вони виділили ще такі системи престолонаслідування як мусульманська і племінна. При *мусульманській* системі спадкування трон успадковує по суті не визначена особа, а “шляхетна” правляча сім'я (частина династії), котра сама вирішує, хто саме з найближчих родичів покійного короля (не обов'язково син) сяде на звільнений трон (Катар, Кувейт, Саудівська Аравія та ін.). *Племінна* система розглядає короля як головного вождя племені, а його спадкоємця визначає племінна рада, що складається із численних синів покійного і очолюється як особою чоловічої, так і жіночої статі. Зокрема, в Свазіленді на чолі племінної ради стоїть королева-мати, що свідчить про залишки там елементів матриархату.

Утім виділення, поряд із салічною, кастильською та скандинавською, мусульманської та племінної системи спадкування трону є не зовсім коректним, адже Ю. Коломієць, звертаючись до мусульманської системи, наводить приклади не дуже вдало. Так, у Катарі, згідно із ст. 9 Конституції 2005 р., законного спадкоємця призначає сам емір (а не “шляхетна” правляча сім'я) з числа членів правлячої династії чоловічої статі. Це ж передбачається і Конституцією Кувейту 1962 р., де ч. 3 ст. 4 дозволяє еміру призначати законного спадкоємця. Щодо Саудівської Аравії, то “шляхетна” правляча сім'я дійсно свого часу впливала на спадкування трону. Так, у березні 1958 р. група принців (Саудидів) на

чолі з Фахдом ібн Абу ал-Азізом передала королю Сауду IV ультиматум, вимагаючи передати всю повноту влади його молодшому брату Фейсалу. Спроба не вдалася, але останнього 31 березня 1958 р. було призначено прем'єр-міністром. Вдруге така спроба була здійснена у березні 1964 р., коли 68 принців знову зажадали від короля передачі влади Фейсалу. Сауд був змушений підкоритися і 4 листопада зрікся трону. Королем став Фейсал II. Після його вбивства у 1975 р. королем став Халід II, а з 1982 р. – Фахд I. Саме цей король прийняв Основний нізам про владу, п. с ст. 5 якого закріпив положення про те, що прямого спадкоємця вибирає сам король. Це положення фактично нівелювало на конституційному рівні роль “шляхетної” правлячої сім'ї. Якщо ж такий вплив залишився, то це існує виключно на рівні звичаїв.

В окремих конституціях названих держав існує інститут правлячої родини. Зокрема ст. 14 Конституції Катару передбачає формування еміром “Правлячої сімейної ради” з числа членів правлячої династії. Проте повноваження зазначеної ради обмежується лише визнанням того факту, що трон еміра є вакантним у випадку його смерті або недієздатності. Призначити спадкоємця або оголосити спадкоємця еміром рада не має права (ст. 15 Конституції Катару).

Єдина країна, що на конституційному рівні регулює можливість правлячої родини впливати на інститут спадкоємця, є Оман. Основний Закон Султанату Оман у ст. 6 передбачив, що протягом трьох днів, коли трон Султана стає вакантним, Правляча сімейна рада повинна визначити того, кому буде належати трон.

Виділивши зазначені системи спадкування трону, вчені привернули нашу увагу до іншого виміру престолонаслідування: розглянути питання не з точки зору того, *хто визнається спадкоємцем*, а з точки зору того, *хто (або що) визначає спадкоємця*.

У даному випадку також можна говорити про три системи престолонаслідування. У вищезазначених мусульманських країнах (Саудівська Аравія, Катар, Кувейт) спадкоємця відповідно до основних законів хоча б формально призначає владарюючий монарх – король чи емір. Відомий білоруський конституціоналіст М. Чудаков визначив таку систему престолонаслідування *петровською*⁶¹ [365, с. 408]. У тому випадку, коли для призначення спадкоємця створюється спеціальний орган (як в Омані), таку систему престолонаслідування можна назвати *органічною*.

Окрім Оману, така система діє в Камбоджі та деяких інших країнах. Зокрема, в Королівстві Камбоджа відповідно до ст. 13 Конституції

⁶¹ На честь російського імператора Петра I, який першим вирішив самостійно призначати своїх спадкоємців.

новий король обирається Королівською тронною радою у складі голови Національних Зборів, голови Сенату, їх заступників, Прем'єр-міністра та гатріархів буддійських общин Моханікай та Дхаммают не пізніше семи днів після смерті попереднього короля.

І, нарешті, у тому випадку, коли порядок визначення спадкоємця регламентується на рівні спеціального закону⁶², а не віддається на волю правлячих монархів або спеціальних органів, таку систему престолонаслідування умовно можна визначити як *сетлементову*⁶³. Так, у Князівстві Монако ст. 10 Конституції передбачає: “Спадкування трону, звільненого унаслідок смерті або зречення, відбувається прямою та законною низхідною лінією нащадків правлячого князя у порядку первородства, з пріоритетом за чоловічою низхідною лінією того ж рівня споріднення” [124, с. 591].

Друге місце⁶⁴ займають так звані представницькі монархії, де глава держави діє через своїх представників. Зокрема, така система існує в діархії Принципату Андорра та в умовах “формальних монархій” так званих “британських домініонів” (Австралійський Союз, Антигуа і Барбуда, Співдружність Багамських Островів, Барбадос, Беліз, Гренада, Канада, Нова Зеландія, Незалежна Держава Папуа – Нова Гвінея, Сент-Вінсент і Гренадини, Федерація Сент-Кітс (Сент-Кристоферс) і Невіс, Сент-Лусія, Соломонові острови, Тувалу та Ямайка). Так, в Андоррі ч. 2 ст. 43 Конституції передбачає, що співправителями є “...особисто та виключно Єпископ Урхельський та Президент Французької Республіки” [124, с. 234], кожен з яких “...приносить присягу” [124, с. 235]. І якщо єпископ Урхельський як церковний ієрарх призначається вищими ієрархами Римсько-католицької церкви, то Президент Французької Республіки обирається громадянами Франції. Самі ж піддані Принципату Андорра не мають ніякого відношення до формування глави їхньої держави. Після того, як було призначено єпископа Урхельського та обрано Президента Франції, вони, згідно зі ст. 48 Конституції, призначають своїх представників в Андорру, діяльність яких полягає у інформуванні співправителів про стан справ у державі. Саме тому Принципат Андорра може вважатися представницькою монархією.

Щодо виборних монархій, то на сьогодні такими є Малайзія та Об'єднані Арабські Емірати. В умовах виборної монархії глава держави обирається з числа монархів. Так, в умовах Малайзії Верховний

⁶² Маються на увазі як відповідні положення Конституції, так і спеціальний Закон про престолонаслідування.

⁶³ Act of Settlement – Закон про престолонаслідування в Англії 1701 р.

⁶⁴ Мається на увазі за кількістю країн.

правитель Федерації (Янг ді-Пертуан Агонг) відповідно до ч. 3 ст. 32 Конституції обирається Радою Правителів на п'ятирічний термін.

На відміну від Малайзії, в Об'єднаних Арабських Еміратах функції глави держави одночасно здійснюються Вищою Радою Федерації та головою Федерації (раїсом). Останній, згідно зі ст. 51 і 52 Конституції ОАЕ, обирається Вищою Радою семи правителів з числа своїх членів строком на п'ять років.

Ілюстрацією цього можуть бути події, що розпочалися 2 листопада 2007 р., коли на 87-му році життя помер перший раїс і творець ОАЕ шейх Зеїд Бен Султан Аль Нахайян. Його обов'язки наслідував емір Дубай Мактум аль-Мактум. А 3 листопада новим раїсом ОАЕ було обрано сина Зеїд Бен Султана шейха Халіфу Бен Зеїд Аль Нахайяна.

На сьогодні єдиною теократичною монархією є Ватикан. Глава цієї держави – Папа обирається Священною колегією, куди входять кардинали римсько-католицької церкви. Цей порядок був затверджений ще Латеранським церковним собором 1059 р. Зокрема ст. 3 Декрету про папські вибори передбачає: “Щоб по смерті першосвященника римської вселенської церкви кардинали-єпископи перш за все, зібравшись разом, ретельно обмірковували кандидатури і, негайно запросивши кардиналів-кліриків, провели вибори, а інше римське духовенство та миряни виявили б своє схвалення вибору нового Папи” [93, с. 195]. Нинішні жителі Риму сповіщаються про те, що Папу обрано через димові сигнали: як тільки закінчується підрахунок голосів, виборчі бюлетені кидаються у стару піч. Від бюлетенів, що горять, йде білий дим і це означає, що нового Папу обрано. Якщо ж кардинали не дійшли згоди, то, окрім бюлетенів, у полум'я кидають тирсу, що змішана з каніфоллю, і тоді дим стає чорним. Це означає, що вибори ще будуть тривати.

Незважаючи на виборний характер влади Папи, він однозначно є монархом, хоча й таким, що має свою специфіку. Вона полягає у тому, що глава Ватикану є представником династії не кровної, а духовної: династії святого престолу, заснованої апостолом Петром. І. Юркович про династичний характер влади Папи писав, що саме в останньому “зосереджено служіння, яке особливим чином довірене Господом Петру, першому з апостолів, і підлягає передачі його спадкоємцям” [282].

Таким чином, сьогодні існує чотири способи монархічного правління: династичний (монарх успадковує владу в порядку кровного споріднення в рамках відповідної династії від попередників), представницький (монарх є номінальним главою держави, що здійснює свої повноваження через свого представника – реального главу держави), виборний (глава держави обирається з числа монархів) та теократичний (глава держави є духовною особою та обирається за релігійними канонами).

На відміну від монархії, для республіканської форми правління важливими є не лише організація та проведення виборів, а й строки повноважень, надані главам держави. Цілком слушно зазначав американський політолог Річард Броуді: “Час міцно пов’язаний із президентською репутацією серед громадськості” [395, р. 83].

Щодо виборів глави держави, то в умовах республіканського правління існує лише три способи їхнього проведення: прямий, непрямий та внутрішньо-парламентський. Зокрема, прямий спосіб виборів глави держави передбачається конституціями президентських та змішаних республік. Як приклад можна назвати Україну, де, згідно з Конституцією (ч. I ст. 103) та Закону “Про вибори Президента України” (ч. I ст. 1), Президент обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Аналогічною є ситуація і в інших змішаних (Франція, Росія, Білорусь, Австрія, Ірландія, Ісландія, Венесуела та ін.) та президентських (Бразилія, Аргентина, Індонезія, Туркменістан та ін.) республіках.

Так, Федеральним президентом Австрії може бути обрана особа, яка має право брати участь у виборах до Національної ради і досягла до 1 січня року виборів 35 років. Права бути обраними позбавлені члени імператорських сімей або тих, які коли-небудь належали до них.

Конституція Австрії не визначає, яким чином повинні висуватися кандидати на посаду президента республіки. Якщо ж на виборах балотується тільки один кандидат, то вибори повинні бути проведені у формі голосування “за” чи “проти”.

Обраною вважається особа, що отримала більше половини від всіх визнаних дійсними голосів. Якщо ж більшість голосів не зібрана, то проводиться другий тур виборів. У цьому турі вважаються дійсними тільки ті голоси, які подані за одного з двох кандидатів, який отримав у першому турі виборів найбільшу кількість голосів. Однак кожна з двох груп виборців, яка висувала цих кандидатів, у другому турі виборів може назвати іншу особу замість раніше висунутого нею кандидата.

Строк повноважень Федерального президента становить шість років. Повторне обрання на строк, який безпосередньо настає за попереднім, допускається тільки один раз.

Прямим голосування народу обирається й Президент Ірландії. Зокрема ним може бути обраний будь-який громадянин, що досягнув 35 років. Причому особа, яка обіймає чи обіймала посаду Президента, може претендувати на обрання на цю посаду тільки один раз. Кожен кандидат для обрання, крім колишнього чи того, що залишив посаду

Президента, повинен бути висунутий не менше ніж 20 особами, кожна з яких у даний час є членом однієї з палат парламенту, або радами не менш ніж чотирьох адміністративних графств, встановлених законом. Колишній чи Президент, який залишає посаду, може стати кандидатом шляхом самовисування. Якщо на посаду Президента висунутий лише один кандидат, голосування для його обрання не проводиться. Строк повноважень Президента Ірландії – 7 років. Однак Конституція передбачає можливість і для дострокового припинення повноважень Президента у разі його смерті, добровільної відставки, усунення з посади, неможливості виконувати обов'язки у зв'язку з хворобою (ст. 12 Конституції).

В Ісландії, Конституція якої визначає її як республіку з парламентарною формою правління (ст. 1), Президент також обирається народом (ст. 3). Це дозволяє нам стверджувати про змішаний характер системи республіканського правління в цій країні. Зокрема він обирається прямим таємним голосуванням осіб, які мають право брати участь у виборах до парламенту. Кандидатура особи, яка висувається на посаду Президента, повинна бути офіційно запропонована не менш ніж 1500 і не більше ніж 3000 виборців. Якщо кандидатів декілька, законно обраним є той, хто одержав більшу кількість голосів. Якщо ж балотується лише один кандидат, він вважається законно обраним без голосування. Президент обирається строком на чотири роки (ст. 5, 6 Конституції) [124, с. 17].

Щодо президентських республік, то більшість з них також передбачають загальні та прямі вибори президента. Так, в латиноамериканських державах президент республіки обирається шляхом прямого голосування. Більшість з латиноамериканських країн додержуються мажоритарної системи абсолютної більшості. Це означає, що для перемоги необхідно одержати більше половини відданих на виборах і визнаних дійсними голосів. Якщо жоден з кандидатів не набрав достатньої кількості голосів, то передбачається проведення другого туру голосування, в якому беруть участь два кандидати, що одержали відносну більшість голосів. У другому турі голосування переможцем оголошується кандидат, який одержав більше голосів, ніж його суперник, тобто діє мажоритарна система відносної більшості. Водночас окремі латиноамериканські країни, враховуючи складність організації і дорожнечу, не оголошують другого туру голосування. Вони використовують систему остаточних виборів президента національним конгресом. Разом з президентом республіки за тією ж самою формою, із застосуванням тієї ж виборчої системи обирається і віце-президент республіки. Посада віце-президента існує в Домініканській Республіці, Нікарагуа, Сальвадорі, Гватемалі, Аргентині, Болівії, Еквадорі, Уругваї і в деяких інших країнах.

Наприклад, у Бразилії одночасно з главою держави обирається і віце-президент. Його кандидатура реєструється разом з кандидатурою президента, і балотуються вони в парі (§ 1 ст. 77 Конституції).

На відміну від латиноамериканських республік, президентська республіка в США через історичні та політико-правові причини опирається на непрямі вибори Президента, тобто його обирають в декілька етапів. Під час першого етапу шляхом загальних виборів обирають електорів (виборщиків). На другому етапі електори висловлюють свою компетентну думку на користь того чи іншого кандидата. За такої процедури легітимації президентської влади думку виборців ніби враховано опосередкованим способом, хоча обрання того чи іншого електора вже визначає, якому з кандидатів буде віддано перевагу.

Ця модель дещо ускладнює процедуру обрання, але наявність додаткових труднощів убезпечує президентство від випадкового емоційного вибору. Остаточне рішення залежить від компетентних електорів, а їхній професіоналізм і висока громадянська відповідальність можуть стати надійною перепоною на шляху випадковостей і спрощення.

Інститут виборщиків виник внаслідок того, що першочерговим завданням для батьків-засновників було забезпечення легітимності президентської влади в США. Необхідно було забезпечити прийняття громадськістю цього інституту, його глави, його повноважень і встановити впорядковану передачу влади від одного президента до іншого. Колегія виборщиків була створена для того, щоб звести до мінімуму можливість майбутніх президентів довічно обіймати свою посаду шляхом підкупу, інтриг або насильства. Тим самим була створена не просто одноосібна, але й сильна президентська влада, незалежна від парламенту. Це стало можливим тому, що обговорення конституційних положень відбувалося під головуванням Дж. Вашингтона, якого більшість американців бачили першим президентом і були готові покладатися на його судження й точку зору.

Зрозуміло, що у США були і супротивники запровадження інституту президента – республіканці. Їхнім лідером виступав майбутній третій Президент Томас Джефферсон, відомий своїм прихованим стилем керівництва країною. Саме вони попереджали про націоналізацію політики та про небезпеки централізованої влади, постійної армії і потужної виконавчої влади. Тобто, на думку американського дослідника Джеффері Туліса, виступали проти прийняття конституції. Їхні опоненти – федералісти, навпаки, захищали ті положення, проти яких виступали республіканці [464, р. 134–135]. Універсальною знахідкою для

усіх прихильників республіканської форми правління⁶⁵ стала доктрина поділу влади, за якою законодавча влада передавалася Конгресу США, виконавча – Президенту, а судова – американським судам на чолі із Верховним Судом США.

Відповідно до повноважень, передбачених Конституцією, Конгрес США визначає єдиний для всіх штатів день виборів Президента і віце-президента країни – перший вівторок після першого понеділка листопада кожного високосного року, тобто з періодичністю в чотири роки.

Президентом США може бути обраний громадянин Сполучених Штатів, який народився в цій країні, прожив у ній не менше 14 років і досяг на момент обрання 35-річного віку. Такі ж вимоги висуваються й до особи, яка обирається на пост віце-президента США. Конституція США не передбачає вищої вікової межі для осіб, що обираються на пости Президента і віце-президента.

Процедура висунення кандидатів у Президенти і обрання президента також багато в чому обумовлена двояким характером його влади. Спочатку творці Конституції припускали, що Колегія виборщиків, тобто орган, який формується кожні чотири роки для обрання президента з представників від усіх штатів при домінуванні великих штатів, “висуватиме” п’ять кандидатів, а остаточний вибір буде робити Палата представників. Замість цього до початку 1800-х років політичні партії вже могли набирати більшість голосів в Колегії виборщиків для своїх кандидатів, тим самим створивши нинішню систему домінування партій. До 1830-х років законодавчі органи штатів поступилися повноваженнями з обрання виборщиків народу штату, поставивши головування за Президентом на народну основу.

Існуюча система висунення кандидатів від великих партій передбачає організацію попередніх змагань у кожному штаті⁶⁶ для обрання делегатів на національний партійний з’їзд, який в свою чергу обирає кандидата від партії. Кандидати, які перемогли, демонструють особисті можливості в організації збирання коштів, радіо- і телевізійних передач для ведення передвиборчої агітації, у створенні іміджу з використанням засобів масової інформації під час залучення на свій бік масового виборця. Необхідність мобілізації коштів і організації кампанії в засобах масової інформації звужує їх коло до невеликої групи професійних політиків, які здебільшого є губернаторами штату, сенаторами чи віце-президентами.

У день виборів американські виборці голосують не за президента і віце-президента, а за членів Колегії виборщиків. Кандидати у члени

⁶⁵ Як федералістів, так і їхніх супротивників.

⁶⁶ Відомих як праймеріз – первинні або попередні вибори.

Колегії виборщиків висуваються єдиним списком комітетами політичних партій кожного з 50 штатів і округу Колумбія до дня президентських виборів. Комітет кожної з партій, що беруть участь у виборах, може висунути в своєму штаті таку кількість виборщиків, яка дорівнює числу сенаторів і членів Палати представників Конгресу США від цього штату. Відповідно до XXIII поправки до Конституції (1961 р.) федеральний округ Колумбія, який не має своїх представників у жодній з палат Конгресу, має право обрати трьох виборщиків. Таким чином, загальна кількість членів Колегії виборщиків складає 538 осіб. На відміну від делегатів партійних з'їздів члени Колегії виборщиків не обираються з числа членів Конгресу США чи осіб, які перебувають на державній службі.

Для того, щоб Президент і віце-президент США вважались офіційно обраними, необхідна більшість голосів виборщиків. В іншому випадку вступає в силу передбачена XII поправкою до Конституції США (1804 р.) процедура, відповідно до якої вирішення питання про майбутнього Президента США передається до Палати представників, яка обирає Президента з трьох кандидатів, які отримали найбільшу кількість голосів виборців. При цьому Президентом обирається той з трьох кандидатів, який одержить просту більшість голосів членів палати представників, де кожен штат матиме в цьому випадку лише один голос, тобто для перемоги кандидату достатньо буде одержати 26 з 50 голосів. Після вирішення питання про обрання Президента США Палата представників вирішує аналогічним чином і питання про віце-президента.

Результати голосування Колегії виборщиків оголошуються на початку січня року, наступного за роком виборів, на спільному засіданні обох палат конгресу США. Офіційно обраними нові Президент і віце-президент вважаються після формального оголошення результатів голосування в колегії виборщиків на спільному засіданні обох палат Конгресу США.

Відлік строку перебування президента на посаді починається 20 січня року, наступного за роком виборів. Згідно з XXII поправкою до Конституції (1951 р.), Президент не може бути обраний більш ніж на два чотирирічних строки. Якщо новий Президент заступає на посаду до закінчення президентського строку свого попередника в результаті відставки або смерті останнього, то строк, що залишився, вважається за повний чотирирічний, якщо він перевищує два роки. В цьому випадку новий Президент може бути обраний знову тільки на один чотирирічний строк.

Президентські вибори 2000 р., під час яких Джордж Буш-молодший переміг Альберта Гора за кількістю голосів, поданих членами колегії

виборщиків, незважаючи на те, що Гор набрав більш ніж на півмільйона більше голосів виборців, викликали безліч спорів відносно того, чи є сьогодні Колегія виборщиків адекватним механізмом виборів.

Проблема використання системи Колегії виборщиків полягає в імовірності того, що жоден з кандидатів не отримає більшості голосів виборщиків. У цьому випадку, як уже зазначалось, голосування щодо обрання Президента передається до Палати представників⁶⁷. Таке голосування проводилось у 1800 і 1824 р. і ледве не відбулось у 1876 р. Також існує імовірність того, що кандидат, який набрав більшість голосів виборців, програє за кількістю голосів виборщиків: це сталося в 1876, 1888 і в 2000 р.

Деякими вченими і політичними діячами США висловлюються пропозиції про зміну і навіть скасування інституту Колегії виборщиків [338, с. 328]. Крім того, цей інститут викликає нарікання через те, що партія, чий список одержав найбільшу кількість голосів, забирає всіх виборщиків від даного штату, що призводить до різкої диспропорції між числом виборців, які голосували за списки виборщиків, і числом виборщиків, які голосували за кандидатів у президенти. Так, з 13 президентів другої половини ХІХ ст. 7 було обрано меншістю виборців, але більшістю виборщиків завдяки вмілому розподілу останніх по округах [74, с. 74].

Однак усі спроби замінити непрямі вибори успіху не мали. Остання за часом ініціатива була в 1979 р., коли сенатор Б. Бейх подав поправку до Конституції США, яку підтримав Президент Дж. Картер. Але Сенат її не прийняв. Свою роль відіграли традиції і небажання змінювати в цілому налагоджений механізм проведення виборів. Навіть уже згадувана нами конфліктна ситуація на президентських виборах 2000 р. не вплинула на виборчу систему Сполучених Штатів.

На відміну від президентських та змішаних республік, у абсолютній більшості парламентських та соціалістичних республік президент обирається шляхом багатоступневих (найчастіше двоступневих) виборів. При цьому парламентські республіки тяжіють до представницьких органів, сформованих на пропорційній основі, яка пояснюється необхідністю формування партій, їхнім зміцненням, більш чітким формулюванням цілей партійних програм, а також політичною згуртованістю виборців. Проте супротивники пропорційної системи наголошують на тому, що пропорційне представництво не обов'язково призводить до політичної рівності [396, р. 232], а найширше партійне

⁶⁷ При цьому штати мають по одному голосу, який вони віддають через своїх конгресменів.

представництво зумовлює збільшення кількості конфліктів у парламенті та зниження ефективності законотворчої діяльності.

Щодо організації виборів, то й тут воля виборців при багатоступеневих виборах опосередковується в основному загальнонаціональною представницькою установою – парламентом. У цій системі обрання президента можна виділити три варіанти.

Перший варіант. Президент обирається парламентом, у голосуванні беруть участь тільки депутати, ніхто інший до цієї процедури не допускається. Такий порядок обрання президента існує, наприклад, в Греції, Латвії та деяких інших країнах. Відповідно до ст. 32 Конституції Греції обрання парламентом Президента Республіки здійснюється шляхом відкритого голосування на спеціальному засіданні, яке скликається головою парламенту не пізніше ніж за місяць до закінчення строку повноважень діючого Президента. Строк повноважень Президента – п'ять років. Переобрання однієї тієї ж особи на посаду Президента дозволяється лише один раз. Президентом Республіки може бути обраний грецький громадянин, який перебуває в цьому громадянстві не менше п'яти років, має батьком грецького громадянина, досягнув сорокарічного віку і володіє правом обирати.

Президентом Республіки обирається кандидат, який набрав більшість голосів – дві третини голосів від загальної кількості депутатів парламенту. У випадку, якщо ця більшість голосів не буде зібрана, голосування повторюється через п'ять днів. Якщо ж і в другому турі голосування жодному з кандидатів не вдається зібрати вказану кількість голосів, голосування повторюється знову через п'ять днів. Президентом Республіки обирається кандидат, який набрав більшість – три п'ятих голосів від загальної кількості депутатів парламенту. У випадку, якщо і в третьому голосуванні згадана кваліфікована більшість голосів не досягнута, парламент у десятиденний строк після цього розпускається і оголошуються вибори нового парламенту.

Обраний на нових виборах парламент, зібравшись терміново, відкритим голосуванням обирає президента більшістю в три п'ятих голосів від загальної кількості депутатів парламенту. Якщо згадана більшість не буде досягнута, голосування повторюється через п'ять днів, і Президентом Республіки обирається кандидат, який набрав абсолютну більшість голосів від загальної кількості депутатів парламенту. Якщо ж і цієї більшості не досягнуто, голосування повторюється ще раз через п'ять днів, і з двох кандидатів, які набрали найбільшу кількість голосів, обраним Президентом вважається той, хто набере відносно більшість голосів.

Новообраний Президент Республіки приступає до виконання своїх обов'язків наступного дня після закінчення строку повноважень попереднього Президента, що залишає свій пост, а у всіх інших випадках – наступного дня після свого обрання.

Президент Туреччини, згідно з ч. I ст. 101 Конституції, обирається Великими Національними Зборами строком на сім років з числа своїх членів, яким виповнилось 40 років і які мають вищу освіту, або з числа турецьких громадян, що відповідають цим вимогам, а також вимогам, що пред'являються до депутатів [125, с. 253]. Це означає, що не можуть бути обраними Президентом Турецької Республіки такі особи: особи, позбавлені правоздатності, які не відбули обов'язкову військову службу, не мають права перебувати на державній службі, засуджені до тривалого тюремного ув'язнення за скоєння тяжких злочинів, а також до тюремного ув'язнення загальним терміном на 1 рік і більше, за винятком осіб, що скоїли злочин через необережність; особи, засуджені за такі ганебні злочини, як розтрата, корупція, хабарництво, крадіжка, шахрайство, підробка документів, зловживання довірою, злісне банкрутство, а також за контрабанду, злочинний зговір у підкупі посадової особи, злочини, пов'язані з розголошенням державної таємниці, участь в ідеологічних та анархістських виступах чи підбурюванні і підтримці таких дій. Причому такі особи не можуть бути обрані Президентом, якщо навіть вони були амністовані (ст. 76 Конституції Туреччини).

Кандидатуру на пост Президента Турецької Республіки, що не є членом Великих Національних Зборів, може запропонувати у письмовій формі не менше ніж одна п'ята частина депутатів Зборів.

Одна й та ж особа не може двічі обиратись Президентом Туреччини, при цьому зв'язки особи, обраної Президентом, з її політичною партією, якщо такі є, перериваються, а членство у Великих Національних Зборах припиняється (ч. II-IV ст. 101 Конституції).

Відповідно до ст. 102 Конституції Президент обирається двома третинами голосів від загальної кількості членів Великих Національних Зборів шляхом таємного голосування.

Вибори Президента розпочинаються за 30 днів до закінчення строку його повноважень або через 10 днів після того, як пост Президента став вакантним, і завершуються протягом 30 днів від початку виборів. Кандидати повинні бути зареєстровані в Президії Зборів протягом перших 10 днів цього строку, а протягом 20 наступних днів вибори повинні бути закінчені.

Якщо в ході двох перших турів голосування, що проводяться з інтервалом як мінімум три дні, не вдається одержати більшість голосів у дві третини від загальної кількості депутатів, проводиться третій

тур голосування. Обраним на пост Президента вважається кандидат, який одержав у третьому турі голосування абсолютну більшість голосів від загальної кількості депутатів. Якщо ж і в третьому турі жоден з кандидатів не одержить більшості голосів від загальної кількості депутатів, негайно проводяться нові вибори до Великих Національних Зборів.

Президент Республіки Албанії обирається на п'ять років Народними Зборами без обговорення таємним голосуванням більшістю не менше двох третин голосів від загальної кількості депутатів. Якщо при першому голосуванні необхідна кількість голосів не отримана, проводиться повторне голосування, при якому Президент Республіки обирається абсолютною більшістю голосів від загальної кількості депутатів. Пропозиція щодо кандидатури Президента вноситься групою депутатів кількістю не менше 20 осіб. При цьому депутат не може брати участь більш ніж в одній групі депутатів, яка вносить пропозицію щодо кандидатури Президента. За наявності більше двох кандидатів на посаду Президента Республіки в повторному голосуванні беруть участь два кандидати, які отримали під час першого голосування найбільшу кількість голосів. Обраним вважається кандидат, який набрав абсолютну більшість голосів від загальної кількості депутатів. Президентом Республіки може бути обраний громадянин Албанії, який досягнув 40 років і відповідає вимогам, що висувуються до депутатів парламенту. Одна й та ж особа не може бути обрана Президентом Республіки більше двох разів підряд. Якщо Президент Республіки обраний з числа депутатів, він складає з себе повноваження депутата. Конституція наголошує, що функція Президента несумісна з будь-якою іншою функцією, за винятком функції голови партії (ст. 86–89) [123, с. 197–198].

Президентом Республіки Молдова може бути обраний громадянин, який має право обирати, досягнув 40-річного віку, проживає постійно на території Республіки не менше 10 років і володіє державною мовою. Він обирається таємним голосуванням. Обраним вважається кандидат, який отримав три п'ятих голосів обраних депутатів. Якщо жоден з кандидатів не набрав необхідної кількості голосів, проводиться другий тур голосування щодо перших двох кандидатів, встановлених у порядку убавання кількості голосів, отриманих у першому турі. Якщо і в другому турі голосування жоден з кандидатів не набрав необхідної кількості голосів, проводяться повторні вибори. Але якщо і після повторних виборів Президента не було обрано, діючий Президент розпускає Парламент і призначає дату виборів нового Парламенту. Процедура обрання Президента Республіки Молдова встановлюється

органічним законом (ст. 78 Конституції в редакції Закону “Про внесення змін і доповнень до Конституції Республіки Молдова” від 27 липня 2000 р.) [124, с. 577–578].

Результати виборів Президента Республіки Молдова визнаються дійсними Конституційним судом, а кандидат, обрання якого визнано дійсним, не пізніше ніж в 45-денний строк після виборів складає присягу перед Парламентом і Конституційним Судом (ст. 79 Конституції) [198, с. 328].

Президент Республіки Молдова обирається на чотирирічний строк і вступає на посаду з моменту складання присяги. Глава держави виконує свої повноваження до складання присяги новообраним Президентом. Строк повноважень Президента може бути продовжений органічним законом у випадку війни чи катастрофи, однак одна й та ж особа не може займати посаду Президента Республіки Молдова більше двох строків підряд (ст. 80 Конституції в редакції Закону “Про внесення змін і доповнень до Конституції Республіки Молдова” від 27 липня 2000 р.).

У випадку вчинення діянь, які порушують положення Конституції, Президент Республіки Молдова може бути відсторонений від посади Парламентом двома третинами голосів обраних депутатів. Пропозиція про відсторонення від посади може бути висунута не менше ніж однією третиною депутатів і повинна бути негайно доведена до відома Президента. Президент може надати Парламенту та Конституційному суду пояснення щодо висунутих проти нього звинувачень (ст. 89 Конституції в редакції Закону “Про внесення змін і доповнень до Конституції Республіки Молдова” від 27 липня 2000 р.).

Посада Президента Республіки Молдова стає вакантною у разі закінчення строку повноважень, відставки, відсторонення від посади, остаточної неможливості виконувати свої обов'язки або смерті. Заява про відставку Президента Республіки Молдова подається до Парламенту, який висловлює своє ставлення до цього. Неможливість виконання главою держави своїх обов'язків протягом більше ніж 60 днів підтверджується Конституційним Судом у 30-денний строк після надходження звернення. У двомісячний строк після того, як посада Президента Республіки Молдова стає вакантною, відповідно до закону проводяться вибори нового Президента (ст. 90 Конституції).

Конституція Угорщини не висуває особливих вимог до кандидата в Президенти. Ним може бути будь-який громадянин, який користується виборчим правом і якому на день виборів виповнилося тридцять п'ять років. Переобиратися на своїй посаді Президент може лише один раз.

Виборам Президента Республіки передуює висування кандидатури. Для такого висування необхідна письмова рекомендація не менше

50 депутатів Державних Зборів. До призначення виборів кандидатура повинна бути подана голові Державних Зборів. Кожен депутат Державних Зборів має право запропонувати тільки одного кандидата. Якщо депутат Державних Зборів висуває більше однієї кандидатури, всі пропозиції, зроблені депутатом Державних Зборів, не будуть мати юридичної сили (ч. 1 § 29/В).

Державні Збори обирають Президента Республіки таємним голосуванням. При необхідності голосування може бути багаторазовим. Кандидат, який отримав більшість – дві третини голосів депутатів Державних Зборів під час першого голосування, обирається Президентом Республіки.

Якщо після першого голосування жоден з кандидатів не отримав вказаної більшості голосів, проводиться повторне висування кандидатів і відповідно голосування. Для обрання кандидата при повторному голосуванні також необхідна більшість у дві третини голосів депутатів Державних Зборів.

Якщо жоден з кандидатів не одержав необхідної більшості голосів під час повторного голосування, проводиться третє голосування. У цьому випадку для голосування висуваються дві кандидатури, які отримали найбільшу кількість голосів. Кандидат, який отримав на виборах більшість голосів, незалежно від їх кількості при третьому голосуванні, обирається Президентом Республіки. Причому процедура голосування повинна завершитися протягом не більше трьох днів, які послідовно йдуть один за одним.

Посада Президента Республіки несумісна з іншими державними, громадськими чи політичними посадами або повноваженнями. Президент Республіки не може займатись діяльністю, що приносить дохід, і не має права приймати винагороду за іншу діяльність, крім тієї, яка захищена авторським правом (ч. 1 § 30).

Процедура обрання Президента Естонії має також певні особливості. Звернемо увагу спочатку на ті критерії, які Конституція встановлює для кандидатів на посаду Президента. Тільки громадянин Естонії за народженням після досягнення 40-річного віку може балотуватися на посаду Президента. Право висування кандидата на посаду Президента Республіки має не менш ніж одна п'ята складу Державних Зборів.

Вибори Президента проводяться членами парламенту таємним голосуванням. Кожний член Державних Зборів має один голос. Обраним вважається кандидат, за якого проголосувала більшість, тобто дві третини складу Державних Зборів.

Якщо жоден з кандидатів не набрав необхідної більшості, на наступний день проводиться другий тур. Особливістю цієї процедури можна назвати обов'язкове нове висування кандидатів. Якщо другий тур не визначить переможця, того ж дня між двома кандидатами, які отримали найбільшу кількість голосів, проводиться третій тур.

Якщо ж і третій тур не дав результатів, Конституція передбачає зміну порядку обрання Президента. У виборчу процедуру вводиться новий орган – Колегія виборщиків. Вона скликається головою Державних Зборів у місячний строк після негативного результату виборів у парламенті. До Колегії виборщиків переходить право обрання глави держави.

Колегія виборщиків складається з членів Державних Зборів і представників рад місцевого самоврядування. Кожна рада місцевого самоврядування обирає до Колегії виборщиків не менше одного представника, який має естонське громадянство.

Державні збори представляють Колегії виборщиків двох кандидатів на президентську посаду, які одержали найбільшу кількість голосів у Державних Зборах. Право висування кандидата на посаду Президента мають також 21 член Колегії виборщиків. Остання обирає Президента більшістю голосів її членів, які брали участь у голосуванні. Якщо в першому турі жоден з кандидатів не буде обраним, того ж дня між двома кандидатами, які отримали найбільшу кількість голосів, проводиться другий тур голосування (ст. 79 Конституції Естонії).

Слід зазначити, що вищезазначений механізм формування Колегії виборщиків став об'єктом пильної уваги представників парламентських фракцій та інших політичних сил на місцевих виборах. Адже перемога тієї чи іншої політичної партії при формуванні ради місцевого самоврядування може бути запорукою представництва її інтересів на президентських виборах.

В Ізраїлі, де немає писаної конституції, питання виборів Президента врегульовані Основним законом про Президента Держави від 16 червня 1964 р. Згідно із ст. 7 зазначеного Закону вибори Президента держави повинні здійснюватись таємним голосуванням на засіданні Кнесету, який збирається задля виборів.

У країнах, що сповідують принципи демократичного централізму (СРВ, ЛНДР), вибори Президента здійснюються вищими законодавчими органами народного представництва. Так, ч. I ст. 102 Конституції Соціалістичної Республіки В'єтнам передбачає, що Президента країни повинні обирати Національні Збори з числа своїх членів [416]. Ст. 54 Конституції Лаоської Народно-Демократичної Республіки закріплює положення, згідно з яким Президента держави обирають

Національні Збори двома третинами голосів усіх своїх членів, які відвідують пленарні засідання [407].

Аналогічною є ситуація в Народній Республіці Бангладеш, де парламент бере участь у виборах Президента. В ч. 1 ст. 48 Конституції Бангладеш зазначається, що вибори Президента здійснюють парламентарі.

Досить схожа ситуація і в країнах, де передбачається існування колегіального глави держави. Так, нова Конституція Швейцарської Конфедерації формально не визначає інституту глави держави, але, на нашу думку, ним вважається Федеральна рада, що складається із семи членів, обраних на чотири роки Федеральними зборами, тобто об'єднанням Ради кантонів та Національної ради. Уся діяльність у сфері виконавчої влади Федеральної ради зосереджена в семи департаментах⁶⁸. Отже, кожний член Федеральної ради керує окремим департаментом. Таке становище дозволило свого часу С. Котляревському визначити Федеральну раду як таку, "...що більш є подібною до кабінету міністрів" [148, с. 187]. На нашу думку, такий висновок було зроблено внаслідок того, що С. Котляревський владу глави держави ототожнював із виконавчою владою. Саме тому його точка зору може вважатися цілком слушною, хоча й такою, що суперечить нашому світогляду.

Говорячи ж про посадову особу, яка має назву "Президент Конфедерації", слід зазначити, що він є лише одним з семи членів Федеральної ради і, згідно з ч. 2 ст. 176 Конституції, обирається Федеральними зборами на один рік. Конституція вимагає (ч. 3 ст. 176), щоб Президент не обирався на цю посаду два рази поспіль, але ніщо не заважає йому обиратися у майбутньому.

Аналогічною є ситуація і в партократичних (соціалістичних) республіках, які також мають колегіального главу держави (КНР, КНДР, Куба). Зокрема Постійний комітет ВЗНП є постійним органом Всекитайських зборів народних представників (ст. 57 Конституції КНР). Президія ВЗ КНДР, згідно з п. 6 і 8 ст. 91 Конституції, формується Верховними народними зборами [403]. Кубинська Державна рада є органом Національних зборів Республіки Куба (ч. 1 ст. 89 Конституції). Крім того, і Постійний комітет ВЗНП КНР (ст. 67 Конституції), і Президія ВЗ КНДР (ст. 106), і Державна рада Республіки Куба (ст. 89) є вищими органами державної влади лише в період між сесіями вищих органів народного представництва (ВЗНП, ВЗ, Національні Збори Республіки Куба).

⁶⁸ Це, зокрема, впливає із ч. 2 ст. 178 Конституції, котра вказує на те, що кожен департамент очолюється членом Федеральної ради.

Порівнюючи конституційно-правовий статус одноосібних голів КНР, КНДР та Куби, ми стикаємось із тим, що вони всі обираються вищими органами народного представництва. Так, Голова КНР та його заступник обираються Всекитайськими зборами народних представників (п. 4 ст. 62 Конституції КНР), голова Президії ВНР – Верховними народними зборами (п. 6 ст. 91 Конституції КНДР), а голова Державної ради – Національними зборами (п. m ст. 75 Конституції Республіки Куба).

Не менш цікавим є інститут глави держави в Сан-Марино. Його обов'язки, згідно з ч. I ст. 3 Декларації прав громадян та основних принципів державного устрою Сан-Марино від 8 липня 1974 р., колегіально виконують два капітан-регенти [125, с. 100]. При цьому термін “капітан” уживається в його класичному смислі, адже в перекладі з латини “*capitaneus*” означає “воєначальник” [215, с. 250], тобто “командувач, командир”. Термін “регент” вказує на тимчасовий характер повноважень “капітанів”. Фактично це означає, що Сан-Марино є республікою не лише номінально, а й реально, хоча дехто вважає її країною з монархічною формою правління – “князівство без монарха” [322].

Декларація прав громадян та основних принципів державного устрою, яка вважається Конституцією Республіки Сан-Марино, не деталізує порядок формування та компетенцію капітанів-регентів. Проте склалося так, що їх обирає із свого складу Велика генеральна рада⁶⁹ Сан-Марино строком на шість місяців [366, с. 197]: з 1 квітня до 1 жовтня і з 1 жовтня до 1 квітня [55].

Другий варіант. Для обрання Президента створюється виборча колегія, яка складається з депутатів парламенту і представників органів місцевого самоврядування великих адміністративно-територіальних одиниць. Найбільш типовий у цьому відношенні порядок встановлює Конституція Італійської Республіки (ст. 83): “Президент Республіки обирається парламентом на спільному засіданні його членів” [141, с. 145].

У виборах беруть участь по три делегати від кожної області, обрані обласною радою із забезпеченням представництва меншості. Область Валль д’Аоста має лише одного делегата.

Обрання Президента Республіки відбувається таємним голосуванням більшої – двома третинами зборів⁷⁰. Після третього голосування достатньо абсолютної більшості.

⁶⁹ Парламент.

⁷⁰ Терміном “збори” тут позначається виборча колегія, що утворюється на основі обох палат парламенту.

Неважко помітити, що роль делегатів від областей при обранні Президента невелика: парламент навіть без довічних сенаторів нараховує 945 членів, а області направляють всього 58 делегатів. Проте дана обставина позначається на політичному становищі Президента по відношенню до інших державних органів, у тому числі і до парламенту. Президент має більшу політичну вагу, ніж у випадку, якби він обирався тільки членами парламенту.

Водночас в умовах парламентської багатопартійності обрання Президента – результат компромісу політичних партій щодо конкретної кандидатури. Дані обставини впливає на поведінку глави держави, який отримав свій пост відразу від декількох політичних фракцій. Його поведінка відрізняється від тієї, якою вона могла би бути, якби Президент отримав владу шляхом прямого голосування. Але тоді мова йшла б вже не про парламентську систему республіканського правління.

Президентом Італійської Республіки може бути обраний громадянин, який досяг 50-річного віку і користується громадянськими й політичними правами. Посада Президента несумісна ні з якою іншою посадою.

На відміну від президентів багатьох країн, Президент Італійської Республіки обирається на сім років і може неодноразово переобиратися. За 30 днів до закінчення цього строку голова Палати депутатів скликає спільне засідання палат парламенту і делегатів від областей для проведення президентських виборів. Якщо палати розпущені чи до закінчення їх повноважень залишається менше трьох місяців, вибори проводяться протягом 15 днів після скликання нових палат, а повноваження діючого Президента відповідно продовжуються.

Якщо Президент не може здійснювати свої функції, його заміщує голова Сенату. Якщо ж перешкода має постійний характер або Президент помер чи пішов у відставку, голова Палати депутатів призначає вибори нового Президента протягом 15 днів. Цей термін може бути збільшений, якщо палати розпущені або до закінчення їх повноважень залишається менше трьох місяців.

До прийняття своїх функцій Президент на спільному засіданні палат Парламенту складає присягу на вірність республіці, зобов'язуючись дотримуватися Конституції (ст. 91 Конституції Італійської Республіки).

Аналогічною є ситуація в Республіці Вануату, де Президент, згідно з ч. 1 ст. 34 Конституції, обирається колегією виборщиків, що складається з парламентарів та голів рад місцевих управлінь.

Третій варіант. У деяких федеративних державах для обрання Президента також формується особлива колегія, яка складається

з депутатів союзного парламенту і представників суб'єктів федерації. Наприклад, у ФРН Федеральний президент, відповідно до Конституції і Закону про вибори Федерального президента Федеральними зборами 1959 р., обирається Федеральними зборами, які складаються з членів Бундестагу⁷¹ і представників земель, обраних ландтагами на засадах пропорційного представництва. Для обрання Президента необхідна абсолютна більшість голосів членів Федеральних зборів. Якщо в перших двох турах голосування жоден з кандидатів не набере абсолютної більшості, то Президент обирається в наступному турі відносно більшістю голосів (ст. 54 Основного закону Федеративної Республіки Німеччини).

Схожий порядок встановлений в Індії Конституцією 1959 р., згідно з якою Президент обирається особливою виборчою колегією, яка складається з виборних членів обох палат центрального парламенту і виборних членів законодавчих зборів (нижніх палат) штатів. І в ФРН, і в Індії кількість членів виборчої колегії від Союзного парламенту дорівнює кількості членів, які представляють відповідно землі і штати. Під час обрання Президента Індійської Республіки застосовується пропорційна система представництва за допомогою єдиного голосу, що передається. Голосування на таких виборах є таємним

Щоб мати право бути обраним на посаду Президента Індії, особа повинна: а) бути громадянином Індії; б) досягти 35-річного віку; в) мати кваліфікацію для обрання членом Народної палати; г) не займати будь-яку оплачувану посаду в органах уряду Індії чи уряду будь-якого штату, а також місцевих або інших органів, що знаходяться під контролем будь-якого із зазначених урядів. Однак особа, яка є Президентом чи віце-президентом Союзу⁷², чи губернатором штату, чи міністром Союзу або штату, не дискваліфікується для цілей виборів на посаду Президента (ст. 58 Конституції Індійської Республіки).

Президент обіймає свою посаду протягом п'яти років з дня вступу на неї, але може бути переобраний неодноразово і підряд. Термін повноважень Президента може закінчитись і раніше п'яти років у випадку, якщо він: а) відмовиться від своєї посади, надавши власноруч написану заяву на ім'я віце-президента Індії; б) буде відсторонений від посади за порушення Конституції в порядку імпічменту.

Президент не може бути членом будь-якої палати парламенту або палати легіслатури певного штату. Якщо член однієї з палат парламенту або палати легіслатури якого-небудь штату обраний Президентом, він вважається таким, що вибув зі складу членів цієї палати з дня

⁷¹ Нижня палата парламенту.

⁷² Слід нагадати, що Індія є федеративною державою – Союзом.

вступу на посаду Президента. Президент не може посідати будь-яку оплачувану посаду (ст. 59).

У всіх трьох варіантах виборів Президента парламентської республіки глава держави отримує мандат від парламенту, його влада похідна, і він не може протиставляти себе загальнонаціональному представницькому органу. Обраний таким шляхом Президент має номінальні повноваження і не відіграє суттєвої ролі в державному житті країни. Надання делегатам областей в Італії чи делегатам суб'єктів федерації в Індії або ФРН права брати участь у виборах Президента не порушує парламентського характеру цих виборів, адже назване представництво у першому випадку є лише даниною принципу обласної автономії, а в другому – такою ж даниною принципу федералізму.

Аналізуючи існуючі сьогодні системи обрання глав держав в країнах з республіканською формою правління, можна виявити таку закономірність: чим більше парламент відсторонений від обрання президента, тим більше роль президента у здійсненні державного керівництва суспільством. У парламентських республіках, де президент обирається загальнонаціональною представницькою установою (Італія, Індія, ФРН), його роль у здійсненні практичної політики суто номінальна. У звичайних умовах він діє тільки із санкції уряду.

Аналогічною є ситуація в Ісламській Республіці Пакистан, де, поряд з парламентарями, згідно з ч. 3 ст. 41 Конституції Пакистану, Президента обирають члени Провінційних зборів [473].

Окрім загальновизнаних, існують унікальні системи прямих виборів. Так, у Федерації Коморських Островів вибори Президента чергуються між островами. Зокрема ст. 13 Основного Закону закріплює порядок, при якому Президентом стає громадянин Федерації відповідно до черговості островів, який отримає більше половини голосів виборців. Термін президентських повноважень – чотири роки [428]. Фактично це означає, що спочатку президентом на чотири роки стає житель острова Нгазиджа, потім – острова Мвалі, далі – острова Ндзуані і т.д., аж поки президентом знову не стане житель острова Нгазиджа.

Досить цікавою є ситуація в Сирії та Єгипті. Так, ст. 84 Конституції Сирійської Арабської Республіки закріплює положення про те, що за пропозицією регіонального відділення Партії Арабського Соціалістичного Відродження, Народні збори пропонують на загальнонаціональний референдум кандидатуру на посаду Президента. Обраною вважається особа, яка отримала абсолютну більшість голосів виборців. Якщо ж особа виявилася неспроможною отримати зазначену кількість голосів, то Народні збори визначають іншого кандидата [460]. Щодо Арабської Республіки Єгипет, то там Народні збори також беруть участь у висуненні кандидатури Президента Республіки, а сама

кандидатура затверджується на плебісциті. Обраною вважається особа, котра отримала абсолютну більшість голосів (ст. 76 Конституції) [141, с. 541–542]. На нашу думку, така спільність порядку формування інституту президента в Єгипті та Сирії пояснюється також спільною історією, коли ці країни входили до складу конфедерації – Об'єднаної Арабської Республіки.

В Ірані, де діє діархічна модель інституту глави держави, Керівник Ісламської Республіки Іран обирається шляхом своєрідних непрямих виборів, а Президент ІРІ – за допомогою загальних виборів. Зокрема, це стає зрозумілим, якщо проаналізувати Конституцію ІРІ, згідно з ч. 1 ст. 107 якої Керівник повинен обиратися спеціальними експертами серед релігійних діячів, що відповідають вимогам, передбаченим ст. 5 і 109 Конституції. Цими вимогами є, по-перше, особисті якості (набожність, хоробрість, спритність, адміністративні здібності), передбачені ст. 5 Конституції. По-друге, певна кваліфікація (вченість, необхідна для виконання функцій релігійного керівництва; справедливість і благочестя; правильна політична та громадянська позиція, розсудливість тощо), закріплена у ч. 1 ст. 109 Конституції. Крім того, такі діячі повинні мати популярність серед народу або бути відомими фахівцями в релігійних справах. Якщо експерти знайдуть зазначену особу, вони повинні оголосити її релігійним Керівником. Так, коли 4 червня 1989 р. помер аятола Р. М. Хомейні, відбулися вибори нового Керівника. Ним став тодішній Президент Республіки ходжат уль-іслам Сейєд Алі Хаменеї, а з 74 експертів, що взяли участь у голосуванні, за нього проголосувало 60 [9]. Таким чином, незважаючи на істотну специфіку, Керівник ІРІ отримує владу також шляхом виборів, хоча вони і не є загальними.

Президент ІРІ, згідно із ст. 117 Конституції, обирається абсолютною більшістю голосів виборців. Якщо жоден із кандидатів не набрав абсолютної більшості, то повторні вибори проводяться у п'ятницю наступного за оголошенням результатів тижня. У повторних виборах беруть участь лише два кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів виборців у першому турі. При цьому Конституція передбачає, що у тому випадку, коли ці кандидати знімають свої кандидатури, остаточний вибір буде проведено між кандидатами, які за кількістю голосів слідує за тими, хто зняв свої кандидатури. Крім того, на відміну від довічно обраного Керівника, термін президентських повноважень складає лише чотири роки з однією можливістю переобратися на другий термін (ст. 114 Конституції).

Другим, не менш важливим складовим елементом організаційного статусу глави держави в умовах республіки є строк його повноважень.

Зокрема, в умовах партотратичної (соціалістичної) республіки строк повноважень колегіальної інституції, що реалізує повноваження глави держави, обмежується періодом функціонування вищого представницького органу, котрий її сформував. Так, за Конституцією Кореїської Народно-Демократичної Республіки від 5 вересня 1998 р. функції глави держави здійснює Президія Верховних Народних Зборів КНДР, що згідно з п. 6 і 8 ст. 91 Конституції, формується зазначеними Зборами. Відповідно до ст. 109 Конституції КНДР строк повноважень Президії є тотожним строку повноважень ВНЗ.

Аналогічна ситуація спостерігається в Соціалістичній Республіці В'єтнам, де функції глави держави, згідно із ст. 101 Конституції 1992 р., покладено на одноосібного Президента країни. Відповідно до ст. 102 Конституції його обирають Національні Збори на строк здійснення ними відповідних повноважень вищого органу законодавчої влади.

Щодо теократичних республік, то здебільшого строк повноважень їхніх глав держави є аналогічним тому, що на сьогодні існує в умовах поліархічних (президентських, парламентських та змішаних) республік. Певним винятком з цього правила є Ісламська Республіка Іран, яка діє в умовах існування вертикальної діархії Керівника – Президента.

В умовах поліархічних республік строк, на який обирається глава держави в більшості країн, складає п'ять або чотири роки. Наприклад, в Україні (ч. 1 ст. 103 Конституції), Франції (ч. 1 ст. 6 Конституції), Лаосі (ст. 54 Конституції) президенти обираються на п'ять років, а на Коморських островах (ст. 13 Основного Закону) та в США (ч. 1 розділу 1 ст. II Конституції) – на чотири роки. У Венесуелі (ст. 230), Ефіопії (ч. 4 ст. 70), Єгипті (ст. 77), Зімбабве (ч. 1 ст. 29), Лівані (ч. 2 ст. 49), Мавританії (ч. 1 ст. 26), Мексиці (ст. 83), Сінгапурі (ч. 1 ст. 20), на Філіппінах (ч. I ст. 4) та в деяких інших країнах конституціями відповідний строк становить шість років. У Росії, згідно з новою редакцією ч. 1 ст. 81 Конституції, Президент також обиратиметься на шість років. Однак ця норма діятиме лише після 2012 р., коли відбудуться чергові вибори глави російської держави, адже, згідно із ст. 2 ФКЗ РФ № 6 від 30 грудня 2008 року, зазначені зміни застосовується щодо Президента РФ, котрий був обраний після набуття Законом чинності [203].

На більший термін обираються президенти Екваторіальної Гвінеї (ч. I ст. 34 Конституції), Камеруну (ч. 2 ст. 6 Конституції) та Сирії (ст. 85 Конституції), де період легіслатури Президента становить сім років. На семирічний термін обирається також Президент Італії (ч. I ст. 85 Конституції) та президенти деяких інших країн. Один з найменших строків

президентських повноважень, на нашу думку, в Науру, де глава держави обирається лише на трирічний термін [375, с. 345].

У більшості поліархічних республік існують певні обмеження щодо переобрання однієї і тієї ж особи на посаду президента. Ця практика вперше склалася в США. Як відомо, відмова Дж. Вашингтона втретє обиратися на посаду Президента істотно вплинула на його соратників у боротьбі за незалежність Т. Джефферсона та Дж. Медісона (четвертий Президент США). На знак поваги вони також відмовилися балотуватися у Президенти США втретє. Саме так в США склався правовий звичай: балотуватися на пост Президента двічі. Однак формально конституційної заборони висувати свою кандидатуру втретє не існувало. Цим і скористався Ф. Д. Рузвельт, коли у 1940 р. запропонував свою кандидатуру втретє, а в 1944 р. – вчетверте. Після його смерті Конгрес США у 1951 р. прийняв XXII поправку до Конституції США, яка обмежувала можливість перебування однієї і тієї ж особи на відповідній посаді лише двома строками.

Не всі країни сприйняли подібне обмеження. Зокрема, в Європі подібні обмеження не передбачаються конституціями Ісландії, Італії, Кіпру та Мальти.

Обмеження щодо кількості термінів, на які певна особа не може обиратися президентом, у різних країнах визначається по-різному. Наприклад, деякі країни взагалі не передбачають можливості переобрання на пост президента: Гондурас, Республіка Корея, Коста-Ріка, Мексика, Парагвай, Туреччина та Філіппіни.

Досить категоричними є ті обмеження, відповідно до яких допускається лише одне переобрання у президента. Зокрема це передбачається конституціями Албанії, Алжиру, Бангладеш, Болгарії, Греції, Еритреї, Ефіопії, Ірландії, Македонії, Монголії, Польщі, Румунії, Сербії, Східного Тимору, Угорщини, Хорватії, Чорногорії, а також деяких франкомовних країн Тропічної Африки.

На Сейшельських островах переобрання особи президентом є можливим лише тричі [375, с. 347].

У Болівії, Бразилії, Домініканській Республіці, Колумбії, Лівані, Нікарагуа, Сальвадорі, Уругваї, Чилі та Сальвадорі, а також на Гаїті особа, обрана президентом, не може балотуватися на наступних президентських виборах, що не виключає можливості його переобрання через строк. При цьому в Болівії та на Гаїті таке переобрання обмежена одним строком, а в Панамі особа, котра займає посаду президента, може переобиратися лише через два строки після завершення терміну президентських повноважень.

Дещо інша ситуація в країнах, де одна й та ж особа не може бути президентом більше, ніж два строки поспіль. Таке обмеження встановлене в Австрії, Аргентині, Венесуелі, Ізраїлі, Ірані, Пакистані, Перу, ПАР, Португалії, Словаччині, Словенії, Фінляндії, ФРН та Чехії, а також практично в усіх пострадянських країнах. У зв'язку з цим допускається послідовне переобрання відповідної особи через строк після закінчення другого з двох поспіль строків президентських повноважень.

Певні обмеження щодо обрання однієї й тієї ж особи встановлені і в умовах колегіальної моделі інституту глави держави. Так, у Швейцарії особа, яка обирається Президентом Конфедерації на один рік⁷³, не може переобиратися на наступний строк. У Республіці Сан-Марино переобрання особи, що займало посаду одного з двох капітан-регентів, стає можливим лише через три роки після закінчення строку відповідних повноважень [375, с. 347].

Досить цікавою є проблема щодо юридичних передумов для більш тривалого зайняття посади президента однією і тією ж особою, що на той момент вже виконували повноваження президента.

Так, в Україні ч. III ст. 103 Конституції передбачається, що одна і та ж особа не може бути Президентом України більше двох строків підряд. Це положення було передбачене змінами, що були внесені до Конституції (Основного Закону) України 1978 р., а з часом – і Конституційним договором від 8 червня 1995 р.

Проте напередодні виборів 2004 р. склалася ситуація, коли діючий тоді Президент України Л. Кучма міг зайняти цю посаду втретє, адже формально, згідно з Конституцією 1996 р., він балотувався на посаду Президента лише один раз. Фактично це було підтверджено й відповідним рішенням Конституційного Суду України у справі про строки перебування на посту Президента України від 25 грудня 2003 р., який визначив, що відповідне положення “поширюється лише на осіб, котрих обирають на пост Президента України після набуття чинності Конституції України 1996 року” [271]. При цьому зазначалося, що “особа, вперше обрана Президентом України за діючою Конституцією у 1999 році, має право балотуватися на чергових виборах Президента України у 2004 році” [271].

В інших пострадянських республіках президентські повноваження були продовжені за допомогою референдуму або шляхом внесення змін до діючих конституцій.

⁷³ Зазначена особа не здійснює повноважень глави держави, а лише очолює роботу колегіальної глави держави Швейцарії – Федеральної Ради.

Так, в Республіці Білорусь строк повноважень обраного у 1994 р. Президента О. Лукашенка було продовжено у 1996 р. шляхом прийняття нової редакції Конституції, ст. 144 якої містила положення про те, що строк президентських повноважень повинен відраховуватись з моменту набуття чинності нової редакції Конституції, тобто з 1996 р. У 2005 р. на референдум було винесене питання про надання чинному Президенту О. Лукашенку права брати участь у наступних президентських виборах. Утім такий крок не був закріплений у Конституції Республіки Білорусь, а тому, згідно з ч. 1 ст. 81, одна і та ж особа не може бути Президентом більше двох строків.

Трохи іншою була ситуація в Республіці Туркменістан. Як відомо, там на плебісциті 1994 р. було прийнято рішення про перебування діючого тоді президента С. Ніязова на посаді протягом другого строку без проведення чергових виборів, а в 1999 р. був прийнятий конституційний закон, згідно з яким за діючим президентом визнавали “виключне право” виконувати повноваження без обмежень певним строком. У тому ж 1999 р. до Конституції внесли зміни, які передбачали вікове обмеження здійснення повноважень президентом – 70 років. У свою чергу парламент оголосив С. Ніязова довічним президентом, присвоївши йому почесне звання “Туркмен баші”⁷⁴. 21 грудня 2006 р. С. Ніязов помер. Після його смерті довічний статус президента був припинений, а Конституція почала діяти у повному обсязі.

У Казахстані та Узбекистані за результатами референдумів, проведених у 1995 р., строки повноважень президентів Н. Назарбаєва та І. Каримова⁷⁵ були продовжені до 2000 р. У Таджикистані у 1999 р. до Конституції були внесені зміни, згідно з якими будь-які обмеження можливостей переобрання президентом починають діяти лише по завершенні повноважень президента Е. Рахмонова, обраного на посаду у 1994 р.

Отже, як бачимо, будь-яке продовження президентських повноважень має здебільшого персональний характер (О. Лукашенко в Білорусі, С. Ніязов у Туркменістані, Н. Назарбаєв у Казахстані, І. Каримов в Узбекистані, Е. Рахмонов у Таджикистані). Після припинення виконання цими президентами своїх конституційних обов’язків конституції набувають більш сталого характеру.

Однак існує й інший варіант продовження конституційних повноважень президента: продовження терміну самих повноважень і внесення щодо цього відповідних змін. Так, у Казахстані та Узбекистані у 1995 р.,

⁷⁴ У перекладі означає “Батько усіх туркменів”.

⁷⁵ Обидва обрані у 1991 р.

а також у Таджикистані у 1999 р. строк президентських повноважень був продовжений з п'яти років до семи, на підставі чого наступне обрання діючого президента почали вважати першим, що здійснюється в “нових” умовах [375, с. 347–349].

Отже, вплив форми правління на конституційно-правовий статус глави держави найбільш повно з'ясовується при аналізі його організаційного аспекту, а також при дослідженні особливостей притягнення президента до юридичної відповідальності.

3.2. ПРОЦЕСИ ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ЦЕНТРАЛІЗОВАНОЇ ТА ДЕЦЕНТРАЛІЗОВАНОЇ ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ

Другим елементом форми держави є форма державного устрою – територіальна організація влади, що відображає характер взаємовідносин держави в цілому з її складовими частинами. Форма державного устрою пов'язана з таким явищем як міждержавне об'єднання – союз держав, утворений на основі міждержавного договору з метою інтеграції (економічної, політичної, культурної тощо) держав-учасниць.

Існують різні погляди на такі об'єднання. Так, А. Венгеро наголошував на тому, що до міждержавних об'єднань належить імперія, конфедерація, співтовариство і співдружність [38, с. 124–126]. В. Протасов вважає, що конфедерація є формою державного устрою [260, с. 158]. О. Скакун до міждержавних об'єднань відносить конфедерацію та співдружність [293, с. 87–89], а Р. Мухаєв – конфедерацію, співдружність та співтовариство [193, с. 159–161]. Водночас чітко доведено, що унітарні держави та федерації є формою державного устрою.

Виходячи з вищевикладеного, слід мати на увазі, що в умовах суверенітету вищих та центральних органів держави, ми маємо справу з державою, а отже, і з формою державного устрою. У цьому випадку до зазначеної форми належать унітарні держави та імперії (виключний суверенітет центру), а також федерації (змішаний суверенітет центру та суб'єктів федерації). Якщо ж суверенітету центру немає, то в цьому випадку ми маємо справу з міждержавними об'єднаннями.

Проте іноді назва не обов'язково відображає реальність. Так, конфедерація і унія можуть або мати обмежений суверенітет центру, або ні. У першому випадку (юридична конфедерація Швейцарії чи реальна унія Великої Британії) вони будуть державами, а тому їх територіальну організацію слід розглядати крізь призму форми державного устрою. У другому випадку (Об'єднана Арабська Республіка – фактична конфедерація Сирії та Єгипту чи особиста унія Іспанії та Португалії

у 1580–1598 рр.) вони будуть міждержавними об'єднаннями, адже ОАР дуже скоро розпалася на САР та АРС, а об'єднання Іспанії та Португалії, незважаючи на спільного короля Філіпа⁷⁶, в одну державу не відбулося. Тому конфедерації та унії є державоподібними об'єднаннями.

При цьому під унітарною слід розуміти державу, територія якої поділена на адміністративно-територіальні одиниці (області, департаменти тощо). У свою чергу унітарна держава є простою (усі адміністративно-територіальні одиниці є рівними в правах та обов'язках) та складною (деякі з адміністративно-територіальних одиниць мають статус територіальної автономії). У тому випадку, коли всі адміністративно-територіальні одиниці мають статус територіальної автономії, ми маємо справу з регіоналістичною державою. Прикладом простої унітарної держави є Франція. Складною унітарною державою є Україна. Регіоналістичними державами є Іспанія, Італія та деякі інші. Щодо федерації, то нею вважається держава, частини якої (суб'єкти федерації) мають статус державних утворень, що до деякої міри володіють правом державного суверенітету (верховенства). На сьогодні федераціями формально є США, РФ, Індія, Бельгія та ін.

У свою чергу форма державного устрою істотно впливає на інститут глави держави. Зокрема централізована форма (унітарна держава) характеризується більшим впливом центру на адміністративно-територіальні одиниці. Як приклад, можна навести ситуацію у Франції. Ця країна є унітарною так само, як і Україна, а отже, аналіз взаємодії глави держави з адміністративно-територіальними одиницями має відповідну цінність для удосконалення державного механізму України.

Як відомо, сьогодні існує дві проблеми взаємовідносин центральної влади та Президента Французької Республіки з адміністративно-територіальними одиницями (департаментами). У першому випадку мова йде про відносини з заморськими департаментами, а у другому – про функціонуючий у Франції інститут префектів.

На сьогодні Французька Республіка включає 96 департаментів у самій Франції (континентальна Європа), 4 заморських департаменти (Гваделупа, Мартиніка, Гвіана, Реюньон), 2 території з особливим статусом (Майотта, Сен-Пьер та Микелон) та 4 заморських території (Нова Каледонія, Полінезія, Уоліс та Фортуна, Південні й антарктичні території).

І хоча конкретний перелік повноважень Президента Республіки відносно департаментів у тексті Конституції Франції відсутній, але при аналізі взаємовідносин центральної влади із заморськими департаментами спостерігається інше.

⁷⁶ Філіп II в Іспанії був одночасно Філіпом I в Португалії.

Так, досить тривалий час (до 1995 р.) текст Конституції Франції містив розділ XIII під назвою “Про Співтовариство”, у якому детально регламентувалася процедура взаємодії Президента з органами влади заморських департаментів – членів Співтовариства. У цьому розділі передбачалося, що члени Співтовариства беруть участь в обранні Президента Республіки (ч. I ст. 81), який одночасно є й Президентом Співтовариства (ч. I ст. 80). При цьому Президент очолював виконавчу раду Співтовариства (ч. I ст. 82), яка, згідно з ч. II ст. 82 Конституції, організовувала співробітництво членів Співтовариства на урядовому та адміністративному рівні. Крім того, Президент відкривав і закривав засідання сесії сенату Співтовариства (ч. II ст. 83), який приймав виконавчі рішення у сферах, що делегувались йому законодавчими органами членів Співтовариства (ч. V ст. 83). При цьому Президент Франції, згідно з ч. III ст. 83 Конституції, міг звернутися до сенату Співтовариства з пропозицією обговорити питання загальної економічної та фінансової політики [126, с. 130].

У 1998 р. зазначений розділ був перейменований на “Перехідні положення про Нову Каледонію”, ст. 77 якого містила посилання на базові положення організації та діяльності інститутів Нової Каледонії, а також на повноваження, що передані даним інститутам [141, с. 66].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що відносини Президента Французької Республіки із заморськими департаментами відрізняються від його відносин з департаментами континентальної Франції.

Внаслідок того, що Україна не має заморських адміністративно-територіальних одиниць, більший інтерес викликає саме інститут префектів у континентальній Франції.

Як відомо, вперше він з’явився у Франції в 1800 р., коли перший консул Наполеон Бонапарт вирішив істотно обмежити права і свободи революційно налаштованих місцевих органів влади, що прагнули до незалежності від центру. Саме тоді він здійснив трансформацію території Франції, офіційно ліквідувавши старі французькі провінції – Бургундію, Нормандію, Вандею та ін., замінивши їх на департаменти. На чолі департаментів поставив спеціального чиновника – префекта, який був представником урядової влади і визначав усі напрямки місцевої діяльності. Поява цього інституту в адміністративному механізмі управління до деякої міри була обумовлена принципом єдиної та неподільної нації. Ця високоцентралізована система, яка не давала департаментам і комунам, за висловом В. Маклакова, “...самостійно діяти, пропонувати, створювати, організовувати нові служби, виробляти та реалізовувати проекти тощо” [344, с. 23], проіснувала у Франції

майже двісті років. І хоча поступово повноваження префектів корегувалися у бік зменшення, але до 1982 р. виконавчою владою в департаменті залишався тільки префект.

Децентралізація, яка була проведена у 1982 р., розширила повноваження територіальних громад, забезпечила їм більшу самостійність у вирішенні своїх справ, але водночас зберегла за центральною владою досить сильні позиції на місцях. З метою реалізації нової політики у 1983 р. уряд прийняв Закон про розподіл компетенції між комунами, департаментами, регіонами і державою та Закон про розподіл джерел фінансування. Виникнення представницької влади в департаментах, що мала свій власний бюджет, призвело до того, що префект був змушений домовлятися з органами народного представництва.

Отже, якщо спочатку префект призначався як провідник урядової політики в департаментах, то з того часу, коли він з приводу певних питань був змушений співпрацювати з органами місцевого самоврядування, він набув рис "...не просто політико-адміністративного інструмента, а самостійної політичної фігури, що працює під контролем центру" [326, с. 70]. Ця тенденція значно посилилася з розширенням процесів децентралізації та деконцентрації. Як відомо, децентралізація – це розширення функцій і компетенції органів місцевого самоврядування і відповідно обмеження повноважень центральних органів державного управління, а деконцентрація передбачає перенесення повноважень з прийняття рішень на нижчестоящі рівні центрального державного управління [344, с. 24]. Інакше кажучи, децентралізація передбачає, наприклад, передачу державних функцій органам місцевого самоврядування, а деконцентрація – передачу державою своїх повноважень своїм органам на місцях.

Другий етап еволюції інституту префекта пов'язаний з процесами подальшої демократизації державного управління, коли центр передає в департаменти вирішення питань, які раніше були виключною прерогативою уряду.

Водночас, добре розуміючи, що процеси децентралізації можуть завдати шкоди загальнонаціональним інтересам, держава розпочала масовану політику управлінської деконцентрації, посилюючи авторитет префекта як провідника своєї політики. Віднині саме префекти керували місцевими відділами міністерств. І хоча представники держави в департаментах повинні були поважати компетенцію обраних осіб, вони не повинні були при цьому допускати їхнього втручання в компетенцію держави.

Таким чином, інститут префектів був створений саме задля зміцнення влади глави держави, у тому числі й тому, що призначався відповідним актом президента, який ухвалювала Рада міністрів.

На сьогодні префект перетворився в потужну постать французької внутрішньої політики, незважаючи на його призначувальний, а не обраний характер. Основні повноваження префекта можна згрупувати у три блоки:

1. Політичні повноваження. Префект зобов'язаний інформувати уряд та президента про політичну ситуацію в департаменті, доводить до їх відома результати вирішення питань про страйки, політичні скандали тощо, доповідати про реакцію на урядову політику. О. Філіп зазначав: “Казати правду уряду, навіть якщо вона є неприємною, – у цьому полягає найважливіша функція префекта” [326, с. 71].

2. Правоохоронні повноваження. Якщо говорити про втілення державної влади в усій її повноті, то основна місія префекта полягає саме в тому, що він є стражем порядку. В його підпорядкуванні знаходиться поліція і жандармерія. Крім того, префект відповідає також і за стан цивільної безпеки, тобто за захист громадян та майна під час катастроф і надзвичайних ситуацій. І, нарешті, префект повинен готувати державні служби свого департаменту до будь-яких несподіваних випадків.

3. Адміністративні повноваження префекта полягають у тому, що він, підпорядковуючись кожному з відповідних міністрів, керує зовнішніми службами органів державної цивільної адміністрації, які діють в департаменті, за винятком служб інспекції праці, системи освіти, фінансів, юстиції та оборони. Префект реалізує владні повноваження відносно службовців державної адміністрації, які працюють в департаменті.

Отже, інститут префекта є своєрідним провідником поглядів президента на різні державно-правові колізії. Крім того, не слід забувати, що специфіка континентальної Франції полягає у її віднесенні до простої унітарної держави. Україна є складною унітарною державою, а тому має свої особливості.

Відповідно до ст. 2 Конституції Україна є унітарною державою, а тому у ній, як і в будь-якій іншій унітарній державі, існує єдина система законодавства, єдина система державних органів, єдине громадянство тощо. При цьому як унітарна держава Україна є складною, тому що одна з її частин має статус територіальної автономії, тобто має власне законодавство, власні органи державної влади, має свою символіку тощо. Такою територією є Автономна Республіка Крим. У ст. 2 також зазначається, що територія України в межах існуючого кордону є цілісною та недоторканою. Загалом територія – це невід’ємна ознака державності, якою визнаються просторові межі державної влади.

Конституція встановлює, що суверенітет України поширюється на всю її територію, держава розпоряджається всією територією. Територіальне верховенство – це повнота й незалежність влади держави в межах своєї території. Хоча використання державою своєї території не повинно бути юридично необмеженим. Держава зобов'язана розпоряджатися територією тільки в інтересах населення, що проживає на ній.

Із ст. 2 Конституції випливає також, що державна територія України містить у собі суходіл, надра, води (внутрішні води і територіальне море), повітряний простір над ними. Тобто слід розрізняти суходільну, водну і повітряну територію нашої держави.

Вказані положення поглиблюються в розділі IX Конституції України “Територіальний устрій України”. У ст. 132 формулюються його головні засади. Насамперед зазначено, що державна територія є єдиною і цілісною, себто такою, що поєднана спільною системою органів державної влади, – законодавчих, виконавчих, судових і контрольно-наглядових. Водночас при її реалізації слід поєднувати централізацію та децентралізацію, що забезпечить поєднання і врахування загальнодержавних і регіональних (місцевих) інтересів. Це також означає, що в майбутньому необхідно чітко визначитися щодо структурного і функціонального розподілу влади між центром і регіонами.

Вищевказана стаття проголошує також необхідність забезпечення збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, більшої їх інтеграції, зближення, поступового вирівнювання соціально-економічного життя. Актуальним є і врахування історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій у розбудові територіального устрою України. У ст. 133 Конституції України визначено, що систему адміністративно-територіального устрою України складають Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища й села.

З огляду на це можна стверджувати, що адміністративно-територіальний устрій України є трирівневим. Вищий рівень складають Автономна Республіка Крим, області та міста Київ і Севастополь, середній – райони й міста обласного підпорядкування, нижчий – райони в містах, міста районного підпорядкування, селища і села. Саме відповідно до таких територіальних одиниць будується система державних органів і система місцевого самоврядування.

Слід також зазначити, що таке детальне перерахування адміністративно-територіальних суб'єктів у складі України є зовсім не випадковим. Адже включення адміністративно-територіальних одиниць України в цю статтю є правовою основою для використання ним своїх

конституційних прав, таких, як право на місцеве самоврядування, спеціальне визначення статусу тощо. Крім того, аналіз цієї статті дає підстави стверджувати, що Конституція, незважаючи на те, що адміністративно-територіальні одиниці України відрізняються величиною території, чисельністю й густотою проживання, проголошує їхню рівноправність як між собою, так і у відносинах із центральною владою. Цьому принципу аж ніяк не суперечить та частина ст. 133 Конституції України, яка стверджує, що міста Київ і Севастополь мають спеціальний статус у складі суб'єктів України. Цей статус має визначатися у майбутньому законом України.

Специфіка України як складної унітарної держави полягає у тому, що глава держави неоднаково впливає на формування органів влади в адміністративно-територіальних одиницях вищого рівня.

Так, виконавча влада в рамках областей зосереджується, згідно із ст. 118 Конституції України, в місцевих (обласних) державних адміністраціях. При цьому голова адміністрації призначається Президентом за поданням Кабінету Міністрів (ч. IV ст. 118) та несе відповідальність як перед главою держави, так і перед урядом (ч. V ст. 118).

Водночас в Автономній Республіці Крим вищим органом виконавчої влади, її урядом, згідно з ч. III ст. 136 Конституції, є Рада міністрів, голову якої призначає Верховна Рада АРК за формальною згодою глави держави⁷⁷. Однак у Президента України є інший важіль впливу на автономію. Представник Президента України (ст. 139), згідно із ч. II ст. 2 Закону України “Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим”, очолює Представництво Президента України в АРК. Зазначений орган був створений 2 березня 2000 р. з метою сприяння виконанню в Криму повноважень, покладених на Президента України [251].

Зрозуміло, що неоднаковий статус адміністративно-територіальних одиниць вищого рівня задовольняє далеко не всіх. Саме тому виникла ідея щодо адміністративно-територіального реформування України. З нею, на нашу думку, слід погодитися.

Основним елементом, з нашого погляду, є запровадження інституту своєрідних президентських префектів, про які вже згадувалося і які стануть повпредами глави держави в усіх адміністративно-територіальних одиницях вищого рівня України. За основу правового статусу такого префекта можна взяти положення, передбачені Законом України “Про Представництва Президента України в Автономній

⁷⁷ Утім, якщо такої згоди немає, то Голова Ради Міністрів АРК може бути призначений як виконувач обов'язків Голови Ради Міністрів АРК.

Республіці Крим”. І, нарешті, підбиваючи підсумки розгляду специфіки глав унітарних держав та їхнього впливу на стан справ в адміністративно-територіальних одиницях як автономного, так і неавтономного характеру, слід відзначити точку зору відомого російського конституціоналіста Г. Дегтева, який вважає, що “для того, щоб посилити позиції повпредів, а в їхній особі центральної влади, потрібно дати їм деяку політичну свободу, щоб повпреди не просто повторювали слова Президента, але й висловлювали самостійну думку, залишаючись при цьому у загальному руслі президентської політики” [326, с. 72].

На відміну від централізованої, децентралізована форма державно-територіального устрою (регіоналістична держава, федерація, юридична конфедерація та реальна унія) характеризується набагато меншим впливом центральної влади і насамперед глави держави на регіони та місцеву владу.

Так, в умовах регіоналістичної держави, що займає проміжне місце між унітарною та федеративною державами, глава держави дещо обмежений. Щоб це зрозуміти, слід звернутися до досвіду таких регіоналістичних держав як Іспанія чи Італія.

Зокрема, в Італії після повалення фашистського режиму на вимогу Християнсько-демократичного союзу було здійснено поділ країни на 20 областей, які мають автономний статус. Усі області було розділено на дві категорії – звичайні та спеціальні. При цьому статус останніх був врегульований спеціальними конституційними законами внаслідок специфіки зазначених областей. Зокрема спеціальна автономія була надана Валле д’Аоста через те, що там мешкає велика кількість франкомовних італійців, в Трентино-Альто Адидже – ладинів та німецькомовних південно-тірольців, у Фриулі-Венеції Джулії – фриулів та словенців. Щодо Сицилії та Сардинії, то ці острови в 1947 р. одержали спеціальний автономний статус внаслідок соціально-економічних (економічна відсталість), політичних (наявність сильного сепаратизму серед населення) та соціокультурних (наприклад, існування мафії на Сицилії) чинників. При цьому статути спеціальних областей відрізняються один від одного і є дуже специфічними. Щодо областей із звичайним статусом, то вони також мають свій статут.

Повноваження областей передбачають організацію своїх органів, встановлення кордонів комун, врегулювання питань громадської благодійності, санітарної та лікарської допомоги. У їхньому віданні знаходяться питання містобудування, туризму та готельного бізнесу, полювання та рибальства, сільського господарства і лісництва, міської та сільської поліції тощо. Області із спеціальним статусом мають ширші повноваження. У них є права, що перевищують компетенцію звичайних областей у специфічній для кожної з них сфері.

Аналізуючи взаємовплив глави держави і областей, слід мати на увазі, що, згідно із ч. II ст. 83 Конституції, у виборах Президента Республіки беруть участь по три делегати від кожної з областей⁷⁸, що обираються обласною радою із забезпеченням представництва меншин. Водночас будь-яка із зазначених рад може бути розпущена мотивованим декретом Президента Республіки (ч. I ст. 126 Конституції).

Досвід Італійської Республіки до певної міри був запозичений іншою регіоналістичною державою – Іспанією, котра завжди відрізнялася як лінгвістичною, так і культурною різноманітністю. Використовуючи досвід Конституції Італії 1947 р., так і власний досвід⁷⁹, основоположники Конституції 1978 р. вирішили проблему національних особливостей етносів Іспанії шляхом утворення автономних співтовариств. Це було зафіксовано в преамбулі Конституції як необхідність “захистити усіх іспанців та народи Іспанії при реалізації прав людини, їхню культуру і традиції, мови та звичаї” [127, с. 202].

На відміну від Італії, в Іспанії існує три види автономій: обмежена, повна і спеціальна. У рамках обмеженої автономії провінція чи муніципалітет реалізує лише такі повноваження: створення власних органів самоврядування; територіальний, міський та житловий благоустрій; лісове господарство тощо (ст. 148 Конституції). Повна автономія включає в себе усі питання, які спеціально не закріплені ст. 149 Конституції тільки за державою. Сьогодні повною автономією користуються Каталонія, Країна басків, Галісія та Андалузія. За рішенням Генеральних кортесів можна утворити й спеціальну автономію при умові, що автономному співтовариству надаються деякі з повноважень, які держава закріпила за собою. Зокрема, спеціальна автономія закріплена за Країною басків, Наваррою, Канарськими островами та містами Сеута та Мелілья. Спеціальна автономія надається перш за все з урахуванням певних історичних особливостей. Зокрема, на Канарських островах податковий режим не може змінюватися без попереднього погодження з відповідними органами цього автономного співтовариства.

Однак визнання існування співтовариств не означає роздробленості держави, розриву економічної солідарності, принцип якого закріплений у ст. 2 Конституції.

Зокрема, іспанське законодавство надає державі певну можливість втручатися в діяльність автономних співтовариств. І хоча здебільшого таке втручання здійснюється парламентом та урядом, але й глава іспанської держави відіграє тут свою роль. Зокрема, п. 4 ч. 2

⁷⁸ Від Валь д’Аоста – один делегат.

⁷⁹ Мається на увазі Друга іспанська республіка 1931–1936 рр.

ст. 151 Конституції передбачає, що статuti автономних провінцій ратифікуються Генеральними кортесами, але набувають силу закону лише після відповідного підпису короля. Крім того, згідно з ч. 1 ст. 152 Конституції, хоча голова урядової ради й обирається законодавчими зборами з числа своїх членів, він залишається кандидатом на голову аж до відповідного його призначення на цю посаду королем. Фактично це означає, що спочатку законодавчі збори автономії обирають кандидата на посаду голови урядової ради, а потім це підтверджується відповідним актом короля.

Таким чином, регіоналістична держава, хоча й дозволяє центральним органам втручатися у справи автономних регіонів, але таке втручання здебільшого здійснюється урядом та парламентом, тоді як глава держави може вирішувати лише деякі кадрові та установчі питання. Крім того, внаслідок того, що сучасні регіоналістичні держави здебільшого тяжіють до парламентської системи правління (як монархія, так і республіка), більшість актів глави держави потребують контрайсигнування з боку голови або члена уряду чи парламенту, а тому роль глави держави в питаннях взаємодії центру з автономними регіонами фактично перетворюється лише на низку формальних актів.

Аналогічною сьогодні є ситуація в Сполученому Королівстві Великобританії та Північної Ірландії, яка, на думку доктора юридичних наук Е. Григоніса, є єдиним варіантом сучасної унії [54, с. 384], що складається з Великої Британії (Англія, Шотландія, Уельс) та Північної Ірландії (Ольстер). Англія сама по собі не є якимось окремим утворенням, а знаходиться винятково під владою загальнобританських органів. Інші складові частини Сполученого Королівства мають особливий автономний статус. Зокрема, їхні представники окремо мають членство в парламенті як члени палати громад і члени палати лордів. Адміністративне управління Шотландією та Уельсом здійснюється спеціальними органами, що знаходяться як в самому Лондоні, так і в головних містах Шотландії – Единбурзі та Уельсу – Кардіффі.

Аналізуючи статус британського монарха відносно Шотландії, Ольстеру та Уельсу, слід перш за все зазначити те, що титул королеви звучить як “Єлизавета Друга Божою милістю Королева Сполученого Королівства Великобританії, Північної Ірландії та її інших володінь і територій, королева, глава Співдружності, захисниця віри” [115, с. 12]. Як бачимо, королева Єлизавета II є королевою Великої Британії, а отже, і королевою Англії, Шотландії та Уельсу. Сама назва “Велика Британія” з’явилася з 1707 р., коли відбулося об’єднання Англії з Шотландією. Зокрема, ст. I Акта про об’єднання з Шотландією 1707 р. передбачила, що “обидва королівства Англії та Шотландії у перший день травня тисяча сімсот сьомого року і назавжди після цього будуть

об'єднані в єдине королівство під назвою Великобританії” [141, с. 20]. Щодо Уельсу, то з ним договір (унія) не укладався. Він був інкорпорований до складу Великої Британії. Саме тому, аналізуючи прерогативи монарха в Шотландії, Уельсі та Ольстері, слід мати на увазі, що вони поділяються на ті, які монарх має стосовно Сполученого Королівства в цілому і ті, що монарх має відносно Англії, Шотландії, Уельсу чи Ольстеру. Так, як глава Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії британський монарх, зокрема, має право призначати довічних перів – сьогодні єдиних членів палати лордів. Крім того, саме британський монарх видає нормативні акти з різних питань, у тому числі й таких, що мають відношення до певних регіонів. Як приклад можна назвати Акт про палату лордів 1999 р., де, зокрема, зазначалося: “Будучи прийнятим Її Величністю Королевою за порадою та згодою Лордів Духовних та Світських, а також Громад, об'єднаних у цей Парламент, і з їх уповноваження, встановив:

1. Ніхто не може бути членом Палати лордів на підставі принципу спадкування...

6. (1) У цьому Акті поняття “спадкове перство” включає осіб, які мають спадкові звання Уельсу й Честеру” [141, с. 34–35].

Як бачимо, британський монарх виділив окремо спадкове звання Уельсу як підставу для позбавлення звання лорда.

Аналізуючи монарші прерогативи відносно Англії, Шотландії, Уельсу та Ольстеру, ми повинні зазначити, що саме актами монарха може змінюватись їх правовий статус. Як приклад можна навести Акт про Північну Ірландію 2000 р., в якому, зокрема, йшлося про призупинення переданих уряду Північної Ірландії повноважень та здійснення деяких з них відповідно до частини V Акта про Північну Ірландію 1998 р. і пов'язаною з цим метою: “Будучи виданим Її Величністю Королевою, за порадою та згодою Лордів Духовних та Світських, а також Громад, об'єднаних у цей Парламент, і з їх уповноваження, наказує

1. (1) На час дії цього параграфу Асамблея Північної Ірландії призупиняє свою діяльність і відповідно до наступних положень цього параграфу.

(2) Жоден Акт не може бути прийнято Асамблеєю.

(3) Ані Асамблея, ані комітети Асамблеї не можуть проводити зібрання, ані займатися якоюсь діяльністю.

(4) Жодна особа не може знаходитись на своїй посаді або вважатися обраною чи призначеною на посаду Міністра або молодшого Міністра чи у якості голови або заступника голови створеного на підставі закону комітету” [140, с. 184].

Іншим різновидом державоподібного об'єднання є конфедерація, яка, як відомо, може бути юридичною і фактичною. При цьому фактична конфедерація є міждержавним об'єднанням, а юридична конфедерація фактично є федерацією.

Сам термін “конфедерація” складається з двох частин: “con” (в перекладі з латини означає приблизно “спільно”, “сумісно” “з”) та “foedus” (в перекладі з латини – договір, заснований на довірі) [54, с. 368]. Е. Григоніс наголошує на тому, що “з точки зору етимології різниці між федерацією та конфедерацією немає” [54, с. 371].

Саме тому в назві Швейцарії вживається термін “конфедерація”, хоча фактично ця країна є федеративною, а її глава – Федеральна Рада є втіленням колегіальної моделі інституту глави держави. Взаємодіючи з кантонами – суб'єктами Швейцарської конфедерації, Федеральна Рада ухвалює їхні акти (ч. II ст. 186); як представник держави підтримує відносини Конфедерації із кантонами (ч. I ст. 186); і, нарешті, як гарант існування держави Федеральна Рада висловлює заперечення проти договорів кантонів між собою чи з іноземними державами (ч. III ст. 186), піклується про дотримання союзного права, а також конституцій і договорів кантонів (ч. IV ст. 186).

Федерація – це така складна союзна держава, частини якої (суб'єкти федерації) є державними утвореннями, права яких розширені аж до права суверенітету.

Вперше відмінність між федерацією та конфедерацією була досліджена в США після завоювання ними незалежності. Це здійснили відомі американські мислителі та громадські діячі О. Гамільтон, Дж. Медісон та Дж. Джей у збірнику політичних есе “Федераліст”. Суть їхніх ідей полягає у тому, що конфедерація є занадто слабким союзом, а тому його слід замінити на більш міцний.

Аналізуючи інститут глави держави в умовах федерації, слід мати на увазі, що за цієї форми державного устрою формування та функціонування зазначеного інституту має певні особливості.

Наприклад, у ФРН, де представництво земель здійснюється в рамках Бундесрату, саме голова останнього (ст. 57 Основного Закону) здійснює повноваження глави держави у випадку дострокового звільнення з посади Федерального президента ФРН. І хоча Бундесрат не бере участь у проведенні виборів Президента, але, з іншого боку, відповідно до ст. 55 Федеральний президент обирається Федеральними зборами, які складаються як з членів Бундестагу, так і з народних представників земель.

Зрозуміло, що коло повноважень Федерального президента ФРН щодо земель є дещо обмеженим, а деякі з них він реалізує лише за

умови контрастигування його актів Федеральним канцлером або відповідним міністром, але інші федерації надають своїм главам держави набагато більші повноваження.

Так, в США вплив штатів на президента країни розпочинається ще у процесі його обрання. Зокрема, легіслатура кожного штату встановлює порядок призначення виборщиків, які потім відповідно до розділу 1 ст. II та XII поправки до Конституції США беруть участь у виборах Президента та віце-президента США. Загальна виборча кампанія фактично являє собою кампанію для отримання більшості голосів у 50 штатах для того, щоб набрати більшість голосів виборщиків від штатів і округу Колумбія. Перевага цієї системи полягає в тому, що участь у цих змаганнях за принципом “переможець отримує все” підкреслює федеративний характер держави і змушує кандидатів проводити свою кампанію в географічному розрізі, а не тільки за кількістю голосів населення з урахуванням демографічних параметрів. Інша перевага полягає в тому, що при отриманні практично однакової кількості голосів виборщиків за кандидатів, перерахунок голосів виборців відбувається тільки в тих штатах, де це сталося, і тому немає потреби порушувати питання про перерахування голосів за виборчими бюлетенями по всій країні. Тому в 2000 р. вирішальний перерахунок голосів проводився лише у Флориді, а не на всіх виборчих дільницях країни. Недолік колегії виборщиків полягає в тому, що історично невеликі штати мають перевагу з точки зору представництва на основі кількості виборщиків, встановлених для цих штатів, що дає голосам цих виборщиків більшу вагу у порівнянні з голосами виборщиків від великих штатів. Однак оскільки великі штати віддають усі свої голоси за того чи іншого кандидата, кандидатам доцільно концентрувати практично всі свої зусилля на передвиборчій боротьбі у 12 великих штатах, ігноруючи інші штати, особливо ті, в яких вони мають значну перевагу чи суттєво поступаються своїм конкурентам.

З іншого боку, після обрання Президент США починає впливати на штати. Як головнокомандувач армії та флоту США та призваних на дійсну службу в міліцію окремих штатів він повинен гарантувати кожному штату республіканську форму правління та захищати кожен з них від вторгнення, а також за зверненням легіслатури чи органу виконавчої влади (коли легіслатура не була скликана) – від актів масових безпорядків, що супроводжуються насильством (розділ II ст. II та розділ 4 ст. IV).

Як приклад можна навести ситуацію в містечку Літл-Рок (штат Арканзас). Свого часу міністр юстиції США Герберт Браунелл розповів американському президенту Дуайту Девіду Ейзенхауеру, що суд зажадав від нього реєстрації резюме і висновків з приводу справ про сегрегацію.

При цьому він підтвердив, що запити з Верховного Суду США на такі резюме не єдині, хоча це й не можна вважати усталеною практикою. Вимога Верховного Суду про надання фактів, згідно з XIV поправкою до Конституції США, у справах стосовно сегрегації в школах не викликала заперечень Ейзенхауера. Однак він висловився проти надання суду, згідно з його запитами до міністерства юстиції, висновків з приводу цих справ. Виходячи з принципу поділу влади, Ейзенхауер вважав, що це – відмова від виконання своїх обов'язків. “Як я розумію, – заявив він Браунеллу, – суди були встановлені Конституцією, щоб інтерпретувати закони; обов'язок виконавчого органу (міністерства юстиції) є виконання цих законів” [8, с. 302]. Президент вирішив, що суд намагається ухилитися від розгляду найбільш гострої соціальної проблеми в США і що “у цьому питанні Верховний Суд діяв, виходячи із спонукання, яке не є строго функціональним” [8, с. 302].

Г. Браунелл вважав, що сегрегація на основі расової ознаки є антиконституційною. Але Д. Ейзенхауер побоювався впливу нормативного акта, котрий поставив би сегрегацію поза законом. Однак, вважаючи себе президентом всіх американців, у тому числі і чорношкірих, у своєму “Посланні про становище країни”, він оголосив про використання усіх своїх повноважень, щоб покінчити з сегрегацією в окрузі Колумбія та у збройних силах, що й було виконано.

2 грудня 1953 р. Верховний Суд США почав розглядати першу справу про сегрегацію – “Браун проти Топека”. 17 травня 1954 р. він виніс рішення про неконституційність поділу дітей у школах залежно від їхньої расової ознаки.

3 вересня 1957 р. губернатор Арканзасу Орвал Фаубус навідріз відмовився забезпечити виконання судового рішення. Він, викликавши національних гвардійців свого штату, розташував їх навколо центральної середньої школи містечка Літл-Рок і наказав не допускати на її територію дванадцяти чорношкірих учнів. Коли ж після ряду юридичних маневрів 20 вересня федеральний суддя заборонив губернатору і національним гвардійцям втручатися в процес інтеграції навчання в центральній середній школі, Фаубус поставив під сумнів повноваження федерального суду.

У понеділок 23 вересня величезна юрба расистів силоміць спробувала перешкодити процесу десеґрегації в центральній середній школі Літл-Року. Мер містечка Вудроу Вільсон Манн у відповідь на це звернувся за допомогою безпосередньо до Президента Д. Ейзенхауера, який був змушений віддати наказ генералу М. Тейлору про застосування сили. В той же день за наказом генерала в Арканзас було перекинуто біля тисячі парашутистів зі складу 101-ї повітрянодесантної дивізії. Наступного дня вони разом із зарахованими на федеральну

службу національними гвардійцями розсіяли юрбу, що перешкоджала десегрегації.

Федеративна форма державного устрою⁸⁰, яка існує в США, була запозичена багатьма країнами світу і перш за все країнами Латинської Америки.

Наприклад, згідно із ст. 1 Конституції 1988 р., Бразилія являє собою Федеративну Республіку, в якій влада виходить від народу. До складу Федеративної Республіки Бразилії входять штати, федеральний округ та федеральні території. На відміну від США, Конституція, що була прийнята 5 жовтня 1988 р., не врегулювала усіх питань щодо виборів президента. Згідно із § 2 ст. 77 Конституції обраним “вважається кандидат, зареєстрований будь-якою політичною партією, який одержав абсолютну більшість голосів” [141, с. 464]. Але Конституція не вказує, як саме обирається глава держави – шляхом прямих, непрямих чи внутріпарламентських виборів. Однак ще в період чинності Конституції Сполучених Штатів Бразилії від 18 вересня 1946 р. вибори Президента Бразилії стали прямими і проводяться одночасно в усій країні (ст. 81 Конституції США) [137].

Порівняно з Конституцією 1946 р. повноваження Президента Бразилії в рамках державного устрою були істотно скорочені. Зокрема, на сьогодні, згідно із п. XIV ст. 84 Конституції 1988 р., за главою держави залишилося лише право призначати губернаторів територій за згодою Федерального Сенату [141, с. 465].

Аналогічна ситуація у Венесуелі. За Конституцією Республіки Венесуела від 23 січня 1961 р. губернатори федерального округу та федеральних територій призначалися та звільнялися з посад саме Президентом Республіки (п. 17 ст. 190 Конституції) [129, с. 47]. Саме це свого часу дозволило радянському конституціоналісту В. Маклакову зазначити: “Провінції інших латиноамериканських унітарних держав мають більше свободи у своїх діях, аніж штати у федеральній Венесуелі” [129, с. 10].

Після прийняття у 1999 р. чинної Конституції Боліварианської Республіки Венесуела ситуація певною мірою змінилася. Тепер, згідно із ст. 160, губернатори *обираються* більшістю голосів на чотири роки [402], а не *призначаються* Президентом.

Досить цікавою є специфіка федеративного державного устрою в Росії. На сьогодні особливості відносин Президента РФ та державних органів суб’єктів РФ перш за все обумовлені тим, що Президент РФ є главою держави, основними напрямками діяльності якого є захист Конституції РФ та засад конституційного ладу, прав і свобод людини

⁸⁰ Так само, як і президентська система правління.

і громадянина, охорона суверенітету, незалежності та державної цілісності РФ, забезпечення узгодженого функціонування та взаємодії органів державної влади.

Захист Президентом РФ засад конституційного ладу Росії – діяльність досить широка та багатогранна, що включає у себе практично усі повноваження глави держави. Окремі напрямки цієї діяльності, що знаходяться у полі зору Президента РФ, постійно стають особливо актуальними у певні періоди державного розвитку.

Як приклад можна навести ситуацію в Чеченській Республіці, яку 1 листопада 1991 р. новообраний президент Д. Дудаєв оголосив суверенною та незалежною державою. 8 листопада 1991 р. Президент РРСФР Б. Єльцин видав указ про запровадження в Чечено-Інгушетії надзвичайного стану. У відповідь на це Д. Дудаєв оголосив у Чечні воєнний стан, наказав роздати зброю і перетворити кожен будинок у фортецю, а також підпорядкував собі місцеву міліцію. Однак у той момент ніхто не виявив бажання розпочинати бойові дії, і Чеченська Республіка опинилася у невизначеному становищі.

Після ліквідації СРСР влада в Росії намагалася використати опозиційні до Д. Дудаєва сили, щоб повернути республіку до складу федерації. Однак така діяльність не мала успіху, а тому 30 листопада 1994 р. Президент РФ видав указ № 2137 “Про заходи з відновлення конституційної законності та правопорядку на території Чеченської Республіки”, яким по суті запровадив на території республіки надзвичайний стан. Як бачимо, надзвичайна ситуація, яка виникла в окремому регіоні РФ, зумовила реалізацію главою держави своєї функції гаранта Конституції, що проявилася заходами, спрямованими на охорону державної цілісності (ч. 2 ст. 80 Конституції РФ).

Сьогодні в РФ спостерігається підлегле становище органів виконавчої влади відносно глави держави, а постанови Уряду РФ можна відмінити відповідним Указом Президента (ч. 3 ст. 115 Конституції). Через те, що Уряд РФ здійснює федеральну виконавчу владу на території усієї федерації, то виконавчі структури суб’єктів РФ займають щодо нього підлегле становище. Саме тому, на нашу думку, діяльність виконавчих органів та президентів чи губернаторів у РФ не повинна суперечити актам Президента РФ.

Щодо парламенту та представницьких органів суб’єктів РФ, то тут ситуація є дещо неоднозначна. Так, згідно з ч. 3 ст. 90 Конституції РФ, укази та розпорядження Президента не повинні суперечити як Конституції, так і федеральним законам. У свою чергу органом законодавчої влади РФ є Федеральні збори – парламент РФ (ст. 94 Конституції). Однак суб’єкти РФ також мають право видавати свої закони (ч. 4 ст. 76

Конституції), а тому досить цікавим є співвідношення прерогатив глави російської держави та представницького органу суб'єкта РФ.

Умовно можна виділити чотири групи особливостей взаємодії Президента РФ з представницьким (законодавчим) органом державної влади суб'єкта РФ:

1. Вплив Президента РФ на органи представницької (законодавчої) влади суб'єктів РФ в результаті видання ними нормативно-правових актів, що суперечать Конституції РФ та федеральному законодавству.

2. Взаємовідносини при наданні громадянину РФ повноважень вищої посадової особи суб'єкта РФ.

3. Участь Президента РФ у розпуску вищого представницького (законодавчого) органу державної влади суб'єкта РФ.

4. Взаємовідносини при позбавленні посади вищої посадової особи суб'єкта Російської Федерації.

Аналізуючи вплив Президента РФ на органи представницької (законодавчої) влади суб'єктів РФ в результаті видання ними нормативно-правових актів, що суперечать Конституції РФ та федеральному законодавству, слід мати на увазі, що відповідно до ч. 5 ст. 76 Конституції РФ закони та інші нормативно-правові акти суб'єктів РФ не можуть суперечити федеральним законам, а тому Президент як гарант Конституції має право вживати будь-яких заходів, необхідних для того, щоб законодавчі акти суб'єктів федерації не суперечили існуючим, зокрема звернутися до Конституційного Суду РФ.

При наданні громадянину РФ повноважень вищої посадової особи суб'єкта РФ вплив глави держави практично необмежений. 22 вересня 1999 р. Державна Дума РФ прийняла Федеральний закон № 184-ФЗ “Про загальні принципи організації законодавчих (представницьких) та виконавчих органів державної влади суб'єктів Російської Федерації”, в п. 1 ст. 18 якого передбачила, що вища посадова особа суб'єкта РФ (керівник вищого виконавчого органу державної влади РФ) обирається громадянами Російської Федерації, що проживають на території суб'єкта РФ [140, с. 183].

Однак 11 грудня 2004 р. до цього закону були внесені такі зміни: “Громадянин Російської Федерації наділяється повноваженнями вищої посадової особи суб'єкта Російської Федерації (керівника вищого виконавчого органу державної влади суб'єкта Російської Федерації) за поданням Президента Російської Федерації законодавчим (представницьким) органом державної влади суб'єкта Російської Федерації” [204].

Як бачимо, на сьогодні керівників суб'єктів РФ вибирають не пересічні громадяни РФ, а фактично Президент РФ. Щодо законодавчого (представницького) органу суб'єкта РФ, то він лише “наділяє

повноваженнями” ту особу, яка вибирається главою російської держави у якості керівника суб’єкта РФ.

Якщо представницький орган абсолютно і остаточно відмовляється “наділити повноваженнями” вибрану Президентом РФ особу, глава держави, згідно з ч. IV п. 4.1. ст. 9 зазначеного Закону, має право розпустити такий орган.

Зрозуміло, що таке становище подобається далеко не всім. Зокрема, керівник Центру економічних досліджень Інституту глобалізації та соціальних рухів (ІГСО) В. Колташов з цього приводу зазначав: “Відміна виборів територіями губернаторів, тобто керманців самоврядних областей, загроза розпуску місцевих парламентів за умови небажання ними затвердити президентського призначенця абсолютно перекареслює будь-який федералізм. Економічно регіони давно вже не є самостійними. По суті держава має унітарну природу, що не додає їй реальної стійкості. Позбавивши народ права вибирати (не без фальсифікацій) керманців своїх територій, президент зовні зміцнив свою владу, але віднині став винуватцем усього” [116].

Отже, як бачимо, однією з підстав розпуску представницького (законодавчого) органу суб’єкта РФ Президентом є той факт, що народні представники у жодному разі не погоджуються з кандидатурою кандидата в губернатори чи президента суб’єкта федерації. Іншою ж підставою такого розпуску є правова колізія, яка виникає у разі прийняття законодавчим (представницьким) органом суб’єкта РФ нормативно-правового акта (у тому числі конституції, статуту, закону тощо), який суперечить російському федеральному законодавству. При цьому підставою для розпуску є не сама колізія, а ситуація, коли Президент Росії попередив про це зазначений орган, але той протягом трьох місяців ігнорує це попередження (п. 4 ст. 9 Закону № 184-ФЗ).

І, нарешті, глава російської держави істотно може впливати на припинення повноважень вищої посадової особи суб’єкта РФ, достроково звільняючи її з посади (ст. 19 Закону № 184-ФЗ). І якщо п. б ч. 1 зазначеної статті і припускає, що Президент звільняє таку особу у випадку вираження йому недовіри законодавчим (представницьким) органом державної влади зазначеного суб’єкта федерації, то п. г взагалі передбачає формулу “у зв’язку із втратою довіри Президента РФ, за неналежне виконання своїх обов’язків” [116]. Саме на підставі цього пункту було звільнено з посади другого мера Москви Ю. Лужкова, котрий очолював столицю Росії з 1992 р.

Як відомо, 28 вересня 2010 р. Президент Росії Д. Медведев підписав Указ № 1183, у п. 1 якого було зазначено: “Усунути Лужкова Юрія

Михайловича з посади мера Москви у зв'язку із втратою довіри Президента Російської Федерації” [201]. Отже, як бачимо, фактично на всій території Росії спостерігається всевладдя Президента РФ.

Окрім республік, федеративна форма державно-територіального устрою характерна для деяких монархій. Як приклад можна навести Об'єднані Арабські Емірати, де, окрім раїса, обирають парламент – Федеральні національні збори. Хоча саме через надмірну роль глави держави в ОАЕ не була створена парламентська система. Вказана роль визначалася ст. 69 та 110 Конституції. Так, ст. 69 передбачала, що кожен емірат самостійно визначає спосіб відбору своїх депутатів у Федеральні національні збори. Практично це зумовило те, що кожен емір самостійно призначав вказаних депутатів. Ст. 110 закріплювала, що “у випадку внесення Федеральними національними зборами якої-небудь поправки до законопроекту, що не задовольняють голову Федерації або Вищу раду, а також у випадку відхилення законопроекту Федеральними національними зборами, глава Федерації або Вища рада повертають законопроект до Федеральних національних зборів. Якщо ж останні знову внесуть поправки чи вдруге відхилять законопроект, глава Федерації може видати закон після його затвердження Вищою радою” [485].

Інший момент розподілу повноважень між центром та окремими еміратами стосується сфери судочинства та судоустрою. Зокрема, в ОАЕ повноваження як монархів⁸¹, так і глави держави⁸² є різними. В окремих еміратах ОАЕ⁸³ судочинство зазвичай здійснювалось самими правителями. До професійних суддів (каді) справи потрапляли лише тоді, коли правитель не міг сам вирішити справу. Але, починаючи з 1974 р., коли міністр юстиції ОАЕ подав законопроект про організацію федеральних судів на всій території Федерації та про позбавлення місцевих судів юрисдикції з численних питань, обсяг судової діяльності правителів став скорочуватися.

Федеративний характер ОАЕ вплинув і на сферу оборони. Як відомо, в ОАЕ збройні сили підкоряються наказам федерального міністра оборони та Вищій раді оборони під керівництвом глави ОАЕ (раїса). Крім того, Законом № 1 від 2 лютого 1972 р. Раді Міністрів ОАЕ були надані повноваження, пов'язані з організацією та постачанням федеральній армії та силам безпеки усього необхідного.

⁸¹ Шейхів та емірів.

⁸² Раїса та Вищої ради Федерації.

⁸³ Виключення складають емірати Абу-Дабі та Дубай.

Федеративний державно-територіальний устрій ОАЕ дозволив трохи збалансувати піклування про федеральну армію. Зокрема, ст. 142 Конституції передбачає: “Кожен емірат має право створювати місцеві збройні сили та готувати їх приєднання до апарату оборони Федерації у випадку зовнішньої агресії” [486].

Вказана стаття дозволяє у випадку агресії проти ОАЕ значно збільшити чисельність збройних сил і водночас не обтяжує федеральний бюджет значними витратами в мирний час. Водночас призначення міністра оборони главою Федерації за рекомендацією прем'єр-міністра не дозволяє військовому відомству вийти з-під контролю глави держави.

Таким чином, на відміну від Росії та ОАЕ, в США, Бразилії, Венесуелі, ФРН та деяких інших країнах не спостерігається керованість суб'єктів федерації з центру та пряме втручання федеральної влади у справи суб'єктів. Однак у виняткових ситуаціях⁸⁴ можливість такого втручання передбачається в більшості конституцій світу незалежно від форми правління. У такому випадку мова йде про *федеральне втручання* у справи суб'єктів.

Як відомо, порушення, а в низці випадків навіть загроза порушення конституційних принципів цілості федерації, відмова від їх дотримання яким-небудь із суб'єктів федерації або ж зовнішній чинник, що являє собою загрозу, наприклад, територіальній цілості одного з суб'єктів федерації, викликає зворотну реакцію з боку союзної держави. Залежно від причини або ступеня порушення чи відмови від дотримання конституційних принципів цілості федерації така реакція може мати різні форми. При тому, що вони мають примусовий характер, можна виділити більш м'яку форму переважно фінансово-економічного впливу на суб'єкти федерації та більш жорстку, репресивну форму. Зокрема, в Швейцарії, де можливість федерального втручання передбачається ч. 2 ст. 52 Федеральної Конституції (Конфедерація втручається, коли в кантоні конституційний лад “порушується або піддається загрозам, а відповідний кантон сам або за допомогою інших кантонів не може захищатися”) [127, с. 100], федеральні заходи можуть включати в себе як певний фінансовий тиск на кантони (наприклад, згідно з ч. 3 ст. 46 Конституції, саме Конфедерація надає кантонам достатні джерела фінансування. Отже, Конфедерація має право відмовитися від зазначеної плати або істотно її зменшити), так і примус збройною силою. Наприклад, ч. 2 ст. 58 Конституції передбачає, що армія “підтримує цивільну владу при відсічі серйозних загроз

⁸⁴ Як це, зокрема, відбувалося в м. Літл-Рок.

внутрішній безпеці” [127, с. 101]. При цьому саме колегіальний глава Швейцарської конфедерації – Федеральна Рада, згідно з ч. 2 ст. 185 Конституції, вживає заходів щодо збереження внутрішньої безпеки. І хоча обидва заходи мають примусовий характер, правильним є також їхній поділ на більш м’яку та більш жорстку.

Першоосновою для вибору форми втручання, на нашу думку, є розвиток економічної та соціально-політичної організації суспільства. Зокрема, там, де вони більш вищі, мають місце нормальні економіко-фінансові, господарські та адміністративно-управлінські механізми забезпечення єдності та територіальної цілості федеративної держави. Водночас в умовах перехідного характеру суспільства, де структурні реформи економіки впливають як на становище в федерації в цілому, так і на ситуацію в її суб’єктах, що безумовно тягне за собою відповідні відцентрові тенденції, основне навантаження щодо забезпечення єдності федерації здійснюється надзвичайними або репресивними методами.

Конституційно-правовий інститут федерального втручання являє собою систему узгоджених норм конституційного та інших галузей права, що відповідно визначають: 1) підстави, необхідні і достатні для здійснення федерального втручання; 2) державні органи, правомочні здійснювати запровадження федерального втручання; 3) процедуру і порядок запровадження; 4) часові та просторові межі дії; 5) зміни в розгалуженні предметів ведення та повноважень між федеральними органами державної влади та органами влади суб’єктів федерації, що запроваджуються на період дії прокламації про федеральне втручання; 6) інші зміни, що вносяться до системи суспільних відносин на зазначений період.

Зміст інституту федерального втручання у справи суб’єктів федерації визначається природою федеративного устрою, яка передбачає необхідність не лише розгалуження предметів ведення, але й способи забезпечення єдності політичної та економічної організації федеративної держави, закріплення відповідних механізмів інтеграції, які об’єднують суб’єкти федерації. Саме тому інститут федерального втручання є достатньо природним елементом федеральних відносин. Причому роль глави держави у процесі виконання зазначених заходів, на нашу думку, є дуже значною.

Важко переоцінити те значення, яке інститут федерального втручання має у більшості зарубіжних федерацій. Наприклад, у більшості латиноамериканських федерацій зазначений інститут став досить ефективним засобом контролю штатів з боку центрального уряду на чолі з президентом.

Так, в Аргентині федеральне втручання передбачається ст. 6 Конституції Аргентинської нації від 1 травня 1853 р.: “Федеральний Уряд має право здійснювати інтервенцію на територію провінцій для забезпечення республіканської форми правління або відбиття іноземного вторгнення, а за проханням конституційних органів влади провінцій – для того, щоб підтримати або відновити їх у випадку, якщо вони повалені внаслідок заколоту чи вторгнення іншої провінції” [141, с. 403]. З 220 випадків федерального втручання 83 було здійснено на підставі президентських декретів і лише 46 – на підставі відповідного закону Конгресу. При цьому 72 випадки із 101 були здійснені з метою забезпечити перемогу на виборах представникам правлячої партії [326, с. 77].

В іншій латиноамериканській федерації – Бразилії питання втручання врегульовано главою VI розділу III Конституції 1988 р. Зокрема, ст. 34 встановлює вичерпний перелік підстав застосування федерального втручання у справи штатів. Утім відсутність в правових актах точних і конкретних формулювань, а також домінування ідеї про те, що думка президента про існування чи неминучість виникнення надзвичайної ситуації є достатньою підставою для видання декрету про запровадження надзвичайного стану або оголошення федерального втручання, відкриває широкі можливості для зловживання владою главі держави.

У більшості латиноамериканських федерацій втручання здійснюється за однаковим сценарієм. У штат (провінцію, регіон), відносно якого видано президентський декрет, прибувають підрозділи збройних сил центрального підпорядкування. Військові усувають губернатора з посади, розпускають усі представницькі органи штату та призупиняють діяльність судових органів. Вся повнота законодавчої, виконавчої і судової влади передається представнику президента, який призначає та проводить вибори, маючи достатньо можливостей для того, щоб отримати бажаний для нього результат. Після цього президент наказує командувачу місцевого гарнізону забезпечити переможецю можливість керування штатом.

Зовсім інакшою є ситуація в США, ФРН та деяких інших федераціях. І справа тут полягає не стільки у розвитку демократії, скільки у тому, що соціально та економічно розвинені федерації знаходяться в більш вигідному становищі, аніж країни середнього та нижнього рівня розвитку.

Це стає зрозумілим, якщо брати до уваги той факт, що федеральне втручання повинно бути крайнім заходом, який вживається тоді, коли інші кроки виявилися невдалими. Розвинені як соціально, так і економічно федерації мають більше засобів, завдяки яким вони можуть,

не вдаючись до крайніх заходів, впливати на відцентрові сили в окремих суб'єктах. Такі засоби за своїм характером зазвичай є економічними. Серед них певний тимчасовий перерозподіл коштів на користь регіонів, що виявляють сепаратистські настрої, тимчасове послаблення податкового тягаря і, навпаки, при необхідності жорстке обмеження ресурсів та фондів, спрямованих з центрального банку в сепаратно налаштовані суб'єкти федерації. Зрозуміло, що економічно слаборозвинені країни такої можливості гнучкого реагування, як правило, позбавлені.

Значною мірою на розвиток інституту федерального втручання в конституційному праві більшості федерацій вплинула Конституція США. Зокрема, розділ 4 ст. IV закріплює, що США гарантують кожному штату “республіканську форму правління”, а на прохання легіслатури чи виконавчих органів – “від внутрішніх заворушень” [141, с. 338].

Норму, що буквально співпадає з вищезазначеним положенням, можна знайти не лише в латиноамериканських основних законах, а й в конституціях Індії та Австралії. Так, ст. 335 Конституції Індії передбачає, що обов'язком Індійського Союзу є охорона кожного Штату від зовнішньої агресії, внутрішнього безладдя та забезпечення того, щоб управління кожним штатом здійснювалось відповідно до положень індійської Конституції. Основний Закон Австралійського Союзу містить таку норму: “Співдружність захищатиме кожний штат від вторгнення, і, на прохання виконавчого уряду штату, від внутрішніх безпорядків” (ст. 119) [141, с. 659].

Однак конституції Індії та Австралії містять більш-менш чіткий варіант федерального втручання – зовнішня загроза або втішні безладдя. Щодо США, то в Конституції діє дещо незрозуміла формула – “республіканська форма правління”. Аналіз свідчить, що на конституційному рівні зазначена формула не роз'яснена. Саме тому виникла потреба у відповідному легальному тлумаченні. Однак Верховний суд США “категорично відмовився визначати ознаки “республіканської форми правління”, розцінюючи це питання як “політичне”, що його вирішення належить до компетенції президента або Конгресу. При цьому головний суддя Р. Тоні висловив жаль з приводу того, що Конгрес своїм актом, прийнятим 28 лютого 1795 р., уповноважив Президента вводити збройні формування союзного підпорядкування у випадку повстання проти уряду штатів” [326, с. 85–86].

Фактично це дало можливість Президенту втручатися у справи будь-якого штату, якщо, на його думку, уряд штату не реалізує належним чином “республіканку форму правління”.

І хоча в США ще не було прецедентів того, щоб федеральна влада втручалася у справи штатів під цим приводом, але формально це конституційне положення може бути реалізоване в будь-який момент.

Крім того, за певних обставин, Президент США може використовувати Національну гвардію⁸⁵, регулярні частини та резервістів на території будь-якого штату. При цьому він це може робити як на прохання легіслатури чи губернатора штату (п. 331 Зводу Законів США наголошує, що причиною цього є повстання, “спрямоване проти уряду такого штату”), так і без відповідного прохання або навіть всупереч волі відповідних органів влади. У п. 332 Зводу Законів США записано, що такий крок робиться задля “виконання федеральних законів чи для збереження федеральної власності, чи для відновлення порядку, чи для забезпечення нормального функціонування державної влади” [326, с. 86]. Як приклад можна згадати події 1957 р. в містечку Літл-Рок (Арканзас), де федеральні війська та Національна гвардія були використані за наказом Президента Ейзенхауера всупереч волі губернатора Арканзасу О. Фаубуса.

Оте, здійснений нами порівняльно-правовий аналіз свідчить про те, що серед заходів надзвичайного характеру, відомих у сучасному конституційному праві, інститут федерального втручання у справи суб’єктів федерації відіграє досить істотну роль. Цей інститут входить до загальної системи правових норм, створюючи власну ієрархію актів конституційного та звичайного законодавства, пов’язаних з рішеннями органів конституційної юстиції, правовими звичаями, політико-правовою культурою тощо. Лише шляхом комплексного аналізу механізмів, порядків, метою та практикою використання цього інституту можна оцінити пов’язаний з ним ступінь демократичності політичного режиму тієї чи іншої країни у певний історичний відрізок часу. І хоча цей інститут пропонується як інструмент управління, стабілізації та зміцнення федеративної держави, він може викликати й зворотню відцентрову реакцію у суб’єктів федерації та відповідну деформацію політичного режиму.

Таким чином, в умовах централізованої форми державного устрою (унітарна держава, Російська Федерація) глава держави здійснює прямий вплив на формування та функціонування органів місцевого управління та самоврядування. Водночас децентралізована форма (регіоналістична держава, реальна унія, федерація, юридична конфедерація) залишає главі держави лише можливість опосередкованого впливу.

⁸⁵ Чисельність – більше 60 тис. осіб.

3.3. СТАТУС ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО, АВТОРИТАРНОГО І ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМІВ

Третім елементом форми держави є політичний режим. Сьогодні існує декілька проблем щодо характеристики цієї категорії.

Перша з них полягає у тому, що не існує загальноприйнятого розуміння політичного режиму. Але умовно у ньому можна виділити три компоненти.

Перший компонент, що складає зміст цієї категорії, це спосіб взаємодії держави, суспільства і громадянина. Саме цей компонент визначає права і свободи особи, пріоритетний тип її політико-правової культури, поведінки, свідомості і менталітету. При цьому його сутність визначається тим, що в державі є пріоритетним, – права держави, права суспільства чи права громадянина, що з переліку прав, закріплених у Загальній декларації прав людини 1948 р., держава визнає, гарантує або обмежує.

Другий компонент політичного режиму має декілька вимірів, обумовлених рівнем і якістю соціально-економічного розвитку суспільства, принципом поділу влади, способом формування органів державної влади, статусами партійної системи, політичної опозиції, ЗМІ, армії, поліції, церкви тощо.

Третій компонент передбачає систему методів здійснення державної влади, способи врегулювання і розв'язання соціальних, політичних і правових конфліктів.

Більшість державознавців здебільшого віддають перевагу останньому компоненту і наголошують на тому, що політичний режим є сукупністю “способів і методів здійснення політичної влади” [372, с. 268].

Другою проблемою є те, що сьогодні не існує універсальної класифікації політичних режимів. Так, більшість авторів поділяють усі політичні режими на демократичні і недемократичні⁸⁶ [25, с. 179; 81, с. 82–83; 293, с. 90]. Однак поділ політичних режимів на демократичні та недемократичні не дуже коректний. Насамперед тому, що у цьому випадку демократія стає ідеалом, такою собі, за словами Президента США Дж. Ф. Кеннеді, “найкращою формою урядування, тому що вона заснована на повазі людини як розумної істоти” [440, р. 14], а держава з так званим недемократичним режимом однозначно вважається “імперією зла”. У цьому випадку поділ на демократичні та недемократичні

⁸⁶ Інша назва – антидемократичні.

політичні режими призводить до створення чорно-білих полюсів. Крім того, не зовсім зрозумілим є місце у такій класифікації режиму, що склався в СРСР під час “Перебудови” у 1988–1989 рр. Якщо він був демократичним, то як з цим пов’язана ст. 6 Конституції СРСР, яка була відмінена лише у 1990 р.? Якщо ж недемократичним, то як з цим пов’язана політика “гласності”, яка більше притаманна демократії? Саме тому поділ режимів на демократичні та недемократичні потребує певного корегування. Інша класифікація пов’язана із особливостями взаємодії держави і громадянського суспільства. У цьому випадку виділяються демократичні, авторитарні і тоталітарні режими [319, с. 20; 372, с. 268]. На нашу думку, така класифікація є більш коректною, аніж ідеологізований поділ політичних режимів на демократичні та недемократичні.

Крім того, С. Бостан цілком слушно, на наш погляд, висунув ідею про розподіл усіх політичних режимів на соціально-політичні та державно-політичні [25, 183].

Таким чином, слід розрізняти демократичні, тоталітарні та авторитарні соціально-політичні і державно-політичні режими.

Щодо демократичного режиму, то під **демократією** слід розуміти таку форму організації і здійснення належної народу політичної влади, що заснована на рівноправній участі громадян у формуванні органів держави і контролі над їхньою діяльністю. Це відповідає визначенню демократії як правління народу, “з народу і для народу”, котре поетично сформулював XVI Президент США А. Лінкольн у своїй знаменитій Гетисбергській промові [437].

Характеризуючи демократичний соціально-політичний режим, можна виділити такі його види: режим прямої демократії, режим елітарної демократії, режим представницької демократії та режим деліберативної (консенсусної [315], консоціативної [298, с. 170], партисипаторної [293, с. 220]) демократії. Видатний російський спеціаліст у сфері штучного інтелекту І. Бощенко назвав ці режими поколіннями демократії [102, с. 150]. Проте ідея щодо глобального поширення деліберативної демократії, яку відстоює дослідник, на нашу думку, є таким же припущенням, як і ідея Бенджаміна Бербера, котрий пов’язує майбутнє демократії з реалізацією ідеї “сильної демократії”, що “є одним з видів реакції на зміну політичних умов., яка відрізняється як від трьох основних видів репрезентативної демократії, так і від унітарної демократії, з якою її дуже часто ототожнюють” [390, р. 139–140].

Щодо демократичного державно-політичного режиму, то можна виділити два його різновиди: ліберально-демократичний та соціал-демократичний.

Зазначені режими відповідають двом різновидам посттрадиційного суспільства: демократії свободи та демократії рівності. Ліберально-демократичний режим відповідає демократії свободи, яка полягає у ринковій та іншій змагальності людей, котра неминуче спрямовує суспільство до нерівних результатів, до успіху найбільш затятих. Щодо соціал-демократичного режиму, то він іде шляхом демократії рівності, обмежуючи вільну змагальність та нівелюючи відмінність нерівних за природою людей. Фактично це означає, що соціал-демократичний режим вимагає соціально-орієнтовану економіку на протизмагальності вільному ринку, який більше притаманний ліберально-демократичному режиму.

Тоталітарний режим характеризується абсолютним контролем держави над всіма сферами суспільного життя, абсолютною покірністю людини політичній владі та пануючій ідеології.

Щодо тоталітарних соціально-політичних режимів, то їхньою характерною рисою є наявність занадто впливової ідеології – системи ідей, тісно пов'язаних з інтересами пануючого суб'єкта. Хоча ідеологія характерна і для демократичних режимів (зокрема, лібералізм), однак вона, на думку Д. Істона, завжди має узагальнюючий характер. Навіть у тому разі, коли йдеться про обмеження ідеології лише сферою економіки (наприклад, вищезгаданий лібералізм та його протилежність – консерватизм), все одно її втіленням є ціла низка поглядів щодо організації усього суспільства та відповідної йому політичної системи. Д. Істон виділяв чотири типи ідеологій: радикальний консерватизм, традиційний консерватизм, сучасний лібералізм та комунізм [422, р. 338].

За ідеологічним забарвленням виділяються три види соціально-політичного режиму: соціально-класовий тоталітарний режим, національно-расовий тоталітарний режим та релігійно-тоталітарний режим.

При цьому соціально-класовий тоталітаризм, спираючись на соціально-класову ідеологію⁸⁷, шукає ворогів серед інших класів. Зокрема, такий режим існував в СРСР, де головними класами вважалися пролетаріат і частково найбідніше селянство, а переслідувалися представники дворянства, заможного селянства і частково інтелігенції. Щодо національно-расового тоталітаризму, то він спирався на національно-расову ідеологію (радикальний консерватизм), а ворогів шукав серед інших націй. Зокрема, такий режим існував у Третньому Рейху, де головною нацією-расою були німці-арійці та “братерські” їм народи (британці, шведи та ін.), а також індійці та іранці як прямі “нащадки”

⁸⁷ Комунізм, за Д. Істоном.

стародавніх аріїв. Водночас переслідувалися представники інших націй: євреї, цигани і, почасти, слов'яни. Щодо релігійного тоталітаризму, то він спирається на релігійну ідеологію (радикальний консерватизм) і переслідує будь-яку її критику. Як приклад можна згадати смертний вирок, винесений Хомейні поету Салману Рушді за його пасквіль “Сатанинські вірші”.

З точки зору цілей та завдань усі тоталітарні державно-політичні режими поділяються на футуро-тоталітарні та ретро-тоталітарні.

Футуро-тоталітарні режими спрямовують діяльність держави у майбутнє, намагаючись якомога більше порвати з минулим. Зокрема, така тенденція існувала в КНР, яка в період реформ⁸⁸ намагалася відкинути досвід минулого і йти у світле майбутнє. До деякої міри така ситуація існувала і в СРСР за часів Й. Сталіна, який, хоча і віддавав належне царям Петру I Великому та Івану IV Грозному, але здебільшого будував “світле комуністичне майбутнє”.

На відміну від футуро-тоталітарних, ретро-тоталітарні режими тяжіють до звеличення минулого. Наприклад, у Третньому рейху діяла організація “Ананербе” – “Спадщина предків”, яка займалася дослідженням традицій, історії та спадщини німецької нації і входила до системи СС.

Проміжне становище між демократичним та тоталітарним режимом займає авторитарний політичний режим. На думку автора монографії, **авторитаризм** визначається як державний режим, у якому державна влада здійснюється конкретною особою (класом, партією, елітною групою тощо) за мінімальною участю народу.

На сьогодні не існує загальноприйнятої класифікації авторитарних режимів. Проте виділяються такі режими, як військова хунта, диктаторські режими тощо [167]. Досить цікавою може бути запропонована американським вченим Стівеном Левітським ідея змагального авторитаризму, який визначається як цивільний режим, при якому існують формальні демократичні інститути, і більшість вважає їх основним засобом отримання влади, але при цьому зловживання владою осіб, що обіймають державні посади, дає їм істотні переваги щодо своїх опонентів. С. Левітський наголошує на тому, що такі режими є змагальними у тому, що опозиційні партії можуть використати демократичні інститути для боротьби за владу, але вони не є демократичними, тому що на “змагальному майданчику спостерігається перевага на користь діючих осіб, що мають владу. Змагання, таким чином, є реальним, але несправедливим” [436, р. 5]. Для латиноамериканського

⁸⁸ Маються на увазі “великий стрибок” та “культурна революція”.

типу держави А. Орлов виділяв такі різновиди авторитарних режимів як “режим особистої влади, що знайшов своє вираження в системі каудилізму” [213, с. 124] (Нікарагуа доби Сомоси або Гаїті в період диктатури Дювальє) та військово-диктаторський режим фашистського типу [213, с. 125]. Він пропонував мати на увазі й такий проміжний режим між авторитаризмом та демократією, який, на його думку, тяжіє до демократії, як військово-демократичний [213, с. 130].

Вищезазначені ідеї не дозволяють нам здійснити більш повну класифікацію авторитарних режимів, а тому слід знову звернутися до їхнього поділу на соціально-політичні та державно-політичні. Так, з точки зору соціально-політичного режиму авторитаризм може існувати у вигляді демократично-авторитарного режиму, широко-консенсусного авторитарного режиму, обмежено-консенсусного авторитарного режиму та псевдо-консенсусного авторитарного режиму.

В умовах псевдо-консенсусного авторитаризму правлячу верхівку не підтримує не лише більшість населення країни, а й більша частина елітарних верств (Заїр в період диктатури С. С. Мобуту). При обмежено-консенсусному авторитаризмі елітарні верстви утворюють єдину правлячу верхівку, яка не користується підтримкою народних мас, але між народом та елітою існує часткова злагода (Чилі доби А. Піночета). В умовах широко-консенсусного авторитаризму суспільство об'єднується навколо владної верхівки (Республіка Корея доби Пак Чжон Хі) [354, с. 18 і наст.]. І, нарешті, демократично-авторитарний режим виникає там, де правлячі групи, навіть програючи у політичній (виборчій) боротьбі, домагаються так чи інакше компромісу і залишаються на політичній арені [177, с. 125].

Щодо авторитарного державно-політичного режиму, то за метою встановлення він поділяється на модернізаційно-авторитарний, стабілізаційно-авторитарний та тиранічно-авторитарний.

Метою модернізаційно-авторитарного державно-політичного режиму є проведення політико-правової та соціально-економічної модернізації країни (Чилі під час реформ Е. Біхі доби диктатури А. Піночета). Мета тиранічного авторитаризму полягає у задоволенні власних потреб лідера або правлячої верхівки (ЦАР в період імперії Ж. Б. Бокасса). І, нарешті, мета стабілізаційно-авторитарного режиму полягає у стабілізації ситуації або підтримці існуючого становища в країні. Прикладом останнього можна вважати Францію доби становлення П'ятої Республіки Ш. де Голля, який надзвичайними заходами стабілізував ситуацію в країні. Заперечення проти авторитарного характеру влади де Голля відкидав він сам, зазначаючи: “Будучи *вождем Франції* та главою республіканської держави, я буду здійснювати верховну владу в усій повноті” [274].

Деякі дослідники виділяють іще проміжні режими. Наприклад, між демократичним і авторитарним режимом виділяється ліберальний режим, що містить риси як демократії, так і авторитаризму.

На нашу думку, ліберальний режим до певної міри аналогічний демократично-авторитарному або напівдемократичному. Це можна пояснити словами С. Хантінгтона: “Ліберальні реформатори схильні були розглядати лібералізацію як спосіб роззброїти опозицію своєму режимові, не демократизуючи сам режим повністю. Вони готові були пом’якшити репресії, відновити деякі громадянські свободи, послабити цензуру, дозволити більш широке обговорення питань загального значення і надати громадянському суспільству – асоціаціям, церкві, спілкам, діловим організаціям – більше простору для ведення справ. Однак лібералізатори не хотіли проводити змагальні вибори з повною участю населення, які могли б позбавити влади правлячого лідера. Вони хотіли створити більш м’який, добрий, безпечний і стабільний авторитаризм, не змінюючи кардинально системи” [351, с. 142]. Отже, виходячи з цього, можна цілком слушно вважати ліберальний режим напівавторитарним, а тому розглядати його як специфічний різновид авторитарного соціально-політичного режиму.

Аналіз політичних режимів дозволяє нам стверджувати, що головна відмінність статусу глави держави перш за все простежується саме в рамках демократичного, авторитарного і тоталітарного режимів.

Так, в умовах демократичного режиму глава держави повинен відповідати за свою політику⁸⁹. Наприклад, усім відомо, що четвертий Президент П’ятої Французької Республіки Ф. Міттеран піддавався критиці за усе, чого він не зробив – не зменшив дефіцит торгівельного балансу, не подолав інфляцію, віддавав перевагу Європі, а не Франції у деяких зовнішньополітичних питаннях тощо, – і при цьому забувалося, що він запровадив 39-годинний робочий тиждень, пенсійний вік у 60 років, податки на великі маєтки тощо [349]. При цьому таке становище нікого не ображало, адже демократична система заснована, за словами Президента США Р. Рейгана, “...на вірі у святість людського життя та прав особистості” [265], у тому числі і свободи висловлювання думки про того чи іншого національного лідера.

Специфіка демократичного режиму, на думку одного з основоположників демократії А. де Токвілля, полягає у тому, що “народи демократичних держав, що постійно зайняті своїми справами і старанно охороняють свої права, не дозволяють своїм представникам відхилитися від визначеної загальної лінії, котра диктується їхніми інтересами” [332, с. 185]. Щодо глави держави, то, наприклад, в США “коло

⁸⁹ Зрозуміло, якщо він не є монархом.

завдань, які сучасні президенти повинні виконати, та низка програм, за які вони несуть відповідальність, збільшилися у декілька разів протягом останніх п'ятдесяти років. Контроль, який здійснюється засобами масової інформації за кожним аспектом їхнього життя, істотно збільшився. Виборці рідко надають партії, котра перебуває у Білому Домі, контроль над обома палатами Конгресу” [394, р. 64]. Більше того, на думку американського дослідника С. Ліпсета, політична участь, котра проявляється можливістю впливу громадян на політичних лідерів (у тому числі й на главу держави) та їхні дії, разом із громадянськими і політичними правами і свободами, а також із змагальністю у процесі отримання влади, є одним із трьох основоположних елементів демократії [448, р. 42]. Аналогічної точки зору дотримується й Ф. Шміттер, хоча для нього основною формою політичної участі є партійна діяльність, тобто міжпартійна боротьба за державну владу [452, р. 6].

В умовах тоталітарних режимів, які опираються на моністичну⁹⁰ ідеологію, домінує головний носій цієї ідеології. Здебільшого ним є лідер правлячої партії або релігійний лідер. При цьому абсолютна більшість тоталітарних режимів нівелює роль глави держави, а серед державних посад зазвичай віддає перевагу голові уряду.

Так, найбільш відомими на сьогодні є тоталітарні режими в СРСР доби “культу особи” Й. Сталіна (1934–1953 рр.), КНР в період “реформ” Мао Цзедуна (1959–1976), Німеччина доби А. Гітлера (1934–1945), Італія в період прем'єрства Б. Муссоліні (1922–1943), Іран доби аятоли Хомейні (1979–1989).

Найбільш відомим тоталітарним режимом був режим, що існував у часи “культу особи” Й. Сталіна у 1934–1953 рр. І хоча більшість авторів наголошує на тому, що тоталітарний режим розпочав своє існування з 1929 р., але, на нашу думку, з цим погодитися не можна, адже в період з 1929 р. і далі в країні існувала внутріпартійна опозиція: правий ухил (М. Бухарін, О. Риков та ін.), платформа “союзу марксистів-ленінців” (група М. Рютіна) тощо. З деякими з них влада розправлялася за допомогою карних органів⁹¹ та на партійних форумах⁹². Врешті-решт у самому суспільстві спостерігалось деяке відсторонення від влади. Наприклад, в Україні абсолютна більшість селянства була заклопотана своїми інтересами, а не інтересами партійно-державної верхівки. Щоб “зламати” таке ставлення українського селянства, Й. Сталін, К. Ворошилов, Л. Каганович, Й. Якір та інші лідери ВКП(б)

⁹⁰ Єдину, таку, що не передбачає плюралізму.

⁹¹ У 1932 р. група М. Рютіна була розгромлена органами ОДПУ.

⁹² “Правий ухил” у ВКП(б) було засуджено на двох пленумах 1929 р.

організували в Україні голодомор у 1932–1933 рр. У 1934 р. відбувся XVII з'їзд ВКП(б), на якому колишні опозиціонери “каялися”, а сам з'їзд одержав назву “З'їзд переможців” над українським селянством. Крім того, саме в 1934 р. Й. Сталін одержав довгоочікуваний привід для репресій проти своїх політичних супротивників: 1 грудня 1934 р. в Ленінграді було вбито С. Кірова. Дехто вважає, що вбивство організував сам Й. Сталін [39, с. 233] або хтось, “хто був зобов'язаний охороняти Кірова” [358, с. 32]).

Увечері того ж дня Центральний Виконавчий Комітет СРСР видав постанову “Про порядок ведення справ щодо підготовки та вчинення терористичних актів”⁹³ за підписом голови ЦВК СРСР М. Калініна.

Саме останній виконував обов'язки одноосібного головуючого колегіального глави держави в СРСР – обов'язки Голови ЦВК СРСР, членом Президії якого з 2 лютого 1924 р. був і Й. Сталін. Формально М. Калінін повинен був би стояти вище за своєрідним “табелем про ранги”, аніж Й. Сталін. На практиці ж виходило інакше. Свого часу цілком слушно характеризував цю ситуацію член-кореспондент НАН України В. Литвин: “Завуальованість реальної влади, її повна невідповідність Конституції робили процес передачі владних повноважень на персональному рівні важко прогнозованим. Він здійснювався лише шляхом відкритої або таємної боротьби чи на підставі закулісних домовленостей. Найважчим та найдовшим виявився процес визначення верховного вождя у ході передачі владних повноважень від В. Леніна до Й. Сталіна (1922–1928 рр.). Визначення вищих керівників республіканського рівня завжди було прерогативою верховного вождя. Найвищою посадою в компартійно-радянській номенклатурі спочатку вважалося головування в уряді. Перехідний характер подібного явища не підлягає сумніву. Головою Раднаркому РРФСР, а із створенням Радянського Союзу – Раднаркому СРСР став родоначальник комуністичної доктрини і засновник більшовицької партії В. Ленін. В УСРР, яка тоді вважалася достатньо самостійною державою, відповідну посаду обійняв Х. Раковський.

Формально, згідно з буквою радянських конституцій, найвищою посадою було головування в Президії Всеросійського (Всеукраїнського) Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (після реформи 1936 р. – у Президії Верховної Ради СРСР та Верховних Рад союзних республік). Однак ці посади займали представники другого ешелону більшовицьких вождів – Я. Свердлов та М. Калінін, в Україні – Г. Петровський” [162, с. 5].

⁹³ Так званий “Закон від 1 грудня 1934 року”.

У 1936 р. в СРСР набула чинності друга Конституція. Згідно з нею в СРСР виник, за виразом Й. Сталіна, “колегіальний президент” [303, с. 569] – Президія Верховної Ради. 12 грудня 1937 р. були проведені вибори до Верховної Ради СРСР. 12 січня 1938 р. вона розпочала свою роботу і 17 січня обрала Голову Президії. Ним став М. Калінін як “найстаріший більшовик, досвідчений державний керівник, член Політбюро Центрального Комітету партії Леніна-Сталіна” [62, с. 467]. Й. Сталіна було обрано лише членом Президії Верховної Ради. Проте такий розподіл ролей нікого не здивував, адже все одно М. Калінін нічого не вирішував. Про це свідчить такий факт: коли до Голови Президії Верховної Ради СРСР приходили відвідувачі з проханням допомогти визволити когось з ув’язнення, той часто відповідав: “У мене дружина заарештована, і я нічим не можу їй допомогти. І вам я також нічим не можу допомогти” [176, с. 9]. Дійсно, дружину М. Калініна було заарештовано, і на всі прохання чоловіка звільнити її Й. Сталін спочатку взагалі відмовляв, а під час Великої Вітчизняної війни заявив, що звільнить її лише після перемоги.

Таким чином, Й. Сталін, будучи членом радянського колегіального глави держави, практично ігнорував свого формального “начальника”, а тому глава держави в СРСР доби сталінізму не відігравав істотної ролі в житті країни.

Мао Цзедун був Головою КНР до 1959 р. 17 квітня цього року в залі Хуайженьтан⁹⁴ відбулася чергова сесія Всекитайських зборів народних представників 2-го скликання. Саме на ній замість Мао Цзедуну Головою КНР було обрано тодішнього голову Постійного комітету ВЗНП (колегіального глави держави КНР) Лю Шаоці. Формально Мао Цзедуну було позбавлено посади глави держави в КНР, але фактично він зберіг свій вплив на стан справ у країні. Про це свідчить той факт, що саме за його пропозицією в КНР розпочалася так звана “культурна революція”, яка, за обережним висловом китайського історика Чжан Венсяна, “переросла в політичні заворушення та вийшла з-під контролю...” [43, с. 15].

Сам же Мао Цзедун наголошував на своєму особистому місці в КНР. Зокрема, 24 жовтня 1968 р. він згадував про події 1959 р.: “Щодо питання про залишення посади, то “культ” треба створювати у будь-якому випадку. Група потребує керівника, Центральний Комітет потребує першого секретаря. Якщо б не було крихітних часток як основи, то не було б дощів. Якщо сум’яття розпочнеться лише після моєї смерті, то краще, щоб воно розпочалося вже зараз, поки я живий. Так вже

⁹⁴ Один з колишніх палаців китайських імператорів.

дивно влаштований світ. Можна підніматися вгору, але не можна зійти вниз. Слід враховувати, що, можливо, одна частина буде згодна, а інша – ні. Маси можуть не виявити достатнього розуміння і сказати, що всі знесилюються, а ти в найзапекліший момент битви йдеш. Треба роз'яснити абсолютно зрозуміло, що обставини складаються не так, що я не йду; лише коли ми обженемо Америку, я постану перед Марксом” [42, с. 199].

Вочевидь, що на момент своєї відставки з поста Голови КНР, “право на культ” Мао Цзедун залишав тільки за собою. Він добре розумів, що це право дає йому набагато більше прерогатив, аніж посада формального одноосібного глави держави. Більше того, як головний ідеолог КНР Мао Цзедун зміг нівелювати статус Голови КНР, про що свідчить, зокрема, доля його наступника Лю Шаоці. Як відомо, Голова КНР Лю Шаоці залишався на своєму посту навіть після свого арешту, про що свідчить, зокрема, його звернення до свого охоронця з числа хунвейбінів⁹⁵: “Я – Голова КНР. Не має значення, як ви ставитеся до мене особисто, але слід рахуватися з престижем глави держави. Хто звільнив мене з цього поста? Хочете мене судити? На це потрібна санкція Всекитайських Зборів народних представників” [328, с. 136]. Лю Шаоці помер 12 листопада у в'язниці у м. Кайфин (провінція Хенань). Виключений з партії та позбавлений всіх посад, весь період свого арешту (1966–1968 рр.) він формально залишався Головою КНР.

В Італії тоталітарний режим почав формуватися після 28 жовтня 1922 р., коли за окремими даними відбувся так званий “похід на Рим” [32, с. 398] (деякі дослідники відкидають факт такої події [42, с. 229]), а вже 29 жовтня 1922 р. лідеру італійських фашистів Б. Муссоліні зателефонували із столиці і повідомили, що король Віктор Еммануїл III запрошує його для формування уряду.

Муссоліні перш за все вніс зміни до діючої Конституції⁹⁶, запропонувавши мажоритарну виборчу систему, що згодом дозволило йому перемогти на виборах. Після цього почалася розправа над опозиційними рухами і партіями, були прийняті надзвичайні закони, за якими усі партії, окрім фашистської, заборонялися та розпускалися, а їхні депутати виключалися з парламенту. Крім того, Муссоліні створив трибунал, який з 1927 по 1937 р. засудив близько 3 тис. антифашистів. Замість двопалатного парламенту вищим державним органом в Італії стала Велика фашистська рада.

⁹⁵ Молодчики, що проводили політику “культурної революції”.

⁹⁶ Статут Італійського Королівства 1848 р., що спочатку називався “Статут Королівства Сардинії, Кіпру та Єрусалима тощо”.

Логіка тоталітаризму вимагала звеличення політичного лідера, формування культу вождя (“дуче”). Цьому сприяли як певні досягнення Італії після приходу фашистів до влади, так і особистість самого дуче. Щодо успіхів, то фашистський режим певною мірою оздоровив економіку. Зокрема, США списали Італії більшу частину військового боргу, розпочалося зростання добробуту, зросла урожайність, створювалися іригаційні системи, збільшилися площі лісів. Великі кошти вкладалися в будівництво мостів, каналів та доріг, лікарень та шкіл, вокзалів та сирітських притулків, університетів. З вулиць зникли безпритульні, а фермерам за рекордні врожаї вручали медалі. Безсумнівним успіхом Муссоліні стало укладення з Ватиканом Латеранських угод, що врегулювали взаємовідносини між церквою та державою. Фашизм в Італії не став ані антихристиянським, ані расистським, ані антисемітським. І хоча конфіскації єврейського майна до 1939 р. стали масовим явищем, але репресували лише 7680 осіб [32, с. 399].

Щодо особистих аспектів формування культу вождя, то й сам дуче мав до цього схильність. Зокрема, загальновідомий факт про те, що Муссоліні прагнув зовні походити на імператорів стародавнього Риму. Він почав голити голову, а на сторінках підконтрольних йому газет з'явилися матеріали, що змальовували його інтелектуалом, покровителем мистецтва, батьком вітчизни. Поширені були його численні автобіографії. Ніде не повідомлялося про вік прем'єра, адже у свідомості італійців він назавжди повинен залишитися молодим.

Цей культ вождя не міг не зіткнутися з офіційними інститутами Італійського королівства, зокрема з інститутом короля. Згідно із ст. 5 Статуту Італійського королівства “Лише королю належить виконавча влада. Він є верховним главою держави; командує усіма сухопутними силами; оголошує війну, укладає договори – мирні, союзні, торгові та інші, повідомляючи про них палати, наскільки інтереси та безпека держави це дозволяє, і супроводжуючи необхідними поясненнями” [128, с. 468].

Однак, як в інших тоталітарних державах, глава держави в Італії поступово втрачав свій вплив. Наприклад, відомо, що фашистська міліція, яка стояла “на службі Вітчизні” та присягала королю, повинна була діяти “за наказами голови уряду” [42, с. 230]. Крім того, саме Муссоліні позбавляв чиновників їх посад та привілеїв, а на місця, що звільнялися, призначав нових. І хоча призначення формально здійснювалися від імені короля, на прийом до якого дуче регулярно ходив по вівторках та четвергах, а король Віктор Еммануїл III юридично залишався главою держави, але ніякого дуалізму в управлінні країною

не було. Про це свідчить, наприклад, те, що коли у лютому 1938 р. в італійській армії був запроваджений так званий “римський крок” (компіляція з німецького “пруського кроку”), то це відбулося не лише всупереч думці італійського генералітету, а й всупереч прямому запереченню короля [42, с. 257].

Але, якщо Б. Муссоліні ігнорував главу держави, то його союзник А. Гітлер взагалі ліквідував цю посаду. Як відомо, згідно з Конституцією Німецької імперії від 11 серпня 1919 р., яка легалізувала режим Веймарської республіки, президент імперії обирався “всім німецьким народом” (ч. I ст. 41) [35]. Після призначення А. Гітлера рейхсканцлером у 1933 р. було вжито низку заходів, спрямованих на зміцнення влади нацистського режиму. Серед них було прийняття 1 серпня 1934 р. Закону про верховного главу Німецької імперії. У Законі зазначалося: “§ 1. Посада президента імперії об’єднується з посадою рейхсканцлера. Через це встановлені досі правомочності президента імперії переходять до вождя і рейхсканцлера – Адольфа Гітлера. Він призначає свого заступника. § 2. Цей закон набирає чинності з моменту смерті президента імперії фон Гінденбурга” [200]. Наступного дня, 2 серпня 1934 р., останній рейхспрезидент Німецької імперії Пауль фон Гінденбург помер. Вже через годину було оголошено про злиття посад президента і канцлера. З цього моменту вибори президента не проводилися, а обов’язки глави держави почав виконувати рейхсканцлер А. Гітлер як “фюрер німецької нації”.

В Ірані ситуація була дещо іншою. Якщо в сталінському СРСР, маоїстській КНР, фашистській Італії та нацистській Німеччині глава держави, хоча б формально, знаходився над лідерами тоталітаризму (Й. Сталін, Б. Муссоліні, А. Гітлер були головами уряду, а Мао Цзедун – лише керівником КПК), то в Ірані Хомейні з самого початку визнавався як абсолютний правитель країни, що стоїть над усіма державними інститутами. Один з керівників ісламської революції 1978 р. аятола М. Талегані зазначав: “Будь-яка влада, що створюється в Ірані, повинна знаходитися в рамках нинішньої національної боротьби Ірану під керівництвом імама Хомейні, інакше народ Ірану не прийме її” [264, с. 31].

16 січня 1979 р. шах Ірану Мохаммед Реза Пехлеві під тиском ісламської революції, яку очолював союз комуністів, лібералів та шиїтського духовенства, був вимушений залишити країну. Через два тижні до Ірану повернувся аятола Р. М. Хомейні. Вранці 12 лютого цього ж року іранське радіо повідомило про перемогу ісламської революції та про передачу усієї верховної влади “вищому богословському авторитету, законодавцю, знавцю Корану та всіх святих для мусульман

книг, вшанованому усіма віруючими так, що його думка сприймається беззаперечно” [32, с. 217], тобто Хомейні.

Хомейні став факіфом – вищим духовним наставником та фактичним правителем проголошеної ним 1 квітня 1979 р. Ісламської Республіки Іран. Однак офіційно керівних посад він не отримав. За його пропозицією у 1980 р. президентом було обрано А. Банісадра.

Після того, як деякі лідери ісламської революції вирішили скористатися своєю перемогою, серед них розпочалися чвари. У результаті цього економічне становище Ірану погіршилося. Це не могло не викликати невдоволення простих громадян Ірану. У країні відбулися численні студентські заворушення, результатом яких стала відставка прем'єр-міністра М. Базаргана. Щодо президента, то викритий у недостатній відданості політиці аятоли, він був змушений емігрувати до Франції.

Після прийняття на референдумі 2–3 грудня 1979 р. Конституції Ісламської Республіки Іран, Рухола Мусаві Хомейні стає Керівником ІРІ – довічним правителем Ірану. За часи його правління (1979–1989 рр.) змінилося три президенти, які істотно не впливали на стан справ у державі.

Отже, в умовах тоталітарного режиму глава держави не відіграє істотної ролі в державному управлінні, а першість залишається на голівним ідеологом країни, котрий, як правило, є головою уряду.

На відміну від становища глави держави в умовах тоталітарного режиму, авторитарний режим здебільшого саме цьому інституту дає можливість істотно впливати на стан справ у країні. Як приклад можна навести ситуацію в Індонезії, де успіх соціально-економічної модернізації багато у чому був зумовлений діяльністю президента М. Сухарто. Для того, щоб це зрозуміти, слід звернутися до післявоєнної історії Індонезії.

Нинішня Конституція Республіки Індонезія була прийнята 18 серпня 1945 р. У 1949 р. під тиском США, Великобританії і Нідерландів Індонезія була змушена прийняти іншу Конституцію, яка викликала велике невдоволення у населення. Це дозволило тимчасовому парламенту вже 17 серпня 1950 р. прийняти нову Конституцію, яка підтвердила прихильність п'ятьом принципам Панча сила, що були проголошені Конституцією 1945 р. Було передбачене створення однопалатного парламенту – Ради Народних Представників (РНП), яка разом із президентом здійснювала законодавчу діяльність і контролювала уряд. У свою чергу уряд був відповідальний перед парламентом. РНП обиралася на основі загального прямого виборчого права при таємному голосуванні. Конституція встановлювала активне виборче право з 18 років або з моменту вступу в шлюб і пасивне – з 25 років.

Виборча система була пропорційною: голоси в РНП розподілялися між партіями відповідно до кількості здобутих ними голосів. За Конституцією президент мав законодавчі повноваження, в тому числі право розпускати РНП, а також призначати прем'єр-міністра і міністрів. Була заснована також посада віце-президента.

Однак після революційна криза з прийняттям Конституції продовжувала поглиблюватися. Між 1950 і 1965 р. були здійснені дві спроби її подолати. Спочатку замінили президентську республіку парламентською. Доля країни вручалася Установчим зборам, які повинні були забезпечити загальнонаціональну злагоду.

У 1955 р. були проведені перші вибори до Установчих зборів, які повинні були розробити нову Конституцію Індонезії. Однак через внутрішні розбіжності цього не було досягнуто, адже депутати дискутували місяцями і роками, не знаходячи консенсусу. Жодна з фракцій не отримувала впевненої переваги. З вересня 1950 р. по березень 1957 р. коаліційні уряди шість разів змінювалися, не вирішивши економічних проблем.

У відповідь на це почалися регіональні заколоти, що призвели до введення у 1957 р. військового стану. У квітні 1959 р. президент Ахмед Сукарно вперше запропонував повернутися до Конституції 1945 р. Усього у травні-червні 1959 р. ця пропозиція тричі ставилася на голосування в Установчих зборах, але не набрала необхідних 2/3 голосів, хоча й отримала понад 50 %. Тому 5 липня 1959 р. спеціальним декретом Президента Установчі збори були розпущені, а чинності набула Конституція, що була прийнята 18 серпня 1945 р.

Конституція складалася з преамбули (п'ять принципів Панча сила), 16 розділів, 37 статей, перехідних постанов, включаючи 4 статті, і додаткових постанов. Перехідні і додаткові постанови мали тимчасовий характер. Суттєвою її рисою було наділення глави держави – Президента майже безмежними повноваженнями. У ч. 1 ст. 4 було записано: “Президент Республіки Індонезія управляє державою відповідно до Конституції” [127, с. 443]. Цим самим акцент у боротьбі з кризою переносився на авторитарно-патерналістські методи.

На противагу західній ліберальній демократії, президент Сукарно назвав новий режим “спрямованою демократією”. Він вважав, що саме так Президент і Кабінет міністрів зможуть на благо всієї нації, без перешкод з боку неконструктивного парламенту “спрямовувати” соціально-економічні, політико-правові і культурні процеси в суспільстві.

В. Сумський підкреслював, що, згідно з новим регламентом парламентська процедура стала відповідати нормам общинної поведінки, сімейної солідарності, взаємодопомоги і співробітництва. Вважаючи

“роз’єднувальною” практику індивідуального голосування, в нових умовах парламентарі прагнули до своєрідного сільського консенсусу в результаті тривалого обговорення проблеми (**musyawarah**). У результаті цього в зал засідань народні представники приходили вже з готовим рішенням і прилюдно не сперечалися, адже консенсус був досягнутий ще в кулуарах [309, с. 57]. Крім дев’ятох партій Індонезії, у Народному консультативному конгресі і Раді народних представників забезпечили собі місця також і представники так званих функціональних груп (сухопутні війська, католики, робітники, молодь тощо).

Хоча зовні “спрямована демократія” і мала вигляд диктатури та культу довічного Президента Сукарно, він був змушений балансувати між армією, якій з кінця 50-х років належало багато колишніх іноземних підприємств, і КПІ. Якщо перша підтримувала Сукарно, оскільки ідея “функціонального представництва” дозволяла збройним силам відігравати легальну політичну роль, то компартію влаштовувала певна залежність від неї президента і створений ним ідеологічний клімат, у результаті чого кількість комуністів неухильно збільшувалася.

Таке становище не могло тривати довго. В міру того, як розвивалася післяреволюційна криза, дозрівала і єдина сила, здатна покласти цьому край. Цією силою була армія.

В. Сумський зазначає, що до початку 60-х років частина офіцерського корпусу і вищих цивільних чиновників утворили ядро нового класу – бюрократичної буржуазії. Розкрадаючи державну скарбницю, використовуючи посадові повноваження і зв’язки для особистого збагачення, капіталісти-бюрократи занурювали економіку у хаос, водночас паразитуючи на ній. Однак у “спрямованій демократії” настав момент, коли інфляція поставила під загрозу їхні кошти [309, с. 59]. Необхідно було негайно починати економічну модернізацію.

Армія мала контакт з експертами, кваліфікація яких дозволяла їм взятися за вирішення цієї проблеми. Крім того, цивільні технократи Еміль Салімо, Алі Вардана і Віджойо Нітікастро мали довіру західних держав і могли сприяти в отриманні кредитів. Крім того, в армії були власні “виходи” на зовнішній світ і власне бачення міжнародних проблем.

Вплив КПІ в армії був невеликим. Незважаючи на це, у вересні 1965 р. командир батальйону охорони Президента Сукарно підполковник Унтунг Бін Сьямсург організував змову лівих армійських офіцерів⁹⁷, спрямовану на усунення вищих посадових осіб в сухопутних силах. Частина керівництва КПІ підтримала дії підполковника, не

⁹⁷ Мається на увазі так званий “Рух 30 вересня”.

повідомивши про це ЦК своєї партії. Змова перетворилася у двірцевий путч, який не підтримав народ, і він зазнав поразки. Влада фактично перейшла до військових на чолі з командуючим силами стратегічного резерву генералом Мохамедом Сухарто. Формально залишивши Сукарно на посаді президента, військові повністю взяли владу в свої руки. У березні 1966 р. Сукарно був змушений видати президентський декрет про передачу функцій глави виконавчої влади Сухарто. У березні 1967 р. Тимчасовий народний консультативний конгрес позбавив Сукарно президентського мандату і передав ці функції Сухарто, а в квітні 1968 р. він був призначений Президентом Індонезії. Так закінчилася епоха “спрямованої демократії” Сукарно і почався період “нового порядку” Сухарто.

У роки “нового порядку” багато з конституційних положень про свободу слова, преси, партій істотно обмежувалися і навіть нуліфікувалися нормами діючого кримінального кодексу і підзаконних актів. Так, указ Президента Сухарто 1969 р. про боротьбу з підривною діяльністю дуже широко тлумачив цю діяльність. До неї належало, наприклад, поширення ворожих чуток і організація ворожого ставлення до урядових установ. Відповідно до ст. 154 КК Індонезії будь-яка особа, що прилюдно висловлює ненависть до уряду або ж викриває його політику, могла бути засуджена до семи років ув’язнення чи оштрафована у розмірі 300 рупій. Тому будь-яка критика на адресу державних установ, посадових осіб або військових кваліфікувалася як суспільно-небезпечне діяння, що карається в кримінальному порядку.

Не кращою була ситуація і з свободою преси. Перший закон про пресу, прийнятий після військового перевороту у 1966 р., суттєво звужив рамки цієї свободи. Однак порівняно з аналогічним законом 1982 р. він був ще “м’яким”. За останнім законом діяльність ЗМІ Індонезії жорстко контролювалася Радою у справах преси, яка складалася з представників преси й уряду й очолювалася міністром інформації.

Закон 1982 р. чітко визначав два основні завдання ЗМІ: *по-перше*, сприяти зміцненню духу єдності нації, дисципліни, відповідальності індивіда перед суспільством, підйому національної інтелігенції; *по-друге*, стимулювати участь народу в суспільному розвитку. Будь-яке порушення цих завдань могло призвести до негайного накладення на ЗМІ великого штрафу, закриття того чи іншого видання і засудження журналістів та редакторів, що припустили “порушення” Закону про пресу. Рада у справах преси повністю контролювала видачу ліцензій на будь-яке видання, мовлення тощо.

Таке істотне обмеження свободи слова не могло не позначитися на політичній, насамперед партійній діяльності громадян Індонезії. Ще в березні 1966 р. Сухарто видав від імені Президента Сукарно

указ про офіційну заборону КПІ. Сесія Тимчасового народного консультативного конгресу, що відбулася в червні 1966 р., затвердила цей указ і прийняла постанову про заборону в Індонезії будь-якої діяльності, спрямованої на поширення марксистських ідей в країні.

У 1973 р. дев'ять легальних партій були об'єднані у дві. П'ять організацій націоналістичної і християнської орієнтації ввійшли до Демократичної партії Індонезії (ДПІ), а інші (мусульманські) – до Партії єдності і розвитку (ПЄР). На противагу партіям у жовтні 1965 р. військові створили ГОЛКАР (Об'єднаний секретаріат функціональних груп) – союз функціональних груп, робітничих, селянських, молодіжних, жіночих та інших організацій. В. Хорос, Г. Майданик та ін. зазначали, що формально ГОЛКАР не був партією. Тому законодавча заборона партіям проводити політичну агітацію на селі не поширювалася на ГОЛКАР. Це було пов'язано з тим, що членство в цій організації було обов'язковим для державних службовців, у тому числі сільських вчителів та старост, і забезпечувало монополію на патрунування і пропагандистську обробку величезних мас сільського населення.

Відомо, що виборчий процес в Індонезії був налагоджений ще до середини 70-х років і з того часу виглядав як монотонна низка п'ятирічних циклів, на стику яких у 1977/78, 1982/83, 1987/88, 1992/93 та ін. – спостерігалось короткочасне поживлення в партійно-політичній діяльності. Хоча правову основу діяльності ПЄР, ДПІ і ГОЛКАР закріпив відповідний Закон “Про політичні партії і ГОЛКАР”, прийнятий лише в 1985 р., до і після прийняття цього закону виборчий процес виглядав приблизно однаково. Весною певного року збройні сили приводилися у стан бойової готовності, а партії і ГОЛКАР скликали передвиборні мітинги. Згідно із законами про загальні вибори 1969, 1975 і 1985 р. відкрита боротьба за виборця дозволялася лише протягом декількох тижнів, далі була семиденна перерва для охолодження пристрастей, а потім проводилися загальні рівні і прямі вибори таємним голосуванням в Раду народних представників.

Восени новий склад Ради народних представників приступав до роботи, керуючись *tusyawarah*, яку запровадив ще Сукарно. До цього часу ГОЛКАР, частина ПЄР і ДПІ висували Сухарто своїм кандидатом у президенти і той погоджувався. У лютому-березні наступного року в Джакарту з'їжджалися 1000 депутатів Народного консультативного конгресу. 500 із них були членами РНП, а інші 500 були різні за складом: частина (військові і представники ГОЛКАР) призначалися президентом, частина – керівництвом ГОЛКАР, ПЄР і ДПІ, виходячи з частки голосів виборців, отриманої ними в ході останніх виборів, інші – призначені президентом представники провінцій і окремих функціональних груп (підприємці, робітники, жінки, молодь тощо). Вони

заслуховували і схвалювали звіт Президента, затверджували “Основні напрямки державного курсу” і “обирали” Сухарто Президентом.

Потім Президент, згідно із ст. 17 Конституції, особисто вирішував, хто ввійде до складу Кабінету міністрів. Після цього корегування офіційних структур закінчувалася, і на перший план виходили турботи про економіку.

З погляду сучасності Сухарто зробив вибір на користь іноземних інвестицій і приватного підприємництва, для чого був створений відповідний правовий режим. Це дозволило фахівцям з дипломами американських університетів розробити економічну стратегію. Вже в 1968–1969 рр. різко знизилися темпи інфляції, а зростання цін призупинилося. Вдалося збалансувати бюджет, забезпечивши регулярну західну допомогу, а також домовитися із західними кредиторами про відстрочку виплат зовнішнього боргу. Через декілька років була конвертована рупія. Керівництво країни оголосило найближчі цілі: *по-перше*, задоволення основних потреб народу (підйом сільського господарства та обслуговуючих його галузей промисловості, у т.ч. текстильної); *по-друге*, подальше створення передумов для діяльності іноземного капіталу (інфраструктурне будівництво, виробництво будматеріалів, транспорт, зв’язок); *по-третьє*, забезпечення поточної платоспроможності держави (нарощування експорту нафти й іншої сировини). Проголошений Сухарто “новий порядок” почав виводити Індонезію на шлях економічного зростання. Приплив нафтодоларів у першій половині 70-х років прискорив цей процес і дозволив активніше приступити до індустріалізації.

Однак, не маючи підтримки своєї політики від конкретного адресата (національний приватний бізнес на той період ним ще не став), уряду довелося по-новому налагоджувати адміністративні механізми. Так відбувався перехід від системи державного кредитування до РЕПЕЛІТА – “п’ятирічних планів розвитку”, до виконання яких Індонезія приступила у 1969–1970 рр.

Кон’юнктурні коливання першої половини 80-х років і різке падіння світових цін за нафту зумовили необхідність структурної перебудови, лібералізації і більшої відкритості економіки Індонезії. Уже в ході РЕПЕЛІТА-IV (1984–1988) “новий порядок” здійснив низку заходів для того, щоб заохотити ініціативу виробників готової промислової продукції і збільшити експорт товарів не нафтової групи. Частково були скасовані нетарифні зовнішньоторговельні бар’єри і посередництво державних монополій в імпортних операціях, розпочата послідовна дерегуляція ринку цінних паперів і банківської справи, істотно було розширене поле діяльності іноземного капіталу.

Позитивні результати не забарилися. У 80-і роки питома вага промислових виробів у структурі індонезійського експорту зросла у п'ять разів, наблизившись до 50 %, а частка обробної промисловості в структурі ВВП практично зрівнялася з часткою сільського господарства. Середньорічний приріст виробництва в будівництві й обробній промисловості в період РЕПЕЛІТА-IV склав більш 10 % [309, с. 66]. Сам же М. Сухарто вважав, що після РЕПЕЛІТА-V Індонезія стане економічно розвиненою країною: “Наприкінці п'ятої п'ятирічки ми маємо твердий намір вступити у стадію економічного злету у нашому розвитку, тобто підвищення його до рівня, коли ми, спираючись на власні сили, зможемо продовжити процес розвитку у напрямку до суспільства, яке мріємо збудувати” [311].

Щодо стабілізаційного авторитаризму, то роль глави держави в умовах виходу із суспільно-політичної кризи дуже значна. Як приклад можна навести ситуацію в Японії 1935–1936 рр. та КНР у 1989 р.

Так, у Японії в 20-х роках на основі право-націоналістичних угруповань зародився фашистський рух, який на початку 30-х років сформувався у досить впливову силу. Японія опинилася у стані тероризму, який був спрямований проти видатних представників політичних та промислово-фінансових верств. 26 лютого 1936 р. в Японії фашистські угруповання підняли заколот, який не мав успіху, – фашистський рух було розгромлено, а його лідери страчені.

На нашу думку, провал фашистського путчу відбувся внаслідок того, що японське суспільство замикалося на богоподібного імператора Хірохіто, який славився своїм войовничим характером. Саме імператор рішуче виступив проти фашистів і зберіг конституційну систему, що існувала в Японії після революції Мейдзи.

Дещо іншою була ситуація в КНР, де у червні 1989 р. відбулися численні демонстрації з вимогою демократичних реформ. 3 червня 30 тис. неозброєних солдат Народно-визвольної армії Китаю здійснили спробу витіснити мітингувальників з площі Тяньаньмень у Пекіні. Спроба виявилася невдалою, і вночі солдати повернулися з артилерією, танками, бронетранспортерами, важкими кулеметами та автоматами. Підрозділи НВАК завдали удару одночасно в різних районах Пекіну. Наступ їх на площу Тяньаньмень з трьох сторін змусив десятки тисяч людей тікати. Як згадують очевидці, солдати йшли до площі за інженерними будівельними машинами, що розчищали шлях від барикад з автобусів, якими перекрили вулиці демонстранти. У результаті туди змогла пройти колона з 250 армійських вантажівок. Але першими пройшли бронетранспортери, один з яких підпалили протестуючі. За матеріалами Франс Пресс відомо, що одна з найзапекліших сутичок

відбулося в західній частині Пекіну, приблизно в 10 км від площі, де війська відкрили вогонь по сотнях тисяч людей, що намагалися перепинити їм шлях. Танки й бронетранспортери на площі Тяньаньмень та в інших районах міста відкривали вогонь та зминали людей гусеницями [222].

Генерального секретаря КПК Чжао Цзяна, який підтримував вимоги мітингувальників, було знято з посади, а на його місце призначено Цзян Цземіня. Проти демократизації політичної системи рішуче виступили не лише “батько китайських реформ” Ден Сяопін та прихильник жорсткого курсу прем’єр Державної Ради Лі Пен, а й голова КНР Ян Шанкунь.

Як бачимо, вищі керівники держави (у т.ч. й одноосібний глава держави Ян Шанкунь) змогли нівелювати вплив керівника КПК. На нашу думку, це відбулося перш за все тому, що в умовах авторитарного режиму (на відміну від тоталітарного) ідеологія поступається місцем прагматизму державного апарату. Якщо в часи тоталітарної КНР молоді прихильники “культурної революції”, підтримані лідером КПК Мао Цзедунем, змогли налякати державний апарат, що стало можливим лише за умови абсолютного домінування ідеологічної складової в житті китайського суспільства, то в період авторитарної КНР молоді прихильники “демократичних перетворень”, підтримані лідером КПК Чжао Цзяном, не змогли скористатися цією складовою і зазнали поразки від державного апарату. Можливо, саме певні паралелі з “культурною революцією”, коли молодь намагалася безпосередньо впливати на стан справ в країні, налякали державний апарат і саме з цим пов’язана та лють, з якою були придушені заворушення на площі Тяньаньмень.

Щодо тиранічного авторитаризму, то його класичним прикладом є режим президента Ж. Б. Бокасса в Центральноафриканській республіці (ЦАР). Як відомо, 1 січня 1966 р. в цій країні стався військовий переворот, який і привів Ж. Б. Бокассу до влади. Протягом 10 років президент зумів шляхом насильства і терору оголосити себе маршалом і довічним сенатором ЦАР. 4 грудня 1976 р. ЦАР була ним визначена як імперія. Коронація імператора Ж. Б. Бокасса відбулася через рік. Подібно Наполеону Бонапарту новоявлений імператор сам надів собі на голову корону і дав своїм “підданим” “конституцію”, де закріпив свої виключні повноваження: по-перше, саме під керівництвом імператора розробляються закони; по-друге, імператор є главою виконавчої влади і сам призначає прем’єр-міністра та членів Ради міністрів; по-третє, імператор має право скликати надзвичайні засідання уряду та сам головувати на них; по-четверте, імператор є верховним

головнокомандувачем і начальником органів державної безпеки; по-п'яте, імператор має право оголошувати надзвичайний стан тощо. У період правління Бокасса ситуація в ЦАР істотно погіршилася внаслідок того, що ніким не контрольовані правлячі верстви грабували країну. Широкі ж народні маси залишалися без засобів існування. Зарплата робітникам та стипендії студентам не виплачувалися протягом тривалого часу, що викликало обурення серед трудящих та студентства. Намагаючись придушити їхні протести, імператор наказав розстріляти декілька демонстрацій студентів і школярів, спрямованих проти варварських порядків у країні. При цьому Бокасса особисто керував розправою над ними, що згодом одержало своє пояснення, адже виявилось, що він був канібалом. Після цього антиімператорський рух охопив ЦАР та одержав підтримку закордоном. 20 вересня 1979 р. Франція висадила повітряний десант в ЦАР, Ж. Б. Бокассу було заарештовано і позбавлено влади.

Як бачимо, саме глава держави керував ситуацією в Центральноафриканській республіці, що призвело до зміни форми правління і врешті-решт до повалення існуючого в країні авторитарного режиму.

Таким чином, саме політичний режим визначає реальне місце та роль глави держави в реалізації державної влади. І якщо в умовах демократичного режиму глава держави виконує свою роль суто в рамках конституції та законів країни, то авторитарний режим надає йому колосальні можливості впливати на стан справ у державі. Водночас такий недемократичний режим, як тоталітарний взагалі усуває главу держави від впливу на національну політико-правову систему.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Дослідження співвідношення форми держави та конституційно-правового статусу глави держави, яке містить аналіз впливу форми правління на конституційно-правовий статус глави держави, вивчення особливостей конституційно-правового статусу глави держави за різних форм державного устрою, а також характеристику ролі політичного режиму в реалізації конституційно-правового статусу глави держави, дозволяє зробити такі узагальнення.

1. Значною мірою особливості статусу глави держави залежать від існуючої в тій чи іншій країні форми держави. Виходячи з сучасної теорії держави і права, форма держави складається з трьох елементів: форми правління, форми державного устрою та форми політичного режиму. При цьому формою правління слід вважати спосіб організації

державної влади, який засвідчує наявність або відсутність юридичної відповідальності глави держави перед своїми підданими чи громадянами. Існує дві основні форми правління: монархія та республіка. При цьому монархія – це така форма правління, за якої передбачається настання юридичної відповідальності для глави держави, а під республікою слід розуміти таку форму правління, за якої глава держави може нести юридичну відповідальність.

2. Окрім загальновизнаного поділу усіх систем престолонаслідування на салічну, кастильську та скандинавську, які передбачають особливості статі та черговості спадкоємця трону, слід мати на увазі ще три системи спадкування, які виділяються залежно від суб'єкта (в широкому розумінні) визначення спадкоємця. З огляду на це можна виділити такі системи престолонаслідування, як петровська, органічна та сетлементова. Першу з них представляють ті країни, де суб'єктом визначення спадкоємця трону виступає правлячий монарх. Це може бути як дуалістична (Катар, Кувейт), так і абсолютна (Саудівська Аравія) монархія. Другу – країни, де суб'єктом визначення спадкоємця виступає спеціально створений орган. До таких держав можуть належати як абсолютні (Оман), так і парламентарні (Камбоджа) монархії. І третю представляють держави з парламентарною (Велика Британія, Іспанія) чи дуалістичною (Тонга, Ліхтенштейн) системою монархічного правління, в яких “суб'єктом” визначення спадкоємця є спеціальний законодавчий акт (у Великобританії – це Act of Settlement – Закон про престолонаслідування 1701 р.).

3. Запровадження інституту президентських префектів, які стануть повпредами глави держави в усіх адміністративно-територіальних одиницях вищого рівня в Україні, є важливим кроком на шляху адміністративно-територіальної реформи як один із заходів, пов'язаних з процесами деконцентрації. Для того, щоб цей інститут реалізував своє призначення, залишаючись при цьому у загальному руслі президентської політики, необхідне прийняття відповідних нормативно-правових актів, які б чітко визначали права, обов'язки та відповідальність цієї посадової особи. За основу правового статусу президентського префекта можна взяти положення, передбачені Законом України “Про Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим”.

4. З огляду на мету встановлення, можна виділити три авторитарні державно-політичні режими: модернізаційно-авторитарні, стабілізаційно-авторитарні та тиранічно-авторитарні. Перший з них передбачає своєю метою проведення соціально-економічної та (або) політико-правої модернізації країни. Такі режими, зокрема, існували в Індонезії

за часів президентства М. Сухарто, Чилі доби А. Піночета чи Сінгапурі в період прем'єрства Лі Куан Ю. Другий – забезпечення стабільності в країні в період гострої соціально-економічної та (або) політико-правової кризи. Найбільш відомими серед них є Франція доби президентства Ш. де Голля або Туреччина в період правління генерала А. К. Еврена. І третій представляють режими, метою яких є задоволення виключно потреб лідера чи правлячої верхівки. Найбільш відомим прикладом реалізації такого режиму була ЦАР в період правління Ж. Б. Бокасса.

5. В умовах тоталітарного режиму влада опирається на моністичну ідеологію, а тому в таких країнах в системі влади домінує головний носій такої ідеології (здебільшого ним є лідер правлячої партії або релігійний лідер). При цьому абсолютна більшість авторитарних режимів нівелює роль глави держави, а з державних посад здебільшого віддає перевагу голові уряду. Так, найбільш відомими на сьогодні тоталітарними режимами є СРСР доби “культу особи” Й. Сталіна (формальним главою держави був М. Калінін, який нічого не вирішував в питаннях державної політики), КНР в період “великого стрибка” та “культурної революції” Мао Цзедуна (головою КНР був Лю Шаоці, який практично весь час виконання своїх повноважень знаходився під арештом), Італія в період прем'єрства Б. Муссоліні (главою держави був король Віктор Еммануїл III, який нічого не вирішував в питаннях внутрішньої та зовнішньої політики), Німеччина доби фюрерства А. Гітлера (взагалі ліквідував пост глави держави), Іран доби аятоли Р. М. Хомейні (без особливих проблем зняв з посади першого президента Ірану А. Банісадра).

Розділ 4

ІНСТИТУТ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

4.1. ДОПРЕЗИДЕНТСЬКИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Поділ території України між Російською та Австрійською імперіями не міг не вплинути на розвиток національної самосвідомості українського народу, який, усвідомивши свою соборність, розпочав сходження до нової української державності.

Саме в цей період на території України розпочалося становлення інституту глави держави. Цей процес у своєму розвитку пройшов три етапи: доктринальний, фактично-функціональний та формально-юридичний. На доктринальному етапі інститут глави держави розроблявся в рамках різних державно-правових доктрин. Фактично-функціональний етап розпочався після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли з'явилася українська незалежна держава та її глава, але формально посада глави держави не передбачалася. І, нарешті, формально-юридичний етап розпочався на сучасному етапі історії української державності, коли Президента України було проголошено главою держави.

Щодо доктринального етапу, то він розпочався в першій половині XIX ст. внаслідок того, що Російська та Австрійська імперії почали проводити курс на деукраїнізацію України.

Так, у Закарпатті⁹⁸ в першій половині XIX ст. було прийнято п'ять законів про введення державної угорської мови із заборонаю користуватися українською [95, с. 386].

Ситуація дещо покращилася після революції 1848–1849 рр., коли позиція українських селян була абсолютно лояльною до австрійської

⁹⁸ Колишня Угорщина Австрійської імперії.

монархії через те, що вона відмінила кріпацтво, та ворожою до угорських і польських революціонерів. Після поразки революції імператор Австро-Угорщини Франц-Йосип захотів нагородити лояльних підданих. Саме тоді в цій імперії розпочалося друкування книг українською мовою, почали працювати українські школи [30, с. 243].

У Росії ХІХ ст. також було ознаменоване політикою деукраїнізації: з 1721 по 1879 р. було видано 14 указів про заборону української мови [26, с. 217].

У цих умовах на території України виникають так звані “громади”, члени яких були налаштовані опозиційно як до Російської імперії, так і до Австро-Угорщини. Найвидатнішими серед опозиціонерів були Г. Андрузький, М. Драгоманов, Леся Українка, М. Павлик, С. Подолинський, І. Франко, Т. Шевченко та ін.

Деякі з них розмірковували й на теми статусу глави держави. Так, Г. Андрузький у начерках конституції свого проекту республіки, вилученому під час обшуку у березні 1850 р., приділив окрему увагу главі держави. Зокрема він запропонував поділити державу на п’ять рівнів. Перший (низовий) рівень становить община. Її члени називають себе безрідними і всі вони є “...дітьми глави держави” [97, с. 54].

Проте вказаний проект практично не регламентував процеси формування та функціонування інституту глави держави. Набагато ліпшим був проект М. Драгоманова “Вільна спілка”. У цьому проекті главі держави приділялося значно більше уваги. Так, М. Драгоманов вважав, що глава держави повинен мати право: призначати міністрів (п. 15 проекту), скликати засідання Державної та Союзної Дум (п. 17), розпускати за згодою Союзної Думи Державну Думу (п. 18), призначати сенаторів з числа кандидатів, запропонованих Союзною Думою (п. 21), порушувати питання щодо невідповідності постанов Державної Думи законам держави (п. 22), обнародувати закони та інші акти (п. 25).

При цьому М. Драгоманов сам не встановлював перевагу республіканської чи монархічної форми правління. Зокрема у примітках до розділу ІІІ він писав: “Главою держави може бути спадковий Імператор, так само як і обраний на строк Голова Всеросійської Державної Спілки. У першому випадку за його дії повинні бути відповідальні міністри, в порядку, вказаному в §§ 15 і 21, а в другому – він відповідальний сам у тому ж порядку” [71, с. 172].

Проте більшість українських мислителів негативно ставилися до інституту спадкової монархічної влади. Зокрема, вкрай негативно ставився до монархічної форми правління С. Подолинський. Він писав: “Починаючи з продажу своїх підданих у рабство, королі (царі) користувалися більшою мірою всіма формами феодалізму, солдатчини, лихварства, що панували в їх країнах” [286, с. 346].

Досить цікавим є дослідження первісного суспільства та держави, яке здійснив Іван Франко. Як відомо, суспільну владу первісного суспільства він не ототожнював з державою. Порівнюючи становище “верховного вождя” в первісному суспільстві із становищем “владаря” у державі, І. Франко зазначав, що, якщо голос першого в “громадських радах” значив стільки ж, скільки й голос кожного члена общини, то царі та сатрапи “...створили обособлений організм, позбавивши всіх інших, навіть вільних людей “політичного права” [286, с. 361].

Характеризуючи самого главу держави, письменник не ототожнював його особистість з державною владою, “будь то цесар, король, президент... Правитель є лише... символ влади і відповідає тому поділу праці, тому стану освіти і господарського розвитку, котрий панує в цілій державі” [286, с. 361].

Початок ХХ ст. ознаменувався революцією 1905–1907 рр. У 1905 р. група членів Української народної партії запропонувала проект Основного закону самостійної України, яку вони назвали Спільною народом українського. Цим законом встановлювалася республіканська форма правління, а главою держави визнавався “президент”, хоча згідно з п. 34 він визнавався главою виконавчої влади, а п. 62 – першим громадянином. При цьому “президент” повинен був вибиратися шляхом плебісциту на 6 років усім народом (п. 63), його особа є недоторканою (п. 64). Пункти 65–70 містили основні повноваження “президента”, а 71–75 – особливості функціонування цього інституту [97, с. 80].

Проте зазначені проекти у ХІХ – на початку ХХ ст. так і залишились існувати у вигляді певних доктрин. Утім після 1917 р., з появою самостійних українських держав, інститут глави держави набуває подальшого розвитку. Зокрема, у цьому процесі можна виділити два етапи: фактично-функціональний та формально-юридичний, котрі можна пояснити, більш детально зупинившись на тих історичних подіях, що відбулися в нашій державі у ХХ ст.

Так, Лютнева буржуазно-демократична та Велика Жовтнева соціалістична революції по суті дозволили вперше утворити незалежну українську державу, лідерами якої в різні часи були М. Грушевський, П. Скоропадський, С. Петлюра.

У своєму розвитку українська держава початку ХХ ст. пройшла чотири основні етапи: період правління Центральної Ради, період гетьманату, період Директорії, радянський період.

Щоб дослідити інститут глави держави в період УНР, який передував гетьманату, слід з’ясувати три основні питання: по-перше, що таке Українська Народна Республіка; по-друге, що таке Центральна Рада; по-третє, яку посаду займав М. Грушевський.

Так, історія України наголошує на тому, що спочатку Центральна Рада була громадсько-політичним центром, який було створено українськими самостійниками⁹⁹ на чолі з адвокатом М. Міхновським. Практично водночас з цим створилося Товариство українських поступовців. У результаті їхнього об'єднання утворилася Українська Центральна Рада, головою якої було обрано професора М. Грушевського. На думку доктора філософських наук О. Мироненка, Українська Центральна Рада була таким собі “передпарламентом” або “перехідною представницької демократичною інституцією” [342, с. 91]. Проте існує й інша точка зору. Один з лідерів “Донбаської Русі” С. Бунтовський Центральну Раду визначав усього лише як “координаційний орган українських партій” [104, с. 120], який не мав парламентського (представницького та законодавчого) статусу. 10 червня 1917 р. вона ухвалила I Універсал, який проголосив ідею територіальної автономії в Україні: “Хай Україна буде вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям” [142, с. 31]. Фактично те ж саме було проголошено II Універсалом: “Ми, Центральна Українська Рада, стоячи як все¹⁰⁰, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдності її демократичних сил” [142, с. 35]. Вже після більшовицького перевороту¹⁰¹ Центральна Рада, яка згідно з II Універсалом стала “...єдиним найвищим органом революційної демократії України” [142, с. 35–36], видала III Універсал, яким також підкреслювався автономний характер УНР: “Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її” [142, с. 38].

I лише в січні 1918 р. було видано IV Універсал, яким проголошувалось: “Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу” [142, с. 44]. Цей документ з'явився внаслідок агресії більшовицької Росії проти України. М. Грушевський з цього приводу писав: “Раніше український народ мав діло з бюрократією й правительством, від котрого в якійсь мірі ще могло відмахуватись великоруське громадянство. Тепер ми самим очевидним способом маємо боротьбу самих народів – великоруського й українського. Один наступає, другий борониться. Історія сих двох “братніх народів” вступила в стадію, про

⁹⁹ Прихильниками негайного проголошення української незалежності.

¹⁰⁰ Тексти Універсалів та інших документів того періоду зберегли українську транскрипцію, яка існувала на початку XX ст.

¹⁰¹ Мається на увазі Велика Жовтнева соціалістична революція.

котру оповідає біблійна історія перших братів: “І спитав Бог: Каїне, де твій брат Авель?” [58, с. 108].

Фактично саме з часів IV Універсалу Україна перетворилася на державу. Крім того вона, наголошуючи на своєму автономному статусі, формально знаходилася у складі Росії. Саме тому до появи IV Універсалу не можна говорити про главу держави, адже фактично держави в УНР не було. З появою зазначеного документа з’явилася держава, представницьким органом якої була Українська Центральна Рада. Її очолив М. Грушевський.

Сьогодні в Україні серед істориків та правників існує дві точки зору на статус останнього. Так, український правознавець І. Музика [192, с. 654] та академік НАН України М. Жулинський [79, с. 8] наголошують на тому, що М. Грушевський був президентом УНР. Водночас академік НАН України Ю. Шемшученко зазначає, що за своїм статусом до поста президента більш близький пост Гетьмана України [380, с. 65]. На нашу думку, більш правим є саме Ю. Шемшученко, адже ані IV Універсал, ані “Статут про державний устрій, права і волності Української Народної Республіки” – своєрідна Конституція УНР, не передбачали посади президента. На думку М. Жулинського, саме “...наявність посади Президента Української Народної Республіки відкрила б шлях до зміцнення порядку і дисципліни через сильну виконавчу владу” [79, с. 8]. М. Грушевський з суто формальних причин не був президентом УНР, хоча й здійснював повноваження глави держави. Ці повноваження відповідно до Конституції УНР належали голові Всенародних Зборів, який (п. 35) “...сповняє всі чинності, зв’язані з представництвом Республіки” [142, с. 53]. Пунктом 23 Конституції УНР передбачалося: “Верховним органом УНР являються Всенародні Збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу власть в УНР і формують вищі органи виконавчої і судової влади УНР” [142, с. 52]. Фактично Всенародні Збори повинні були стати українським парламентом, а їхній голова – спікером, що, крім усього, представляє УНР за межами країни. Саме тому можна сказати, що главою української держави за часів правління Центральної Ради був спікер парламенту. Наполягати на протилежному, як з гумором зазначав свого часу А. Довбня, це “рівнозначно тому, щоб, відходячи від історичних реалій, називати Ярослава Мудрого імператором України-Русі або Юрія П’ятакова (перший голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України) прем’єр-міністром України” [67, с. 32].

Як відомо, Конституція УНР так і не набрала чинності внаслідок подій політичного характеру. Річ у тім, що 28 квітня 1918 р. німецьким військовим командуванням були заарештовані управляючий

Міністерством закордонних справ М. Любинський та директор Адміністративно-політичного департаменту внутрішніх справ Ю. Гаєвський, а також військовий міністр О. Жуковський, які у березні-квітні 1918 р. створили “Комітет спасіння України”. Приводом для таких дій стало викрадення за авантюрним наказом прем’єр-міністра В. Голубовича директора Російського банку зовнішньої торгівлі та цукрозаводчика А. Доброго.

Скориставшись арештом цих урядовців та тим фактом, що сама Центральна Рада була неспроможною вчиняти опір, колишній гвардієць лейб-гвардії Кавалергардського полку генерал-лейтенант П. Скоропадський в ніч з 28 на 29 квітня 1918 р. наказав сконцентрувати наявні сили і захопити урядову резиденцію на Липках: військове міністерство, МВС, державний банк. Незважаючи на нестачу сил, переворот вдался. 29 квітня 1918 р. П. Скоропадського було проголошено гетьманом України. З цього приводу уряд гетьманату видав грамоту “До всього українського народу”, в якій було сказано: “Бувше Українське Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього. Бешкети та анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті до багатішої колись-то України встає грізна мара голоду. При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці. Як вірний син України я вирішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади. Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України” [53].

Можна сказати, що саме з цього періоду в Україні розпочалося формування інституту глави держави. Услід за “Грамотою...” були прийняті “Закони про тимчасовий державний устрій України”, один з яких був присвячений гетьманській владі. Так, “Законами...” передбачалося, що “влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави”. При цьому “гетьман стверджує закони і без його санкцій ніякий закон не може мати сили”. Крім того, проголошувалось, що гетьман є “...вищий керівничий всіх зносин Української Держави із закордонними” та “...Верховний Воєвода Української Армії і Фльоти” [142, с. 62]. Надавалося гетьманові і право помилування засуджених.

Фактично цими “Законами...” було закріплено режим особистої влади гетьмана Павла Скоропадського, на думку якого країна “...може

бути врятована лише диктаторською владою, лише волею однієї людини можна повернути до нас порядок, вирішити аграрне питання та провести ті демократичні реформи, які є так необхідними для країни”. І ще: “...для формування нових, більш здорових засад у нашому житті це може бути зроблено шляхом одноосібної влади, що опирається хоча б на малу силу, але все ж таки силу. Іншого шляху у нас немає й не буде ще досить довго. Усі ці наради різних громадських об’єднань, усі ці розрізнені дії окремих військових начальників, що змовляються між собою, ніякого позитивного результату не можуть мати” [296, с. 174].

Проте, незважаючи на явно диктаторський характер влади Скоропадського, досить цікавими були два повноваження гетьмана, які згодом могли б йому дозволити створити в Україні якийсь з варіантів парламентарної форми правління (як монархії, так і республіки): призначення “отамана Ради Міністрів”, затвердження та скасування персонального складу уряду (п. 3 Законів) та скріплення підписом отамана чи міністра наказів чи розпоряджень гетьмана (п. 8 Законів).

Сам Скоропадський вважав, що лідери Української Центральної Ради, які недооцінювали роль тяжкої поточної праці державного апарату, “...дійсно вважали, що з оголошенням у Центральній Раді самостійної України Українська держава стане беззаперечним фактом. Для них українська вівіска була вже чимось, що вони вважали непорушним. Уся діяльність Центральної Ради, якщо можна так сказати, була спрямована до зовнішнього, до посилення українства для ока, мало піклуючись про його внутрішній, серйозний культурний розвиток” [296, с. 134].

Як відомо, після перевороту було здійснено три спроби сформувати уряд П. Скоропадського. Першою спробою була діяльність протягом одного дня отамана Ради Міністрів М. Устимовича. Вона виявилася невдалою і 30 квітня 1918 р. отаманом став відомий юрист М. Василенко. Проте його спроба залучити до уряду провідних національних чи лівих лідерів не знайшла підтримки серед партійних лідерів України. Саме тому втретє уряд формувався не за партійною, а за професійною основою. Його отаманом став Ф. Лизогуб. Уряд не користувався популярністю серед сучасників. Більше того, аналізуючи прізвища міністрів, їх дореволюційні звання й посади чи партійну приналежність, супротивники Скоропадського наголошували: українців там не було. Але, на нашу думку, правий біограф гетьмана Г. Папакін, який зазначав, що “...насправді там не було українських соціалістів, котрі, замість переговорів з прем’єрами гетьмана, бігали до німецького штабу, сподіваючись на його вплив на Скоропадського” [220, с. 64].

Таким чином, до гетьманського уряду Ф. Лизогуба увійшли талановиті адміністратори і через декілька місяців в Україні було відновлено діяльність адміністративного апарату, проголошено принцип недоторкості приватної власності і відкинуто ідею про культурну автономію. Плідна діяльність Скоропадського ззовні країни сприяла тому, що Україну як незалежну державу визнали 12 країн, а за часів Центральної Ради таке визнання вона отримала лише від 3 держав. В середині країни було засновано 150 нових гімназій, відкрито три нові університети у Києві, Катеринославі та у Кам'янець-Подільському. Було засновано національний архів і бібліотеку з 1 млн. томів. 14 листопада 1918 р. було створено Академію наук України на чолі з основоположником теорії ноосфери В. Вернадським. І, нарешті, саме Скоропадському вдалося створити першу регулярну українську армію і довести її до 60 тис. вояків [336, с. 146]. Але проголошення Скоропадським 15 листопада 1918 р. Акта федерації про об'єднання України з небільшовицькою російською державою стало поштовхом до повстання селянської опозиції на чолі з С. Петлюрою. Останній створив колегіального главу держави в Україні – Директорію, повернув з небуття назву воїнів – гайдамаки та військове звання “отаман”, присвоївши собі звання Головного отамана [2]. І хоча повстання виявилось вдалим, його наслідки були здебільшого негативними через вторгнення більшовиків.

Однак за період свого правління Директорія встигла прийняти чергову Конституцію – Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці, що був затверджений Радою Народних Міністрів УНР 12 листопада 1920 р. Цим законом проголошувався поділ влади між органом законодавчої влади (очевидно Державною Народною Радою), вищим органом виконавчої влади (Радою Народних Міністрів) та колективним главою держави УНР (Директорією). Директорії була присвячена глава II закону. Зокрема, проголошувалось, що Директорія в особі її голови затверджує закони та міжнародні договори, що ухвалені Державною Народною Радою, а також рішення Ради Народних Міністрів про призначення та звільнення. Крім того, вона видає акти “амністії та помилування”, представляє УНР за кордоном і формує уряд.

Уперше колегіальну форму глави держави в Україні на конституційному рівні закріпили українські більшовики у Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки, що була прийнята 14 березня 1919 р. III Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Цей орган, так само як і в Радянській Росії, мав назву Центральний Виконавчий Комітет Рад, хоча в Україні він називався Всеукраїнським. ВЦВКР був вищим органом влади

в радянській Україні в період між з'їздами Рад. Проте 22 грудня 1919 р. дія Конституції була фактично призупинена після утворення тимчасового Всеукраїнського революційного комітету, на який була покладена уся повнота "...політико-адміністративної влади в Україні" [357, с. 367].

Крім Української Народної Республіки¹⁰² та Української Соціалістичної Радянської Республіки, на території сучасної України існували, принаймні, ще три державні утворення – Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) з центром у Львові та Івано-Франківську, врангелівська Південна Росія з центром у Севастополі та Селянська Радянська Республіка з центром у Гуляй-Полі.

Аналізуючи державно-правове становище ЗУНР, слід мати на увазі, що так само, як і УНР, вона не мала у своєму державному апараті посади глави держави. Як відомо, спочатку на території Австро-Угорщини було утворено своєрідний аналог Центральної Ради УНР, що отримав назву Українська Національна Рада. 9 листопада 1918 р. вона сформувала уряд – Державний секретаріат на чолі з К. Левицьким. У складі уряду було 14 секретарств¹⁰³, які очолювали державні секретарі. Проте, не маючи офіційного глави держави, ЗУНР фактично надала такі повноваження колегіальній структурі – Президії Української Національної Ради, яка представляла Раду у період між сесіями. Тобто можна відзначити, що в ЗУНР, так само, як і в УСРР, існував колегіальний глава держави. Очолював Президію Української Національної Ради Є. Петрушевич. Інститут глави держави також не проголошував і Тимчасовий Основний Закон, що був прийнятий 13 листопада 1918 р. 4 січня 1919 р. було створено Виділ (комітет) Національної Ради, якому згідно з § 2 відповідного закону надавалося право: а) іменувати членів правительства; б) приймати й уділяти їм демісії; в) виконувати право амністії й аболіції, а то на внесення Державного Секретаріату судівництва. В справах військового судівництва може Виділ Української Національної Ради перенести право виконання амністії на Раду Державних секретарів; г) іменувати начальників верховних державних урядів цивільних та військових; д) удостоювати й сповіщувати закони. На думку професора Б. Тищика, Виділ Української Національної Ради виконував функції колегіального глави держави [96, с. 121]. Щодо президента Української Національної Ради ЗУНР, то, на нашу думку, він виконував виключно функції головуючого на засіданнях Виділу, а тому на той момент не мав самостійного статусу і, отже, не

¹⁰² Тут маються на увазі не лише I Українська Народна Республіка, лідером якої був М. Грушевський, та II Українська Народна Республіка, котру очолював С. Петлюра, а й "другий гетьманат" П. Скоропадського.

¹⁰³ Тут – міністерств.

був главою держави в ЗУНР. Лише 9 червня 1919 р., у критичний момент існування ЗУНР, Українська Національна Рада створила одноосібного главу держави, призначивши Є. Петрушевича диктатором ЗУНР.

Свою специфіку мала й Селянська Радянська Республіка, лідером якої був Нестор Махно. Ця суперечлива фігура, як і інші подібні до нього народні лідери, оцінювалися по-різному ще з часів громадянської війни. Так, відомий більшовик С. Аралов називав цей феномен системою “...отаманства та батьковщини” [12, с. 138]. Практично те ж зазначав лідер білого руху А. Денікін, називаючи Махна “відважним та дуже популярним розбійником і талановитим партизаном” [63, с. 187]. Сучасні українські мислителі, навіть визнаючи таланти та здібності Н. Махна, відносять його на периферію боротьби, відмовляючи йому у праві вважатися однією із сторін громадянської війни: “Периферія дала цілий ряд низових провідників – свого роду феноменальних людей. Нестор Махно, наприклад, був надзвичайно здібний керівник, але при досить низькому інтелекті й повній відсутності будь-якого конструктивного суспільного ідеалу” [150, с. 211]. Однак сам Н. Махно у своїх спогадах чітко висловлюється щодо свого ідеалу радянської влади: “Влада Рад на місцях – це, за селянським світоглядом, означає, що уся влада і в усьому повинна ототожнюватись безпосередньо із свідомістю та волею трудящих; що сільські, волосні або районні Ради робітничо-селянських депутатів є не більше й не менше, як одиниці революційного поєднання та господарського самоврядування” [174]. Отже, у Н. Махна був свій суспільний ідеал. Інша річ, що, як цілком слушно стверджує російський дослідник В. Голованов: “Махновщина... не могла реалізувати... свою, хоча й невеличку, конструктивну програму, не маючи на це ані матеріальних засобів, ані людей, ані, як би це патетично не звучало, духовної сили” [51].

Н. Махно розпочинав як голова місцевого селянського союзу у Гуляй-Полі. Потім він став першим головою Гуляй-Польської Ради робітничих та селянських депутатів, а в червні, після початку заколоту генерала Л. Корнілова – головою комітету порятунку революції. Саме тоді у нього виникла ідея заміни донських козаків своїми гуляйпольцями. На думку М. Сацкова, такий крок міг призвести до створення своєї військової общини, яка “...маючи певні вольності та пільги, могла б захистити кордони нової революційної держави” [284, с. 96]. 25 вересня 1917 р. Н. Махно підписав декрет Ради про націоналізацію усієї землі в повіті та поділ її між селянами. Фактично Махно достроково реалізував ідеї Жовтневої революції. У 1918 р. Махно розпочинає боротьбу як із білими, так і з націоналістичними силами України, а в травні 1919 р. у його повстанську анархістську бригаду “імені

батьки Махно” вступає із своїм загоном Маруся Никифорова. В той час махновці формально входили до складу Задніпрянської радянської дивізії Українського фронту, хоча й зберігали права повної автономії (виборність командирів, анархістська ідеологія та боротьба під чорними знаменами анархії). А найголовніше – на території махновців накази більшовиків не виконувались, і створення адміністративно-карних структур (НК, ревкомів, продзагонів) Махно на своїй території не допускав. “Махновія” була державою у державі. Тут проходив експеримент побудови анархістського суспільства. У липні 1919 р. Махно, оголошений більшовиками “ворогом революції”, об’єднався з Н. Григор’євим. Між ними були розподілені обов’язки: Махно став головою Повстанської ради¹⁰⁴, а Григор’єв – командуючим військами. Наприкінці 1919 р. бригада “імені батьки Махно” розрослася до армії. Сам Махно та усі його організації формально підкорялися революційній військовій раді армії, яку очолював анархіст В. Волін. І хоча насправді усім керував Махно, який у раді лише затверджував свої рішення, однак і вона мала самостійний статус. Так, РВРА самостійно проводив культурно-масові заходи серед населення, мітинги, селянські з’їзди, розподіляв награбоване. Армія імені батьки Махна була ліквідована протягом 1920–1921 рр., коли виступила проти заходів більшовицької влади щодо продрозверстки.

Аналіз вищесказаного дозволяє стверджувати те, що, хоча Махно і контролював велику територію та мав у підпорядкуванні колосальну кількість осіб, проте він формально ніколи не був главою держави. Це, на нашу думку, можна пояснити тим, що сам Махно був анархістом, а отже, відкидав ідею держави.

Зовсім інша річ – Петро Врангель. 20 березня 1920 р. генерал А. Денікін звернувся до голови військової ради А. Драгомирова з листом: “Вельмишановний Абрам Михайлович! Три роки російської смути я вів боротьбу, віддаючи їй усі свої сили та несучи владу, немов тяжкий хрест, що був наданий мені долею. Бог не благословив успіхом війська, якими я керував. І хоча віра у життєздатність армії та у її історичний поклик мною ще не втрачена, проте внутрішній зв’язок між вождем та армією було перервано. І я не в змозі вже більше вести її. Пропоную військовій раді обрати більш достойного, якому я передам владу та командування” [17, с. 344–345]. Члени військової ради запропонували кандидатуру барона П. Врангеля, а 4 квітня Денікін видав свій останній наказ: “Генерал-лейтенант барон Врангель призначається головнокомандувачем збройними силами Півдня Росії” [17, с. 346]. Призначення Врангеля головнокомандувачем усіма збройними

¹⁰⁴ Фактично – диктатором.

силами на Півдні Росії було затверджене указом Сенату від 4 квітня 1920 р. з визнанням за ним всієї повноти влади без обмежень.

Спочатку Врангель створив свій генеральний штаб, до якого увійшли генерали П. Кутепов, Я. Слащов та ін. 9 квітня 1920 р. він прийняв рішення про створення при головнокомандуючому цивільного управління в складі відомств внутрішніх справ, землеробства, торгівлі і шляхів, фінансів, закордонних справ, юстиції. На чолі уряду був поставлений колишній царський міністр О. Кривошеїн. 11 квітня того ж року Врангель видав наказ, у якому зазначалося, що він – правитель Півдня Росії і головнокомандуючий його збройними силами, який уособлює необмежену воєнну та цивільну владу. На своїй території П. Врангель намагався проводити деякі реформи, зокрема, аграрну, а також боротися з більшовицьким підпіллям.

У розмові з відомим ідеологом білого руху В. Шульгіним Врангель зазначав: “Я прагну, щоб у Криму, щоб хоча б на цьому клаптику зробити життя можливим... Ну, словом, щоб довести усій іншій Росії... ось у вас там комунізм, тобто голод та надзвичайка, а тут: відбувається земельна реформа, вводиться волосне земство, створюється порядок та є можливою свобода... Ніхто тебе не душить, ніхто тебе не мучить – живи, як жилося... Ну, словом, дослідне поле... Певною мірою це вдається... Звісно, людей не вистачає... я усіх кличу... я здебільшого не дивлюся, чи то хтось на півградуса є лівішим, чи то на півградуса правішим, – це мені все одно... Можеш робити – роби. І так мені потрібно виграти час..., щоб, так би мовити, слава пішла, що ось у Криму можна жити. Тоді можна буде рухатися уперед” [383, с. 613]. Однак, незважаючи на гарні проекти, вони практично усі залишилися лише на папері. Йшла громадянська війна, і на перший план виступили ідеї фізичного виживання білого руху. Саме тому “...реальними правителями на місцях виявилися білогвардійська розвідка, воєнно-судові комісії та каральні експедиції” [180, с. 520].

У зовнішніх відносинах Врангель орієнтувався на країни Антанти, зокрема на Францію. Так, за свідченням газети “Дейлі геральд”, в обмін на військову та дипломатичну допомогу у боротьбі із більшовиками Врангель зобов’язувався визнати усі царські борги. Сплата боргів та їх щорічне погашення гарантувалася фактом передачі Франції в експлуатацію усіх залізниць європейської Росії на відповідну кількість років та передачею Франції права отримувати митні та портові платежі в усіх портах Чорного й Азовського морів.

На нашу думку, на відміну від Махна, П. Врангель був главою держави, яка утворилася на території Криму з центром у Севастополі. Цю думку можна пояснити, якщо звернутися до історичних фактів та

паралелей. 18 листопада 1918 р. в результаті державного перевороту (так само як і гетьман П. Скоропадський) до влади в Сибіру прийшов адмірал О. Колчак. У змові, що привела його до влади, брали участь Ставка, генштаб та більшість міністрів Омської директорії. Колчака було проголошено Верховним правителем Росії з наданням йому усієї повноти влади. 6 січня 1920 р. внаслідок численних невдач у боях з Червоною армією Колчак був змушений зняти з себе звання Верховного правителя і передати його генералу А. Денікіну. Останній, як вже зазначалося, передав владу барону П. Врангелю. Таким чином, якщо вважати П. Скоропадського, який отримав владу в результаті перевороту, главою держави в Україні (другий гетьманат), то і О. Колчака слід вважати главою держави в Росії. Якщо ж погодитись з останнім судженням, то передача влади від Колчака до Денікіна, а потім – до Врангеля є актом передачі поста глави держави. Саме тому, на нашу думку, барон П. Врангель був главою російської держави. З огляду на територіальні особливості, слід вважати, що держава Півдня Росії знаходилась на території *сучасної* України, а отже, може вважатися однією з “українських” держав, що існували під час громадянської війни 1918–1921 рр.

Після розгрому С. Петлюри, Є. Петрушевича, П. Врангеля, Н. Махна та інших на території України утворилася лише одна держава – Українська Соціалістична Радянська Республіка, главою держави якої був Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад, який згідно із п. 12 Конституції УСРР “...відповідає перед Всеукраїнським з’їздом Рад і обирається останнім в кількості по призначенню з’їзду на реченець до слідуєчого з’їзду” [142, с. 72]. 1 березня 1921 р. П’ятий Всеукраїнський з’їзд Рад видав постанову “Про радянське будівництво”, якою, на думку доктора юридичних наук Б. Бабія, уточнив “...конституційні взаємодії між ВУЦВК та Раднаркомом республіки” [92, с. 50]. За цієї постановою ВУЦВК повинен був перетворитися на “...орган верховного контролю й нагляду над усіма радянськими установами” [92, с. 50].

Згідно з розділом I цієї постанови ВУЦВК розглядав усі декрети, що встановлювали загальні норми політичного й економічного життя або вносили істотні зміни у діяльність державних органів. Розділ II Постанови розширював повноваження Президії ВУЦВК. Так, згідно з п. 7, Президії надавалося право відмінити постанови Ради Народних Комісарів УСРР, п. 8 – право вирішувати суперечки між місцевими виконкомом і наркоматами (або їхніми підрозділами), п. 9 – вирішувати питання адміністративного-господарського поділу тощо.

11 серпня 1922 р. Оргбюро ЦК РКП(б) утворило комісію для підготовки до чергового пленуму ЦК питання про взаємозв’язки договірних республік.

Згодом Й. Сталін подав комісії проект резолюції, цілковито побудований на його ідеї “автономізації”. Резолюція була підтримана Вірменією та Азербайджаном. Проти виступила Грузія. Білорусія утрималась. Щодо України, то Х. Раковський та Г. Петровський виступили проти ідеї “автономізації”, але її підтримав перший секретар ЦК КПУ Д. Мануїльський.

Таким чином, з самого початку питання про утворення об’єднаної радянської держави мало два напрямки: автономізація та федералізація.

За автономізацію виступав Й. Сталін, який вказував: “Визнати доцільним формальний вступ незалежних Радянських республік: України, Білорусії, Азербайджану, Грузії та Вірменії у склад РРФСР” [304, с. 192].

Цю ідею підтримував і Д. Мануїльський: “Перед своїм від’їздом у відпустку я хотів би висловити деякі міркування з питань щодо українських справ чи, вірніше, щодо становища окраїн. Досвід минулого року доводить, що те становище, яке склалося на окраїнах і, зокрема, в Україні, що приводить до низки конфліктів між центральними та місцевими відомствами, далі тривати не може. Це становище, яке веде до того, що відповідальні товариші повинні витратити три чверті свого часу на врегулювання конфліктів, повинно бути радикально переглянутим, адже воно більше не відповідає об’єктивній дійсності. У якому напрямку? Я вважаю, що у напрямку ліквідації самостійних республік і заміни їх широкою реальною автономією” [171, с. 193].

На противагу ідеям автономізації, Х. Раковський виступав за федерацію: “Найголовніше питання залишається – питання щодо розробки строго централізованої, але федеральної системи управління, у якій правильно були б захищені інтереси республік, і останні користувалися б певною автономією” [262, с. 212].

У своєму листі до Д. Мануїльського Х. Раковський вказував причини шкідливості ідеї автономізації: “...для закордону має значення збереження незалежності України. Близько десяти мільйонів українців Польщі, Галичини, Прикарпатської Русі, Буковини та Бессарабії орієнтуються і будуть орієнтуватися все більше й більше на Радянську Україну” [263].

Як відомо, В. Ленін також виступив проти плану “автономізації”, наголошуючи на необхідності існування союзу соціалістичних республік [161, с. 19].

Під тиском прихильників ідей федералізації згодом і сам Сталін удав, що він нібито відмовився від ідей “автономізації”. Так, у бесіді з кореспондентом “Правди” про характер та форми об’єднання він

говорив: “Характер об’єднання повинен бути добровільним, виключно добровільним, з залишенням у кожній з республік права виходу із складу Союзу” [305, с. 142].

У результаті цього 30 грудня 1922 р. була утворена нова держава – Союз Радянських Соціалістичних Республік у складі України, Білорусії, Російської та Закавказької федерацій.

31 січня 1924 р. II з’їзд Рад Союзу РСР затвердив першу Конституцію СРСР. Незважаючи на те, що розділом другим проголошувалось право союзних республік на суверенітет, фактично ж усе зводилося до автономії республік, адже, згідно зі ст. 20 Конституції СРСР 1924 р., ЦВК СРСР мав право відмінити декрети, постанови та розпорядження “...з’їздів Рад та центральних виконавчих комітетів союзних республік та інших органів влади на території Союзу Радянських Соціалістичних Республік” [285, с. 79].

Можна зазначити, що колегіальним главою держави в СРСР стала Президія ЦВК СРСР, адже саме цей орган в період між сесіями ЦВК СРСР, згідно зі ст. 29 Конституції 1924 р., ставав “...вищим законодавчим, виконавчим та розпорядчим органом влади Союзу Радянських Соціалістичних Республік” [285, с. 80].

15 травня 1929 р. XI Всеукраїнський з’їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів прийняв нову Конституцію соціалістичної України, де у ст. 3 наголосив на державному суверенітеті України. Проте друга частина вказаної статті фактично нівелювала це положення, адже не було встановлено, які саме повноваження Україна віддає Союзу: “Суверенітет Української Соціалістичної Радянської Республіки обмежений лише в межах, зазначених в Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік” [142, с. 84]. Фактично це означало, що Україна відмовляється від першості відносно Союзу і віддає усе на користь загальносоюзної бюрократії.

5 грудня 1936 р. була прийнята нова Конституція СРСР. Незважаючи на колосальні суверенні прерогативи союзних республік, в тому числі й України, їх остаточно заперечувала ст. 20, згідно з якою “у випадку розбіжностей закону союзної республіки із законом загальносоюзним, діє загальносоюзний закон” [285, с. 95].

Фактично те ж саме підтверджувала й ст. 16 Конституції УРСР 1937 р.: “Закони СРСР обов’язкові на території УРСР” [142, с. 107].

Після початку Великої Вітчизняної війни українські націоналістичні сили¹⁰⁵ здійснили спробу відновити українську державність.

¹⁰⁵ Маються на увазі як прихильники гетьмана П. Скоропадського, так і Організація українських націоналістів під керівництвом С. Бандери, А. Мельника та ін.

Так, ідеологи ОУН, добре розуміючи гітлерівські ідеї щодо України, однак вважали, що політична ситуація потребує союзу з нацистською владою. Лідери поміркованого крила ОУН Є. Коновалець та А. Мельник зазначали: “Українська організація, яка бореться за вирішення української проблеми в цілому, повинна діяти у повній злагоді з відповідними політичними органами Німеччини та йти у фарватері її політики” [66, с. 11]. На їхню думку, українці після перемоги Третього Рейху зможуть скинути ярмо сталінізму і побудувати українську державу. Цю ж точку зору практично підтримує секретар українських Державних Зборів Р. Ільїнський: “Незважаючи на те, з якою програмою Німеччина піде на Схід Європи, українці будуть використовувати час та обставини війни для відродження своєї держави. Вже з першого ж дня вони будуть створювати в Україні свою власну, незалежну від німців, адміністрацію; заберуть під свій контроль села, міста, райони, області і таким чином будуть створювати свою державу, а при ній свою армію та поліцію” [284, с. 299].

Ідеї початку державного будівництва в Україні в ОУН сформувалися, коли стало зрозуміло, що скоро розпочнеться війна між Німеччиною та СРСР. У травні 1941 р. ОУН під керівництвом С. Бандери (ОУН-б) сформулювали ці ідеї у так званих “Політичних указівках”, в яких було роз’яснено, що для України на той час важливим було те, щоб не використовувати її територію лише для розгрому ворожих сил. Указівки містили ідею стати рівноправним партнером Третього Рейху. Ці ж проблеми обговорювались в червні 1941 р. у Кракові, де було створено Український Національний Комітет (УНК), ідея створення якого полягала у тому, щоб бути глашатаєм української зовнішньої політики і стати партнером у переговорах з представниками німецької влади. Водночас учасники наради стали свідками того, що два високі посадовці з гестапо, що знаходилися також на цьому засіданні, судячи з їхніх дій, не були у захваті від ідеї державного будівництва українськими силами.

З початком бойових дій на стороні німців виступили два українські легіони “Нахтіаль” та “Роланд”, що загалом нараховували близько семисот українських добровольців. 30 червня 1941 р. один з них під керівництвом сотника Р. Шухевича увійшов до Львова. В той же день було оголошено відродження української державності. З цими ідеями виступив член ОУН Я. Стецько на загальних зборах жителів Львова. Саме він став головою Українського Державного Управління.

У відповідь на це А. Розенберг зажадав від ОУН: по-перше, ОУН повинна призупинити свою партійно-політичну пропагандистську діяльність негайно, якщо вона хоче мати хоч якусь можливість переговорів

відносно її співробітництва з німецькою владою; по-друге, розпуск Українського Державного Управління.

Оскільки ОУН відмовилася підкоритися цим рішенням, то 15 вересня 1941 р. її лідери на чолі з Я. Стецьком були заарештовані. Самого Стецька було відправлено до концтабору Саксенгаузен. Відразу ж після цього розпочалися арешти активістів та членів українських націоналістичних організацій. Особливу роль при цьому відіграв рейхскомісар Е. Кох.

Після ліквідації Українського Державного Управління єдиним органом на Західній Україні стала створена 6 липня “Рада сеньйорів”, яка 30 липня була перейменована на Українську національну раду на чолі з К. Левицьким та митрополитом А. Шептицьким. Рада не була потрібна окупаційній владі, а тому не була офіційно визнана. Спроби митрополита Шептицького надсилати депеші та меморандуми до нацистського керівництва завершилися примусовим підписанням документа про самоліквідацію Української Національної Ради.

Однак, незважаючи на німецький терор проти українських націоналістів, вони змогли реалізувати свою ідею створення Української Національної Ради у Києві 5 жовтня 1941 р. Президію Ради очолив М. Величковський. Установчі збори, які утворили Українську Національну Раду, прийняли декларацію і звернення до народу, в яких президія поклала на себе “належно репрезентувати український народ перед німецькими чиновниками, що перебувають на терені України...” [96, с. 335].

Невдовзі була утворена Київська, Чернігівська та Полтавська обласні ради Української Національної Ради.

Основним напрямом роботи Української Національної Ради стало соціально-культурне та церковне життя. Однак її діяльність суперечила окупаційному режиму нацистів, а тому 17 листопада 1941 р. Українська Національна Рада була заборонена. На початку грудня розпочалася ліквідація місцевих українських національних рад та їх органів.

Саме такі дії окупантів стали тим поштовхом, який врешті-решт призвів до початку боротьби українських націоналістів з нацистським урядом. Основу українського націоналістичного опору склали Українська повстанська армія (Бульби-Боровця), бандерівські організації та радикальні елементи мельниківської ОУН (ОУН-м).

Особливо відзначилися бійці УПА. З легкої подачі засобів масової інформації Українська повстанська армія (УПА) у свідомості як українців, так і іноземців стала ототожнюватися з ОУН-УПА, лідером якої був Р. Шухевич. Проте, на думку С. Бунтовського, це були різні організації [104, с. 166]. І якщо ОУН-УПА врешті-решт йшла на співробітництво з нацистським режимом, то В. Боровець не лише не мав

ніякого відношення до ОУН, але й орієнтувався не на нацистів, а на так званий уряд УНР¹⁰⁶ у вигнанні.

Наприкінці 1941 р. німці зажадали повністю розпустити усі українські збройні формування і почали активно реквізувати у селян продовольство, а також насильно відправляти у рабство до Рейху волинську молодь. При цьому часто окупанти діяли дуже жорстоко, викликаючи тим самим зворотну реакцію місцевого населення. В таких умовах окремі підрозділи УПА намагалися захистити населення від нападників. В. Боровець добре розуміючи, що, якщо УПА не почне протидіяти нацистам, то більшість його бійців та командирів можуть перейти на бік радянських партизанів, “закривав очі” на діяльність деякого з низових командирів УПА, які організували напади на гітлерівців, знищивши їх декілька сотень. Досить серйозною акцією стала атака підрозділів Української повстанської армії на залізничну станцію Шепетівка у серпні 1942 р., коли було знищено німецький склад зброї. У цих умовах провід¹⁰⁷ ОУН-б на початку 1943 р. також бере курс на прискорення підготовки власних збройних формувань як найважливішого чинника у боротьбі за реалізацію власного бачення Української самостійної соборної держави. У березні 1943 р. відбулися перші антифашистські збройні виступи, організовані прихильниками С. Бандери. Крім того, прагнучи дискредитувати УПА В. Боровця, збройні формування ОУН-б у квітні 1943 р. також беруть собі назву Українська повстанська армія (УПА), командувачем якої призначається К. Савур. Саме ця організація і стала тією силою, що сьогодні отожднюється з ОУН-УПА.

На початку травня 1943 р. була створена Головна команда УПА, яка оголосила себе найвищою владою на підконтрольній їй території України. Одночасно робилися спроби створення адміністрації, що були б підконтрольні ОУН-б. Саме тому на Волині і Поліссі виникли так звані повстанські республіки. За розпорядженням К. Савура як представника “найвищої й одинокі суверенної влади на звільнених землях України” [96, с. 345] була започаткована земельна реформа, а влітку розпочалася мобілізація.

У серпні 1943 р. новим головнокомандувачем УПА став Р. Шухевич. З метою чіткішого керівництва військами за територіальними ознаками ним були утворені три крайові командування, яким підпорядковувалися військові округи, що у свою чергу поділялися на загони й курені.

¹⁰⁶ Нащадки С. Петлюри.

¹⁰⁷ Керівництво.

У зв'язку з наступом Червоної Армії на III надзвичайному великому зборі ОУН у серпні 1943 р. було прийнято рішення про збройну протидію фронтовим з'єднанням Червоної Армії та радянським партизанам. Фактично це призвело до громадянської війни на території України, коли, за виразом С. Удовика, кожна із сторін воювала за свою Україну [337, с. 150].

Поразка нацизму у Другій світовій війні на довгий час відклала реалізацію ідеї незалежної української держави. І хоча у лютому 1944 р. в УРСР були створені наркомати зовнішніх справ та оборони, практично це ні до чого не призвело: Україна залишилася союзною республікою, конституція якої не суперечила Конституції СРСР.

7 жовтня 1977 р. була прийнята остання Конституція СРСР. Незважаючи на проголошений принцип суверенітету республік, під ним, як і в попередніх радянських конституціях, розуміється автономія й самостійність у певних сферах. При цьому фактично починає реалізовуватись принцип єдності СРСР. Так, ст. 70 Конституції вказує, що СРСР – це “...єдина союзна багатонаціональна держава”, що “...уособлює державну єдність радянського народу” [135, с. 27]. Стиль ст. 71 Конституції також говорить про пріоритети державного будівництва СРСР: “У Союзі Радянських Соціалістичних Республік об'єднуються...” [135, с. 27]. Фактично така фраза означала, що первинним суб'єктом Союзу РСР виступає не союзна республіка, а сам Союз. Крім того, ст. 74 проголошувала, що “...у випадку розбіжностей між законом союзної республіки та загальносоюзним законом діє закон СРСР” [135, с. 30].

Фактично те ж було закріплено і в Конституції УРСР 1978 р.: верховенство союзних законів (ст. 71 Конституції) та верховенство, тобто суверенітет, Союзу РСР. Так, ч. II ст. 73 Конституції УРСР наголошувала, що Українська РСР сприяє здійсненню на своїй території “...повноважень Союзу РСР, проводить у життя рішення найвищих органів державної влади і управління СРСР” [142, с. 177].

Таким чином, на нашу думку, УРСР часів існування СРСР не могла вважатися повноцінною державою, адже не мала прав суверенітету як верховенства у здійсненні зовнішньої та внутрішньої політики незалежно від внутрішніх чи зовнішніх сил. У даному випадку верховенство, тобто суверенітет, належав виключно Союзу РСР. Саме тому в УРСР до 1990 р. не існувало глави держави.

Так було до 16 липня 1990 р., коли Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, де у розділі III наголосила на верховенстві на території УРСР Конституції та законів України.

Фактично саме з часів прийняття Декларації можна було вважати, що Україна стала державою – суб'єктом федерації. Головою цієї держави став голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук як найвища службова особа республіки, що “представляє Українську Радянську Соціалістичну Республіку в країні і в міжнародних відносинах” [246].

Ця ситуація залишалася незмінною аж до появи в Україні інституту президента.

Таким чином, внаслідок того, що до 1990 р. в Україні не була реалізована така ознака держави, як суверенітет, повноцінної держави в нашій країні не було, а тому не було й глави держави, за винятком періоду 1918–1922 рр., тобто від прийняття Четвертого універсалу й до утворення СРСР. Причому в зазначений період діяли як колегіальні (Президія ВЦВК України, Директорія), так і одноосібні (спікер УЦР М. Грушевський, гетьман П. Скоропадський, “верховний правитель Півдня Росії” П. Врангель) моделі глави держави.

4.2. ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Інституту Президента України, на нашу думку, передували дві події. Першою з них стала поява посади Президента СРСР. Відразу після цього союзні республіки здійснили низку кроків, спрямованих на запровадження аналогічного інституту у своїх державах. На ці процеси істотним чином вплинув державотворчий пошук: у союзних та деяких автономних республіках СРСР інститут президента ототожнювався з незалежною державою, тоді як, наприклад, губернатор був втіленням у кращому випадку керманіча суб'єкта федерації, залежного від центру. Саме тому на території СРСР титул президента було запроваджено серед найменш вищих посадових осіб і чогось на кшталт “губернатор України” чи “губернатор Росії” не виникло.

Щоб зрозуміти, чому так сталося, слід згадати, що в Північній Америці губернаторів колоній особисто призначав король. У 1775 р. після численних актів пригноблення з боку британської адміністрації південні колонії розпочали збройну боротьбу проти Англії, тоді як північні колонії залишалися вірними британській короні. Під час війни за незалежність південні американські колонії почали називати себе штатами (*states*), тобто державами¹⁰⁸. Керманічем кожного штату (держави) був губернатор, адже саме цю посаду як спадок британського панування жителі британських колоній могли визнавати як свого

¹⁰⁸ В англійській мові *state* одночасно означає і штат, і державу.

очільника. Але тепер він не призначався королем, а обирався народом. Під час війни південні колонії-держави утворили конфедерацію, спрямовану проти англійського панування – Сполучені Штати Америки. Північні колонії, що залишилися вірними королівській владі, отримали свій статус і назву – Домініон Канада.

У США довгий час не існувало посадової особи, котра могла б визнаватися керманичем усієї країни, адже конфедерація цього не потребувала. З утворенням федерації така посадова особа з'явилася. Нею став Президент Сполучених Штатів Америки, який спочатку виконував виключно представницькі функції. З появою Конституції США він став очільником виконавчої влади в державі, тим самим отримавши реальні важелі впливу на стан справ у федерації, тоді як губернатори залишилися виключно на рівні штатів.

В СРСР ситуація була абсолютно протилежною. У союзних республіках саме президент, а не вибраний губернатор, розглядався як ознака незалежності, а тому кожна союзна, а іноді й автономна республіка намагалася запровадити цей інститут у своєму державному апараті. Саме тому існування на теренах Радянського Союзу декількох президентів дещо розбалансовувало механізм держави: не завжди було зрозуміло, кому підкорюватись, що, зокрема, й виявили події серпня 1991 р., коли президент РРФСР Б. Єльцин відміняв будь-які рішення “президента” СРСР Г. Янаєва, що створювало непорозуміння в радянському державному апараті на території Росії.

На нашу думку, інститут президента СРСР слід було ліквідувати відразу після появи президентів у союзних республіках, замінивши його на якийсь інший (можливо навіть чудернацький) титул, наприклад, полемарх СРСР. Тоді глава радянської держави зберіг би той символізм, що спочатку містився в титулі Президента СРСР. Подібно тому, як в США існує декілька губернаторів, але *один* Президент, в Малайзії є губернатори та султани, але *один* Янг ді-Пертуан Агонг, а ОАЕ містять у своєму державному апараті сімох емірів, але лише *одного* раїса, так само і в СРСР було б п'ятнадцять президентів, але лише *один* Полемарх.

Запровадження інституту президента в республіках СРСР без зміни титулу глави радянської держави фактично призвело до того, що за кількістю президентів СРСР зайняв перше місце у світі.

Другою подією став Серпневий путч 1991 р. у Москві, який призвів до проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Актом проголошення незалежності України було зафіксовано, що “...віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України” [142, с. 256].

Одним із таких законів і став Закон УРСР № 1295-ХІІ “Про Президента Української РСР”, що був прийнятий 5 липня 1991 р. Саме у цьому Законі, в ч. І ст. 1, зазначалося: “Відповідно до Конституції Української РСР Президент Української Радянської Соціалістичної Республіки є найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади” [252]. Тоді ж Верховна Рада України ухвалила постанову “Про вибори Президента Української РСР”, якою визнала за доцільне заснувати пост Президента України до прийняття нової Конституції і провести вибори Президента у 1991 р.

Так почала реалізовуватися Концепція нової Конституції України, що була схвалена Верховною Радою УРСР ще 19 червня 1991 р., котра передбачила, що в конкретно-історичних умовах розвитку країни прийнятною формою організації її державної влади є президентська республіка.

1 грудня 1991 р. відповідно до Постанови Верховної Ради Української РСР від 5 липня 1991 р. в Україні відбулися вибори першого Президента України. Ним став Л. Кравчук. Але як Голова Верховної Ради України і як Президент України він фактично виконував обов’язки глави держави, формально ним не будучи. Однак дедалі більшою стає потреба, щоб Президент визнавався главою держави, котрий стоїть і над законодавчою, і над виконавчою гілками влади. Цілком правильно з цього приводу у своєму інтерв’ю “Голосу України” 25 січня 1992 р. зазначав Голова Верховної Ради І. Плющ: “Є нагальна потреба розмежувати функції законодавчої і виконавчої влади. Раніше у всьому арбітром був партійний комітет. Сьогодні такі функції хоче взяти на себе Президент. Але він може виступити арбітром тільки на рівні виконавчої влади” [76, с. 158]. Саме тому 14 лютого 1992 р. було прийнято Закон України № 2113-ХІІ “Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України, за яким вона була, зокрема, доповнена главою 12-1 “Президент України”. Саме тоді ч. І ст. 114-1 було закріплено: “Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України” [142, с. 233]. Це фактично означало, що Президент України здійснював як функції глави держави, так і функції глави виконавчої влади. На нашу думку, таке закріплення відображало погляди чинного тоді Президента України Л. Кравчука [149, с. 21].

8 червня 1995 р. між Верховною Радою та Президентом України було укладено конституційний договір, згідно з яким Президент знову визнавався главою держави і главою державної виконавчої влади. При цьому на законодавчому рівні закріплювались основні прерогативи Президента саме як глави держави. Так, згідно з ч. ІІ ст. 19 Конституційного Договору “Президент України як глава держави представляє

Україну як у внутрішньодержавних, так і у зовнішніх відносинах” [142, с. 269].

28 червня 1996 р. Верховна Рада України прийняла чинну Конституцію України, ст. 102 якої закріпила Президента України виключно як главу держави.

5 березня 2003 р. Президент України Л. Кучма звернувся до українського народу з пропозицією реформувати політичну систему, адже на момент вказаного звернення “президентсько-парламентська система відіграла дуже важливу історичну роль, особливо в перші роки державності, забезпечуючи стабільність і суспільства, і держави. Але сьогодні... ситуація в економіці – стабільна, почалося поступове економічне зростання... Тепер слід іти далі... Маємо перейти до політичної системи, що відповідає найбільш поширеній у демократичних країнах Європи парламентсько-президентській моделі” [259, с. 4].

Спочатку Л. Кучма та автори політичної реформи були прихильниками всенародного обрання глави держави, про що свідчить, зокрема, аналіз президентських ініціатив, які не запропонували істотних змін в організаційному статусі Президента України [259, с. 50]. Проте вже 21 серпня 2003 р. лідер КПУ П. Симоненко та лідер СПУ О. Мороз повідомили, що вони разом з адміністрацією Президента працюють над єдиним законопроектом про внесення змін до Конституції, який передбачає обрання глави держави Верховною Радою України [76, с. 316]. Це повідомлення знайшло досить широку підтримку серед владних верств України, тоді як опозиція (НУ, БЮТ) виступила проти цієї ідеї. Утім, вже наприкінці грудня 2003 р. з’явився законопроект № 4105 (законопроект Медведчука–Симоненка), згідно з яким посилювалися повноваження парламенту, а Президенту України надавалися додаткові права для розпуску законодавчого органу. Вибори парламенту повинні були проводитися у 2006 р. на пропорційній основі, а вже цей склад парламенту мав обирати главу держави.

На нашу думку, такий варіант конституційних змін був достатньо логічним. По-перше, президента обирає парламент. По-друге, домінуюча в цьому парламенті більшість пропонує обраному зазначеним парламентом президенту кандидатуру голови уряду. По-третє, президент, якого обирає парламент, подає фактично запропоновану парламентом кандидатуру прем’єр-міністра на затвердження цьому парламенту. Таким чином, і президент, і парламент, і прем’єр-міністр, а фактично й уряд, формуються з осіб, що сповідають практично однакові політичні погляди, а тому за такої системи виключається гостра боротьба між гілками влади.

Проте активне несприйняття парламентського варіанта виборів лідерами опозиції (НУ, БЮТ, СПУ), котрі вважали, що “олігархічні

клани пропрезидентської більшості активізували спроби зберегти свою владу”, а “тому українські виборці мусять дати оцінку створеній коаліції олігархічних фракцій та комуністів, яка хоче позбавити народ права обирати главу держави” [76, с. 320], фактично призвело до того, що були збережені всенародні вибори Президента.

8 грудня 2004 р. Верховна Рада України ухвалила Закон № 2222 “Про внесення змін до Конституції України”, який набув чинності у 2006 р. Згідно з цим Законом Президент залишався главою держави, але його повноваження істотно корегувалися, а сама система правління набувала характеру парламентсько-президентської республіки.

Так, Президент України за цієї системи зберігав статус гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав та свобод людини і громадянина (ч. II ст. 102). Стосовно гарантування дотримання Конституції, яке може здійснюватися шляхом звернення Президента до Конституційного Суду України, то, на думку М. Цвіка, він виконував роль однієї зі сторін у спорі, що виникає [224, с. 18]. Збереження за Президентом гарантування державного суверенітету, територіальної цілісності, прав та свобод людини і громадянина було пов’язане з тим, що для реалізації цього положення йому потребувалося сприяння уряду, оскільки у ст. 116 Конституції було закріплено, що Кабінет Міністрів України: 1) забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України; 2) вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина; ...7) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю [146; 242].

Оскільки вищезазначені повноваження уряду на практиці реалізувалися силами Міністерства оборони, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства закордонних справ та Служби безпеки України, то Президент повинен був активно взаємодіяти з їх керівниками¹⁰⁹. Окрім того, втручання глави держави у сферу виконавчої влади зумовлювалося й тим, що п. 18 ст. 106 Конституції вказував, що він очолює Раду національної безпеки й оборони України, яка координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони (ч. II ст. 107 Конституції). Отже, зазначені повноваження давали підстави главі держави вважати себе “ключовою

¹⁰⁹ За Конституцією України він вносив їхні кандидатури до Верховної Ради для затвердження

складовою конституційно встановленої системи виконавчої влади” [371, с. 41].

У рамках нової моделі значно розширювався перелік підстав для розпуску Верховної Ради Президентом України: по-перше, якщо протягом одного місяця у Верховній Раді не сформовано коаліцію депутатських фракцій; по-друге, якщо протягом шістдесяти днів після відставки уряду не сформовано його новий персональний склад; якщо протягом тридцяти днів пленарні засідання не можуть розпочатися [242]. Водночас за Конституцією України 1996 р. передбачалася лише одна можливість розпуску Президентом Верховної Ради: якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Однак згідно з ч. III ст. 90 (п. 1 Закону України “Про внесення змін до Конституції України”) Президент отримував це право лише після консультацій з Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Перехід до парламентсько-президентської республіки змінив і порядок призначення Прем’єр-міністра. Так, за Конституцією 1996 р. передбачалося, що Президент України призначає за згодою Верховної Ради України Прем’єр-міністра України. Згідно із Законом про внесення змін до Конституції України, Президент України вносив за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до ст. 83 Конституції України, подання про призначення Верховною Радою України Прем’єр-міністра України. На нашу думку, дана редакція по суті взагалі усувала Президента від прийняття рішення щодо голови Уряду, адже не він, а коаліція депутатських фракцій пропонувала кандидатуру Прем’єр-міністра. Президент лише повинен був подати її Верховній Раді, де усім керувала коаліція депутатських фракцій. Таким чином, Президент, поділяючи завдяки цьому призначенню моральну відповідальність за діяльність уряду, фактично був позбавлений можливості подати на затвердження потрібну йому кандидатуру. Якщо б Президент навіть і захотів, щоб Прем’єр-міністром стала особа, якій він довіряє, він повинен був якось впливати на вибори, втручатися у виборчий процес, чого допускати не можна.

Зменшилися й інші кадрові повноваження Президента. Так, згідно з п. 10 ст. 106 Конституції передбачалася можливість призначення ним членів Уряду, керівників інших центральних органів виконавчої влади. За новим Законом була передбачена лише можливість внести подання до Верховної Ради України про призначення міністра оборони та міністра закордонних справ України. Тобто фактично Президент навіть не міг призначити виконуючого обов’язки міністра оборони чи міністра закордонних справ, адже таке призначення, згідно з п. 12

ст. 85 Закону, може здійснювати лише Верховна Рада. Аналогічною виявилася і ситуація з головою Служби безпеки України.

Згідно з п. 11 ст. 106 Конституції Президент має право самостійно звільняти Генерального прокурора України. Новий Закон позбавив главу держави цієї можливості, розширивши при цьому парламентські повноваження щодо такого звільнення.

Законом про внесення змін до Конституції України були обмежені права Президента і щодо актів Кабінету міністрів України. Якщо за Конституцією України 1996 р. главі держави було надано право відміняти акти Кабінету міністрів, то за новим Законом він лише отримав право призупиняти дію таких актів. Обмеженим виявилось і право президентського вето. Згідно з новим Законом воно не могло стосуватися змін до Конституції.

Але не слід вважати, що права Президента були абсолютно обмежені порівняно з Конституцією 1996 р. Так, згідно із Законом про внесення змін до Конституції України Президенту була надана можливість самостійно звільняти тих членів Ради Національного банку України, Національної Ради України з питань телебачення та радіомовлення та Конституційного Суду України, яких він запропонував для призначення. Крім того, Президенту надавалось право у випадку агресії проти України використовувати будь-які інші, утворені відповідно до законів України, військові формування (наприклад, партизанів), а не лише Збройні Сили України.

Таким чином, аналіз Закону “Про внесення змін до Конституції України” дозволяє нам стверджувати, що в умовах парламентсько-президентської республіки глава держави є істотно обмеженим у повноваженнях. Аналіз конституційного законодавства, зокрема Конституції (Основного Закону) України 1978 р. із відповідними змінами, що стосуються інституту Президента України; Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України; Конституції України 1996 р.; Закону України “Про внесення змін до Конституції України”, дозволяє нам стверджувати, що в Україні відбувалось поступове обмеження прерогатив Президента на користь Парламенту та контролюваного ним Уряду. Президент ставав дедалі “слабкішим”. Реформою 2004 р. фактично були створені передумови для своєрідного “двовладдя”: влада глави держави та влада парламенту і підконтрольного йому уряду.

Саме це, на нашу думку, і створило проблеми у вищому державному апараті після перемоги Помаранчевої революції. Найбільш відомим прикладом цього була, зокрема, рішуча відмова прем'єр-міністра В. Януковича у вересні 2006 р. підписати лист про приєднання України

до плану дій щодо членства в НАТО, що суперечило переконанням чинного тоді Президента В. Ющенка.

Істотно обмежилися президентські прерогативи і під час другого прем'єрства Ю. Тимошенко, коли було ухвалено новий закон “Про Кабінет Міністрів України”.

Отже, можна зазначити, що політична реформа 2003–2006 рр. не досягла успіху. Більше того, зміни до Конституції, які стали реальністю у 2006 р. практично нівелювали роль глави держави. Така ситуація потребувала істотних змін.

Перша спроба була здійснена Президентом України В. Ющенком, який запропонував пакет нових змін до Конституції. Зокрема, згідно з ч. III ст. 112, Президент України “сприяє взаємодії державних органів...”, тобто фактично глава держави ставав уособленням єдності державної влади. Крім того, з'являвся й механізм впливу Президента на парламент: відповідно до ч. III ст. 103 Палата депутатів (нижня палата) “може бути розпущена Президентом України” [243, с. 60], але без чітко встановленого переліку підстав для такого розпуску.

Таким чином, у разі реалізації президентських ініціатив в Україні могло б відбутися істотне корегування владних повноважень у бік Президента. Однак політичні обставини не призвели до їх реалізації.

Саме тому у 2010 р. українська владна верхівка пішла іншим шляхом. Враховуючи той факт, що Закон № 2222 був прийнятий з численними порушеннями, 252 народних депутатів України звернулися до Конституційного Суду України з конституційним поданням щодо відповідності цього Закону Конституції України. 30 вересня 2010 р. Конституційний Суд прийняв рішення № 20-рп/2010, яким визнавав “таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) Закон України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 року № 2222-IV у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття” [270]. Таким чином рішення Конституційного Суду України знову повернуло нашу державу до президентсько-парламентської республіки.

Отже, сучасний стан конституційно-правового статусу Президента України встановлюється нормами Конституції України 1996 р., які визначають місце та роль Президента України в системі органів державної влади та його взаємовідносини з іншими органами державної влади (структурний аспект конституційно-правового статусу); закріплюють порядок заміщення поста Президента України (організаційний аспект конституційно-правового статусу); передбачають конституційно-правову відповідальність за державну зраду та інші злочини;

визначають функції та повноваження Президента України (функціональний аспект конституційно-правового статусу).

Так, організаційний статус глави держави, тобто порядок обрання Президента України, визначається Конституцією України (ст. 103) та Законом України “Про вибори Президента України” в редакції Закону від 18 березня 2004 р.

Президент України обирається безпосередньо виборцями. Такий спосіб обрання Президента, як правило, використовується в державах з президентськими та квазіпрезидентськими формами правління, де реалізується модель “жорсткого” розподілу влад.

Згідно з Конституцією України вибори Президента здійснюються на основі загальних принципів виборчого права України – вільних виборів, загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Конституція України встановлює додаткові, порівняно з виборами народних депутатів чи місцевими виборами, обмеження щодо пасивного виборчого права громадян на виборах Президента:

- *по-перше*, підвищується віковий ценз (з 18 років на місцевих виборах та 21 року на виборах народних депутатів України до 35 років на виборах Президента). Це обумовлено тим, що діяльність глави держави потребує значного життєвого та політичного досвіду, належного освітнього рівня, здатності до вирішення складних політичних, правових, економічних та соціальних проблем, а це у свою чергу досягається з віком;
- *по-друге*, на виборах Президента встановлюється ценз осілості – десять останніх перед днем виборів років проживання в Україні. Це обмеження обумовлене тим, що глава держави має бути досить добре обізнаний з різними аспектами суспільного життя країни, його мають добре знати виборці;
- *по-третьє*, встановлюється заборона одній і тій же особі обиратися Президентом більше ніж два строки підряд. Обрання на третій чи четвертий строк також можливе, але лише після перерви.

Окрім конституційних цензів, Законом про вибори Президента України фактично встановлюється додатковий майновий ценз, адже, згідно з ч. 1 ст. 49 Закону про вибори 1999 р., кожен кандидат на пост Президента України повинен у безготівковому порядку внести грошову заставу на спеціальний рахунок ЦВК України у розмірі 500 тис. грн. Якщо такий кандидат отримав менше 7 % голосів виборців, то застава йому не повертається (ч. 4 ст. 49 Закону “Про вибори Президента України”). Фактично таке положення означає, що стати Президентом України може або заможна людина, яка спроможна

заплатити 500 тис. грн., або людина, що завідомо стає залежною від заможних верств населення, які не лише фінансуватимуть її виборчу кампанію, а й після завершення останньої можуть зажадати певних “дивідендів” та пільг від перемоги.

Крім того, на нашу думку, положення про грошову заставу фактично нівелює ст. 103 Конституції України, яка поміж іншим не визначає, що Президентом України може бути громадянин України, який досяг тридцяти п’яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом 10 останніх перед днем виборів років, володіє державною мовою *та має можливість сплатити грошову заставу у розмірі 500 тис. грн.*

Зрозуміло, що положення про грошову заставу слід відмінити, адже багато розумних і чесних громадян фактично позбавлені права бути обраними Президентом України. Якщо і встановлювати ценз, то він повинен бути не майновим, а інтелектуальним, що є більш важливим для постіндустріальної цивілізації сьогодення і майбутнього.

Вибори Президента можуть бути черговими, позачерговими (дос-троковими) і повторними. Чергові виборі призначаються Верховною Радою України на останню неділю жовтня п’ятого року повноважень Президента.

Результати виборів Президента встановлює Центральна виборча комісія на підставі протоколів територіальних виборчих комісій не пізніше, п’ятиденного строку після дня виборів. Обраним Президентом вважається кандидат, який одержав на виборах більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

Повідомлення про результати виборів Президента публікується Центральною виборчою комісією не пізніше, ніж на третій день після підписання протоколу про результати виборів.

Строк повноважень Президента – п’ять років. Новообраний Президент вступає на пост не пізніше, ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складання присяги народові на урочистому засіданні Верховної Ради. Урочиста церемонія вступу на пост глави держави має назву інавгурація.

За загальним правилом Президент як глава держави не несе політичної або юридичної відповідальності за свої дії. Юридична невідповідальність гарантується інститутом недоторканності, а політична – інститутом контрасігнатури, яким вважається скріплення акта Президента підписом Прем’єр-міністра та міністра, відповідального за цей акт, та його виконання. Проте в особливих випадках Президент підлягає відповідальності, що передбачено ст. 111 Конституції України. Він може бути усунутий зі свого поста Верховною Радою в порядку

імпичменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Інститут імпичменту виступає надійною гарантією проти зловживання владою та порушення главою держави Конституції і законів держави.

Ядро конституційно-правового статусу Президента, його функціональний аспект становлять норми Конституції України, які визначають функції глави держави. Зміст функцій глави держави складають його повноваження. Так, стосовно *правотворчої* функції можна сказати, що глава держави, реалізуючи її, може брати участь у законотворчому процесі і видавати власні нормативно-правові акти, а також оголошувати референдум і відмінити урядові акти.

У рамках законотворчого процесу Президент України має право законодавчої ініціативи (ч. 1 ст. 93 Конституції). Подібні права у президентів Литви (ст. 68 Конституції) [198, с. 597] та Польщі (ч. 1 ст. 118 Конституції). Більше того, Президент України має право надавати законопроектам невідкладного статусу, чого не має жоден з президентів країн – членів ЄС. На нашу думку, це наслідок минулого, коли Україна розвивалася у напрямку президентської республіки (президент – глава держави й виконавчої влади), адже такі прерогативи притаманні для суто президентських (хоча й не всіх) республік.

Право законодавчої ініціативи дозволяє Президенту України порушувати питання щодо реалізації конституційних положень, приведення чинного законодавства у відповідність до Конституції України. Президент користується виключним правом подавати до Верховної Ради законопроект про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України (ст. 156 Конституції) та призначати всеукраїнський референдум для затвердження цих змін (п. 6 ст. 106 Конституції). Крім того, відповідно до п. 30 ч. 1 ст. 106 Конституції глава держави має право вето щодо законів, прийнятих Верховною Радою. Утім, якщо дві третини від конституційного складу народних депутатів наполягають на попередній редакції закону, то президентське вето вважається подоланим (ч. IV ст. 94 Конституції). Фактично ця норма найвища серед змішаних республік європейського континенту, адже, наприклад, у Польщі воно долається більшістю у 3/5 конституційного складу (ч. 5 ст. 122 Конституції), у Португалії, згідно із ч. 3 ст. 139 Конституції, більшість становить 2/3 від кількості тих, хто бере участь у голосуванні.

Як бачимо, право вето є своєрідним антиподом підписання главою держави закону. При цьому таке вето можна визначити як відносне, адже воно може бути подолане певною кількістю депутатів.

Крім участі в законотворчості, глава нашої держави може видавати власні нормативно-правові акти. Згідно з ч. 2 ст. 106 Конституції

України Президент видає акти у формі указів і розпоряджень, які є обов'язковими для виконання на території України. Укази і розпорядження Президента мають підзаконний характер: вони видаються на основі Конституції і законів України. Проте в інших державах таке право дещо обмежене. Дійсно, президенти європейських держав мають право на видання нормативних актів, але на практиці це право обмежене контрасигнацією з боку прем'єра і відповідних міністрів. Контрасигнація стосується або всіх актів, або основних питань, з яких вони видаються. Крім того, права на укази щодо розпуску парламенту обмежені ситуацією явної неієздатності законодавців у плані затвердження уряду (таке положення існує і в українській Конституції).

Президенти Франції і Португалії мають право розпускати парламенти за власним розсудом. У Франції, згідно з ч. I ст. 12 Конституції, це стосується тільки нижньої палати (Національних Зборів), яка, втім, має більш широкі повноваження, ніж сенат. Однак португальська Асамблея Республіки має імунітет від розпуску в перше і останнє півріччя свого мандата (ч. 1 ст. 175 Конституції), а французькі Національні Збори у випадку позачергових виборів – у перший рік (ч. IV ст. 12). Такий же імунітет обидва парламенти мають і під час надзвичайного стану. Без контрасигнації французький президент має право призначати референдуми прямої дії і оголошувати надзвичайний стан.

Хоча в українського президента аналогічних повноважень немає, адже лише деякі акти Президента потребують контрасигнації – скріплення підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання (ч. IV ст. 106), проте це перекривається повноваженнями, які відсутні у його французького і португальського колег. Так, він здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю і діяльністю у сфері національної безпеки і оборони (п. 3 і 17 ч. 1 ст. 106 Конституції України). При цьому контрасигнацією Президент обмежений лише в питаннях, що стосуються РНБО. Крім того, Президент одноосібно може приймати рішення про визнання Україною інших іноземних держав. Таким чином, в українській Конституції інституціоналізовано розділення загальнодержавної політики на дві: на зовнішню політику і політику оборони та безпеки, яка проводиться Президентом як найвищим представником держави. Інша політика проводиться Урядом як органом найвищої виконавчої влади. В європейських країнах це не набуло поширення. Так, у Конституції Франції чітко зазначено: “Уряд визначає і проводить політику Нації. В його розпорядженні перебуває адміністрація і збройні сили” (ст. 20) [141, с. 51]. “Прем'єр-міністр керує діями уряду. Він несе відповідальність за національну оборону” (ст. 21) [141, с. 51]. При цьому Президент Франції має

право укладати міжнародні договори. Президент Португалії не має такого права, і навіть для його виїзду за кордон необхідна санкція того парламенту, щодо розпуску якого він має широкі повноваження.

Більшість європейських президентів мають право видавати нормативні акти, які приймаються з урахуванням думки інших органів. Це ж стосується й України, адже проекти указів і розпоряджень Президента готують і вносять Кабінет Міністрів, міністерства, інші центральні органи виконавчої влади в межах своєї компетенції, а також центральні органи громадських організацій України, Рада Міністрів Республіки Крим, Глава Адміністрації Президента України, радники Президента України, структурні підрозділи Адміністрації Президента України.

Укази і розпорядження на підпис Президенту України подає Глава Адміністрації Президента України. Згідно з Указом акти Президента не пізніше, ніж у п'ятнадцятиденний строк після їх прийняття підлягають оприлюдненню державною мовою в офіційних друкованих виданнях.

Нормативні акти Президента набирають чинності через десять днів з дня їх офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самими актами, але не раніше дня їх опублікування в офіційному друкованому виданні.

При цьому в конституціях багатьох європейських держав вказуються назви видань, де публікуються нормативні акти, тоді як в Конституції України цього, на жаль, немає, а тому Президент змушений створювати спеціальне видання для публікації своїх указів.

Акти Президента, що не містять норми права, можуть не оприлюднюватися. Ці акти та акти з обмежувальними грифами офіційно оприлюднюються шляхом надсилання відповідним державним органам та органам місцевого самоврядування і доведення ними до відома підприємств, установ, організацій та осіб, на яких поширюється їх чинність.

Неопубліковані акти Президента набирають чинності з моменту одержання їх державними органами або органами місцевою самоврядування, якщо не встановлений інший строк набрання ними чинності.

Рішення щодо конституційності актів Президента приймає Конституційний Суд України. У разі визнання Конституційним Судом акта Президента неконституційним, він втрачає чинність з дня ухвалення Конституційним Судом відповідного рішення.

І, нарешті, саме в рамках реалізації правотворчої функції Президент України може впливати на правотворчість уряду, адже відповідно до п. 16 ст. 106 Конституції глава нашої держави скасовує акти Кабінету Міністрів України та акти Ради міністрів АРК.

Представницька функція глави держави полягає у тому, що він здійснює хоча б формальне керівництво зовнішньополітичною діяльністю, а всередині країни цей інститут, представляючи єдність органів законодавчої, виконавчої та судової влади, може впливати на їх формування й функціонування, а також у випадку виникнення протиріч між ними здійснювати верховний (формальний та неформальний) арбітраж. Інша група повноважень в рамках представницької функції, що реалізуються главою держави всередині країни, пов'язана з його символічно-церемоніальним статусом. Аналізуючи церемоніальні повноваження глави держави, слід мати на увазі, що вони реалізуються у рамках чотирьох груп: по-перше, глава держави нагороджує спеціальними відзнаками (орденами, медалями); по-друге, глава держави присуджує почесні звання; по-третє, глава держави вирішує питання щодо громадянства; по-четверте, глава держави має право звертатися з посланнями до народу чи парламенту.

Зокрема, у зовнішній сфері Президент України згідно із ст. 106 Конституції:

- представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори від імені України (п. 3);
- приймає рішення про визнання іноземних держав (п. 4);
- призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав (п. 5).

Крім того, Президент України, згідно з п. 29 ст. 106 Конституції, підписує Закони України про ратифікацію міжнародних договорів України. Всередині країни глава держави в рамках представницької функції здійснює істотний вплив на формування та функціонування органів законодавчої, виконавчої та судової влади.

Аналізуючи вплив Президента України на формування органу законодавчої влади, ми перш за все повинні звернути увагу на те, що глава нашої держави має право впливати на початок виборів до парламенту та розпускати його.

Зокрема, Президент України, згідно із ст. 106 Конституції, має право призначати позачергові вибори до Верховної Ради України (п. 7), а також припиняє її повноваження, якщо протягом тридцяти днів однієї сесії пленарні засідання не можуть розпочатися (п. 8).

Аналізуючи вплив глави держави на функціонування українського парламенту, ми констатуємо, що здебільшого це проявляється у тому, що Президент має право звертатися до представницького органу

з посланнями. Так, Президент України, згідно з п. 2 ст. 106 Конституції України звертається із щорічними та позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України.

Досліджуючи вплив глави держави на формування органів виконавчої влади, слід мати на увазі, що Конституція України надає право главі держави брати участь у формуванні уряду і перш за все визначати кандидатуру голови уряду. Зокрема, Президент України має колосальні кадрово-установчі прерогативи у сфері формування органів виконавчої влади. Так, згідно із ст. 106 Конституції, він визначає структуру Кабінету Міністрів України, фактично утворюючи, реорганізує та ліквідує за формальним поданням Прем'єр-міністра міністерства, та інші центральні органи виконавчої влади Республіки (п. 15), за згодою Верховної Ради призначає Прем'єр-міністра України, припиняє його повноваження та приймає рішення щодо його відставки (п. 9). За поданням Прем'єр-міністра призначає на посади членів уряду, керівників інших центральних органів виконавчої влади, голів місцевих державних адміністрацій і самостійно звільняє їх з посад (п. 10), приймає прохання Прем'єр-міністра, Уряду чи окремих урядовців про їх відставку, самостійно вирішує питання їхньої відставки (п. 4), також створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби (п. 28). Згідно з п. 14 ст. 106 Президент за згодою Верховної Ради призначає на посаду Голову Антимонопольного комітету України, Голову Фонду державного майна України, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України. Відповідно до п. 12 ст. 106 Конституції він має право призначати половину складу Національного банку України.

Аналізуючи вплив глави держави на функціонування органів виконавчої влади, слід мати на увазі, що у деяких випадках він бере участь у роботі уряду. Так, відповідно до ч. II ст. 113 Конституції України, уряд несе відповідальність перед Президентом України.

Така деталізація не характерна для конституцій європейських країн, адже у більшості з них процедура висунення кандидата у прем'єри не прописана так, як в Україні. Але навіть якщо за Президентом і залишається формальне право вибору кандидата в прем'єри, на практиці його ініціатива тут обмежена. Не буває випадків, коли б глава держави не запропонував сформувати уряд лідеру партії або чітко оформленої коаліції, що має більшість місць в парламенті. Можливості для більшої ініціативи відкриваються лише тоді, коли у парламентських партій виникають труднощі при формуванні коаліції. Але і в таких випадках президенти поводять себе як модератори, а не як господарі країни, які бажають сформувати кабінет під себе.

Таке їх самообмеження викликане простою обставиною – у країнах ЄС тільки парламент, а не президент може відправити уряд у відставку. Виняток становить Португалія, але й там це право не є абсолютним. Так, відповідно до п. 2 ст. 198 Конституції Португалії “Президент Республіки може відправити у відставку уряд лише тоді, коли це необхідно для забезпечення нормального функціонування демократичних інститутів, заслухавши думку Державної ради” [122, с. 573]. На наш погляд, поява цієї статті обумовлена португальською історією: 37 років правління Антоніу ді Олівейра Салазара були періодом диктатури прем’єра при президентах, які змінювалися.

Крім того, в Португалії таке право президента обмежене думкою Державної ради, у якій, на відміну від РНБО України, частина президентських призначенців набагато менша. Персональний склад Державної ради Португалії, на відміну від персонального складу РНБО, повністю прописаний в Конституції (ст. 145). До неї входять спікер, прем’єр, голова конституційного суду, омбудсман, голови обласних урядів автономій Мадейри та Азорських островів, экс-президенти, 5 представників президента, 5 представників парламенту. Теоретично Президент Португалії може відправити уряд у відставку і всупереч Державній раді. Однак на практиці в цій країні не було відставок уряду, здійснених Президентом одноосібно.

Щодо ініціативи українського Президента відносно призначення силових міністрів і голови СБУ, то аналогій цьому немає в жодній країні ЄС, як немає й аналогії президентської вертикалі влади аж до районного рівня. У більшості країн ЄС регіональна влада обирається самим населенням, в тому числі і в унітарних державах, якою, наприклад, є Франція. Це також правильно і для більшості країн Американського континенту, хоча вони є президентськими республіками.

Повноваження європейських президентів щодо аналогічних призначень більш обмежені як колом номінантів, так і контрасигнацією чи санкцією парламенту. Наприклад, у Литві президентські кандидатури до складу Конституційного Суду підлягають затвердженню Сеймом (ст. 103 Конституції).

Крім того, в Європі не поширені президентські органи, які функціонально схожі з РНБО України. А там, де вони існують, їхні повноваження значно менші. Так, згідно із ст. 107 Конституції, РНБО України є “координаційним органом”, що “координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони”, тоді як його аналог у Польщі є лише дорадчим органом (ст. 135 Конституції).

Досить цікавим з точки зору європейської конституційної практики є право Президента України відмінити акти уряду. Річ у тім, що

в змішаних республіках Європи уряд взагалі не має повноваження на видання актів, які мають силу закону. Винятком є Франція, де ці акти називаються ордонансами і підлягають підписанню президентом. У випадках, коли президент і уряд представляли різні політичні сили, глава держави користувався своїм правом не підписувати ордонанси. Саме так вчинив, зокрема, соціаліст Франсуа Міттеран, коли правий уряд Жака Ширака вирішив приступити до приватизації. Але цей президентський крок не створив проблем для уряду. Ширак, маючи парламентську більшість, провів приватизацію шляхом законів, а не ордонансів.

Досліджуючи вплив глави держави на формування органів судової влади, слід мати на увазі, що саме йому надана прерогатива призначати суддів і прокурорів. Зокрема, *в Україні фактично існує потрійна система організації судової влади: Конституційний Суд, суди загальної юрисдикції та прокуратура*¹¹⁰. Щодо загальних судів, то Президент, згідно з ч. I ст. 128 Конституції, здійснює перше призначення професійних суддів. Крім того, в Україні діє Вища рада юстиції, котра відповідно до п. 1 ч. I ст. 131 Конституції вносить подання про призначення суддів на посади. Президент, згідно з ч. II ст. 131 Конституції, призначає трьох членів цієї Ради. Крім того, до неї за посадою входять особисто призначений Президентом України Генеральний прокурор, а також призначений Президентом за поданням Прем'єр-міністра (також призначається Президентом) Міністр юстиції України (ч. III ст. 131 Конституції). Досить потужним є також право Президента України, згідно з п. 23 ст. 106 Конституції, утворювати суди у визначеному законом порядку. Відносно Конституційного Суду, то Президент, згідно з ч. II ст. 148 Конституції, призначає шість його суддів. Крім того, Президент України, згідно з ч. I ст. 122 Конституції, призначає Генерального прокурора за згодою Верховної Ради України, хоча звільняє його з посади самостійно.

Аналізуючи вплив глави держави на функціонування органів судової влади, бачимо, що найбільш вірогідним варіантом такого впливу є звернення глави держави до суду. Зокрема, Президент України, згідно з ч. II ст. 150 Конституції, може здійснювати звернення до Конституційного Суду про конституційність законів та інших правових актів Верховної Ради України та актів самого глави держави. Крім того, він також має право звертатися до Конституційного суду з питань офіційного тлумачення Конституції та законів України. Відповідно до ч. I ст. 151 Конституції глава держави може здійснювати звернення до

¹¹⁰ Остання поки що формально не є частиною судової системи, проте вирішує численні завдання судової гілки влади.

Конституційного Суду з питань відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України, а також тих договорів, що вносяться до Верховної Ради.

Щодо символічно-церемоніальних повноважень, то, як вже зазначалося, всередині країни вони реалізуються у рамках трьох груп: по-перше, глава держави нагороджує спеціальними відзнаками (орденами, медалями); по-друге, глава держави присуджує почесні звання; по-третє, глава держави вирішує питання щодо громадянства. Усі ці права надані Президенту України, який згідно із ст. 106 Конституції має право присвоювати вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші спеціальні звання і класні чини (п. 24), нагороджувати державними нагородами, встановлювати президентські відзнаки і нагороджувати ними (п. 25) та приймати рішення про надання громадянства України і його припинення (п. 26).

Як вже зазначалося, функції глави держави не вичерпуються лише представницькою та правотворчою. В Україні главі держави надається можливість реалізувати гарантійну функцію, адже, згідно з ч. II ст. 102 Конституції, він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. При цьому категорія “гарант” є досить абстрактною і в кожній країні наповнюється своїм змістом. Зокрема, в Україні ця функція, на думку р. Нижника, “передбачає широке право Президента діяти на свій розсуд, виходячи не тільки з букви, але й з духу Конституції та законів, заповнюючи прогалини у правовій системі і реагуючи на передбачені Конституцією ситуації” [196, с. 14].

Однак, як вже зазначалося, гарантування національної незалежності та територіальної цілісності неможливе без відповідних повноважень глави держави у сфері оборони та ліквідації надзвичайних ситуацій. Гарантування прав і свобод людини і громадянина важко уявити без права глави держави здійснювати помилування або надавати притулок.

Крім того, на нашу думку, ця функція передбачає не лише забезпечення стабільності, а й сприяння розвитку суспільства і держави, зростання економічного добробуту народу. Саме тому слід погодитися з думкою М. Калашникова, який, покладаючи роль гаранта стабільності на уряд, вважає, що глава держави повинен стати гарантом розвитку суспільства [103, с. 291].

Досліджуючи гарантійну функцію саме українського глави держави, ми розуміємо, що Президент України, згідно із ст. 106 Конституції, проголошується Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України, який призначає на посади та звільняє з посад вище командування збройних сил та інших військових формувань, здійснює

загальне керівництво у сфері державної оборони (п. 17), очолює Раду національної безпеки і оборони України (п. 18); вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання збройних сил у разі збройної агресії проти України (п. 19), про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України (п. 20). Крім того, згідно з п. 24 ст. 109, Президент України присвоює вищі військові звання.

Аналогічні права мають й інші президенти європейського континенту, але, на відміну від Президента України, який може присвоювати вищі військові звання практично без обмежень, інші президенти обмежені контрасигнацією прем'єра, а у Франції – згодою Ради міністрів. Звання маршала Франції взагалі присвоює лише парламент.

Друга група повноважень – у сфері подолання надзвичайних ситуацій надає Президенту України право, згідно з п. 20 ст. 106 Конституції, при необхідності приймати рішення про введення в нашій державі чи в окремих її місцевостях надзвичайного стану чи надзвичайної екологічної ситуації.

Щодо права помилування та надання притулку, то вони передбачаються п. 26 та 27 ст. 106 Конституції України.

Виходячи з дуалізму виконавчої влади, яка віддає частину повноважень у цій сфері главі держави, а решту – уряду країни, можна вважати, що глава держави є носієм виконавчої влади. Саме тому доцільно було б дослідити виконавчий характер влади глави держави.

Основоположники теорії поділу влади Джон Лок та Шарль Луї Монтеск'є мали свою точку зору щодо виконавчої влади. Так, Дж. Лок визначав виконавчу владу як таку, що наглядає “за виконанням створених і чинних законів” [164, с. 207] та “охоплює виконання внутрішніх законів суспільства, тобто всього того, що є його частинами” [164, с. 208]. На відміну від Лока, Монтеск'є визначав виконавчу владу як таку, що “оголошує війну чи укладає мир, надсилає чи приймає послів, забезпечує безпеку, попереджає нашествия” [189, с. 290]. Фактично це означало, що Монтеск'є наголошував на зовнішньополітичному характері виконавчої влади. І недаремно філософ наполягав на передачі виконавчої влади монарху, адже “цей бік правління, що майже завжди потребує швидких дій, краще виконується одним, аніж багатьма” [189, с. 295].

Сучасну філософську думку щодо характеру та функцій виконавчої влади найбільш чітко висловив відомий російський філософ-дисидент О. Зинов'єв: “Функції виконавчої влади – керівництво повсякденною діяльністю держави” [85, с. 317].

Отже, 9 грудня 2010 р. Президент України В. Янукович видає Указ № 1085/2010 “Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади”, згідно з яким в Україні розпочинається глобальна адміністративна реформа, спрямована на оптимізацію усієї системи державного управління. Зокрема, замість двох міністерств: освіти і науки України та у справах сім’ї, молоді та спорту було утворене одне міністерство – Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України та дві агенції: Державна служба інтелектуальної власності і Державна служба молоді та спорту України. При цьому зазначене міністерство набуло додаткових повноважень, зокрема у сфері присвоєння наукових ступенів та присудження вчених звань, адже, згідно з ч. II п. 2 Указу, Вища атестаційна комісія (ВАК України) ліквідовувалась, а її функції покладалися на Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

З метою забезпечення здійснення повноважень глави держави Президент, як уже зазначалося, знову утворив постійно діючий орган – Адміністрацію Президента України.

Адміністрація – не орган державної влади, до її функцій входить лише створення необхідних умов, без яких неможливим стає здійснення повноважень главою держави, а його зв’язок з іншими органами державної влади та органами місцевого самоврядування практично нівелюється.

Загальне керівництво Адміністрацією здійснює глава, який призначається на посаду і звільняється з посади Президентом України.

До складу Адміністрації входять:

- глава Адміністрації Президента України, перший помічник Президента України, перший заступник та заступники глави Адміністрації Президента України, помічники Президента України, радники Президента України, наукові консультанти, консультанти та референти Президента України, постійний представник Президента України у Верховній Раді України, постійний представник Президента України в Конституційному Суді України;
- управління, служби, відділи та інші структурні підрозділи.

Згідно з Положенням основними завданнями Адміністрації є організаційне, правове, консультативне, інформаційне, експертно-аналітичне та інше забезпечення діяльності Президента України щодо:

- реалізації його повноважень як гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина;
- представлення України в міжнародних відносинах, здійснення керівництва її зовнішньополітичною діяльністю, ведення переговорів та укладання міжнародних договорів України, визнання іноземних

держав, призначення та звільнення глав дипломатичних представництв України;

- здійснення ним керівництва в сферах національної безпеки і оборони;
- визначення стратегії економічного розвитку держави;
- вирішення питань, пов'язаних з утворенням, реорганізацією і ліквідацією центральних органів виконавчої влади, забезпечення їх узгодженого функціонування і взаємодії;
- розв'язання кадрових питань, які належать до його повноважень;
- вирішення питань, пов'язаних з нагородженням державними нагородами, в тому числі і відзнаками Президента України, присвоєнням вищих військових та інших вищих спеціальних звань і класних чинів, прийняттям до громадянства та припиненням громадянства України, наданням притулку в Україні, здійсненням помилування;
- здійснення ним інших повноважень, визначених Конституцією України.

Отже, за Конституцією Президент України є главою держави і виступає від її імені. У цій якості він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Аналіз конституційних повноважень Президента України, їх співвідношення з повноваженнями Верховної Ради, Кабінету Міністрів, інших державних органів свідчить про те, що Україну не можна віднести ні до парламентського, ні до президентського типу республік. Це республіка змішаного типу, що характерно для багатьох країн світу (Російська Федерація, Казахстан, Франція тощо).

Конституція України передбачає систему гарантій, мета яких виключити можливість узурпації всієї повноти влади Президентом, перетворення його в авторитарного правителя. До них можна віднести:

- 1) обмеження терміну повноважень Президента п'ятирічним строком (ч. 1 ст. 103);
- 2) обрання його шляхом загальних прямих виборів (ч. 1 ст. 103);
- 3) заборона займати пост Президента однією й тією ж особою більше ніж два строки підряд (ч. 3 ст. 103);
- 4) заборона мати Президенту інший представницький мандат, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян (ч. 4 ст. 103);
- 5) можливість усунення Президента з поста в порядку імпічменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину (ст. 111);

б) можливість визнання Конституційним Судом України актів Президента неконституційними, через що вони втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом відповідного рішення.

Президент України на час виконання повноважень користується правом недоторканності (ст. 105 Конституції України). Це означає, що до усунення Президента з поста проти нього не можна порушити кримінальну справу, арештувати тощо.

За посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону.

Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент України не був усунутий в порядку імпичменту.

Завершуючи характеристику конституційно-правового статусу Президента України, слід зазначити, що порівняння основних його рис із зарубіжними моделями інституту глави держави в основному демонструє відповідність схеми українського президентства світовій практиці врегулювання статусу цього інституту. Проте певні елементи цього статусу потребують вдосконалення.

4.3. ПЕРСПЕКТИВИ І МОЖЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНСТИТУТУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЗМІНИ ФОРМИ ТА СИСТЕМИ ПРАВЛІННЯ

Окрім переважної більшості громадян України, які тяжіють до республіканської форми правління, в Україні є й особи, що сповідують ідею запровадження української монархії. Про це, зокрема, свідчить той факт, що перші монархічні виступи на території СРСР відбулися саме в столиці України [5]. Така ситуація дозволила деяким дослідникам (О. Зозуля [86], Ю. Топчій [333] та ін.) висунути ідею запровадження монархічної форми правління в Україні.

І хоча поява в Україні інституту одноосібного монарха практично неможлива через відповідні соціокультурні та політичні уподобання переважної більшості українців, проте теоретично вона не може вважатися абсолютно неприпустимою. Саме це вимагає від нас правового аналізу передумов та можливостей виникнення інституту одноосібного українського монарха.

Основною правовою передумовою запровадження в Україні монархічної форми правління є ч. II ст. 5 Конституції, що закріплює виключне право народу “змінювати конституційний лад в Україні” [146]. Згідно з ч. I ст. 5 народ поряд з державною владою та місцевим

самоврядуванням “здійснює владу безпосередньо” [146]. Найбільш впливовою формою зазначеного безпосереднього народовладдя є референдум.

Існує два варіанти легального запровадження монархічної форми правління в Україні. Перший передбачає ініціювання зміни форми правління Президентом України. Така ініціатива впливає із п. 6 ст. 106 Конституції України, згідно з якою Президент України може призначити всеукраїнський референдум щодо зміни Конституції.

Другий варіант акцентує увагу на всенародному русі за монархію, що також знаходить своє вираження на всеукраїнському референдумі. Зазначену форму прямого народовладдя слід реалізувати в абсолютній відповідності до українського законодавства, зокрема Закону України “Про всеукраїнський та місцевий референдуми” [244].

Після схвалення питання на референдумі розпочинається процес легалізації монархічної форми правління, який детально описано у відповідній монографії [317, с. 227–247].

На сьогодні, згідно з ч. 1 ст. 5 Конституції, Україна є республікою. При цьому у ній не зазначається, яка саме система республіканського правління їй притаманна. Внаслідок цього немає особливої потреби у проведенні загальнонаціонального референдуму, досить внесення відповідних змін до Основного Закону згідно з розділом XIII Конституції України.

Вносячи вказані зміни, Верховна Рада України може обрати одну з двох систем республіканського правління – президентську чи парламентську, залишити президентсько-парламентську або повернутися до парламентсько-президентської моделі.

Фактично різні думки з приводу змін впливають з того, що українська влада все ще не визначилися з системою республіканського правління, яка повинна прийти на зміну існуючій нині. З цього приводу радник Президента України В. Ющенко С. Гавриш свого часу цілком слушно зазначав: “...більшість вже давно визначила, яку саме форму правління підтримуватиме. Комуністи, наприклад, обстоюватимуть парламентаризм, регіонали виступатимуть за прем’єрську форму правління державою. А БЮТ, скажімо, не хотів би відмовлятися від президентської” [44].

Зрозуміло, що на сьогодні, можливо, ситуація докорінно змінилася. “Партія регіонів” навряд чи наполягатиме на “прем’єрській формі правління державою”, адже саме її лідер є Президентом України, тоді як прихильники колишнього прем’єр-міністра України Ю. Тимошенко, можливо, хотіли б повернутися до старої (парламентсько-президентської) системи правління з “сильним” головою уряду та “слабким” главою держави.

До політичних міркувань з приводу зазначеної трансформації додається ще і той факт, що кожна з систем правління має як свої переваги, так і свої недоліки.

Так, основна перевага президентської республіки полягає саме в персоналізації вищої влади в країні: президент є як главою держави, так і главою виконавчої влади, що несе відповідальність за стан справ у державі. При цьому прихильники президентської республіки найчастіше мають на увазі конкретну державу – Сполучені Штати Америки, забуваючи, що цей приклад є єдиним вдалим варіантом реалізації президентської республіки, тоді як абсолютна більшість президентських систем правління зазвичай ухиляються у бік авторитаризму¹¹¹ та суперпрезидентської республіки – специфічної системи правління, характерної для латиноамериканського типу держави, яка передбачає фактично незалежну та неконтрольовану на практиці законодавчою, виконавчою чи судовою гілкою влади систему державного управління, основною рисою якої є “гіпертрофовані президентські повноваження” [212, с. 9]. Недаремно в Європі практично не існує президентських республік. Європейці пережили фашизм та нацизм і дуже добре розуміють можливості зосередження в руках однієї особи не лише представницьких функцій, що характерні для глави держави, а й виконавчої влади.

Вибір на користь президентської республіки може бути обґрунтований тим, що вона створює ресурс для подальшої еволюції державності з урахуванням зміни суспільно-політичної ситуації. Свого часу В. Шаповал наголошував на тому, що запровадження тієї чи іншої системи правління є можливим “...і без кардинальної ломки новоствореної конституційної системи. Як свідчить досвід окремих східноєвропейських країн, подібна еволюція відбувається у вигляді того чи іншого зміщення акцентів у співвідношенні владних повноважень президента і уряду” [370, с. 29]. І ще: “Вибір форми державного правління в Україні повинен супроводжуватися конституційним закріпленням досить широких повноважень президента і фіксацією в основному законі його активної “включеності” у систему виконавчої влади” [370, с. 30].

На нашу думку, запровадження в Україні президентської республіки має як свої переваги, так і свої недоліки. Стосовно переваг

¹¹¹ Досить згадати авторитарні режими А. Піночета (Латинська Америка), Сухарто (Азія), Ж. Бокасса (Африка), які зароджувалися саме на основі президентських республік.

свого часу В. Шаповал зазначав: “Ймовірний вибір президентсько-республіканської... форми правління буде об’єктивно пов’язаний з визначенням вагомої ролі президента у механізмі здійснення державної влади. Така його роль найбільшою мірою відповідає змісту загальних ідей владарювання, які поширені у масовій політичній свідомості у нашому суспільстві. Не заглиблюючись у давні і не дуже давні часи, можна стверджувати, що влада на терені нашої країни майже завжди персоніфіковувалася. Це значною мірою впливало на її авторитет. Характерно, що в розвинених країнах персоніфікація державної влади практично є складовою її реалізації” [370, с. 30].

Щодо недоліків, то їх свого часу досить детально вже було проаналізовано. Зокрема, в умовах слабкості демократичних традицій дуже значною стає можливість встановлення безконтрольної одноосібної влади і сповзання президентської республіки до суперпрезидентської, а то й до монархічної. Зокрема, зворотною стороною президентської системи правління виявляється загроза застосування президентом певних недемократичних заходів, що дає підстави говорити про виникнення такого феномена як “демократична диктатура” [450, р. 470–474].

Крім того, в умовах президентської республіки зменшується роль політичних партій, які здебільшого відіграють функцію такого собі “клубу виборців”, адже не вони складають програму уряду та формують кабінет. І, нарешті, президентська система мало підходить до багатонаціональних держав¹¹², адже у представників національних меншин фактично немає рівних з домінуючою нацією можливостей стати президентом.

Враховуючи вищезазначені переваги й недоліки, слід констатувати, що найкращим способом запровадження в Україні президентської республіки є внесення змін до Конституції на черговій сесії Верховної Ради із поверненням до президентських та парламентських повноважень, що були передбачені Конституційним договором 1995 р.

Щодо парламентської республіки, то її запровадження в Україні має істотну перевагу: президента обирає парламент, а тому не буде існувати гострих протиріч між главою держави та органом законодавчої влади. З приводу обрання президента лідер українських комуністів П. Симоненко зазначав: “Якщо залишити посаду, то слід обирати у парламенті. І тоді ми з’єднаємо усі гілки, щоб протягом 5 років працювали в одному напрямку” [292]. Інша перевага полягає у тому, що значно будуть скорочені витрати з державного бюджету на виборчий

¹¹² Україна є саме такою.

процес, адже обиратиметься лише парламент. Крім того, свого часу виділялися ще такі переваги парламентської системи: по-перше, при ній нижчим є рівень інфляції, більш збалансованим бюджет, стійкіша валюта, менше внутрішніх та зовнішніх проблем; по-друге, за парламентської системи владу отримує керівництво партії-переможця – професійні політики, що віддали їй усе життя; по-третє, на формування уряду багато часу не потрібно, адже партія, яка прийшла до влади, має “тіньовий кабінет” ще в період свого знаходження в опозиції.

Крім того, аналіз, проведений західними вченими, дозволяє стверджувати, що у сучасному світі більшість сталих демократій – це саме парламентські республіки. Зокрема, у період 1979–1989 рр. у світі нараховувалось 43 демократичні держави. З них 34 були парламентарними, 2 – напівпрезидентськими і лише 5 – президентськими (плюс 2 “гібриди” – Швейцарія та Фінляндія) [458, р. 5].

Водночас парламентська республіка також має низку недоліків. В. Шаповал зазначав: “У наших умовах відома формула “глава держави царює, але не править” щонайменше є непродуктивною” [370, с. 30]. Крім того, на нашу думку, буде остаточно зламано механізм стримувань і противаг, адже практично вся повнота державної влади буде зосереджена в руках Верховної Ради, що разом із відсутністю законодавчого обмеження депутатських повноважень може призвести до утворення в Україні олігархічного режиму у вигляді тимократії¹¹³.

Щодо інших “переваг” парламентської республіки, на яких вже наголошувалося, то і з ними важко погодитися. По-перше, економічна стабільність прямо залежить від економічної політики та матеріальних ресурсів держави, а не від форми правління у ній. Як приклад можна навести Італію з її темпами знецінення ліри. По-друге, для життєздатності парламентської республіки необхідні розвинені демократичні традиції, високий рівень політико-правової культури та потужна соціально-економічна стабільність. По-третє, потрібна стійка багатопартійна система з домінуванням двох або трьох політичних партій. Якщо цього всього немає, то неминучими є часті зміни уряду, в результаті чого весь державний механізм стає надзвичайно хитким. І тоді природне прагнення громадян до працездатності влади проявляється найбільш негативним чином – загрозою військово-диктаторського перевороту.

Можливий вибір на користь парламентської республіки також може бути реалізований в рамках нині діючої Конституції шляхом внесення змін до неї у порядку, передбаченому розділом XIII.

¹¹³ Тут – влади честолюбців.

Зокрема для цього слід змінити порядок виборів Президента України, а саме: п. 7 ст. 85, ч. I ст. 103, ч. III ст. 106 і ч. II ст. 113 Конституції. Так п. 7 ст. 85 можна викласти у такій редакції: “Проведення виборів Президента України у строки, передбачені цією Конституцією”. Ч. I ст. 103 Конституції України буде сформульована так: “Президент України обирається Верховною Радою України таємним голосуванням строком на п'ять років”, а ч. III ст. 106 Конституції буде викладена так: “Акти Президента України, видані у межах його повноважень, скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його видання”. Щодо ч. II ст. 113 Конституції, то її можна викласти у такій редакції: “Кабінет Міністрів України відповідальний, підзвітний і підконтрольний Верховній Раді України у межах, передбачених цією Конституцією”. На нашу думку, ст. 106 Конституції доповниться ч. IV наступного змісту: “Жоден акт Президента України, не скріплений підписом Прем'єр-міністра або відповідального міністра, не має юридичної чинності”, а ст. 113 частиною IV: “Усний або письмовий наказ Президента у жодному разі не звільняє міністра від відповідальності”.

Інший варіант парламентської республіки свого часу запропонував М. Малишко в “Альтернативному і перспективному народному варіанті Конституції Української Народної Республіки (України – України – Русинії)” [170].

Запровадження будь-якого з варіантів дозволить Україні перейти до парламентської республіки з усіма її перевагами й недоліками. Хоча є й альтернатива, яка взагалі передбачає ліквідацію в Україні одноосібного президента і запровадження його колегіальної моделі. Без сумніву такий підхід має як свої переваги, так і свої недоліки.

Основним недоліком колективного глави держави є його колективна відповідальність. Відомий український політолог С. Удовик вважав таку відповідальність абсолютно неприпустимим винаходом Й. Сталіна, який “персональну відповідальність на вищих рівнях влади замінив колективною відповідальністю, а якщо по суті – то колективною безвідповідальністю... Система, коли за прийняте рішення ніхто персонально не відповідав, призвела до деградації керівних органів та зростання числа середнячків на всіх щаблях влади – людей, які могли лише виконувати, але аж ніяк не творчо мислити, а тим більше – брати під сумнів вказівки, що виходили від Політбюро” [337, с. 93].

Проте далеко не всі погоджуються з такими ідеями. Так, російський підприємець-новатор, автор системи нейронних мереж четвертого покоління “Нейроквад” І. Бощенко писав: “Людина має свою когнітивну модель, що відображає той світ, який оточує її” [102, с. 102], а тому “...за рахунок того, що до операцій над загальною когнітивною

моделлю залучається велика кількість людей, то компетенція такої групи буде більш повною за усіма аспектами проблеми. І, як наслідок, управління буде більш ефективним, аніж у випадку, коли загальною когнітивною моделлю оперує одна людина з обмеженим спектром компетенції” [102, с. 116].

Як приклад І. Бощенко наводить ситуацію під час Другої світової війни, коли спочатку гітлерівська Німеччина “...з яскраво вираженим принципом фюрерства (вождизму) здобула приголомшливі перемоги над парламентсько-демократичними країнами. Німці застосували стратегію блискавичних операцій, задуманих з небаченими доти зухвалістю, підступністю та винахідливістю. Системи управління Британії, Франції, Бельгії, Голландії та інших країн просто не встигали реагувати на удари, що сипалися на них з усіх боків немов блискавки. Можливо, не будь Ла-Маншу та Радянського Союзу, Гітлер би переміг. Але все ж таки вони були – і суспільства з системою управління третього рівня (Великобританія, СРСР і США) переломили ситуацію. Зовні вони скопіювали диктаторські інститути системи управління другого рівня (“імперське президентство”, прем’єр-диктатор у англійців, Верховний в Радянському Союзі), але за ними стояли колегіальні структури “спільного міркування”. Якщо Гітлер все ще приймав рішення одноосібно, з натхнення, а здібності у нього, слід визнати, були неабиякі, то його супротивники опиралися на колективні органи.

У американців та британців були парламенти, колегії експертів, неформальні “мозкові трести” та спецслужби з великим штатом аналітиків. Наприклад, лише в Управлінні стратегічних служб США (попередника ЦРУ) працювало 15 тис. аналітиків. При Сталіні існував сильний Державний комітет оборони, а у відомствах працювали добре організовані групи спеціалістів.

У результаті супротивники Гітлера змогли перевести війну в найнебезпечнішу для Німеччини форму – затяжну. А потім німці вчиняють ряд фатальних помилок. Виявляється, що “вождистський” Рейх гірше організує свою економіку та мобілізує ресурси для збройної боротьби, аніж його супротивники. Результат – повний і страшний розгром Німеччини” [102, с. 117].

Отже, колегіальна форма колективної моделі інституту глави держави має як переваги, так і недоліки, а тому її запровадження в Україні може призвести до істотних позитивних чи негативних змін у державному механізмі. Сам же статус колегіальної форми колективної моделі інституту глави держави в Україні найкраще був розроблений правниками КПУ [144].

Повертаючись до президентської та парламентської систем республіканського правління, слід зауважити, що, незважаючи на певні відмінності між ними, вони мають дещо спільне. В їхніх умовах уряд практично “поглинається”: в президентській республіці – президентом, в парламентській – парламентом. Як наслідок, все менше залишається “чистих” президентських та парламентських республік, а їх позитивні елементи поєднуються в рамках змішаної республіки, яка, за словами відомого французького мислителя М. Дюверже, “...становить синтез декількох форм правління: узагальнює історичний досвід французького бонапартизму, американського президенціалізму й британської концепції сильного прем’єр-міністра” [224, с. 13].

У свою чергу змішана республіка може бути як президентсько-парламентською, так і парламентсько-президентською. Україна у 2006–2010 рр. була саме парламентсько-президентською республікою. Відмова від цієї системи правління практично нівелювала її потенціал у сфері державного будівництва. Саме тому, на нашу думку, слід більш детально зупинитися на можливостях, які давала Україні парламентсько-президентська система республіканського правління, а також на тих проблемах та способах їх вирішення, які дійсно могли дозволити нашій державі “перезапустити іржаві конституційні механізми, які сьогодні працюють зі страшним скреготом та низьким коефіцієнтом корисної дії” [44].

У ч. II ст. 113 Конституції записано, що Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією. Проте через відсутність у глави держави повноважень щодо звільнення за власною ініціативою навіть тих міністрів Кабінету Міністрів, щодо яких він вносить подання до Верховної Ради на призначення, положення ч. II ст. 113 Конституції України значною мірою нівелювалося. Процедура ухвалення програми уряду, яка вже закріплена Конституцією України (п. 11 ст. 85), не була пов’язана із затвердженням складу уряду. Хоча досвід зарубіжних країн свідчить про доцільність подання урядової програми на розгляд парламенту водночас зі складом уряду, який вважається затвердженим тільки після її прийняття.

Крім того, потребували змін ще деякі положення нового закону. Так, п. 9 ст. 106 Конституції України міг би існувати в двох варіантах. За першим варіантом Президент України вносить подання про призначення Верховною Радою України Прем’єр-міністра України. У цьому випадку і Президент, і Верховна Рада несуть спільну відповідальність за діяльність уряду. Президент – за те, що власноруч

запропонував вказану кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра, а парламент – за те, що призначив дану кандидатуру. За другим варіантом Верховна Рада призначає Прем'єр-міністра за пропозицією коаліції депутатських фракцій. У цьому випадку відповідальність за діяльність Уряду буде нести виключно парламент, адже це лише він призначає його голову. У офіційній редакції Закону Президент перетворюється на дещо символічну постать. Він, не маючи можливості реально впливати на призначення Прем'єр-міністра, фактично разом із парламентом змушений нести політичну відповідальність за діяльність Уряду.

Характерною особливістю функціонування змішаної республіки є те, що глава держави виступає насамперед як арбітр, зазвичай забезпечуючи узгоджену діяльність державних органів, що сьогодні вкрай важливо для подальшого демократичного розвитку України. На допомогу йому при прийнятті найважливіших державних рішень в країнах з парламентсько-президентським правлінням створюється консультативний орган, до складу якого можуть входити представники різних гілок державної влади та органів самоврядування, відомі державні діячі, що сприяє прийняттю главою держави більш виважених рішень. Необхідність створення консультативного органу при Президентові для надання йому допомоги при здійсненні ним арбітражних функцій підтверджує досвід деяких західноєвропейських країн, наприклад, Ірландії, Португалії.

Ідеї президентського арбітражу були втілені й на українському ґрунті. Конституція України визначала юридичну незалежність Президента від інших державних органів, що зумовлено легітимацією президентської влади безпосередньо народом. Повноваження Президента мали бути спрямовані на забезпечення взаємодії між законодавчою та виконавчою гілками влади. Так, в офіційному проекті Конституції України від 24 лютого 1996 р. зазначалося: “Президент України сприяє узгодженості у діяльності органів державної влади, їх взаємодії з органами місцевого самоврядування” [224, с. 20]. При змішаному правлінні Президент повинен займати максимально нейтральну, виважену позицію стосовно рішення про відставку уряду або ж розпуск парламенту. Фактично саме так сьогодні у Франції, де Президент немов би стоїть над парламентом та урядом, забезпечуючи “своїм арбітражем належне функціонування публічних властей”. Спираючись на досвід П'ятої Республіки у Франції, Ж.-П. Жаке досить влучно зазначав: “...Розпуск, точніше, загроза розпуску, є одним з елементів стабільності уряду у П'ятій Республіці. Зрозуміло, його стабільність багато в чому залежить від виборчої системи, яка дозволяє створювати урядову більшість. Однак ця більшість розколота... або є відносною..., страх

перед розпуском може змусити парламентарів вести себе так, щоб уникнути небезпечних ситуацій, що загрожують урядовій стабільності; страх перед розпуском є початком “здорового глузду” [224, с. 20].

Таким чином, Україна як парламентсько-президентська республіка ще не вичерпала своїх шансів для розвитку. Але сама модель потребувала вдосконалення, на чому вже наголошувалося.

Щодо президентсько-парламентської моделі республіканського правління, то на сьогодні існує як позитивна, так і негативна точка зору з приводу її запровадження і розвитку. Зокрема, прихильники наголошують на тому, що “...в умовах нормальної президентсько-парламентської республіки президент не ділить з прем’єр-міністром виконавчу владу, а отже й відповідальність, а делегує йому останню. І це автоматично передбачає той факт, що саме президент, а не прем’єр, несе відповідальність перед народом” [195]. Проте супротивники цієї системи правління наголошують на тому, що президентсько-парламентська республіка має і слабкі сторони, які можуть гальмувати процеси демократизації суспільства. В Україні вони проявилися збереженням латентного конфлікту між виконавчою і законодавчою гілками влади і політичною нестабільністю через неврегульованість механізмів співпраці Верховної Ради і Кабінету Міністрів. Невизначеність механізму політичної відповідальності Верховної Ради за формування Кабінету Міністрів і схвалення програми позбавляла його підтримки в парламенті й знижувала ефективність діяльності. Натомість привабливість конституційної компетенції Президента призводила до зосередження діяльності партій на організації й проведенні президентських виборів.

Таким чином, повернення України до президентсько-парламентської моделі має як своїх прибічників, так і противників. Однією із складових цього процесу має стати вдосконалення структурного, організаційного та функціонального статусу Президента України.

Структурний статус Президента України слід визначати, виходячи з його місця в системі органів державної влади. На сьогодні в Україні існує лише три гілки влади: законодавча, виконавча і судова. Єдиним органом законодавчої влади є Верховна Рада України, отже, Президент не може бути віднесений до законодавчої влади. Судова система складається з Конституційного Суду України та системи судів загальної юрисдикції. Президент не належить ані до Конституційного Суду, ані до судів загальної юрисдикції.

Набагато більше проблем із виконавчою владою. Згідно з Конституцією України (ч. 1 ст. 113) вищим органом виконавчої влади є Кабінет міністрів України. Виходячи з цього, Президент у випадку

віднесення його до виконавчої влади стає підлеглим Кабінету міністрів. Однак цьому суперечить норма, що закріплена у п. 16 ст. 106 Конституції України, яка передбачає президентську прерогативу скасовувати акти Уряду. Саме таке втручання у справи виконавчої влади дозволило українським правознавцям говорити про “дуалізм” виконавчої влади, що означає “розподіл керівних повноважень виконавчої влади між Президентом України і Кабінетом Міністрів” [3, с. 23]. Утім дуалізм виконавчої влади дещо суперечить Конституції, адже Президента України не віднесено до виконавчої гілки влади.

На нашу думку, проблеми структурного статусу Президента України випливають з того, що Конституція України передбачає лише поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, а питання їх взаємодії в Основному Законі не відображені. Зокрема, саме на це звертав увагу академік НАН України Ю. Шемшученко, наголошуючи на тому, що слід “включити норму про взаємодію цих гілок влади до Конституції України” [379, с. 4].

На необхідності арбітражного статусу Президента України наголошує і В. Лемак: “Арбітражні функції Президента виявляються незалежно від способу отримання ним повноважень – прямі вибори чи обрання парламентом. Він призначає дострокові парламентські вибори переважно з ініціативи уряду, тобто політичних сил, що сформували і уряд, і парламентську більшість, на підставі неспроможності парламентської більшості ефективно здійснювати функції законотворчості і формування уряду. При цьому “розпущений” парламент працює до моменту прийняття присяги новообраними членами парламенту” [160]. Фактично В. Лемак пропонує затвердження в Україні змішаної республіки, за якої парламент розпускається главою держави виключно на підставах, передбачених діючим законодавством.

Свого часу робоча група “Західної аналітичної групи”, підтримуючи ідею президентського арбітражу, підготувала проект Конституції України, ч. III ст. 104 якого закріпила, що “Президент України забезпечує узгоджене функціонування і взаємодію державних органів та органів місцевого самоврядування” [145].

Проте, на нашу думку, слід піти ще далі і передбачити на конституційному рівні не лише “взаємодію”, а і “єдність” гілок влади. Уособленням цієї єдності слід зробити Президента України, який впливає на законодавчу (законодавча ініціатива, підписання і оприлюднення законів, розпуск парламенту тощо), на виконавчу (подання про призначення Прем’єр-міністра та окремих міністрів, зупинення дії урядових актів тощо) і на судову (створення судів, призначення суддів, помилування тощо) гілки влади. Таким чином, ч. II ст. 102 Конституції України повинна мати таку редакцію: “Президент України як глава

держави є уособленням єдності законодавчої, виконавчої та судової влади, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина”.

Щодо організаційного статусу, то в умовах президентсько-парламентської України глава держави обирається всенародно, а тому слід вирішити питання про те, яким повинен бути механізм обмеження суб’єктивних недоліків одноосібного глави держави – Президента України.

В умовах монархії цей недолік долається не лише певними конституційними обмеженнями, а й відповідною системою виховання майбутнього монарха. В США та СРСР він нівелювався відповідною системою виховання керівників. Наприклад, у США це відбувається в рамках так званої “Закритої мережі” університетських братств [105, с. 20–46], коли майбутній президент після закінчення університету¹¹⁴ проходить усі етапи удосконалення свого керівного потенціалу: мер міста чи член муніципалітету, губернатор штату, конгресмен або сенатор штату чи США і лише потім – Президент США. В СРСР таке виховання здійснювалось в рамках КПРС як “керівної та спрямовуючої сили радянського суспільства” (ч. I ст. 6 Конституції (Основного Закону) СРСР) [135, с. 8]. Таким чином, в умовах монархії, США та СРСР суб’єктивні недоліки глави держави долалися за рахунок довготривалого виховання лідерських якостей у керівників.

В Україні поки що лише складається така система довготривалої підготовки, а тому найбільш прийнятним способом подолання суб’єктивних недоліків Президента є відповідні конституційні засоби. Можливо, слід звернутися до досвіду латиноамериканських унітарних держав, про які згадував свого часу відомий дослідник держави латиноамериканського типу А. Орлов: “Вважається традиційною практикою, коли вищі державні посади (президента, членів уряду, senatorів, депутатів тощо) займають особи, які до того перебували на посаді губернатора провінції, оскільки вони таким чином отримують необхідний державний досвід, керуючи протягом низки років немов би країною в мініатюрі, тобто провінцією” [213, с. 118]. У даному разі слід перш за все змінити редакцію ч. II ст. 103 Конституції України на таку: “Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п’яти років, має право голосу та відповідний рівень вищої освіти, проживає в Україні протягом останніх десяти років, володіє державною мовою та займав керівні посади в органах законодавчої чи виконавчої влади протягом п’яти років”.

¹¹⁴ Здебільшого це Гарвард або будь-який інший університет, що належить до так званої “Ліги плюща”.

Необхідність такої зміни пояснюється тим, що, займаючи керівні посади у парламенті, уряді, міністерствах, відомствах та обласних державних адміністраціях, особа морально готова виконувати обов'язки керівника країни – глави держави.

Щодо рівня вищої освіти, то найбільш вагомий внесок у державні справи, на нашу думку, може внести Президент, який має вищу юридичну, політичну, економічну або соціологічну освіту. При цьому вища юридична освіта дозволить главі держави самостійно, без участі радників, розбиратися в законодавстві, вища економічна освіта – в економічних питаннях, політична – усвідомлювати сутність політичних, а соціологічна – соціальних процесів, що відбуваються в Україні.

Функціональний статус Президента, на думку деяких дослідників, впливає із структурного, тобто місця і ролі глави держави у системі державних органів, що визначаються його функціями, компетенцією та відповідальністю. Саме тому можна вважати, що функціональний статус включає в себе не лише президентські функції, а й особливості його відповідальності.

Функції Президента України сьогодні викладені в основному у ст. 106 Конституції України. При цьому функції Президента не відрізняються від його повноважень. Так, п. 1 ст. 106 передбачає таку функцію: забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави. Водночас п. 2 ст. 106 закріплює повноваження: звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. На нашу думку, ця ситуація потребує змін. Функції Президента слід звести у певні групи (представницькі, правотворчі, гарантійні тощо). Повноваження також слід об'єднати у групи, наприклад, правотворча функція буде складатися з двох груп повноважень: законотворчі та власна правотворчість глави держави. І, нарешті, групи повноважень будуть формуватися з певних прав і обов'язків глави нашої держави. Наприклад, дипломатичні повноваження реалізуються на основі права приймати рішення про визнання іноземних держав. Такий підхід, на нашу думку, дозволить, по-перше, чітко розуміти сутність інституту Президента України як глави держави, і, по-друге, дозволить самому Президенту України більш продумано створювати довготривалі програми та накреслювати пріоритетні напрямки своєї діяльності.

Крім того, слід модернізувати сам зміст президентських повноважень, збільшивши або зменшивши обсяг певних прав та обов'язків. Зокрема свого часу М. Оніщук називав такі:

- 1) запровадження інституту консигнатури, який передбачає що глава держави за результатами парламентських виборів доручає лідеру партії чи політичного блоку, що перемогли на виборах, формувати уряд та затверджує його склад. Запровадження консигнатори в Конституції України дозволило б формувати політично однорідний і відповідальний перед Президентом України Кабінет Міністрів України. Водночас квотне представництво в урядах України з 2004 р. посад міністра закордонних справ і міністра оборони спричиняло перманентні внутрішньоурядові кризи і в цілому негативно позначилося на діяльності виконавчої влади в нашій державі. Враховуючи дискретний характер зовнішньополітичних і оборонних функцій глави держави, логічним було б закріпити право Президента України відхиляти кандидатури міністрів закордонних справ і оборони;
- 2) право Президента розпускати парламент з політичних підстав і мотивів. Наприклад, за умови настання тривалої парламентської кризи; ухвалення парламентом політичних рішень, які суперечать основам внутрішньої та зовнішньої політики держави тощо;
- 3) право Президента одноосібно призначати усіх суддів в судах загальної юрисдикції та Конституційному Суді України;
- 4) право Президента одноосібно призначати на посаду та звільняти з посади Генерального прокурора України;
- 5) право Президента створювати префектури в АРК, областях та містах Київ і Севастополь; одноосібно призначати на посаду та звільняти з посади префектів – представників Президента в АРК, областях, Києві та Севастополі;
- 6) право Президента одноосібно призначати та звільняти префектів районів, міст, районів у містах [210, с. 9–11].

На нашу думку, розпуск парламенту з указаних політичних причин може призвести до різкого “перекосу” влади на користь Президента. Річ у тім, що розпуск парламенту “за умови настання тривалої парламентської кризи” тягне за собою необхідність законодавчої або іншої легальної відповіді на два питання. По-перше, що таке парламентська криза? І, по-друге, що таке “тривала”? Якщо ж відповідей на ці питання не буде, то глава держави зможе використовувати це як істотний свавільний важіль впливу на Верховну Раду.

Щодо розпуску парламенту за умови “ухвалення парламентом політичних рішень, які суперечать основам внутрішньої та зовнішньої політики держави”, то й тут виникають певні проблеми, перша з яких випливає з того, що “Основи внутрішньої і зовнішньої політики” є довготривалим документом, спрямованим на перспективу. Водночас

ситуація може змінюватись і цей документ застаріває. Якщо ж Верховна Рада приймає рішення, яке “суперечить основам внутрішньої та зовнішньої політики держави”, але відповідає існуючим реаліям, то розпустити її, на нашу думку, недоречно. Проте якщо складеться ситуація, при якій парламент ухвалює рішення, що суперечить “основам внутрішньої та зовнішньої політики держави”, але відповідає існуючим реаліям і парламент не розпускається, то тоді не слід взагалі надавати главі держави права розпустити Верховну Раду з цих мотивів.

Право Президента одноосібно призначати префектів районів, міст та районів у містах, на нашу думку, може призвести до дріб’язкового контролю глави держави за політикою в міських районах. Фактично таке становище є нічим іншим, як намаганням уподібнитись Петру I, котрий, як відомо, на рівні царських указів регламентував майже все: від ширини килимів та особливостей будівництва печей до збирання врожаю серпами, а не косами та конфігурації вітрил на кораблях [29, с. 400].

Отже, за винятком права п. 2 і 6, тобто права Президента України розпустити Верховну Раду України з політичних підстав і мотивів, а також одноосібно призначати та звільняти префектів районів, міст і районів у містах, з пропозиціями М. Оніщука можна погодитися.

Щодо президентської відповідальності, то вона передбачена в ст. 111 Конституції України. Так, ч. 1 цієї статті закріплює, що Президент України може бути усунутий з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. На нашу думку, така стаття є не зовсім коректною, адже згідно з Кримінальним Кодексом України державна зрада також є злочином, а тому ч. 1 ст. 111 повинна звучати так: “Президент України може бути усунутий з посади Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним злочину, передбаченого Кримінальним Кодексом України”.

Вчинення злочину передбачає судове слідство, результатом якого є вирок суду щодо винуватості чи невинуватості особи. Саме тому на конституційному рівні слід передбачити, що у тому випадку, якщо суд загальної юрисдикції встановив невинуватість колишнього Президента щодо вчинення ним інкримінованих йому злочинів, то зазначена особа повинна одержати відповідну компенсацію. Перш за все до неї повинна застосовуватися ст. 105 Конституції України про довічний характер звання Президента України з усіма його правами та привілеями. Крім того, було б справедливо сплатити йому зарплату за весь період “вимушеного прогулу”. Така необхідність сплатити зарплату за весь період “вимушеного прогулу” впливає із трудового законодавства. Згідно із ч. II ст. 235 КЗпП “При винесенні рішення про

поновлення на роботі орган, який розглядає трудовий спір, одночасно приймає рішення про виплату працівникові середнього заробітку за час вимушеного прогулу або різниці в заробітку за час виконання нижчеоплачуваної роботи, але не більш як за один рік. Якщо заява про поновлення на роботі розглядається більше одного року, не з вини працівника, орган, який розглядає трудовий спір, виносить рішення про виплату середнього заробітку за весь час вимушеного прогулу”. На нашу думку, діючи за аналогією з трудовим правом, Президента України було звільнено з посади незаконно (суд загальної юрисдикції визнав його невинуватим у вчиненні злочину, а тому підстав для імпічменту формально немає), а тому він має право одержати за це відповідну компенсацію. Таким чином, ст. 111 слід доповнити частиною VII в такій редакції: “Якщо у суді загальної юрисдикції буде встановлено, що у діянні Президента не було складу злочину, за яким його усунули з поста в порядку імпічменту, останній вважається недійсним від самого початку. У цьому випадку особа, що займала пост Президента України, одержує звання “Президент України” та грошову компенсацію у розмірі своїх окладів за весь період з моменту винесення Верховною Радою України рішення про усунення Президента з посади і до винесення судом виправдувального вироку”.

Отже, формування державності в Україні безпосередньо пов’язане з процесом становлення інституту президентства та із впливом Президента України на розвиток суспільних відносин, побудови демократичної соціально-правової держави й громадянського суспільства.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Узагальнюючи результати дослідження інституту глави держави в Україні, яке містило характеристику історичних процесів, що відбувалися на території нашої держави і врешті-решт призвели до появи зазначеного інституту, діахронічний та синхронічний аналіз конституційно-правового статусу Президента України в контексті світової конституційної компаративістики, а також перспективи трансформації інституту глави держави в Україні у зв’язку із зміною форми чи системи правління, можна сформулювати такі висновки.

1. Процес розвитку інституту глави держави на території сучасної України відбувався протягом трьох етапів: доктринального (коли виникла сама ідея інституту глави держави в українських землях), фактично-функціонального (коли ідея була реалізована, але без формального визначення верховного правителя в якості глави держави)

і формально-юридичного (коли на теренах України формально виник інститут глави держави). При цьому доктринальний етап розвитку інституту глави держави на території України розпочався в першій половині XIX ст. внаслідок того, що Російська та Австрійська імперії почали проводити курс на деукраїнізацію України. В цих умовах на території України виникають так звані “громади”, члени яких були налаштовані опозиційно як до Російської імперії, так і до Австро-Угорщини. Найвидатнішими серед опозиціонерів були Г. Андрузький, М. Драгоманов, Леся Українка, М. Павлик, С. Подолинський, І. Франко, Т. Шевченко та ін.

2. УРСР часів існування СРСР не могла вважатися повноцінною державою, адже не мала прав суверенітету як верховенства у здійсненні зовнішньої та внутрішньої політики незалежно від зовнішніх сил. У даному випадку верховенство, тобто суверенітет, належав виключно Союзу РСР. Саме тому в УРСР до 1990 р. не існувало глави держави. Так продовжувалось до 16 липня 1990 р., коли Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, де у розділі III наголосила на верховенстві на території УРСР Конституції та законів України.

3. На нашу думку, інститут Президента СРСР слід було ліквідувати відразу ж після появи президентів у союзних республіках, змінивши його на якийсь інший (можливо, навіть чудернацький) титул, наприклад, Полемарх СРСР. Тоді глава радянської держави зберіг би той символізм, що спочатку містився і в титулі Президента СРСР. Подібно тому, як в США існує декілька губернаторів, але *один* Президент, в Малайзії є губернатори та султани, але *один* Янг ді-Пертуан Агонг, ОАЕ мають у своєму державному апараті сімох емірів, але лише *одного* раїса, так само і в СРСР було б п'ятнадцять президентів, але лише *один* Полемарх. Запровадження інституту президента в республіках СРСР без зміни титулу глави радянської держави фактично призвело до того, що за кількістю президентів СРСР займав перше місце у світі.

4. Законопроект про внесення змін до Конституції, запропонований П. Симоненком та О. Морозом, який передбачав обрання глави держави Верховною Радою України, був достатньо логічним. По-перше, Президента обирає парламент. По-друге, домінуюча в цьому парламенті більшість пропонує обраному зазначеним парламентом Президенту кандидатуру голови Уряду. По-третє, Президент, якого обирає парламент, подає фактично запропоновану парламентом кандидатуру Прем'єр-міністра на затвердження цьому парламенту. Таким чином, і Президент, і парламент, і Прем'єр-міністр (фактично й уряд)

формується з осіб, що сповідують однакові політичні погляди, а тому за такої системи практично виключається гостра боротьба між гілками влади.

5. Перехід до парламентсько-президентської республіки змінив порядок призначення Прем'єр-міністра. Так, за Конституцією 1996 р. передбачалося, що Президент України призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України. Згідно із Законом про внесення змін до Конституції України Президент України вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до ст. 83 Конституції України, подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України. На нашу думку, дана редакція по суті усувала Президента від прийняття рішення щодо голови Уряду, адже не він, а коаліція депутатських фракцій фактично пропонувала кандидатуру Прем'єр-міністра. Президент лише повинен був подати її Верховній Раді, де усім фактично керує зазначена коаліція депутатських фракцій. Отже, Президент, поділяючи цим призначенням моральну відповідальність за діяльність Уряду, фактично був позбавлений можливості подати для затвердження потрібну йому кандидатуру. Якщо б Президент навіть і захотів, щоб Прем'єр-міністром стала особа, якій він довіряє, то повинен був якось впливати на вибори, втручатися у виборчий процес, чого допускати було не можна. На нашу думку, п. 9 ст. 106 Конституції України слід було б змінити. І тут можливі два варіанти. 1) Президент України вносить подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України. У цьому випадку і Президент, і Верховна Рада несуть спільну відповідальність за діяльність Уряду. Президент – за те, що власноруч запропонував вказану кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра, а парламент – за те, що призначив дану кандидатуру. 2) Верховна Рада призначає Прем'єр-міністра за пропозицією коаліції депутатських фракцій. У цьому випадку відповідальність за діяльність уряду повинен нести виключно парламент, адже це лише він призначив голову Уряду.

6. Аналіз Закону “Про внесення змін до Конституції України” дозволяє нам стверджувати, що в умовах парламентсько-президентської республіки глава держави істотно обмежений у повноваженнях. Аналіз усього конституційного законодавства – Конституції (Основного Закону) України 1978 р. із відповідними змінами, що стосуються інституту Президента України; Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України; Конституції України 1996 р.; Закону України “Про внесення змін до Конституції України”, дозволяє нам стверджувати, що в Україні відбувалося поступове

обмеження прерогатив Президента на користь парламенту та контролюваного ним Уряду. Президент поступово ставав “слабкішим”. Фактично реформою 2004 р. були створені передумови для своєрідного “двовладдя”: влада глави держави та влада парламенту і підконтрольного йому Уряду.

7. Окрім конституційних цензів, Законом про вибори Президента України фактично встановлюється й додатковий майновий ценз. Згідно з ч. 1 ст. 49 Закону про вибори 1999 р. кожен кандидат на пост Президента України повинен у безготівковій формі внести грошову заставу на спеціальний рахунок ЦВК України у розмірі 500 тис. грн. При цьому, якщо такий кандидат отримав менше 7 % голосів виборців, застава йому не повертається (ч. 4 ст. 49 Закону “Про вибори Президента України”). Таке положення означає, що стати Президентом України може або заможна людина, котра спроможна заплатити 500 тис. грн., або людина, що завідома стає залежною від заможних верств населення, які не лише фінансуватимуть її виборчу кампанію, а й після її завершення можуть зажадати певних “дивідендів” та пільг від перемоги. Крім того, на нашу думку, положення про грошову заставу фактично нівелює ст. 103 Конституції України, яка поміж іншим не визначає, що Президентом України може бути громадянин України, який досяг тридцяти п’яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом 10 останніх перед днем виборів років, володіє державною мовою *та має можливість сплатити грошову заставу у розмірі 500 тис. грн.* Зрозуміло, що положення Закону про грошову заставу слід відмінити, адже багато розумних і чесних громадян фактично позбавлені права бути обраними Президентом України. Якщо ж і встановлювати ценз, то він повинен бути не майновим, а інтелектуальним, що більш притаманно для постіндустріальної цивілізації сьогодення і майбутнього.

8. Основною правовою передумовою запровадження в Україні монархічної форми правління є ч. II ст. 5 Конституції, що закріплює виключне право народу змінювати конституційний лад в Україні. Згідно із ч. I ст. 5 народ поряд з державною владою та місцевим самоврядуванням здійснює владу безпосередньо. Найбільш впливовою формою безпосереднього народовладдя є референдум. Існує два варіанти легального запровадження монархічної форми правління в Україні. Перший передбачає ініціювання Президентом України зміни форми правління. Така ініціатива впливає із п. 6 ст. 106 Конституції України, згідно з яким Президент України може призначити всеукраїнський референдум щодо змін Конституції. Другий варіант акцентує увагу на всенародному русі за монархію, що також реалізується через

всеукраїнський референдум. Зазначену форму прямого народовладдя слід реалізувати в абсолютній відповідності до українського законодавства, зокрема Закону України “Про всеукраїнський та місцевий референдуми”.

9. Основна перевага президентської республіки полягає в персоналізації вищої влади в країні: Президент є як главою держави, так і главою виконавчої влади, що несе відповідальність за стан справ у державі. При цьому прихильники президентської республіки найчастіше мають на увазі конкретну державу – Сполучені Штати Америки, забуваючи, що цей приклад є єдиним вдалим варіантом реалізації президентської республіки, тоді як абсолютна більшість президентських систем правління зазвичай ухиляються у бік авторитаризму (досить згадати авторитарні режими А. Піночета (Латинська Америка), Сухарто (Азія), Ж. Бокасса (Африка), які зароджувалися саме на основі президентських республік) та суперепрезидентської республіки – специфічної системи правління, характерної для латиноамериканського типу держави, яка передбачає фактично незалежну та неконтрольовану на практиці законодавчою, виконавчою чи судовою гілкою влади систему державного управління, основною рисою якої є гіпертрофовані президентські повноваження. Недаремно в Європі практично не існує президентських республік: європейці пережили фашизм та нацизм і дуже добре розуміють можливості зосередження в руках однієї особи не лише представницьких функцій, що характерні для глави держави, а й виконавчої влади.

10. Слід передбачити на конституційному рівні єдність гілок влади. Уособленням цієї єдності слід зробити Президента України, який впливає на законодавчу (законодавча ініціатива, підписання і оприлюднення законів, розпуск парламенту тощо), на виконавчу (подання про призначення Прем'єр-міністра та окремих міністрів, зупинення дії урядових актів тощо) і на судову (створення судів, призначення суддів, помилування тощо) гілки влади. Таким чином, ч. II ст. 102 Конституції України повинна мати таку редакцію: “Президент України як глава держави є уособленням єдності законодавчої, виконавчої та судової влади, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина”.

ВИСНОВКИ

У монографії здійснено наукове дослідження та теоретичне узагальнення конституційно-правового статусу глави держави, результатом чого стало вироблення та обґрунтування теорії цього державно-владного інституту. Основними складовими зазначеної теорії є, по-перше, правова природа цього інституту, яка розкривається через його статус, по-друге, взаємовплив глави держави та її форми, по-третє, функціональна характеристика цього інституту в різних державах.

Проведене дослідження дозволило запропонувати низку визначень основоположних наукових категорій і понять, а також сформулювати ряд загальних висновків, які підсумовують дослідження і відображають отримані нами результати.

1. Категорія “національний лідер” має два теоретичні втілення залежно від форми правління: **монарх** (в умовах монархії), який передбачає юридичну невідповідальність, спадковість (у більшості країн) та безстроковість і **республікатор** (в умовах республіки), для якого характерні: юридична відповідальність, виборність та строковість повноважень (в більшості країн). У свою чергу теоретичні конструкції монарх та республікатор мають свої загальні конституційні втілення: король, князь, султан, емір – монархи та президент, голова, керівник – республікатори. *Конкретним* конституційним втіленням монарха та республікатора стає поєднання загального конституційного втілення та назви країни. Саме таким чином з’являються Король Іспанії, Князь Монако, Султан Брунею, Емір Кувейту, Президент України, Голова КНР, Керівник ІРІ. Усі вони фактично виступають національними лідерами. Отже, на нашу думку, не слід погоджуватися з точкою зору дослідників, котрі визначають главу держави як родову категорію відносно монарха чи президента. З нашої точки зору, монарх, а тим більше президент є більш широкою категорією, ніж глава держави, адже президент може бути не лише главою держави, а й главою виконавчої влади (США), арбітром (Франція) або взагалі мати невизначений конституційний статус (ФРН). Таким чином, якщо в конституції передбачається, що “президент є главою держави”, то це, фактично означає, що президент (національний лідер) обіймає пост (керівну посаду) глави держави. При

цьому главою держави слід вважати відносно, повністю або частково самостійний у правотворчій сфері вищий державний орган, що, уособлюючи єдність різних гілок влади в державі, представляє її всередині та за межами країни. У монографії обґрунтовано, що існує п'ять моделей, за якими глава держави уособлює єдність державної влади: абсолютно-доцентрова, відносно-доцентрова, відносно-відцентрова, паралельна та фрагментарна. Крім того, слід мати на увазі, що можна виділити принаймні три класифікації, за якими поділяється інститут глави держави. Так, за кількісним складом виділяється одноосібний та колегіальний глава держави. У свою чергу колегіальний глава держави може існувати у вигляді олігархічної (більше двох осіб виконують обов'язки глави держави) та діархічної (дві особи виконують обов'язки глави держави) моделей. При цьому остання модель може існувати у вигляді функціональної діархії (між співправителями існує розподіл повноважень), територіальної діархії (кожен співправитель уособлює свою територію), особистої діархії (співправителі формуються без урахування будь-яких чинників територіального чи функціонального характеру) та вертикальної діархії (один співправитель впливає на порядок формування і функціонування іншого співправителя). Друга класифікація пов'язана із формою правління (монарх і республікатор). Третя – за способом формування: спадкоємний, виборний, призначуваний та узурпатор.

2. Категорія “глави держави” розкривається через два поняття: “інститут глави держави” та “статус глави держави”. При цьому вони співвідносяться між собою як форма (інститут) та зміст (статус), тобто інститут глави держави розкривається через його статус. Досліджуючи інститут глави держави, слід наголосити, що його можна розглядати як інститут держави і як інститут права (правовий інститут). На нашу думку, інститут глави держави є саме інститутом держави. Як правовий інститут, інститут глави держави має міжгалузевий характер, адже притаманний конституційному праву (конституційно-правовий інститут глави держави), адміністративному праву (адміністративно-правовий інститут глави держави) та міжнародному праву (міжнародно-правовий інститут глави держави). Щодо статусу глави держави, то він має три основні виміри: структурний (положення в системі органів), функціональний (функції, повноваження та відповідальність) та організаційний (формування та припинення повноважень).

3. Інститут глави держави виник у результаті розвитку інституту державного правителя, законодавство про якого у своєму розвитку пройшло три етапи: архаїчно-законодавчий, договірний та конституційний, коли й з'явився власне інститут глави держави. Головним же

чинником, що вплинув на його появу, став початок епохи Відродження, коли вперше починають розділятися суспільство і держава як організація, що займається управлінням суспільними справами. Розподіл категорій “суспільство” і “держава” призвів до появи словосполучення “глава держави”, яке позначає особу, котра очолює систему управління суспільними справами. Словосполучення “глава держави” довгий час не отримувало свого юридичного закріплення і до падіння Наполеона I Бонапарта про нього на законодавчому рівні взагалі не згадувалося. Після I Імперії у Франції до влади повернулися повалені Великою Французькою буржуазною революцією Бурбони. Саме їм людство зобов’язане юридичному закріпленню глави держави. У своєму розвитку інститут глави держави пройшов три етапи: виключно монархічний (XIX ст.), монархічно-республіканський (XX ст. до 1990-х рр.) і світовий (з 1990-х рр.).

4. Існує дві групи функцій глави держави: загальні та особливі. При цьому загальні функції притаманні загалом главам практично усіх держав (представницька та правотворча). Особливі функції притаманні главам лише деяких держав на додаток до загальних (функції гаранта та носія виконавчої влади). Первинними елементами структури функцій глави держави, їхнім змістом є його повноваження. При цьому кожна з функцій глави держави реалізується через певну *групу* повноважень. Так, представницька функція складається з чотирьох груп повноважень: дипломатичні, кадрові, церемоніальні та арбітражні. Правотворча функція реалізується за допомогою таких повноважень як законотворчі та прийняття власних нормативно-правових актів, а також оголошувати референдум і відмінити урядові акти. Виконавча функція складається із таких повноважень як установчі та організуючі. При цьому слід пам’ятати, що надання главі держави *реальних* повноважень у сфері виконавчої влади зазвичай є обернено пропорційним рівню розвитку демократії в країні. Щодо гарантійної функції, то вона перш за все реалізується через повноваження у сфері оборони, у сфері подолання надзвичайних ситуацій, у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина та у сфері нормального функціонування державного апарату. Глава держави реалізує функції держави трьома різними способами. По-перше, через реалізацію власних функцій і повноважень. По-друге, як інститут, що формально займає найвищий щабель в управлінському апараті владної вертикалі. І, по-третє, даючи остаточну ухвалу щодо функцій держави, адже саме за ним залишається останнє слово при вирішенні численних завдань, що стоять перед державою, та реалізації функцій, якими держава наділяється.

5. В міру формування постіндустріального суспільства в державне управління прийшла технологія креативних корпорацій. Зокрема в СРСР креативні корпорації створювалися в рамках конструкторських бюро. У механізмі реалізації функцій глави держави тривалий час в СРСР та на пострадянському просторі цю технологію недооцінювали. Єдиний раз в Україні була здійснена спроба змінити цю ситуацію – це створення замість Адміністрації Президента нового органу – Секретаріату Президента України, на який були покладені завдання здійснити “...організаційне, правове, консультативне, матеріально-технічне та інші види забезпечення виконання главою держави конституційних повноважень”. Відповідним Указом Президента України була затверджена структура Секретаріату. Державним секретарем України (головою Секретаріату) був призначений О. Зінченко, який на одній з пресконференцій зазначив: “Секретаріат Президента України має стати мозковим центром ініціатив, де обробляється інформація, яка найбільш оптимальним шляхом потрапляє до Президента для прийняття найкращих рішень”. У структурі Секретаріату передбачалася наявність великої кількості інтелектуалів, які насамперед прагнуть до самореалізації, зумовлюють необхідність керувати їх діяльністю, що неможливо без відповідної творчої атмосфери. На зміну керівництву підлеглими повинно було прийти керівництво творчими процесами, куди б залучалися нові творчі та активні люди, тим самим посилюючи та розширюючи цей процес. Наявність творчої атмосфери є однією з основних ознак креативної корпорації. На жаль, формування Секретаріату Президента на засадах креативної корпорації не відбулося, цей орган став звичайним державним органом, сформованим відповідно до бюрократичних державних технологій, і у 2010 р. він був знову реорганізований в Адміністрацію Президента України.

6. Форма держави істотно впливає на інститут глави держави. Особливо глобальним є вплив форми правління (монархічної чи республіканської) та політичного режиму (демократичного, авторитарного чи тоталітарного). При цьому розподіл усіх форм правління на монархії та республіки відбувається перш за все залежно від того, чи можлива юридична відповідальність глави держави чи ні. Зокрема, республіканською слід вважати таку форму правління, котра припускає притягнення глави держави до юридичної відповідальності за національним законодавством. Монархія – це така форма правління, в умовах якої монарх за національним законодавством не несе юридичної відповідальності або його притягнення до неї практично неможливе. Щодо інших ознак, то вони залишаються також важливими. Так,

для монархії є характерним престолонаслідування. Проте, окрім загальноновизнаного поділу усіх систем престолонаслідування на салічну, кастильську та скандинавську, які передбачають особливості статі та черговості спадкоємця трону, слід мати на увазі ще три системи спадкування, які виділяються залежно від суб'єкта (у широкому розумінні) визначення спадкоємця. Враховуючи це, можна виділити такі системи престолонаслідування, як петровську, органічну та сетлементову. Першу з них представляють ті країни, де суб'єктом визначення спадкоємця трону є правлячий монарх. Це може бути як дуалістична (Катар, Кувейт), так і абсолютна (Саудівська Аравія) монархія. Другу – країни, де суб'єктом визначення спадкоємця виступає спеціально створений орган. До таких держав можуть належати як абсолютні (Оман), так і парламентарні (Камбоджа) монархії. І третю представляють держави з парламентарною (Велика Британія, Іспанія) чи дуалістичною (Тонга, Ліхтенштейн) системою монархічного правління, в яких “суб'єктом” визначення спадкоємця є спеціальний законодавчий акт (у Великобританії – це Act of Settlement – Закон про престолонаслідування 1701 р.). Розподіл монархії на абсолютну, дуалістичну та парламентарну системи необхідно здійснювати не за оцінювальними, а за формальними критеріями. Зокрема, абсолютною слід вважати монархію, за якої уряд несе відповідальність лише перед монархом-законодавцем, повноваження котрого реалізуються виключно в дискреційному порядку. Щодо парламентарної, то нею потрібно вважати таку монархію, в умовах якої повноваження глави держави реалізуються виключно у порядку контрастигування. До дуалістичної необхідно відносити будь-яку монархію, яка не належить до абсолютної чи парламентарної. Щодо політичного режиму, то слід пам'ятати, що абсолютна більшість тоталітарних режимів нівелює роль глави держави, а з державних посад здебільшого віддає перевагу голові уряду. При цьому обидва пости відчували істотний вплив головного носія моністичної ідеології (керівника правлячої партії, вищого релігійного лідера). На відміну від тоталітарного, авторитарний режим здебільшого саме главі держави дає можливість істотно впливати на стан справ у суспільстві.

7. Процес розвитку інституту глави держави на території сучасної України відбувався протягом трьох етапів: доктринального (коли виникла сама ідея інституту глави держави в українських землях), фактично-функціонального (коли ідея була реалізована, але без формального визначення верховного правителя в якості глави держави) і формально-юридичного (коли на теренах України формально виник інститут глави держави). При цьому доктринальний етап розвитку

інституту глави держави на території України розпочався в першій половині XIX ст. внаслідок того, що Російська та Австрійська імперії почали проводити курс на деукраїнізацію України. В цих умовах на території України виникали так звані “громади”, члени яких були налаштовані опозиційно як до Російської імперії, так і до Австро-Угорщини. Найвидатнішими серед опозиціонерів були Г. Андрузький, М. Драгоманов, Леся Українка, М. Павлик, С. Подолинський, І. Франко, Т. Шевченко та ін.

8. УРСР часів існування СРСР не могло вважатися повноцінною державою, адже не мала прав суверенітету як верховенства у здійсненні зовнішньої та внутрішньої політики незалежно від зовнішніх сил. У даному випадку верховенство, тобто суверенітет, належав виключно Союзу РСР. Саме тому в УРСР до 1990 р. не існувало глави держави. Так було до 16 липня 1990 р., коли Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, де у розділі III наголосила на верховенстві на території УРСР Конституції та законів України.

9. На нашу думку, інститут Президента СРСР слід було ліквідувати відразу після появи президентів у союзних республіках, змінивши його на якийсь інший (можливо, навіть чудернацький) титул, наприклад, Полемарх СРСР. Тоді глава радянської держави зберіг би той символізм, що спочатку містився і в титулі Президента СРСР. Подібно до того, як в США існує декілька губернаторів, але *один* Президент, в Малайзії є губернатори та султани, але *один* Янг ді-Пертуан Агонг, а в ОАЕ у державному апараті сім емірів, але лише *один* раїс, так само і в СРСР було б п'ятнадцять президентів, але лише *один* Полемарх. Запровадження інституту президента в республіках СРСР без зміни титулу глави радянської держави фактично призвело до того, що за кількістю президентів СРСР зайняв перше місце у світі.

10. Запропонований П. Симоненком та О. Морозом законопроект про внесення змін до Конституції, який передбачає обрання глави держави Верховною Радою України, був достатньо логічним. По-перше, президента обирає парламент. По-друге, домінуюча в цьому парламенті більшість пропонує обраному зазначеним парламентом президенту кандидатуру голови уряду. По-третє, президент, якого обирає парламент, подає фактично запропоновану парламентом кандидатуру прем'єр-міністра на затвердження цьому парламенту. Таким чином, і президент, і парламент, і прем'єр-міністр (фактично й уряд) формуються з осіб, що сповідують однакові політичні погляди, а тому за такої системи практично виключається гостра боротьба між гілками влади.

11. Перехід до парламентсько-президентської республіки змінив порядок призначення Прем'єр-міністра. Так, за Конституцією 1996 р. передбачалося, що Президент України призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України. Згідно із Законом про внесення змін до Конституції України Президент України вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до ст. 83 Конституції України, подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України. На нашу думку, дана редакція взагалі усувала Президента від прийняття рішення щодо голови Уряду, адже не він, а коаліція депутатських фракцій фактично пропонувала кандидатуру Прем'єр-міністра. Президент лише повинен був подати її Верховній Раді, де усім фактично керує вказана коаліція депутатських фракцій. Отже, Президент, поділяючи цим призначенням моральну відповідальність за діяльність уряду, фактично був позбавлений можливості подати на затвердження потрібну йому кандидатуру. Якщо б Президент навіть і захотів, щоб Прем'єр-міністром стала особа, якій він довіряє, то він повинен був впливати на вибори, втручатися у виборчий процес, чого допускати було не можна. На нашу думку, п. 9 ст. 106 Конституції України слід було б змінити. І тут можливі два варіанти. Перший: Президент України вносить подання про призначення Верховною Радою Прем'єр-міністра України. У цьому випадку і Президент, і Верховна Рада несуть спільну відповідальність за діяльність Уряду. Президент – за те, що власноруч запропонував вказану кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра, а парламент – за те, що призначив дану кандидатуру. Другий варіант: Верховна Рада призначає Прем'єр-міністра за пропозицією коаліції депутатських фракцій. У цьому випадку відповідальність за діяльність Уряду повинен був нести виключно парламент, адже це він призначив його голову.

12. Окрім конституційних цензів, Законом про вибори Президента України фактично встановлюється й додатковий майновий ценз, адже, згідно з ч. 1 ст. 49 Закону про вибори 1999 р., кожен кандидат на пост Президента України повинен у безготівковому порядку внести грошову заставу на спеціальний рахунок ЦВК України у розмірі 500 тис. грн. При цьому, якщо такий кандидат отримав менше 7 % голосів виборців, застава йому не повертається (ч. 4 ст. 49 Закону “Про вибори Президента України”). Фактично таке положення означає, що стати Президентом України може або заможна людина, котра спроможна заплатити 500 тис. грн., або людина, що завідома стає залежною від заможних верств населення, які не лише фінансуватимуть її виборчу кампанію, а й після її завершення можуть зажадати певних “дивідендів”

та пільг від перемоги. Крім того, на нашу думку, положення про грошову заставу фактично нівелює ст. 103 Конституції України, яка по-між іншим *не* визначає, що Президентом України може бути громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом 10 останніх перед днем виборів років, володіє державною мовою *та має можливість сплатити грошову заставу у розмірі 500 тис. грн.* Зрозуміло, що положення Закону про грошову заставу слід відмінити, адже багато розумних і чесних громадян фактично позбавлені права бути обраними Президентом України. Якщо встановлювати ценз, то він повинен бути не майновим, а інтелектуальним, що більш важливо для постіндустріальної цивілізації сьогодення і майбутнього.

13. Основною правовою передумовою запровадження в Україні монархічної форми правління є ч. II ст. 5 Конституції, що закріплює виключне право народу “змінювати конституційний лад в Україні”. Згідно із ч. I ст. 5 народ поряд з державною владою та місцевим самоврядуванням здійснює владу безпосередньо. Найбільш впливовою формою безпосереднього народовладдя є референдум. Існує два варіанти легального запровадження монархічної форми правління в Україні. Перший передбачає ініціювання Президентом України зміни форми правління. Така ініціатива впливає із п. 6 ст. 106 Конституції України, згідно з яким Президент України може призначити всеукраїнський референдум щодо зміни Конституції. Другий варіант акцентує увагу на всенародному русі за монархію, що також знаходить своє вираження у всеукраїнському референдумі. Зазначену форму прямого народовладдя слід реалізувати в абсолютній відповідності до українського законодавства, зокрема Закону України “Про всеукраїнський та місцевий референдуми”.

14. Слід передбачити на конституційному рівні єдність гілок влади. Уособленням цієї єдності слід зробити Президента України, який впливає на законодавчу (законодавча ініціатива, підписання і оприлюднення законів, розпуск парламенту тощо), на виконавчу (подання про призначення Прем'єр-міністра та окремих міністрів, зупинення дії урядових актів тощо) і на судову (створення судів, призначення суддів, помилування тощо) гілки влади. Таким чином, ч. II ст. 102 Конституції України повинна мати таку редакцію: “Президент України як глава держави є уособленням єдності законодавчої, виконавчої та судової влади, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина”.

Завершуючи наше дослідження, хотілося б звернути увагу на те, що інститут глави держави є одним з найбільш динамічних і потужних органів на світовій політико-правовій арені. Його конституційно-правовий статус в різних країнах має істотний конструктивний потенціал, використання якого спроможне сприяти прискоренню реформ в соціально-економічній, політико-правовій, а також до певної міри в соціокультурній сферах. Водночас наявні недоліки у правому регулюванні та практиці застосування главою держави своїх повноважень потребують його подальшого дослідження наукою конституційного права з метою попередження виникнення авторитарних тенденцій в нашій державі та запобігання гіпертрофії самого інституту Президента України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. “Дорожная карта” по общему пространству науки и образования, включая культурные аспекты. Утверждена 10 мая 2005 года в Москве Президентом России В. Путиным, Премьер-министром Люксембурга Ж.-К.Юнкером, Председателем Комиссии Европейских сообществ Ж. М. Дурау-Баррозу и Верховным представителем ЕС по внешней политике и безопасности Х. Соланой [Электронный ресурс] / Президент России, официальный сайт. – Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/text/docs/2005/05/88019.shtml>
2. Аблицов, В. Гетманат / В. Аблицов // Голос Украины. – 2002. – 26 октября. – С. 7.
3. Авер’янов, В. Б. Необхiднiсть врахування дуалiзму виконавчої влади / В. Б. Авер’янов // Проблеми організації державної влади в Україні в контексті політико-правової реформи : матеріали методологічного семінару (2 квітня 2008 р.) / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; юридична фірма “Салком”. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 23–27.
4. Авеста “Видевдат” 2.5 / перевод И. М. Стеблин-Каменского // Авеста в русских переводах (1861–1996) / сост. И. В. Рака. – СПб. : Нева, Летний Сад, 1998. – С. 69–125.
5. Акции монархистов в Киеве // Известия. – 1991. – 4 июля. – С. 8.
6. Алебастрова, И. А. Конституционное право зарубежных стран : учебное пособие / И. А. Алебастрова. – М. : Юрайт-М, 2001. – 640 с.
7. Алексеев, А. С. К вопросу о юридической природе власти монарха в конституционном государстве / А. С. Алексеев. – Ярославль : Типография губернского правления, 1910. – 121 с.
8. Амброз, С. Эйзенхауер. Солдат и президент / С. Амброз ; пер. с англ. Ю. А. Здорова, А. А. Миронова. – М. : Книга, ЛТД, 1993. – 560 с.
9. Андреев, И. Хомейни умер, что дальше? / И. Андреев // Литературная газета. – 1989. – 21 июня. – С. 14.

10. Андрушків, Б. Король – відгомін віків і сучасність / Б. Андрушків, Н. Моховик. – Тернопіль : Тернопільська обласна рада профспілок, 2003. – 84 с.
11. Антонов, В. О. Пост / В. О. Антонов // юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 4 : Н–П. – 2002. – С. 689.
12. Аралов, С. И. Ленин вёл нас к победе : воспоминания / С. И. Аралов. – М. : Политиздат, 1989. – 176 с.
13. Артхашастра // Книга государя : антология / вступ. ст. Р. Светлова и И. Гончарова ; сост., подгот. текста, коммент. Р. Светлова и И. Гончарова. – СПб. : Амфора ; ТИД Амфора, 2004. – С. 18–72.
14. Бакаєв, О. В. Протекторат : юридична енциклопедія : у 6 т. / О. В. Бакаєв ; редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 5 : П–С. – 2003. – С. 171–172.
15. Бахман, К. Кем был Гитлер в действительности / К. Бахман / пер. с нем. ; под общ. ред. В. Д. Ежова. – М. : Прогресс, 1981. – 207 с.
16. Бачило, И. Л. О разделении, разграничении, единстве государственной власти Российской Федерации / И. Л. Бачило // Государство и право. – 2004. – № 4. – С. 114–117.
17. Белое движение: начало и конец : сборник / Р. Гуль. Ледяной поход (с Корниловым); А. Деникин. Поход на Москву (Очерки русской смуты); Р. Гуль. Жизнь на фукса. – М. : Московский рабочий, 1990. – 207 с.
18. Бельский, К. С. О функциях исполнительной власти / К. С. Бельский // Государство и право. – 1997. – № 3. – С. 14–21.
19. Березка, С. В. Конституционно-правовой статус главы государства в России и в Украине : Сравнительно-правовой аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 “Конституционное право; Муниципальное право” / Березка С. В. – М., 2003. – 28 с.
20. Берия, С. Мой отец – Лаврентий Берия / С. Берия. – М. : Современник, 1994. – 431 с. – (Осмысление века: дети об отцах).
21. Биография Президента [Электронный ресурс] / Официальный Интернет-портал Президента Республики Беларусь. – Режим доступа : <http://www.president.gov.by/press10003.html>
22. Білак (Тесленко), М. Президент України як гарант Конституції України / М. Білак (Тесленко) // Право України. – 2007. – № 11. – С. 11–17.
23. Блок, М. Феодальне суспільство / М. Блок ; пер. з фр. В. Шовкуна. – К. : Всесвіт, 2002. – 528 с.

24. Боден, Ж. Шесть книг о государстве / Ж. Боден // Антология мировой философии : в 4 т. / Т. 2. Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения. – М. : Мысль, 1970. – С. 144–147.
25. Бостан, С. К. Актуальні проблеми теорії держави і права : навчальний посібник. / Ч. 1 : Актуальні проблеми теорії держави / [Тимченко С. М., Бостан С. К., Пархоменко Н. М. та ін.]. – К. : КНТ, 2007. – 288 с.
26. Буровский, А. М. Крах империи : курс неизвестной истории / А. М. Буровский. – М. : АСТ, Красноярск : Издательские проекты, 2004. – 462 с.
27. Буровский, А. М. Несбывшаяся Россия / А. М. Буровский. – М. : Эксмо-Яуза, 2010. – 512 с. – (Вся правда о России).
28. Буровский, А. М. Несостоявшаяся империя : историческое расследование / А. М. Буровский. – Красноярск : БОНУС, М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 512 с. – (Досье).
29. Бушков, А. А. Россия, которой не было : загадки, версии, гипотезы / А. А. Бушков. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, СПб. : Нева, Красноярск : Бонус, 1997. – 608 с. – (Досье).
30. Бушков, А. А. Россия, которой не было–2. Русская Атлантида : историческое расследование / А. А. Бушков, А. М. Буровский. – Красноярск : БОНУС, М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 512 с. – (Досье).
31. В Южной Корее отменили импичмент президента [Электронный ресурс] / OLO.ru., Новости политики. – Режим доступа : <http://5-04.olo.ru/news/politic/34575.html>
32. Вагман, И. Я. 100 знаменитых тиранов / И. Я. Вагман, Н. В. Вукина, В. В. Мирошникова. – Харьков : Фолио, 2003. – 510 с. – (Серия “100 знаменитых”).
33. Валанзуала, С. Економічні реформи і демократизація у Чилі / С. Валанзуала // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи : доповіді, презентації та дискусії науково-практичної конференції (7 квітня – 9 квітня 1995 р.) / Програма сприяння парламентові України. – К. : Агенція міжнародного розвитку Сполучених Штатів в Україні, 1997. – С. 29–55.
34. Варламова, Т. К. Политики и правители / Т. К. Варламова – М. : РИПОЛ-КЛАССИК, 2001. – 608 с. – (Краткие биографические словари).
35. Веймарская Конституция / Конституция Германской империи от 11 августа 1919 года [Электронный ресурс] / Право. Правовые памятники. – Режим доступа : <http://www.okpravo.info/pam/15-2.htm>

36. Веллер, М. Гражданская история безумной войны / М. Веллер, А. Буровский. – М. : АСТ, 2007. – 639 с.
37. Венгеров, А. Б. Синергетика, юридическая наука, право / А. Б. Венгеров // Советское государство и право. – 1986. – № 10. – С. 36–45.
38. Венгеров, А. Б. Теория государства и права : учебник для юридических вузов / А. Б. Венгеров. – 3-е изд. – М. : Юриспруденция, 1999. – 528 с.
39. Верт, Н. История советского государства. 1900–1991 / Н. Верт ; пер. с фр. Е. С. Дружининой, С. Ю. Завадской. – 2-е изд. – М. : Прогресс-Академия, Весь мир, 1996. – 544 с.
40. Волга, В. О. Державний переворот. Міф – можливість – реальність / В. О. Волга. – К. : Нора-Друк, 2003. – 160 с.
41. Воронов, М. П. Автономія / М. П. Воронов // юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. 1998–2004. – Т. 1 : А–Г. – 1998. – С. 23.
42. Выдающиеся политики / авт.-сост. И. С. Филинкова. – Мн. : Современный литератор, 1999. – 496 с.
43. Вэньсян, Чжан. Мао Цзедун / Чжан Вэньсян : пер. с англ. А. А. Волоховой // Китай: история в лицах и событиях / ред. С. Л. Тихвинский. – М. : Изд-во политической литературы, 1991. – С. 4–16.
44. Гавриш, С. Великий перепис... Конституції / С. Гавриш, Ю. Грицик // Експрес. – 2008. – № 2. – С. 4.
45. Гегель, Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель : пер. с нем. Д. А. Керимов, В. С. Нерсисянц. – М. : Мысль, 1990. – Т. 113. – 524 с. – (Философское наследие).
46. Гессен, В. М. Основы конституционного права / В. М. Гессен. – Петроград : Право, 1918 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://constitution.garant.ru/DOC_5048630.htm#sub_para_№_99299
47. Глава государства : юридическая энциклопедия / [Л. В. Тихомиров, М. Ю. Тихомиров]. – М. : Юринфорцентр, 1999. – С. 86.
48. Глава государства // Энциклопедический юридический словарь / [Додонов В. Н., Пиголкин А. С., Панов В. П. и др.] ; под общ. ред. В. Е. Крутских. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Инфра-М, 1999. – С. 56.
49. Глава держави // Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / ред. М. Бажан [та ін.] ; АН УРСР. – 2-ге вид. – К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії. 1974–1985. – Т. 3. – 1979. – С. 55.

50. Гнедигер, А. Гуманитарные принципы – необходимость их сохранения в условиях гуманитарных кризисов [Электронный ресурс] / Международный Комитет Красного Креста ; В фокусе. – Режим доступа : <http://www.icrc.org/web/rus/siterus0.nsf/htmlall/humanitarian-principles-statement-121007?opendocument>
51. Голованов, В. Батька Махно или оборотень гражданской войны / В. Голованов // Литературная газета. – 1989. – 8 февраля. – С. 13.
52. Готроп, Л. Рушійні сили в умовах кризи: Ф. Д. Рузвельт і новий курс / Л. Готроп // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи : доповіді, презентації та дискусії науково-практичної конференції (7 квітня – 9 квітня 1995 р.) / Програма сприяння парламентові України. – К. : Агенція міжнародного розвитку Сполучених Штатів в Україні, 1997. – С. 15–28.
53. Грамота до всього українського народу (29 квітня 1918 р.) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://urhisinform.narod.ru/gramota.htm>
54. Григонис, Э. П. Конституционное право зарубежных стран : курс лекций / Э. П. Григонис, В. П. Григонис. – СПб. : Питер, 2002. – 416 с.
55. Гринберг, А. И. Декларация прав граждан и основных принципов государственного устройства Сан-Марино (Республики Сан-Марино) от 8 июля 1974 г. : вводная статья [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://constitution.garant.ru/DOC_3864897.htm
56. Гросс, П. Ананербе. Оккультная тайна Третьего рейха / Павел Гросс. – Ростов н/Д. : Феникс, 2006. – 221 с. – (X-файлы).
57. Грубарг, М. Д. Основные элементы учения иудаизма о государстве и праве / М. Д. Грубарг // Государство и право. – 2002. – № 5. – С. 93–98.
58. Грушевський, М. На порозі нової України / М. Грушевський // Вивід прав України / [М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін.] ; ред. М. П. Парцей. – Львів : Слово, 1991. – С. 106–116.
59. Гуманитарное право // Новая иллюстрированная энциклопедия : в 10 т. – М. : Большая российская энциклопедия. – Мир книги, 2007. – Т. 3 : Ге–Жа. – С. 221.
60. Гумилев, Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – СПб. : Кристалл, 2001. – 767 с. – (Веги истории).
61. Гусейнов, В. А. От Ельцина к...?: Хроника тайной борьбы : в 2 кн. / В. А. Гусейнов. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 1999. – Кн. 2 : Пьянящий дурман власти. – 1999. – 495 с. – (Досье).
62. Данцев, А. А. Правители России. XX век. / А. А. Данцев. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 512 с.– (Исторические силуэты).

63. Деникин, А. И. Очерки русской смуты / А. И. Деникин. – М. : Мысль, 1991. – 205 с.
64. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / [Андрійко О. Ф., Лук'янець Д. М., Коваленко В. Л. та ін.] ; за ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Факт, 2003. – 384 с.
65. Десницький, С. Ю. Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции, в публичном собрании императорского Московского университета... говоренное... июня 30 дня 1768 года / С. Ю. Десницький // Антологія української юридичної думки : у 6 т. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; заг. ред. Ю. С. Шемшученко (голова), В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко [та ін.] – К. : Юридична книга, 2002 – 2004. – Т. 1 : Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / упоряд. В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. ред. В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. – 2002. – С. 58–89.
66. Дмитрук, К. Е. С крестом и трезубцем / К. Е. Дмитрук. – М. : Политиздат, 1980. – 224 с.
67. Довбня, А. Законодавче утвердження інституту президентства в Україні / Анатолій Довбня // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1999. – № 8 : Президент в Україні: законодавче забезпечення діяльності. – С. 25–32.
68. Договор о Союзе суверенных государств (согласовано 23 июля 1991 года) // Московские новости. – 1991. – 18 августа. – С. 8–9.
69. Договор о Союзе суверенных государств : проект // Известия. – 1991. – 25 ноября. – С. 3.
70. Договор о Союзе суверенных республик // Московская правда. – 1991. – 12 марта. – С. 1.
71. Драгоманов, М. Спроба української політико-соціальної програми / М. Драгоманов // Антологія української юридичної думки : у 6 т. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; заг. ред. Ю. С. Шемшученко (голова), В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко [та ін.] – К. : Юридична книга, 2002–2004. – Т. 4 : Конституційне (державне) право / упоряд. В. Ф. Погорілко, О. В. Батанов, В. Л. Федоренко ; відп. ред. В. Ф. Погорілко. – 2003. – С. 164–232.
72. Дружинин, Н. М. Революционное движение в России XIX в. / Н. М. Дружинин – М. : Наука, 1985. – 488 с.
73. Дубина, О. К. Монархія / О. К. Дубина // Юридична енциклопедія : у 6 т. – Т. 3 : К–М / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2001. – С. 758.

74. Дурденевский, В. Н. Иностранное конституционное право в избранных образцах / В. Н. Дурденевский. – Л. : Гос. изд-во, 1925. – 261 с.
75. Дхаммапада // Буддизм / сост. Я. В. Боцман. – Х. : Фолио, 2002. – 987 с.
76. Еволюція влади : збірник публікацій / [Горлов А. Ф., Королюк В. О., Лавренюк С. І., Шевчук Ю. В.]. – 2-е вид., доп. – К. : Київська правда, 2008. – 552 с.
77. Є така зброя – інтелект // Президентський вісник. – 2005. – 16 лютого. – С. 1.
78. Жадько, Е. Г. 100 великих династий / Е. Г. Жадько. – М. : Вече, 2001. – 480 с. – (100 великих).
79. Жулинський, М. Україна для мене найдорожча за все / М. Жулинський // Президент – The President – 1999. – № 2. – С. 4–9.
80. Завтра референдум. Говорим Союзу – “да” // Советская Россия. – 1991. – 16 марта. – С. 1.
81. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій, С. Л. Лисенков, В. П. Пастухов [та ін.] ; за ред. В. В. Копейчикова. – [Стер. вид.] – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
82. Заключение об оценке фактической обоснованности обвинения, выдвинутого против Президента Российской Федерации в связи с военными действиями на территории Чеченской Республики от 14 декабря 1998 года [Электронный ресурс] / Федеральное собрание, Государственная Дума, специальная комиссия. – Режим доступа : http://www.nasledie.ru/politvnt/19_38/article.php?art=56
83. Законы вавилонского царя Хаммурапи [Электронный ресурс] / МГУ, Исторический факультет, Библиотека электронных ресурсов. – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/ER/EText/hammurap.htm>
84. Законы Ману / пер. С. Д. Эльмановича, Г. Ф. Ильина. – М. : Наука. – Ладомир, 1992 [Электронный ресурс] / Философская мысль Индии, Индология. – Режим доступа : <http://www.philosophy.ru/library/asiatica/indica/samhita/manu/rus.html>
85. Зиновьев, А. А. На пути к сверхобществу / А. А. Зиновьев – М. : Центрполиграф, 2000. – 638 с.
86. Зозуля, О. Звернення до монархістів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://monarhistt.narod.ru/Monarhist_2-1.htm
87. Иванян, Э. А. Белый дом: президенты и политика / Э. А. Иванян. – М. : Политиздат, 1975. – 432 с.
88. Измененная программа организации Временного правительства Китайской Республики от 29 января 1912 года // Материалы о Синьхайской революции. – Пекин, 1961 [Электронный ресурс] /

- Синьхайская революция : сборник документов и материалов. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/XX/1900-1920/Sinhaj_rev/41-60/57.htm
89. Иноземцев, В. Л. За пределами постэкономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире : научное издание / В. Л. Иноземцев ; ред. А. И. Антипов. – М. : Academia. – Наука, 1998. – 640 с.
 90. Иностранное конституционное право / Алебастрова И. А., Андреева Г. Н., Кашкин С. Ю. [и др.] ; под ред. В. В. Маклакова. – М. : Юристъ, 1996. – 512 с.
 91. История новейшего времени стран Европы и Америки. 1918–1945 : учебное пособие / Белоусов Л. С., Григорьев Н. В., Смирнов В. П. [и др.] ; под ред. Е. Ф. Язькова. – М. : Высшая школа, 1989. – 463 с.
 92. История советского государства и права : в 3-х кн. – М. : Наука, 1968–1985. – Кн. 2 : Советское государство и право в период строительства социализма (1921–1935 гг.) / ред. Е. А. Скрипилев, С. С. Иванов, В. М. Курицин и др. – 1968. – 622 с.
 93. История средних веков. Хрестоматия : пособие для учителя : в 2 ч. / сост. В. Е. Степанова, А. Я. Шевеленко : Ч. 1 (V–XV века). – 3-е изд., дораб. – М. : Просвещение, 1988. – 287 с.
 94. Ільчук, Л. І. Іслам / Л. І. Ільчук // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Вид-тво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1999. – Т. 2 : Д–Й. – С. 724–725.
 95. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. / [Гончаренко В. Д., Рогожин А. Й., Святоцький О. Д. та ін.] ; за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К. : Ін Юре, 2000. – Т. 1. – 648 с.
 96. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. / [Гончаренко В. Д., Рогожин А. Й., Святоцький О. Д. та ін.] ; за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К. : Ін Юре, 2000. – Т. 2. – 580 с.
 97. Історія Української конституції / упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Право, 1997. – 464 с.
 98. Каганець, І. Фашизм чи солідаризм / І. Каганець // Перехід IV. – 2004. – № 12. – С. 77–87.
 99. Кайнов, В. И. Институт президентства: конституционно-правовой статус : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Кайнов Владимир Иванович. – СПб., 1999. – 371 с.
 100. Кайынбаев, М. Б. Международно-правовой статус глав государств : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.10: “Международное право. Европейское право” / Кайынбаев Мирланбек Бектенбекович. – М., 2005. – 22 с.

101. Кайынбаев, М. Б. Международно-правовой статус глав государств: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Кайынбаев Мирланбек Бектенбекович. – М., 2005. – 156 с.
102. Калашников, М. Будущее человечества / М. Калашников, И. Бощенко – М. : АСТ : Астрель ; Хранитель, 2007. – 318 с.
103. Калашников, М. Вперёд СССР–2 / М. Калашников. – М. : Яуза, Эксмо, 2003. – 416 с.
104. Калашников, М. Независимая Украина. Крах проекта / М. Калашников, С. Бунтовский. – М. : ФОЛИО, 2009. – 413 с.
105. Калашников, М. Третий проект. Точка перехода : книга-расследование / М. Калашников, С. Кугушев. – М. : АСТ : Астрель, 2006. – 733 с.
106. Каминский, С. А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С. А. Каминский. – М. : Главная редакция восточной литературы издательства “Наука”, 1981. – 152 с.
107. Кант, И. Метафизика нравов / И. Кант ; пер. с нем. С. Я. Шейнман-Топштейн, Ц. Г. Арзаканьяна // Кант И. Сочинения : в 8 т. / Иммануил Кант. – М. : Чоро, 1994. – Т. 6. – 1994. – С. 224–534.
108. Карагодин, Н. А. Проблемы выбора рациональной экономической стратегии / Н. А. Карагодин // Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / [Мирский Г. И., Майданик К. Л., Ворожейкина Т. Е. и др.] ; под ред. В. Г. Хороса. – М. : Наука, 1996. – С. 268–276.
109. Квотерлі, К. Виконавче управління Президента / К. Квотерлі // Кабінет міністрів і дорадчі органи: Президент і виконавча влада : аналітичний матеріал [Електронний ресурс] / Верховна Рада України, Бібліотека. – Режим доступу : <http://www.rada.kiev.ua/LIBRARY/catalog/analit/usa012.txt>
110. Ким Ён Сам [Электронный ресурс] / Википедия ; Свободная энциклопедия. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B8%D0%BC_%D0%81%D0%BD_%D0%A1%D0%B0%D0%BC
111. Кодекс законів про працю України : за станом на 20 червня 2007 року [Електронний ресурс] / Освітній портал. – Режим доступу : http://www.osvita.org.ua/job/kzpp/part_15.html
112. Колобаева, Н. Е. Конституционно-правовой статус Президента Российской Федерации (вопросы теории и практики) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Колобаева Наталья Евгеньевна. – Екатеринбург, 2007. – 224 с.

113. Коломієць, Ю. М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади зарубіжних країн : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 “Конституційне і муніципальне право” / Коломієць Юрій Миколайович. – Х., 1999. – 20 с.
114. Коломієць, Ю. М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади і управління зарубіжних країн / Ю. М. Коломієць. – Х. : Основа, Університет внутрішніх справ, 1998. – 246 с.
115. Коломієць, Ю. М. Правовий статус монарха в державах Близького Сходу, Магрибу та Японії : навч. посіб. / Ю. М. Коломієць. – Харків : Вид-во ун-ту внутр. справ, 2001. – 112 с.
116. Колташов, В. Президентский принципат [Электронный ресурс] / Проект 2084 – общество будущего : статьи. – Режим доступа : http://www.2084.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=267&Itemid=13
117. Констан де Ребек, Б. А. Курс конституционной политики / Бенджамен Анри Констан де Ребек // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. ; Т. III. Европа. Америка: XVII – XX вв. / Национальный общественно-научный фонд ; руководитель научного проекта Г. Ю. Семигин. – М. : Мысль, 1999. – С. 383–387.
118. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М. : Наука, 1991. [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://oldru.narod.ru/biblio/kb_imp1.htm
119. Конституции буржуазных государств Европы : сборник конституций / сост. Ф. А. Кублицкий ; ред. Г. С. Гурвич. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1957. – 1143 с.
120. Конституции государств американского континента : в 3 т. / сост. Н. Н. Разумович ; ред. Г. С. Гурвич. – М. : Издательство иностранной литературы, 1957 – 1959. – Т. 3. – 1959. – 470 с.
121. Конституции государств Ближнего и Среднего Востока / сост. и пер. под ред. И. Д. Левина. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1956. – 591 с.
122. Конституции государств Европейского Союза : сборник конституций / ред. Л. А. Окуньков. – М. : ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – 520 с.
123. Конституции государств Европы : в 3 т. / ред. Л. А. Окуньков. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 1. – 2001. – 824 с.
124. Конституции государств Европы : в 3 т. / ред. Л. А. Окуньков. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 2. – 2001. – 840 с.
125. Конституции государств Европы : в 3 т. / ред. Л. А. Окуньков. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 3 – 2001. – 792 с.
126. Конституции зарубежных государств : учебное пособие / сост. В. В. Маклаков. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : БЕК, 1997. – 586 с.

127. Конституции зарубежных стран : сборник конституций / сост. В. Н. Дубровин. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 447 с.
128. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX вв. (Англия, США, Франция, Италия, Германия) : сборник документов / сост. Н. Н. Блохин ; под ред. П. Н. Галанзы. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1957. – 587 с.
129. Конституции стран, развивающихся по капиталистическому пути : учебное пособие / сост. В. В. Маклаков ; отв. ред. А. А. Мишин. – М. : Изд-во ВЮЗИ, 1975. – 140 с.
130. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учебник ; в 4 т. / [Кашкин С. Ю., Маклаков В. В., Осавелюк А. М. и др.] ; под ред. Б. А. Страшуна. – М. : БЕК, 1995 – 2001. – Т 1. – 2 : Общая часть. – 1995. – 778 с.
131. Конституционное право зарубежных стран : учебник для вузов / [Баглай М. В., Гуреева Н. П. и др.] ; под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. – М. : НОРМА, 2000. – 832 с.
132. Конституционное право России : сборник конституционно-правовых актов : в 2 т. / отв. ред. О. Е. Кутафин ; сост. Н. А. Михалева. – М. : Юристь, 1998 – 1999. – Т. 1 : Основы конституционного строя Российской Федерации. Конституционный статус человека и гражданина в Российской Федерации. Федеративное устройство России. – 1998. – 816 с.
133. Конституционный суд Южной Кореи не поддержал принятую Национальным собранием резолюцию об импичменте президента Но Му Хена [Электронный ресурс] / OLO.ru., Новости политики. – Режим доступа : <http://5-04.olo.ru/news/politic/34591.html>
134. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик от 7 октября 1977 года : по состоянию на 1 декабря 1988 г. – М. : Известия Советов народных депутатов СССР, 1988. – 64 с.
135. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 года. – М. : Молодая гвардия, 1977. – 62 с.
136. Конституция Беларуси (Республики Беларуси) от 24 ноября 1996 г. // Конституции государств Европы : в 3 т. – Т. 1 / под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://constitution.garant.ru/DOC_3864871.htm

137. Конституция Соединенных Штатов Бразилии от 18 сентября 1946 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://clin.iatp.by/constitution/drugi/brazil-r.htm>
138. Конституция Туркменистана от 18 мая 1992 года с изменениями и дополнениями от 15 апреля 2003 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.legislationline.org/upload/legislations/da/3b/e4807a438854c58f65f0615d4d25.htm>
139. Конституция Японской империи от 11 февраля 1889 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://files.1september.ru/festival/articles/418432/Pril1.doc>
140. Конституційне законодавство зарубіжних країн : хрестоматія / упоряд. В. О. Ріяка, К. О. Закоморна. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 384 с.
141. Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / авт.-упоряд. В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк [та ін.] ; ред. В. О. Серьогін. – Харків : ФІНН, 2009. – 664 с.
142. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / упоряд. І. О. Кресіна ; ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. – 400 с.
143. Конституція Намібії від 21 березня 1990 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.kiev.ua/LIBRARY/catalog/law/namcon5.htm>
144. Конституція України (нова редакція). Проект [Електронний ресурс] / Комуністична партія України, Конституція. – Режим доступу : <http://kpu.net.ua/wp-content/uploads/2007/03/konstitutsiya.doc>
145. Конституція України. Проект [Електронний ресурс] / Західна аналітична група, Главред. – Режим доступу : <http://zgroup.com.ua/print.php?articleid=185>
146. Конституція України: за станом на 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
147. Коран / пер. с араб. И. Ю. Крачковского. – 2-е изд. – М. : Волокнор, 1990. – 727 с.
148. Котляревский, С. А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора / С. А. Котляревский. – СПб. : Типография Альтшулера, 1907. – 252 с.
149. Кравчук, Л. М. Є така держава – Україна : матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання / Л. М. Кравчук. – К. : Преса України, 1992. – 223 с.
150. Кремень, В. Г. Україна: альтернативи поступу : критика історичного досвіду / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К. : ARC-UKRAINE, 1996. – 793 с.

151. Кресін, О. В. Конституція Пилипа Орлика / О. В. Кресін // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. 1998–2004. – Т. 3 : К–М. – 2001. – С. 297–298.
152. Кресіна, І. О. Інститут імпідменту: порівняльний політико-правовий аналіз / І. О. Кресіна, А. А. Коваленко, С. В. Балан. – К. : Юридична думка, 2004. – 176 с.
153. Кримінальний Кодекс України (Прийнятий сьомою сесією Верховної Ради України 5 квітня 2001 р.) : офіційний текст. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 240 с
154. Кузнецов, Е. Л. Из истории создания института Президента СССР / Е. Л. Кузнецов // Государство и право. – 1996. – № 5. – С. 95–103.
155. Кулланда, С. В. Древнеяванское государство и проблема “деспотизма” в ранних обществах / С. В. Кулланда // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти : сб. статей / ред. Н. А. Иванов. – М. : Наука, Восточная литература, 1993. – С. 381–390.
156. Кулябин, А. И. Президентство – лучшая ли это форма исполнительной власти? / А. И. Кулябин // Государство и право. – 1992. – № 8. – С. 20–21.
157. Курс уголовного права : учебник : в 5 т. / [Борзенков Г. Н., Комиссаров В. С., Крылова Н. Е. и др.] ; под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжкова. – М. : Зерцало, 1999. – Т. 1 : Общая часть. Учение о преступлении. – Режим доступа : <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/7716/7749/>
158. Лазаревский, Н. И. Лекции по русскому государственному праву : в 2 т. / Н. И. Лазаревский. – СПб. : Слово, 1910. – Т. 1 : Конституционное право. – 1910. – 479 с.
159. Лафитский, В. И. Основы конституционного строя США / В. И. Лафитский. – М. : Норма, 1998. – 267 с.
160. Лемак, В. Конституционная реформа: очертить предмет дискуссии / В. Лемак // Зеркало недели. – 2008. – № 21. – С. 3.
161. Ленин, В. И. К вопросу о национальностях или об “автономизации” / В. И. Ленин // Ленин В. И. Последние письма и статьи / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1976. – С. 15–21.
162. Литвин, В. История взаимодействия ветвей власти в Украине (к вопросу формирования и развития власти демократического типа) / В. Литвин. // Голос Украины. – 2002. – 26 сентября. – С. 1, 3–5.
163. Литовский прецедент [Электронный ресурс] / OLO.ru., Новости политики. – Режим доступа : <http://4-04.olo.ru/news/politic/31769.html>

164. Лок Джон. Два трактата про врядування / Джон Лок ; пер. з англ. О. Терех, Р. Димирець. – К. : Основи, 2001. – 265 с.
165. Лотоцький, А. Л. Історія України для дітей / А. Л. Лотоцький. – Львів : Фенікс, 1990. – 239 с. – Книгозбірня “Просвіти” ; число 2.
166. Лубченков, Ю. Н. Самые знаменитые полководцы России / Ю. Н. Лубченков. – М. : Вече, 1999. – 548 с. – (Самые знаменитые).
167. Мадіссон, В. В. Авторитаризм / В. В. Мадіссон, В. П. Горбатенко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. 1998–2004. – Т. 1 : А–Г. – 1998. – С. 30.
168. Мазуров, И. Фашизм как форма тоталитаризма / И. Мазуров // Общественные науки и современность. – 1993. – № 5. – С. 39–52.
169. Малиновский, В. А. Президент Республики Казахстан: институт, функции и инструменты власти : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02 / Малиновский Виктор Александрович. – Алматы, 2004. – 318 с.
170. Малишко, М. І. Конституція Української Народної Республіки (України – Україні – Русинії). Проект : альтернативний і перспективний народний варіант / М. І. Малишко. – К., 2003. – 24 с.
171. Мануильский, Д. З. Письмо И. В. Сталину / Д. З. Мануильский // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 193–195.
172. Марцеляк, О. В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмена: світовий досвід та українська модель : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.02 “Конституційне право” / Марцеляк Олег Володимирович. – Одеса, 2004. – 35 с.
173. Марченко, М. Н. Соотношение законодательной и исполнительной властей в государственном механизме Германии 30-х годов / М. Н. Марченко // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 1994. – № 5. – С. 3–12.
174. Махно, Н. Под ударами контрреволюции (апрель – июнь 1918 года) / Н. Махно // Московский комсомолец. – 1990. – № 56. – С. 3.
175. Медведев, Д. Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации 2009 года [Электронный ресурс] / Президент России : стенограмма. – Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/transcripts/5979>
176. Медведев, Р. Человек из свиты / Р. Медведев, В. Водолажский // Неделя. – 1989. – № 11. – С. 8–9.
177. Между авторитаризмом и демократией // Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / [Мирский Г. И., Майданик К. Л., Ворожейкина Т. Е. и др.] ; под ред. В. Г. Хороса. – М. : Наука, 1996. – С. 124–126.

178. Мексиканские Соединённые Штаты: Конституция и законодательные акты / [сост., ред. и авт. вступ. ст. О. А. Жидков]. – М. : Прогресс, 1986. – 484 с.
179. Мижуев, П. Г. Глава государства. Организация высшей исполнительной власти в главных странах современного мира / П. Г. Мижуев – СПб. : Типография Альтшулера, 1906. – 92 с.
180. Мироненко, О. М. Врангелівщина / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Вид-тво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. 1998–2004. – Т. 1 : А–Г. – 1998. – С. 519–520.
181. Мірошникова, В. В. 100 знаменитих політиків / В. В. Мірошникова, Д. С. Мірошникова. – Х. : Фолио, 2004. – 511 с.
182. Мирський, Г. И. “Корейское чудо” (Южная Корея 60-х – 70-х годов) / Г. И. Мирский // Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / [Мирский Г. И., Майданик К. Л., Ворожейкина Т. Е. и др.] ; под ред. В. Г. Хороса. – М. : Наука, 1996. – С. 108–114.
183. Михаил Швыдкой стал представителем Президента по культурному сотрудничеству [Электронный ресурс] / SakhaNews, Федеральный информационный портал. – Режим доступа : <http://www.1sn.ru/25208.html>
184. Михалева, Н. А. Конституционное право зарубежных стран СНГ : учеб. пособ. / Н. А. Михалева. – М. : Юристь, 1998. – 352 с.
185. Мишин, А. А. Конституционное право зарубежных стран : учебник / А. А. Мишин. – М. : Белые альвы, 2000. – 480 с.
186. Мишин, А. А. Центральные органы власти буржуазных государств / А. А. Мишин. – М. : МГУ, 1972. – 285 с.
187. Млечин, Л. М. Формула власти. От Ельцина к Путину / Л. М. Млечин. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000. – 570 с. – (Серия “Люди и власть”).
188. Моисеева, Л. А. История цивилизаций : курс лекций / Л. А. Моисеева. – Ростов н/Д. : Феникс, 2000. – 416 с. – (Серия “Учебники, учебные пособия”).
189. Монтескье, Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье // Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / Ш. Л. Монтескье / ред. М. П. Баскин ; пер. с фр. – С. 159–530.
190. Мордвинов, Р. Н. В грозные годы гражданской войны : пособие для учащихся / Р. Н. Мордвинов. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Просвещение, 1977. – 319 с.
191. Мороз, И. Предводитель неизвестной войны / И. Мороз // Аргументы и факты. – 1990. – № 37. – С. 6–7.

192. Музыка, І. В. Грушевський / І. В. Музыка // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Вид-тво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. 1998–2004. – Т. 1 : А–Г. – 1998. – С. 653–654.
193. Мухаев, Р. Т. Теория государства и права : учебник для вузов / Р. Т. Мухаев. – М. : ПРИОР, 2001. – 464 с.
194. Мэннинг, Н. Реформа государственного управления: международный опыт / Ник Мэннинг, Нил Парисон ; пер. с англ. ; под ред. Г. Н. Чепыгова. – М. : Весь мир, 2003. – 496 с.
195. Найда, І. Ставлення партії “Третя сила” до так званої політреформи [Електронний ресурс] // “Третя сила”/ І. Найда, М. Єременко. – Режим доступу : http://www.tretya-sila.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=28&Itemid=21
196. Нижник, Н. Р. Проблеми президентської влади в Україні / Н. Р. Нижник // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1999. – № 8 : Президент в Україні: законодавче забезпечення діяльності. – С. 3–24.
197. Новый Завет // Святе письмо Старого і Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами. За дозволом Церковної Влади – Ukrainian Bible 63 DC United Bible Societies 1991 – 60 М. – С. 1–324.
198. Новые конституции стран СНГ и Балтии : сборник документов / сост. Ю. А. Дмитриев, Н. А. Михалева ; 2-е изд. – М. : Манускрипт, Юрайт, 1998. – 672 с.
199. Нойштадт, Р. Президентская власть и нынешние президенты / Р. Нойштадт ; пер. с англ. А. А. Захарова. – М. : Ad Marginem, 1997. – 463 с.
200. О верховном главе Германской империи : закон Германской империи по состоянию на 1 августа 1934 года [Электронный ресурс] / Хронос – всемирная история в Интернете. Библиотека. – Режим доступа : http://www.hrono.info/dokum/193_dok/1933ge.html
201. О досрочном прекращении полномочий мэра Москвы : Указ Президента Российской Федерации № 1183 от 28 сентября 2010 года [Электронный ресурс] / Президент России. Новости. – Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/transcripts/9052>
202. О поместьях. Капитулярий Карла Великого (около 800 г.) [Электронный ресурс] / Генеалогия дворян Европы ; разные статьи по истории. – Режим доступа : <http://nobles.narod.ru/capitul.htm>
203. Об изменении срока полномочий Президента Российской Федерации и Государственной Думы. Закон Российской Федерации о поправке к Конституции Российской Федерации от 30 декабря

- 2008 г. № 6-ФКЗ [Электронный ресурс] / Сайт Конституции Российской Федерации. – Режим доступа : http://constitution.garant.ru/main/law_const/194633/#2
204. Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации : Федеральный закон РФ : офиц. текст : состоянием на 2 марта 2007 года [Электронный ресурс] / BISHELP, Власть. – Режим доступа : http://www.bishelp.ru/vlast/zakon/fz184_zakvlast.php
205. Об основных направлениях государственной семейной политики : Указ Президента РФ от 14 мая 1996 г. № 712 [Электронный ресурс] / Федеральное государственное учреждение “Государственный научно-исследовательский институт информационных технологий и телекоммуникаций”. – Режим доступа : <http://www.informika.ru/text/goscom/normdoc/r02/02201.html>
206. Об учреждении поста Президента СССР и о внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР. Проект Закона СССР // Аргументы и факты. – 1990. – № 10. – С. 4.
207. Об учреждении поста Президента СССР и о внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР. Закон СССР от 14 марта 1990 года // Московская правда. – 1990. – 18 марта. – С. 3.
208. Общая теория права и государства : учебник / [В. С. Афанасьев, А. П. Герасимов, В. И. Гойман и др.] ; под ред. В. В. Лазарева. – [2-е изд., перераб. и доп.] – М. : Юристь, 1996. – 472 с.
209. Омарова, Ж. Т. Некоторые вопросы отрешения от должности главы государства в странах СНГ [Электронный ресурс] / Юридическая Россия, федеральный правовой портал. – Режим доступа : <http://www.lawportal.ru/doc/document.asp?docID=126530>
210. Оніщук, М. В. Розвиток президенціоналізму як складова удосконалення державної влади в Україні / М. В. Оніщук // Проблеми організації державної влади в Україні в контексті політико-правової реформи : матеріали методологічного семінару (2 квітня 2008 р.) / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; юридична фірма “Салком”. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 5–11.
211. Органи, що забезпечують діяльність Президента України // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1999. – № 8 : Президент в Україні: законодавче забезпечення діяльності. – С. 87–226.
212. Орлов, А. Г. Высшие органы государственной власти стран Латинской Америки / А. Г. Орлов. – М. : Анкил, 2001. – 152 с.

213. Орлов, А. Г. Политические системы стран Латинской Америки / А. Г. Орлов. – М. : Международные отношения, 1982. – 192 с.
214. Орлов, А. Г. Президентские республики в Латинской Америке / А. Г. Орлов. – М. : Ибероамериканский центр МГИМО, 1995. – 84 с.
215. Орловский, Г. Ю. Ричард Длинные Руки – сензор : роман / Гай Юлий Орловский. – М. : Эксмо, 2004. – 480 с.
216. Основи правознавства України : навч. посіб. / С. В. Ківалов, П. П. Музиченко, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський. – 5-е вид. – Х. : Одиссей, 2005. – 368 с.
217. Павлішина, Л. Ф. Японія – ефективна виконавча влада і процеси демократизації / Л. Ф. Павлішина // Європа, Японія Україна: шляхи демократизації державно-правових систем : матеріали міжнародної наукової конференції (17–20 жовтня 2000 р.) / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Японський фонд. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – С. 48–51.
218. Паксас, Роландас [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B0%D1%81_%D0%A0%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%81
219. Панарин, А. С. Политология. Западная и Восточная традиции : учебник для вузов / А. С. Панарин. – М. : Книжный дом “Университет”, 2000. – 320 с.
220. Папакін, Г. В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина : історико-архівні нариси / Г. В. Папакін. – К., 2003. – С. 64.
221. Паречина, С. Г. Институт президентства: история и современность / С. Г. Паречина ; Институт социально-политических исследований при Администрации Президента Республики Беларусь / под общ. ред. Е. В. Матусевича. – Мн. : ИСПИ, 2003. – 163 с.
222. Пекин. 4 июня 1989 г. // Аргументы и факты. – 1989. – № 23. – С. 7.
223. Переслегин, С. Б. Самоучитель игры на мировой шахматной доске / С. Б. Переслегин – М. : АСТ ; СПб. ; Terra Fantastica, 2005. – 619 с. – (Philosophy).
224. Петришин, О. В. Форма державного правління в Україні: до пошуку оптимальної моделі / О. В. Петришин, В. Є. Протасова // Проблеми організації державної влади в Україні в контексті політико-правової реформи : матеріали методологічного семінару (2 квітня 2008 р.) / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького

- НАН України ; юридична фірма “Салком”. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 11–22.
225. Петровський, В. В. Історія України. Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – 3-є вид., випр. і доп. – Х. : ШКОЛА, 2010. – 624 с.
226. Питання Міжвідомчого координаційного комітету з питань безпеки і правопорядку : Указ Президента України від 14 лютого 2011 року № 202/2011 [Електронний ресурс] / Президент України Віктор Янукович ; Офіційне Інтернет-представництво.– Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/13121.html>
227. Питання Секретаріату Президента України : Указ Президента України від 27 січня 2005 року № 111/2005 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 7. – Ст. 390.
228. Погорілко, В. Ф. Функції Української держави та їх правові основи / В. Ф. Погорілко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 1. – С. 9–17.
229. Полити, М. Папа Римский – славянин / М. Полити // Литературная газета. – 1989. – 29 ноября. – С. 14.
230. Политические действия Короля Испании: испанский король Хуан Карлос – “король всех испанцев без исключения” [Электронный ресурс] / Все об Испании, форум русской Испании. – Режим доступа : <http://www.forum-spain.ru/viewtopic.php?t=80>
231. Политический словарь / ред. Б. Н. Пономарёв. – М. : Госполитиздат, 1956. – 672 с.
232. Политология на российском фоне : учебное пособие / [Рябов В. В., Алексеева Т. А., Кравченко И. И. и др.] ; отв. ред. П. И. Симуш. – М. : Луч, 1993. – 425 с.
233. Постановление № 3 Государственного комитета по чрезвычайному положению в СССР // Советская Россия. – 1991. – 21 августа. – С. 1.
234. Правда Этельберта // История государства и права средневековой Англии VI – XII вв. : хрестоматия / ред. А. А. Тесля. – Хабаровск : Изд-во ДВГУПС, 2006 [Электронный ресурс] / Хронос – всемирная история в Интернете. Библиотека. – Режим доступа : http://www.hrono.info/libris/lib_t/angl02.html
235. Правовые системы стран мира : энциклопедический справочник / [Решетников Ф. М., Батлер У. З., Бойцова В. В. и др.] ; под ред. А. Я. Сухарева. – 2-е изд. – М. : НОРМА, 2001. – 840 с.

236. Президент Ирана [Электронный ресурс] / Материалы из “Википедии”: свободная энциклопедия. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82_%D0%98%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B0
237. Президент Туркменистана посетит Узбекистан [Электронный ресурс] / Нейтральный Туркменистан. Политика. – Режим доступа : <http://www.gundogar.org/?0212047420000000000000011000000>
238. Президентське вето як один з елементів системи стримувань і противаг : аналітичний матеріал [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. Бібліотека. – Режим доступу : <http://www.rada.kiev.ua/LIBRARY/catalog/analit/usa106.txt>
239. Про вибори Президента України : [Закон України : офіц. текст : за станом на 18 березня 2004 року]. – К. : Атіка, 2004. – 128 с.
240. Про вибори Президента Української РСР. Постанова Верховної Ради Української РСР від 5 липня 1991 року № 1299-XII // Радянське право. – 1991. – № 11. – С. 10.
241. Про відповідальність Президента України Ющенко В. А. за ситуацію, що склалася у фінансово-кредитній сфері України. Постанова Верховної Ради України від 26 січня 2009 року № 903-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2009. – № 28. – Ст. 375.
242. Про внесення змін до Конституції України : [Закон України № 2222 : офіц. текст : за станом на 1 січня 2006 року] // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 2. – Ст. 44.
243. Про внесення змін до Конституції України : Закон України. Проект // Народна Конституція: Обговорюємо проект Конституції Президента України Віктора Ющенко. – К. : Громадська організація “Фонд “Спадщина”, 2009. – С. 15–96.
244. Про всеукраїнський та місцевий референдуми : [Закон України : офіц. текст : за станом на 3 липня 1991 року] // Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР). – 1991. – № 33. – Ст. 443.
245. Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні : Указ Президента України від 31 липня 2000 року № 928/2000 // Правове регулювання інформаційної діяльності в Україні : за станом на 1 січня 2001 року / [упоряд. С. Е. Демський ; відп. ред. С. П. Павлюк]. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 36–39.
246. Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР: [Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки : офіц. текст : за станом на 27 жовтня 1989 року] // Законодавство Украины [Электронный ресурс] : Электрон. текстовые,

- граф., зв. дан. и прикладная прогр. (500 Мб). – К. : ООО “Инфодиск”, 2001. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM): зв. цв.; 12 см + рук. пользователя (1 л.) + открытка (1 л.) – (Инфодиск: Законодательство Украины). – Систем. требования: ПК 233 или выше; 32 Мб ОЗУ; Windows 95 OSR2/98/NT; SP6/2000/XP; мышь. – Загл. с экрана. – Диск и сопроводит. материал помещены в контейнер 16x11 см.
247. Про нагородження Ю. Шемшученка орденом “За заслуги” : Указ Президента України від 14 грудня 2010 року № 1121/2010 [Електронний ресурс] / Президент України Віктор Янукович. Офіційне Інтернет-представництво.– Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/12628.html>
248. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 9 грудня 2010 року № 1085/2010 [Електронний ресурс] / Офіційне Інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/12584.html>
249. Про Положення про стипендії Президента України для призерів і учасників всеукраїнських конкурсів фахової майстерності серед учнів професійно-технічних навчальних закладів : Указ Президента України від 28 грудня 2004 року № 1562/2004 // Президентський вісник. – 2005. – 12 січня. – С. 6.
250. Про правовий режим надзвичайного стану: [Закон України : офіц. текст : станом на 16 березня 2000 року]. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2000. – № 23. – Ст. 176.
251. Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим: [Закон України : офіц. текст : за станом на 2 березня 2000 року] [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1524-14&p=1237405679767271>
252. Про Президента Української РСР : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 5 липня 1991 року № 1295-ХІІ // Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР). – 1991. – № 33. – Ст. 447.
253. Про призначення Ю. Чмиря головою Сумської обласної державної адміністрації : Указ Президента України від 6 квітня 2010 року № 505/2010 [Електронний ресурс] / Президент України Віктор Янукович. Офіційне Інтернет-представництво.– Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/10822.html>
254. Про присвоєння В. Кличку звання Герой України : Указ Президента України від 31 грудня 2004 року № 1602/2004 // Президентський вісник. – 2005. – 12 січня. – С. 6.

255. Про Секретаріат Президента України : Указ Президента України від 24 січня 2005 року № 108/2005 // Президентський вісник. – 2005. – 16 лютого. – С. 3.
256. Про судоустрій України: [Закон України : офіц. текст : за станом на 7 лютого 2002 року]. – К. : Атіка, 2002. – С. 9.
257. Про утворення Сумського національного університету : Указ Президента України від 20 квітня 2004 року № 453/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 16. – Ст. 1093.
258. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов [Варламова Н. В., Соколова Н. С., Четвернин В. А. и др.] ; под ред. В. С. Нерсисянца. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 832 с.
259. Проект Закону України “Про внесення змін до Конституції України”: на всенародне обговорення. – К. : Преса України, 2003. – 80 с. – (Закони України).
260. Протасов, В. Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства : вопросы и ответы / В. Н. Протасов. – М. : Новый Юрист, 1999. – 240 с.
261. Путч. Хроника тревожных дней / сост. А. Виноградов, Г. Павловский. – М. : Прогресс, 1991. – 288 с.
262. Раковский, Х. Г. Замечания по проекту резолюции о взаимоотношениях РСФСР с независимыми республиками от 28 сентября 1922 года / Х. Г. Раковский // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 209–213.
263. Раковский, Х. Г. Письмо к Д. З. Мануильскому / Х. Г. Раковский // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 213.
264. Резников, А. Б. Иран: падение шахского режима / А. Б. Резников, Р. А. Ульяновский. – М. : Политиздат, 1983. – 160 с.
265. Рейган, Р. Новогоднее обращение к народу Советского Союза / Р. Рейган // Правда. – 1986. – 2 января. – С. 1.
266. Реформы царя Урукагины // Хрестоматия по истории Древнего мира : в 3 т. Т. 1: Древний Восток / ред. В. В. Струве. – М. : Учпедгиз, 1950 [Электронный ресурс] / Древний мир Ру. Древний Восток. – Режим доступа : <http://www.drevniymir.ru/vostok37.html>
267. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України та конституційним поданням 56 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень ч. I, II, III, IV ст. 118, ч. III ст. 133, ч. I, II, III ст. 140, ч. II ст. 141 Конституції України, ст. 23, п. 3 ч. I ст. 30 Закону України “Про державну службу”, ст. 12, 79 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні”, ст. 10, 13, 16, п. 2 розділу VII “Прикінцеві положення” Закону України “Про столицю України –

місто-герой Київ”, ст. 8, 10 Закону України “Про місцеві державні адміністрації”, ст. 18 Закону України “Про службу в органах місцевого самоврядування” (справа про особливості здійснення виконавчої влади та місцевого самоврядування у м. Києві) № 21-рп/2003 від 25 грудня 2003 р. // Законодательство Украины [Электронный ресурс] / Электрон. текстовые, граф., зв. дан. и прикладная прогр. (500 Мб). – К.: ООО “Инфодиск”, 2001. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM): зв. цв.; 12 см + рук. пользователя (1 л.) + открытка (1 л.) – (Инфодиск: Законодательство Украины). – Систем. требования: ПК 233 или выше; 32 Мб ОЗУ; Windows 95 OSR2/98/NT; SP6/2000/XP; мышь. – Загл. с экрана. – Диск и сопроводит. материал помещены в контейнер 16x11 см.

268. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень ч. I ст. 103 Конституції України в контексті положень її ст. 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень ч. II, III, IV ст. 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) № 6-рп від 5 жовтня 2005 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – № 41. – Ст. 2605.
269. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень ч. I ст. 105, ч. I ст. 111 Конституції України (справа щодо недоторканності та імпичменту Президента України) № 19-рп від 10.12.2003 [Електронний ресурс] / Конституційний суд України, офіційний веб-сайт – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/p0062?lang=0&rej=0&pf5511=55442>
270. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) № 20-рп від 30.09.2010 [Електронний ресурс] / Конституційний суд України : офіційний веб-сайт – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list;jsessionid=734429B15679C0D4F4B5057055BFA05A?currDir=122407>
271. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 53 і 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положення ч. III ст. 103 Конституції України (справа щодо строків перебування на посту Президента України) № 22-рп

- від 25.12.2003 [Електронний ресурс] / Конституційний суд України : офіційний веб-сайт – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9731>
272. Ро Дэ У [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE_%D0%94%D1%8D_%D0%A3
273. Ро Дэ У. Азия открыта ветрам перемен : интервью с президентом Южной Кореи / Ро Дэ У ; общался Владимир Дунаев // Литературная газета. – 1990. – 18 июля. – С. 14.
274. Рубинский, Ю. Шарль де Голль: мысль и действие / Ю. Рубинский // Правда. – 1991. – 2 июля. – С. 4.
275. Рыжов, К. 100 великих россиян / К. Рыжов. – М. : Вече, 2000. – 656 с. – (100 великих).
276. Рыжов, К. В. Все монархи мира. Мусульманский Восток. XV–XX вв. / К. В. Рыжов. – М. : Вече, 2004. – 544 с. – (Все монархи мира).
277. Рябов, С. Г. Політологічна теорія держави : навч. посіб. / С. Г. Рябов. – К. : Тандем, 1996. – 240 с.
278. Савченко, В. А. Авантюристы гражданской войны : историческое расследование / В. А. Савченко. – Харьков : Фолио, М. : АСТ, 2000. – 368 с. – (Жизнь знаменитых людей).
279. Саидов, А. Х. Зороастрийское право в контексте религиозно-правовых учений древней и раннесредневековой Центральной Азии / А. Х. Саидов, Е. В. Абдуллаев // Государство и право. – 2000. – № 7. – С. 93–107.
280. Саксонская правда [Электронный ресурс] / Библиотека сайта “Восточная литература”; Средневековые исторические источники Востока и Запада. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Germany/IX/800-820/Lex_Saxonica/text.htm
281. Сало, І. С. Політична система України в контексті досвіду демократичного будівництва в країнах ЦСЄ та Балтії [Електронний ресурс] / І. С. Сало // Стратегічна панорама. – Режим доступу : http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=s-pp0&issue=2003_2
282. Салыгин, Е. Н. Теократическое государство / Е. Н. Салыгин. – М. : МОНФ, 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.auditorium.ru/books/162/08.html>
283. Сахаров, Н. А. Институт президентства в современном мире. / Н. А. Сахаров – М. : Юридическая литература, 1994. – 176 с.
284. Сацков, Н. Я. Разрушающая и созидаящая роль идеи к Третьему Тысячелетию Христовой Эры / Н. Я. Сацков. – К. : Институт пра-ксеологии, 1995. – 902 с.

285. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР : в 2 т. / ред. В. И. Васильев, Р. Н. Владимирцев, Л. П. Грачев [и др.]. – М. : Изд-во “Известия Советов депутатов трудящихся СССР”, 1968. – Т. 1 : Введение. Акты первых лет Советской власти. Разделы 1–9. – 1968. – 751 с.
286. Світова класична думка про державу і право : навч. посіб. / Безродний Є. Ф. (керівник), Ковальчук Г. К., Масний О. С. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 400 с.
287. Сенат США одобрил антикризисную программу Обамы [Электронный ресурс] / Главред ; українська версія. – Режим доступа : <http://glavred.info/archive/2009/02/14/112942-16.html>
288. Сен-Симон. О промышленной системе / Сен-Симон // Сен-Симон. Избранное сочинение : в 2 т. / Сен-Симон ; [пер. с фр. Л. С. Цетлина]. – М., Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – Т. 2. – С. 5–101.
289. Сергійчук, І. М. Китай у нові та новітні часи : практикум / І. М. Сергійчук. – Суми : Університетська книга, 2006. – 329 с.
290. Серьогіна, С. Сутність інституту глави держави та його еволюція у світовій державно-правовій практиці С. Серьогіна // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 4. – С. 54–65.
291. Серьогіна, С. Г. Компетенція Президента України: теоретично-правові засади : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого. – Х., 1998. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lawbook.by.ru/vak/aref/text/107.shtml>
292. Симоненко, П. Как только начнется процедура импичмента, то это станет судом над всей системой [Электронный ресурс] / Комуністична партія України. – Режим доступу : <http://www.kpu.net.ua/pjotr-simonenko-kak-tolko-nachnetsja-protsedura-impichmenta-to-eto-stanet-sudom-nad-vsej-sistemoj/>
293. Скакун, О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. – Харьков : Консум, Университет внутренних дел, 2000. – 704 с.
294. Скончался президент ОАЭ – шейх Заед Бен Султан Аль Нахайян [Электронный ресурс] / Новости из ОАЭ – Режим доступа : <http://www.emirates.su/news/1099412694.shtml>
295. Скончался президент Объединенных Арабских Эмиратов [Электронный ресурс] / Новости на ладони – Режим доступа : <http://www.novoteka.ru/event/266477/?debug=on>
296. Скоропадский, П. Воспоминания. Конец 1917 года по декабрь 1918 года / П. Скоропадский. – Киев – Филадельфия, 1995. – 494 с.

297. Скрипнюк, В. М. Розвиток системи державної влади в Україні: конституційно-правові аспекти : монографія / В. М. Скрипнюк. – К. : Логос, 2010. – 504 с.
298. Скрипнюк, О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / О. В. Скрипнюк. – К. : Логос, 2006. – 368 с.
299. Скрипнюк, О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики : монографія / О. В. Скрипнюк. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 600 с.
300. Сокольский, Ю. М. Цари и министры / Ю. М. Сокольский. – [3-е изд.] – СПб. : Полигон, 2002. – 477 с.
301. Социал-демократия [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B0%D0%BB-%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%8F>
302. Союзный договор. Проект // Правда. – 1990. – 24 ноября. – С. 3.
303. Сталин, И. О проекте Конституции Союза ССР / И. Сталин // Сталин И. Вопросы ленинизма. – [11-е изд.]. – М. : Госполитиздат, 1953. – С. 545–573.
304. Сталин, И. Проект резолюции о взаимоотношениях РСФСР с независимыми республиками / И. Сталин // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 192 – 193.
305. Сталин, И. В. Вопрос об объединении независимых национальных республик / И. В. Сталин // Сталин И. В. Сочинения : в 18 т. – М. : ОГИЗ ; Государственное издательство политической литературы. 1946–1952. – Изд-во “Писатель”, 1997 ; Тверь : Научно-издательская компания “Северная корона”, 2004 ; Информационно-издательский центр “Союз”, 2006. – Т. 5 : 1921–1923. – 1947. – С. 138–144.
306. Старий Завіт // Святе письмо Старого і Нового Завіту : повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами за дозволом Церковної Влади. – Ukrainian Bible 63 DC United Bible Societies 1991. – 60 М. – С. 3–1017.
307. Суд отменил импичмент президенту Южной Кореи [Электронный ресурс] / OLO.ru., Новости политики. – Режим доступа : <http://5-04.olo.ru/news/politic/34582.html>
308. Султанов, А. Ш-оглы. Конституционно-правовой статус Президентов Азербайджанской Республики и Российской Федерации (опыт сравнительного исследования) : дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.02 / Султанов Азад Шир-оглы. – М., 1997. – 240 с.

309. Сумский, В. В. Индонезия: феномен “динамической стабильности” // Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / [Мирский Г. И., Майданик К. Л., Ворожейкина Т. Е. и др.] ; под ред. В. Г. Хороса. – М. : Наука, 1996. – С. 55–70.
310. Сунь Ятсен. Конституция пяти властей / Сунь Ятсен ; [пер. с кит.] // Сунь Ятсен. Избранные произведения / Сунь Ятсен ; отв. ред. С. Л. Тихвинский. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Наука, 1985. – С. 641–656.
311. Сухарто, М. Речь в Большом Кремлевском дворце 11 сентября 1989 года (Речь Сухарто) / М. Сухарто // Правда. – 1989. – 13 сентября. – С. 2.
312. Сухонос, В. В. (мол.). Правовий аспект банківської діяльності з точки зору формування постіндустріального суспільства / В. В. Сухонос (мол.) // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : зб. тез доповідей за матеріалами Шостої науково-практичної конференції (18–22 вересня 2002 р.) / Українська академія банківської справи Національного банку України. – Суми, 2003. – С. 125–128.
313. Сухонос, В. В. Глава держави як гарант дотримання прав і свобод людини і громадянина / В. В. Сухонос // Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти : зб. тез доповідей за матеріалами Другої Міжнародної науково-практичної конференції студентів і молодих вчених (21–22 грудня 2007 р.) / Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми, 2007. – С. 100–104.
314. Сухонос, В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : монографія / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2003. – 336 с.
315. Сухонос, В. В. Консенсусна демократія як чинник формування постіндустріальної держави / В. В. Сухонос // Держава і право : зб. наукових праць. : Юридичні і політичні науки. – Вип. 19. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С. 44–46.
316. Сухонос, В. В. Методологічні проблеми дослідження монархічної форми правління: термінологія і класифікація постіндустріальної епохи / В. В. Сухонос // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф. 13–14 грудня 2002 р. / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого ; Академія правових наук України. – Х. : Право, 2003. – С. 165–169.

317. Сухонос, В. В. Монархія як державна форма: історико-теоретичний та конституційно-правовий аспекти : монографія / В. В. Сухонос. – Суми : ВВП “Мрія-1”, 2010. – 368 с.
318. Сухонос, В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність : монографія / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2004. – 348 с.
319. Сухонос, В. В. Сутність та функції авторитарного державного режиму в умовах переходу до демократії (теоретико-методологічний аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Сухонос Володимир Вікторович. – К., 2000. – 185 с.
320. Сухонос, В. В. Теорія держави і права : навч. посіб. / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2005. – 536 с.
321. Сухонос, В. В. Форма правління: термінологія, класифікація, характеристика (проблеми постіндустріальної епохи) / В. В. Сухонос // Держава і право : зб. наукових праць : Юридичні і політичні науки. – Вип. 21. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С. 57–63.
322. Сучасні монархії і їх місце у світовій спільноті [Електронний ресурс] / Всеукраїнська громадська організація “Трон” ; Офіційний сайт монархічного руху України. – Режим доступу : http://www.monarhia.org.ua/ukr/monarchy_today.php
323. Тамура, С. Японська політична та правова системи / С. Тамура // Європа, Японія Україна: шляхи демократизації державно-правових систем : матеріали міжнародної наукової конференції (17–20 жовтня 2000 р.) / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Японський фонд. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – С. 46–48.
324. Теория государства и права : курс лекций / [Байтин М. И., Борисов В. В., Карташов В. Н. и др.] ; под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – [2-е изд., перераб. и доп.] – М. : Юристъ, 2000. – 776 с.
325. Терапиано, Ю. Маздеизм / Ю. Терапиано. – М. : “Сфера” РГО, 1992. – 112 с.
326. Тесленко, Д. А. Президент Российской Федерации и органы государственной власти субъектов Российской Федерации (проблемы взаимоотношений) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Тесленко Дмитрий Александрович. – Казань, 2007. – 216 с.
327. Тимошенко, В. І. Абсолютизм / В. І. Тимошенко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН

- України. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 1 : А–Г. – С. 10–11.
328. Титов, А. С. Лю Шаоци / А. С. Титов // Китай: история в лицах и событиях / ред. С. Л. Тихвинский. – М. : Издательство политической литературы, 1991. – С. 105–139.
329. Тихомиров, Л. А. Монархическая государственность / Л. А. Тихомиров – М. : Айрис-Пресс, 2006. – 624 с.
330. Тихонова, Є. А. Глава держави / Є. А. Тихонова // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. 1998–2004. – Т. 1 : А–Г. – 1998. – С. 593–594.
331. Тодыка, Ю. Н. Президент Украины: конституционно-правовой статус : монографія / Ю. Н. Тодыка, В. Д. Яворский. – Х. : Факт, 1999. – 246 с.
332. Токвиль, А. де. Демократия в Америке / А. де Токвиль ; [пер. с фр. В. П. Олейника и др.]. – М. : Прогресс, 1992. – 556 с.
333. Топчій, Ю. Українська монархічна перспектива // Політика і культура, 2003. – № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gallart.narod.ru/monarch.html>
334. Тоффлер, О. Адаптивная корпорация / О. Тоффлер ; пер. с англ. // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / ред. В. Л. Иноземцев. – М. : Academia, 1999. – С. 448–462.
335. Тоффлер, Э. Шок будущего / Э. Тоффлер ; [пер. с англ. К. Бурмистрова]. – М. : АСТ, 2001. – 560 с. – (Philosophy).
336. Удовик, С. Л. Глобализация: семиотические подходы / С. Л. Удовик. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2002. – 480 с.
337. Удовик, С. Л. Государственность Украины: истоки и перспективы / С. Л. Удовик. – К. : Ваклер, 1999. – 208 с.
338. Уилсон, Дж. Американское правительство / Дж. Уилсон ; [пер. с англ. Г. А. Стеценко и др.]. – М. : Прогресс Универс, 1995. – 510 с.
339. Указ вице-президента СССР // Московская правда. – 1991. – 20 августа. – С. 1.
340. Україна 1917–1992 : довідник / [упоряд. М. Читальник]. – К. : Т-во “Знання” України, 1993. – 128 с.
341. Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. : в 3 т. [Колісник М. К., Компанієць І. І., Куліченко М. І. та ін.] ; за ред. М. І. Супруненко, В. І. Петрова, Л. Д. Хміля. – К. : Видавництво політичної літератури України. 1967–1970. – Т. 3. – 1970. – 462 с.

342. Український парламентаризм: минуле і сучасне / [Шемшученко Ю. С., Мироненко О. М., Погорілко В. Ф. та ін.] ; за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Парламентське видавництво, 1999. – 368 с.
343. Усенко, І. Б. Автономія України 17–18 ст. / І. Б. Усенко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. 1998–2004. – Т. 1 : А–Г. – 1998. – С. 24–27.
344. Фадеев, В. А. Муниципальное право России / В. А. Фадеев, О. Е. Кутафин. – М. : Юрист, 1994. – 168 с.
345. Федоренко, В. Л. Ліберія / В. Л. Федоренко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. 1998–2004. – Т. 3 : К–М. – 2001. – С. 483–484.
346. Федоренко, В. Л. Малі / В. Л. Федоренко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. 1998–2004. – Т. 3 : К–М. – 2001. – С. 563.
347. Федько, В. Нацизм і більшовизм. Історичні підстави декомунізації / В. Федько // Перехід IV. – 2001. – № 3. – С. 79–89.
348. Ферберов, Н. П. Глава государства // БСЭ : в 30 т. / ред. А. М. Прохоров, Л. С. Шаумян, Г. В. Келдыш [и др.] – М. : Издательство “Советская энциклопедия”. 1969–1978. – Т. 6. – 1971. – С. 572.
349. Филипчук, Н. Четвертый президент Пятой Республики / Н. Филипчук // Голос Украины. – 2002. – 26 октября. – С. 5.
350. Фридрих Великий. Анти-Макиавелли / Фридрих Великий // Книга государя : антология / [вступ. ст. Р. Светлова, И. Гончарова ; сост., подгот. текста, коммент. Р. Светлова и И. Гончарова]. – СПб. : Амфора ; ТИД Амфора, 2004. – С. 290–416.
351. Хантингтон, С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон ; [пер. с англ. Л. Ю. Пантиной]. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.
352. Хашматулла, Б. Идея правового государства и проблемы исламской государственности: история и современность : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень” / Хашматулла Бехруз. – Одесса, 1994. – 21 с.
353. Химанен, П. Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель / П. Химанен, М. Кастельс ; [пер. с англ. А. Калинина]. – М. : Логос, 2002. – 224 с.

354. Хорос, В. Г. Политическая модернизация в посттрадиционных обществах / В. Г. Хорос, М. А. Чешков // Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / [Мирский Г. И., Майданик К. Л., Ворожейкина Т. Е. и др.] ; под ред. В. Г. Хороса. – М. : Наука, 1996. – С. 7–19.
355. Хрестоматия по новейшей истории стран Европы и Америки: первый период 1918–1945 гг. / сост. Л. М. Макарова. – Сыктывкар : Издательство Сыктывкарского университета, 2000. – 225 с.
356. Хрестоматия по новой истории : в 3 т. / ред. Губер А. А., Ефимов А. В. – М. : Издательство социально-экономической литературы, 1963 – 1967. – Т. II : 1815–1870 / ред. С. С. Шустерман, А. М. Дубинский. – 1965. – 783 с.
357. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / за ред. Гончаренка В. Д. – К. : Видавничий дім “Ін Юре”, 2003. – 800 с.
358. Хрущев, Н. С. О культе личности и его последствиях. Доклад XX съезду КПСС от 25 февраля 1956 года / Н. С. Хрущев // Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов / ред. А. Н. Яковлев. – М. : Политиздат, 1991. – С. 19–67. – (Библиотека журнала “Известия ЦК КПСС”).
359. Хутинаев, И. Д. Институт президента Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Хутинаев Игорь Дмитриевич. – М, 1994. – 134 с.
360. Цветков, В. В. Бюрократія / В. В. Цветков // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. 1998–2004. – Т. 1 : А–Г. – 1998. – С. 296.
361. Черчилль, У. Вторая мировая война : в 3 кн. / У. Черчилль ; предисл. Д. А. Волконогова ; [сокр. перевод с англ. под ред. А. С. Орлова]. – М. : Воениздат, 1991. – Кн. 1 : Т. I–II. – 562 с.
362. Чиркин, В. Е. Государствоведение : учебник / В. Е. Чиркин. – М. : Юристъ, 2000. – 384 с.
363. Чиркин, В. Е. Конституционное право зарубежных стран / В. Е. Чиркин. – М. : Юристъ, 1999. – 568 с.
364. Чичерин, Б. Н. Курс государственной науки / Б. Н. Чичерин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://constitution.garant.ru/DOC_3848892.htm
365. Чудаков, М. Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учебное пособие / М. Ф. Чудаков. – Мн. : Новое знание, 2001. – 576 с.
366. Шаповал, В. М. Державний лад країн світу / В. М. Шаповал. – К. : Український центр правничих студій, 1999. – 320 с.

367. Шаповал, В. М. Імпічмент / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. 1998–2004. – Т. 2 : Д–Й. – 1999. – С. 666–667.
368. Шаповал, В. М. Конституційне право зарубіжних країн : підручник / В. М. Шаповал. – К. : АртЕк, Вища школа, 1997. – 264 с.
369. Шаповал, В. М. Монархія конституційна / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. 1998–2004. – Т. 3 : К–М. – 2001. – С. 758–759.
370. Шаповал, В. М. Президент у механізмі здійснення державної влади / В. М. Шаповал. – К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 1995. – 30 с.
371. Шаповал, В. М. Президент України і виконавча влада / В. М. Шаповал, В. П. Єрмолін // Виконавча влада і адміністративне право / ред. В. Б. Авер’янов. – К. : Видавничий Дім “Ін-Юре”, 2002. – С. 36–44.
372. Шаповал, В. М. Режим політичний / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. 1998–2004. – Т. 5 : П–С. – 2003. – С. 268–269.
373. Шаповал, В. М. Сучасний конституціоналізм : монографія / В. М. Шаповал – К. : Юридична фірма “Салком”, “Юрінком Інтер”, 2005. – 560 с.
374. Шаповал, В. М. Форма державного правління / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. 1998–2004. – Т. 6 : Т–Я. – 2004. – С. 295–296.
375. Шаповал, В. Н. Сравнительное конституционное право / В. Н. Шаповал. – К. : ИД “Княгиня Ольга”, 2007. – 416 с.
376. Шатіло, В. Інститут президентства в системі державної влади України. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=13&c=256>
377. Шейх Халифа бен Заид Аль Нахайян избран президентом Объединенных Арабских Эмиратов [Электронный ресурс] / Финансовая компания “Интерфин Трейд”. – Режим доступа : http://www.interfintrade.ru/main/news/prime?n_id11275
378. Шемшученко, Ю. С. Адміністрація Президента України / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. 1998–2004. – Т. 1 : А–Г. – 1998. – С. 59–60.

379. Шемшученко, Ю. С. Конституційні засади організації державної влади: теорія і практика / Ю. С. Шемшученко // Проблеми організації державної влади в Україні в контексті політико-правової реформи : матеріали методологічного семінару (2 квітня 2008 р.) / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; юридична фірма “Салком”. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 3–5.
380. Шемшученко, Ю. С. Президент України / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. 1998–2004. – Т. 5 : П–С. – 2003. – С. 65–66.
381. Шишкіна, Н. Э. Глава государства. Пределы безответственного поведения [Электронный ресурс] / Юридическая Россия: федеральный правовой портал. – Режим доступа : <http://www.law.isu.ru/science/vestnik/19991/shishkina.cgi>
382. Шишов, А. Русские князья / Алексей Шишов. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – 448 с. – (Исторические силуэты).
383. Шульгин, В. В. 1920 год / В. В. Шульгин // В огненном кольце / сост. Ю. А. Щетинов. – М. : Молодая гвардия, 1988. – С. 598–621.
384. Эндрю Джонсон. Спор о реконструкции [Электронный ресурс] / Люди / Государство / Правители / США. – Режим доступа : http://www.peoples.ru/state/king/usa/andrew_johnson/history.html
385. Ющенко, В. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України 2008 р. [Електронний ресурс] / Президент України Віктор Ющенко : офіційне Інтернет-представництво. – Режим доступа : <http://www.president.gov.ua/news/9941.html>
386. Ющенко хочет объявить Западную Украину зоной чрезвычайной экологической ситуации на три месяца [Электронный ресурс] / REGNUM – информационное агентство. – Режим доступа : <http://www.regnum.ru/news/1033304.html>
387. Якушик, В. М. Государство переходного типа (вопросы теории) / В. М. Якушик. – К. : Лыбидь, 1991. – 199 с.
388. Angola Constitution {Adopted by the People's Assembly on: 25 Aug 1992} {Official Title: Constitutional Law of the Republic of Angola} {ICL Document Status: 25 Aug 1992} [Electronic resource] – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ao00000_.html
389. Bahrain Constitution {Adopted on: 14 Feb 2002} {ICL Document Status: 14 Feb 2002} {Official Title: Constitution of the Kingdom of Bahrain} [Electronic resource] – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ba00000_.html

390. Barber, B. R. *Strong Democracy. Participatory Politics for a New Age* / B. R. Barber. – Berkley : University of California Press, 1984. – 320 p.
391. Barber, J. D. *The presidential charter: Predicting Performance in the White House.* / J. D. Barber. – New Jersey : Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs, 1972. – 479 p.
392. BELIZE CONSTITUTION [21st September, 1981] [Electronic resource] – Access mode : <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Belize/belize81.html>
393. Blum, J. M. *The progressive presidents: Roosevelt, Wilson, Roosevelt, Jonson.* / J. M. Blum. – NY., London : W. W. Norton & Company, 1980. – 221 p.
394. Bok, D. *The trouble with Government.* / D. Bok. – Cambridge : Harvard University Press, 2001. – 493 p.
395. Brody, R. A. *Assessing the President: the media, elite opinion, and public support.* / R. A. Brody. – Stanford : Stanford University Press, 1991. – 198 p.
396. Christiano, T. *The Rule of the Many : Fundamental Issues in Democratic Theory* / T. Christiano. – Boulder : Westview Press, 1996. – 310 p.
397. Congo – Constitution {Adopted on: 15 March 1992} {ICL Document Status: 15 March 1992} [Electronic resource] – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/cf00000_.html
398. Constitution of Malaysia [Electronic resource] – Access mode : <http://confinder.richmond.edu/admin/docs/malaysia.pdf>
399. CONSTITUTION OF MOZAMBIQUE (Approved and enacted in November 1990.) [Electronic resource] – Access mode : <http://confinder.richmond.edu/admin/docs/moz.pdf>
400. Constitution of Saint Lucia [Electronic resource] – Access mode : <http://www.constitution.org/cons/stlucia.htm>
401. Constitution of Solomon Islands [Electronic resource] – Access mode: http://www.paclii.org/sb/legis/consol_act/cosi353/
402. Constitution of the Bolivarian Republic of Venezuela (in English translation from the original legal text) [Electronic resource] – Access mode : http://www.vheadline.com/printer_news.asp?id=6831
403. Constitution of the Democratic People's Republic of Korea of September 5, 1998 [Electronic resource] – Access mode : http://www.novexcn.com/dprk_constitution_98.html
404. Constitution of the Federal Republic of Nigeria 1999 [Electronic resource] – Access mode : <http://www.nigeria-law.org/ConstitutionOfTheFederalRepublicOfNigeria.htm>

405. Constitution of the Independent State of Papua New Guinea [Electronic resource] – Access mode : http://www.paclii.org/pg/legis/consol_act/cotisopng534/
406. CONSTITUTION OF THE KINGDOM OF THAILAND. Enacted on the 11th Day of October B.E. 2540; Being the 52nd Year of the Present Reign. Published in the Government Gazette, Vol. 114, Part 55a, dated 11th October B.E. 2540 (1997) [Electronic resource] – Access mode : <http://www.krisdika.go.th/lawHtmStaticContent01.jsp?frm=tmp&page=eng&lawType=law1&lawCode=%c306&lawID=%c306-10-2540-a0001>
407. CONSTITUTION OF THE LAO PEOPLE'S DEMOCRATIC REPUBLIC / Adopted by The 6th Session of the People's Supreme Assembly (2nd Legislature) Vientiane, 13 - 15 August 1991 [Electronic resource] – Access mode : <http://confinder.richmond.edu/admin/docs/laos.pdf>
408. CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF CAMEROON. Adopted on 18 January 1996, amendment to the Constitution of 2 June 1972 [Electronic resource] – Access mode : [http://www.chr.up.ac.za/hr_docs/constitutions/docs/CameroonC\(rev\).doc](http://www.chr.up.ac.za/hr_docs/constitutions/docs/CameroonC(rev).doc)
409. Constitution of the Republic of Cuba, 1992 [Electronic resource] – Access mode : http://www.cubanet.org/ref/dis/const_92_e.htm
410. CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF EQUATORIAL GUINEA [Electronic resource] – Access mode : http://www.ceiba-guinea-ecuatorial.org/guineeangl/nvelle_const.htm
411. CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF LIBERIA [Electronic resource] – Access mode : <http://confinder.richmond.edu/admin/docs/liberia.pdf>
412. CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF MALAWI [Electronic resource] – Access mode : <http://www.sdn.org.mw/constitut/chapter8.html>
413. Constitution of the Republic of the Fiji Islands (As passed by the House of Representatives) CONSTITUTION AMENDMENT BILL 1997 [Electronic resource] – Access mode : <http://confinder.richmond.edu/admin/docs/FijiIslands.pdf>
414. CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF VANUATU [Electronic resource] – Access mode : http://www.paclii.org/vu/legis/consol_act/cotrov406/
415. Constitution of the Republic of Yemen, 1994 (As amended on 29 September 1994) [Electronic resource] – Access mode : <http://www.al-bab.com/yemen/gov/con94.htm>
416. Constitution of the Socialist Republic of Vietnam 1992 [Electronic resource] – Access mode : http://coombs.anu.edu.au/~vern/van_kien/constit.html

417. Constitution of Tonga [Electronic resource] – Access mode : http://www.paclii.org/to/legis/consol_act/cot238/
418. Constitution of Zimbabwe [Electronic resource] – Access mode : http://www.nca.org.zw/COZ/coz_4a.htm
419. Corwin E. S. The President: office and powers 1787–1984 / E. S. Corwin. – NY., London : New York University Press, 1984. – 565 p.
420. DAS NEUE GRUNDGESETZ DES VATIKANSTAATES [Elektronische Ressource] – Zugriffsart : http://www.vatican.va/vatican_city_state/legislation/documents/scv_doc_20001126_legge-fondamentale-scv_ge.html
421. Dyson, K. Party, State and Bureaucracy in Western Germany / K. Dyson. – London : Beverly Hills, 1987. – 354 p.
422. Easton, D. A System Analysis of Political Life / D. Easton. – Chicago : The University of Chicago Press, 1979. – 507 p.
423. Ellis, R. Dilemmas of Presidential Leadership from Washington through Lincoln. / R. Ellis, A. Wildavsky. – New Brunswick, Oxford : Transaction Publishers, 1987. – 245 p.
424. Eritrea – Constitution {Adopted on: July 1996} {ICL Document Status: July 1996} [Electronic resource] – Access mode : http://www.nitesoft.com/eccm/Eritrean_Constitution.htm#A058_
425. Ethiopian Constitution [Electronic resource] – Access mode : http://www.africa.upenn.edu/Hornet/Ethiopian_Constitution.html
426. Fleisig, H. Bureaucracy and the Political Process / H. Fleisig // The new American State. Bureaucracies and Policies Since World War II / ed. by L. Galambos. – Baltimore : The John Hopkins University Press, 1987. – P. 109–136.
427. Freidel, F. Our country's presidents. / F. Freidel. – Wash. : National Geographic Society, 1967. – 248 p.
428. FUNDAMENTAL LAW OF THE UNION COMOROS Adopted on 23 December 2001 [Electronic resource] – Access mode : [http://www.chr.up.ac.za/hr_docs/constitutions/docs/ComorosC%20\(english%20summary\)\(rev\).doc](http://www.chr.up.ac.za/hr_docs/constitutions/docs/ComorosC%20(english%20summary)(rev).doc)
429. Hess, S. Organizing the Presidency. / S. Hess. – Wash. : The Brookings Institution, 1988. – 273 p.
430. Iran – Constitution [Electronic resource] – Access mode : <http://www.vescc.com/constitution/iran-constitution-eng.html>
431. Israel – Basic Law: The President of the State {Adopted on: 16 June 1964} {ICL Document Status: 16 June 1964} [Electronic resource] – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/is01000_.html
432. Kellerman, B. The Political Presidency: Practice of Leadership. / B. Kellerman. – NY., Oxford : Oxford University Press, 1984. – 300 p.

433. Kuwait – Constitution {Adopted on: 11 Nov 1962} {ICL Document Status: 11 Nov 1962} [Electronic resource] – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ku00000_.html
434. Larry, B. *The new American presidency.* / B. Larry. – Boston, Toronto : Little, Brown and Company, 1986. – 413 p.
435. *Latin America: Perspectives on a Region* / Edited by J. W. Hopkins. – NY., London : HOLMES & MEIER, 1987. – 327 p.
436. Levitsky, S. *Competitive Authoritarianism: hybrid regimes after the Cold War.* / S. Levitsky, L. A. Way. – NY. : Cambridge University Press, 2010. – 518 p.
437. Lincoln, A. *Gettysburg Address* (Gettysburg, Pennsylvania, November 19, 1863) / Abraham Lincoln // *Speeches of the American presidents.* / Compiled by Steven Anzovin and Janet Podell. – NY. : The H. W. Wilson Company, 1998. – P. 193.
438. Madagascar – Constitution {Adopted on: 19 Aug 1992} {ICL Document Status: 19 Aug 1992} [Electronic resource] – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ma00000_.html
439. Mauritania – Constitution {Adopted on: 12 July 1991} {ICL Document Status: 12 July 1991} [Electronic resource] – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/mr00000_.html
440. McMullan, J. *Hail to the Chief.* / J. McMullan. – Los Angeles : General Publishing Group, 1996. – 159 p.
441. Milkis, S. M. *The American Presidency: origin and development, 1776–2002.* / S. M. Milkis, M. Nelson. – [4th ed.]. – Wash. : CQ Press, 2003. – 496 p.
442. Mongolia – Constitution {Adopted on: 13 Jan 1992} {ICL Document Status: 12 Feb 1992} [Electronic resource] – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/mg00000_.html
443. Moore, M. H. *Creating Public Value. Strategic Management in Government* / M. H. Moore. – Cambridge : Harvard University Press, 1995. – 402 p.
444. Nordlinger, E. A. *Conflict and Conflict Management in Divided Societies* / E. A. Nordlinger. – Cambridge : Harvard Center for International Studies, 1972. – 398 p.
445. Patterson, T. E. *The American Democracy.* / Th. E. Patterson. – [7th ed.]. – NY. : McGraw-Hill, 2005. – 619 p.
446. Powell, B. *Contemporary Democracies. Participation, Stability and Violence* / B. Powell. – Cambridge : Harvard University Press, 1982. – 279 p.
447. Rainey, H. G. *Understanding and Managing Public Organization* / H. G. Rainey. – San Francisco : Jossey-Bass Publishers, 1991. – 337 p.

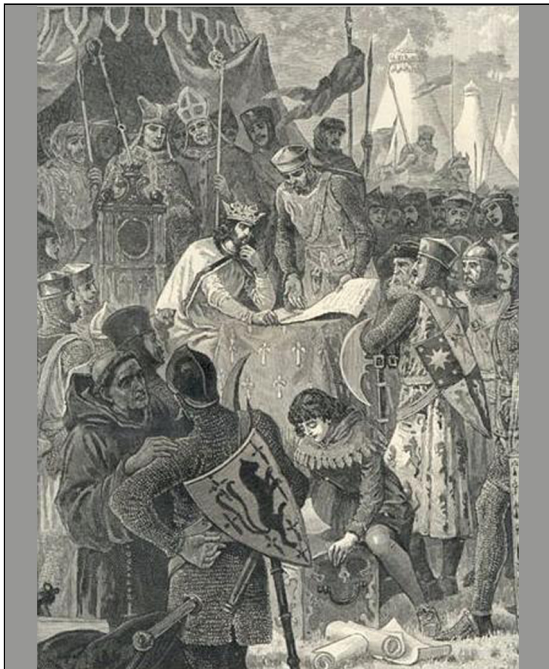
448. Reexamining Democracy. Essays in Honor of M. Lipset / ed. by G. Marx, L. Diamond. – Newbury Park : Sage Publication, 1992. – 365 p.
449. Rwanda – Constitution {Adopted on: 30 May 1991} {ICL Document Status: 30 May 1991} [Electronic resource] – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/rw00000_.html
450. Sartori, G. The Theory of Democracy Revisited / G. Sartori. – Chatham : Chatham House Publishers, Inc., 1987. – Part 2. – 542 p.
451. Schlesinger, A. The Imperial Presidency / A. Schlesinger. – Boston : Houghton Mifflin, 1973. – 505 p.
452. Schmitter, P. C. An Introduction to Southern European Transition from Authoritarian Rule / P. C. Schmitter // Transition from Authoritarian Rule : Southern Europe. – Baltimore : John Hopkins University Press? 1986. – P. 3–10.
453. Shane, P. M. The Law of Presidential Power: Cases and Materials. / P. M. Shane, H. H. Bruff. – Durham : Carolina Academic Press, 1988. – 940 p.
454. Shugart, M. Presidents and assemblies constitutional design and electoral dynamics / M. Shugart, J. Gary – N. Y. : Cambridge University Press, 1992. – 316 p.
455. Singapore – Constitution {Adopted on: 16 Sep 1963} {ICL Document Status: 24 March 1995} [Electronic resource] – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/sn00000_.html
456. Skowronek, S. The Politics Presidents Make: Leadership from John Adams to Bill Clinton. / S. Skowronek. – Cambridge : The Belknap Press of Harvard University Press, 2000. – 546 p.
457. South Korea – Constitution {Adopted on: 17 July 1948} {ICL Document Status: 29 Oct 1987} [Electronic resource] – Access mode: http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ks00000_.html
458. Stepan, A. Constitutional Frameworks and Democratic Constitution / A. Stepan, C. Skach // Word Politics. – 1989. – № 46 (October). – P. 3–12.
459. Stuckey, M. E. The President as interpreter-in-chief. / M. E. Stuckey. – Chatham : Chatham House Publishers, Inc., 1991. – 182 p.
460. Syria – Constitution {Adopted on: 13 March 1973} {ICL Document Status: 13 March 1973} [Electronic resource] – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/sy00000_.html
461. Text of the Constitution of Colombia (1991) [Electronic resource] – Access mode : http://confinder.richmond.edu/admin/docs/colombia_const2.pdf
462. The 1959 Constitution [Electronic resource] – Access mode : <http://www.gov.bn/government/contitut.htm>

463. The 1996 Constitution of the Republic of Ghana. [Electronic resource] – Access mode : http://www.parliament.gh/const_constitution.php
464. The Constitution and the American Presidency. / Edited by M. L. Fausold and A. Snank. – NY. : State University of New York Press, 1991. – 323 p. – (SUNY series in the presidency. Contemporary issues).
465. THE CONSTITUTION OF INDIA [Electronic resource] – Access mode : [http://lawmin.nic.in/legislative/Art243-395%20\(89-184pp\).doc](http://lawmin.nic.in/legislative/Art243-395%20(89-184pp).doc)
466. The Constitution of Jamaica [Electronic resource] – Access mode : <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Jamaica/jam62.html>
467. THE CONSTITUTION OF KIRIBATI [Electronic resource] – Access mode : http://www.paclii.org/ki/legis/consol_act/cok257/
468. THE CONSTITUTION OF LESOTHO [Electronic resource] – Access mode : <http://www.lesotho.gov.ls/constitute/gconstitute.htm>
469. THE CONSTITUTION OF SAINT CHRISTOPHER AND NEVIS [Electronic resource] – Access mode : <http://www.constitution.org/cons/stkitts-.htm>
470. THE CONSTITUTION OF SAINT VINCENT AND THE GRENADINES [Electronic resource] – Access mode : <http://www.constitution.org/cons/stvincen.htm>
471. THE CONSTITUTION OF THE COMMONWEALTH OF THE BAHAMAS [Electronic resource] – Access mode : <http://www.constitution.org/cons/bahamas.htm>
472. The Constitution of The Hashemite Kingdom of Jordan / January 1, 1952. [Electronic resource] – Access mode : http://www.kinghussein.gov.jo/const_ch4.html#CHAPTER%20FOUR
473. The Constitution of the Islamic Republic of Pakistan /12th April, 1973 [Electronic resource] – Access mode : <http://www.trybunal.gov.pl/constit/constitu/constit/pakistan/pakstn-e.htm>
474. THE CONSTITUTION OF THE PEOPLE’S REPUBLIC OF BANGLADESH (As modified up to 17 May, 2004) [Electronic resource] – Access mode : <http://www.pmo.gov.bd/constitution/>
475. THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF CROATIA (The consolidated text published in “Narodne novine” (the Official Gazette), No. 41/01 of May 7, 2001 together with its corrections published in “Narodne novine” No. 55 of June 15, 2001) [Электронный ресурс] – Access mode : http://www.usud.hr/htdocs/en/the_constitution.htm
476. THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF MALI [Electronic resource] – Access mode : [http://www.chr.up.ac.za/hr_docs/constitutions/docs/MaliC\(rev\).doc](http://www.chr.up.ac.za/hr_docs/constitutions/docs/MaliC(rev).doc)

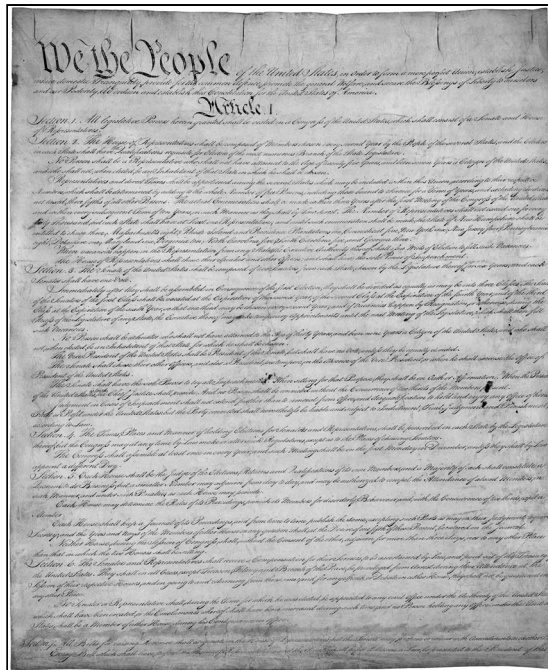
477. THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF RWANDA [Electronic resource] – Access mode : http://www.cjcr.gov.rw/eng/constitution_eng.doc
478. THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF SOMALILAND (As Amended) The people of Somaliland in a Referendum, under Article 130 of the Constitution, formally adopted this Constitution on 31 May 2001 [Electronic resource] – Access mode : http://www.somalilandforum.com/somaliland/constitution/revise_d_constitution_segment2.htm
479. The Constitution Of The Republic Of Uganda 1995 [Electronic resource] – Access mode : <http://www.parliament.go.ug/chapt7.htm>
480. The inaugural addresses of twentieth-century American Presidents. / Edited H. Ryan. – Westport, 1993. – 324 p. – (Praeger series in political communication).
481. The Public General Acts and General Synod Measures, 1975. – London, 1976. – Part 2. – Pp.1119–1126. [Electronic resource] – Access mode : <http://ultrarest.ru/plugin.php?e=browser&m=dl&id=60>
482. Tibet – Constitution { Adopted by the Assembly of Tibetan People's Deputies: 14 June 1991} {Official Title: Charter of the Tibetans In-Exile} {ICL Document Status: 14 June 1991} [Electronic resource] – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/t100000_.html
483. Tunisia – Constitution {Adopted on: 1 June 1959} {Amendment on: 12 July 1988} {ICL Document Status: 1991} [Electronic resource] – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ts00000_.html
484. UAE Constitution [Electronic resource] – Access mode : <http://www.helplinelaw.com/law/uae/constitution/constitution03.php>
485. UAE Constitution [Electronic resource] – Access mode : <http://www.helplinelaw.com/law/uae/constitution/constitution04.php>
486. UAE Constitution [Electronic resource] – Access mode : <http://www.helplinelaw.com/law/uae/constitution/constitution08.php>
487. United Kingdom {ICL Document Status: 1992} {Information Source: This document is not a written Constitution, but rather a compilation of information material originally provided by the British Embassy for purposes of publication. Most of the information has not been updated since the date mentioned in the ICL Document Status. However, some amendments have been included whenever information about changes of the law was provided to ICL} [Electronic resource] – Access mode : <http://www.vescc.com/constitution/unitedkingdom-constitution-eng.html>
488. Warshaw, S.A. Powersharing. White House-Cabinet Relation in the Modern Presidency / S. A. Warshaw. – N. Y. : State University of New York Press, 1996. – 380 p.

Додаток А

Глава держави: історико-конституційний та філософський аспекти

Іоанн Безземельний підписує
“Велику хартію вольностей”.
Ілюстрація 1902 р.

Перша сторінка оригінального тексту
Конституції США

Король Франції Людовік XVIII –
перший у світі глава держави.
Фото із Британської енциклопедії

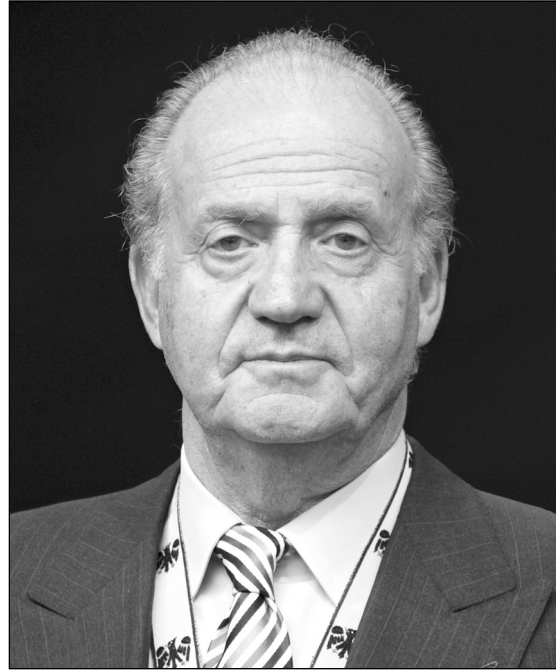
Михайло Драгоманов –
основоположник інституту
глави держави в Україні

Додаток Б

Глави держави: монархи і республікатори

Чинний імператор Японії Акіхіто – уособлення салічної системи престолонаслідування

Чинний король Іспанії Хуан Карлос I Бурбон – уособлення кастильської системи престолонаслідування.
Фото 2007 р.

Чинний король Швеції Карл XVI Густав – уособлення скандинавської системи престолонаслідування

Фахд – король Саудівської Аравії. Прийняв чинну Конституцію Саудівської Аравії “Основний нізам про владу”, яким затвердив петровську систему престолонаслідування

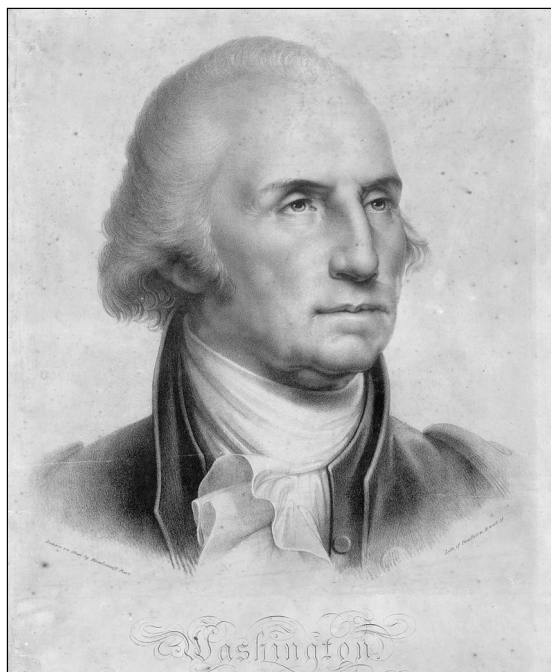
Продовж. додатка Б

Чинний король Камбоджі Нородом Сіамоні – уособлення органічної системи престолонаслідування

Королева Великобританії Єлизавета II – уособлення сетлементової системи престолонаслідування

Джордж Вашингтон – перший Президент США і перший президент у світі. Обирався непрямыми виборами

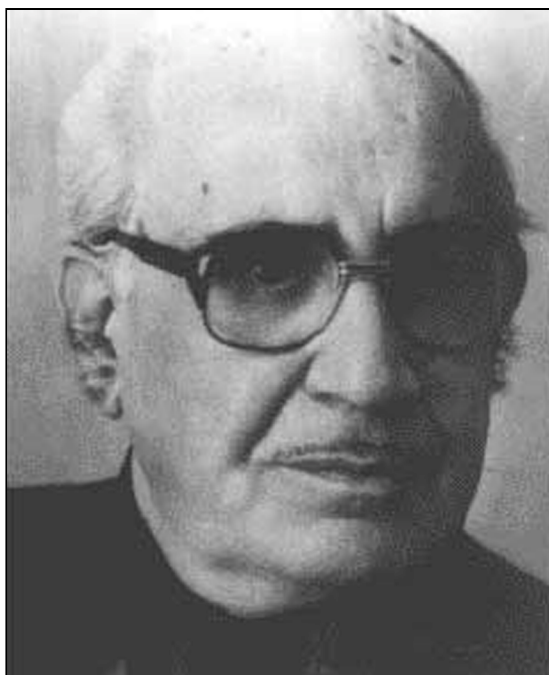
Б. М. Єльцин – перший Президент Росії. Обирався прямими виборами

Кемаль Ататюрк – перший Президент Туреччини. Неодноразово обирався на посаду за активної участі парламентарів.
Портрет Олександра Ситова

Джорджо Наполітано – чинний Президент Італії. Став главою держави на парламентських виборах

Гулам Ісхак Хан – Президент Пакистану, який обирався за активної участі парламентарів та представників регіонів. Відомий тим, що відправив у відставку уряд популярного прем'єр-міністра Б. Бхутто

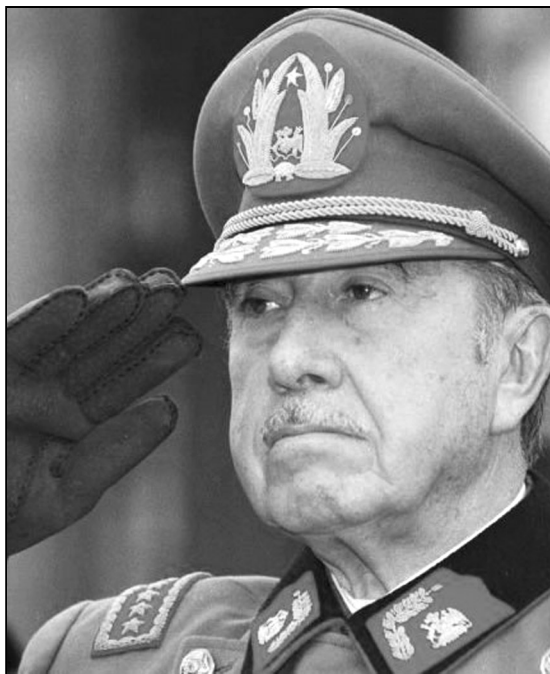
Епелі Наїлатикау – чинний (шостий) президент Фіджі. Призначений на посаду радою вождів

Антоніу ді Спінола – Президент Португалії (колишній генерал). Став президентом шляхом конструктивної узурпації влади, яка отримала назву “революція гвоздик”

Г. І. Янаєв – уособлення деструктивної узурпації влади. Три дні виконував обов’язки президента СРСР під час Серпневого путчу 1991 р.

Президент Чилі генерал Аугусто Піночет Угарте – уособлення терористичної узурпації влади в результаті військового перевороту

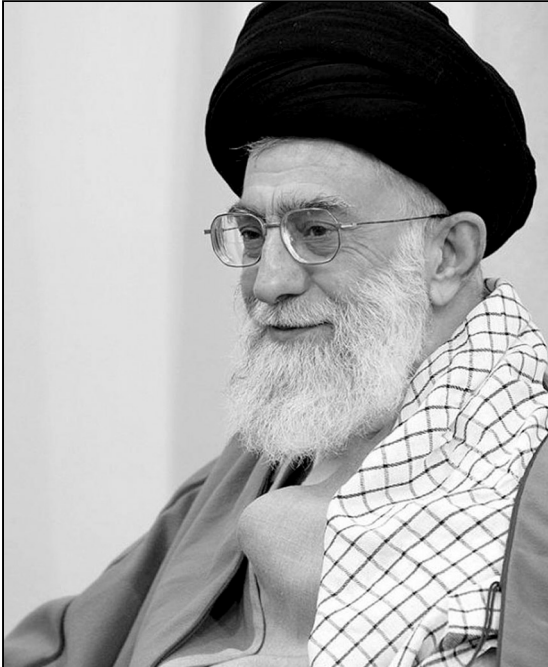

Фюрер німецької нації рейхсканцлер Адольф Гітлер – уособлення ненасильницької узурпації влади. Присвоїв собі повноваження рейхспрезидента

Додаток В

Колективна модель глави держави

Вертикальна діархія

**Алі Хосейні Хаменеї –
Керівник Ісламської Республіки Іран**

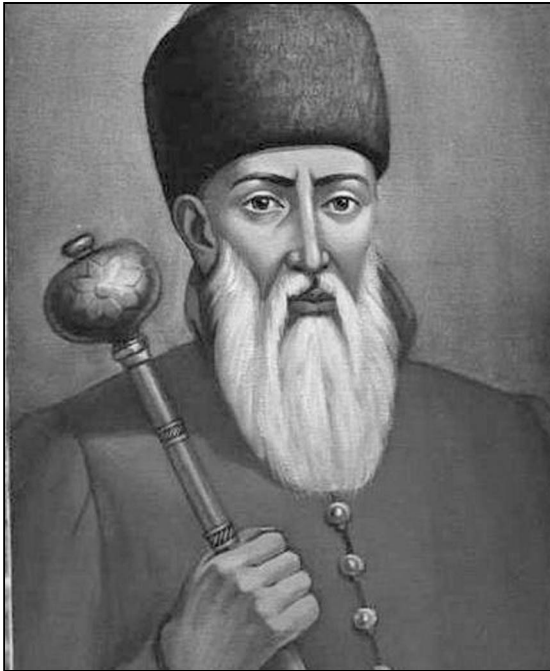
**Махмуд Ахмадінежад –
Президент Ісламської Республіки Іран**

Колегія

Федеральна Рада Швейцарії

Додаток Г
Гетьмани України

Шляхтич Петро Сагайдачний. У 1618 р. ледь не взяв Москву. У 1620 р. організував вступ Війська Запорозького до Київського (Богоявленського) православного братства

Випускник єзуїтського колегіуму Богдан Хмельницький став вождем українського народу під час визвольної війни 1648–1654 рр.

Пилип Орлик – автор першого конституційного проекту в Україні, гетьман у вигнанні

Кирило Розумовський – останній гетьман доби першого гетьманату, президент Російської академії наук

Додаток Д

**Лідери антибільшовицького спротиву в Україні
(1918–1921 рр.)**

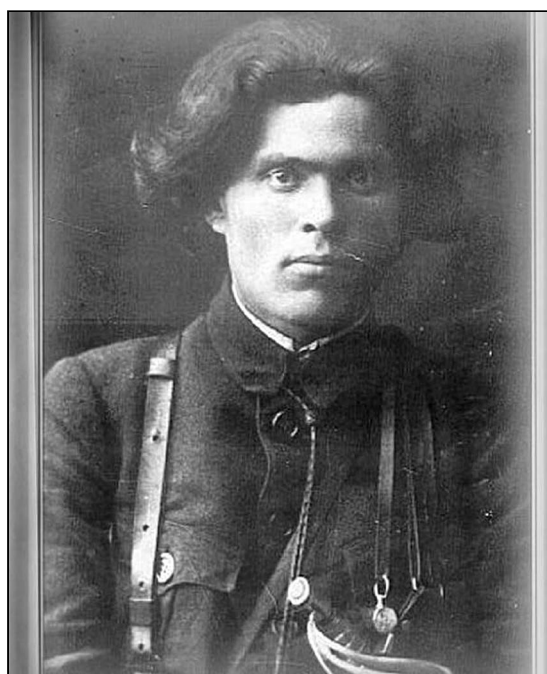
**Гетьман України
Павло Скоропадський**

**Головний отаман та керівник Директорії
Симон Петлюра**

**Верховний правитель
Півдня Росії, генерал, барон
Петро Врангель**

**Лідер Селянської
Радянської республіки
Нестор Махно**

Додаток Е

**Лідери націоналістичного спротиву в Україні
(1941–1945 рр.)**

**Ярослав Стецько – голова
Українського Державного Управління.
За націоналістичну діяльність був
відправлений до концтабору “Саксенгаузен”**

**Тарас Боровець (Бульба-Боровець) –
лідер УПА. Відомий тим, що його загони
чинили опір нацистським окупантам**

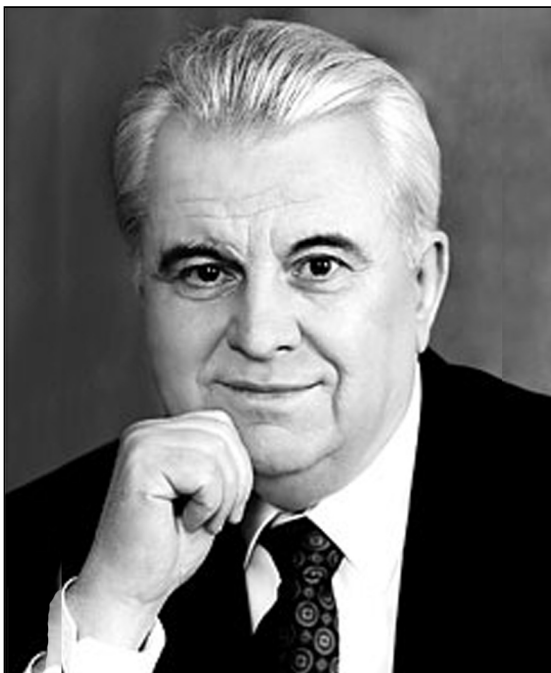

**Степан Бандера – лідер поміркованого
крила українських націоналістів. Відомий
прагненням використати нацистів
при утворенні незалежної України**

**Андрій Мельник – провідник
Організації українських націоналістів.
Відомий прогерманськими поглядами**

Додаток Ж
Президенти України

**Л. М. Кравчук – перший
Президент України**

**Л. Д. Кучма – другий
Президент України**

**В. А. Ющенко – третій
Президент України**

**В. Ф. Янукович – четвертий (чинний)
Президент України**

Наукове видання

Сухонос Володимир Вікторович

**ІНСТИТУТ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ
В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ**

Монографія

Редактор Г. К. Булахова

Комп'ютерна верстка Н. А. Височанська

Підписано до друку 21.12.2011. Формат 60x90/16. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 20,52. Умов. друк. арк. 21,25. Тираж 300 пр. Зам. № 1114

Видавець і виготовлювач
Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
вул. Петропавлівська, 57, м. Суми, 40000, Україна, тел. (0542) 619-337
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК № 3160 від 10.04.2008